UNIVERSITAT DE BARCELONA

Masculinitat i colonització a Espanya: arquetips masculins al discurs colonial sobre el Marroc (1880-1927)

Gemma Torres Delgado

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (**www.tdx.cat**) i a través del Dipòsit Digital de la UB (**diposit.ub.edu**) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (**www.tdx.cat**) y a través del Repositorio Digital de la UB (**diposit.ub.edu**) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (**www.tdx.cat**) service and by the UB Digital Repository (**diposit.ub.edu**) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Departament d'Història Contemporània
Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona

PROGRAMA DE DOCTORAT SOCIETAT I CULTURA

Tesi doctoral titulada:

Masculinitat i colonització a Espanya: arquetips masculins al discurs colonial sobre el Marroc (1880-1927)

Doctoranda
Gemma Torres Delgado

Sota la direcció de la Doctora
Mary Nash Baldwin

Octubre 2015

Al Vicenç

Als meus pares

RESUM

El present treball estudia els arquetips masculins que apareixen en el discurs colonial Espanyol, tan aquells que representen la masculinitat espanyola com marroquina. Se situa en el marc del estudis culturals, de gènere i postcolonials. En el marc d'aquests estudis, s'ha posat de relleu la importància de relacionar les representacions de gènere amb altres realitats socials com la classe, l'ètnia, les identitats nacionals amb les quals s'imbriquen de forma complexa (Yuval Davis , 1997 , Scott , 1986 , Archilés , 2008). Els contextos colonials, com a zones de contacte intercultural (Pratt, 1992), apareixen com a escenaris especialment rics per a l'estudi d'aquestes interseccions. En el present treball, volem analitzar aquesta interrelació entre arquetips de gènere i construcció d'identitats col·lectives, en el marc del colonialisme espanyol al Marroc.

En el cas d'aquest colonialisme espanyol, s'han estudiat àmpliament els arquetips femenins i la participació de les dones en la colonització. El present treball analitza, en canvi, la masculinitat. Estudia el model de l'home espanyol i l'arquetip de l'home marroquí. A través d'aquests arquetips masculins sorgits en el context colonial, es defineixen i discuteixen les característiques de la masculinitat normativa. Entenem, doncs, l'escenari africà com un escenari de discussió dels models de masculinitat per Espanya. Per tant, aquest treball vol identificar els diferents models de masculinitat espanyola i marroquina que apareixen en aquest context colonial i analitzar com tots dos es cofiguren en continu diàleg.

En segon lloc, estudia com es relacionen aquests arquetips de masculinitat amb la construcció de la divisió colonitzador/colonitzat: amb la construcció d'Espanya com a subjecte colonial i amb la definició de la societat marroquina com a decadent i endarrerida. Per tant, el present treball analitza també com es representen les dues societats en contacte a través de les imatges i els valors de la masculinitat. Entenem que els arquetips masculins serveixen per imaginar, fer visible i per definir les identitats col·lectives.

Aquest estudi no se centra, doncs, en l'anàlisi de les pràctiques de colonització sinó en la dimensió cultural del fenomen colonial. En el que va suposar a nivell de construcció d'identitats culturals. Per tant, el present treball es basa principalment en la metodologia de l'anàlisi del discurs (Van Dijk, 1997).

Per a l'estudi que ens hem proposat, hem seleccionat el següent tipus de fonts: llibres de viatges, tractats de descripció del Marroc, relats periodístics, representacions gràfiques, novel·les populars, relats personals dels soldats. Així doncs, les fonts triades oscil·len entre el relat periodístic, el tractat divulgatiu i la literatura. Aquesta mena de fonts són les més adequades per a l'anàlisi de les representacions socials i la construcció d'identitats.

El període que inclou el present treball és dels anys 1880 i al voltant del tombant de segle fins al final de les guerres del Rif (1927). Abraça l'evolució des de posicions més liberals al Marroc fins a la consolidació del grup conservador a l'Àfrica que conduirà el cop d'estat contra la República. S'inicia en un període de crisi pel que fa a la identitat d'Espanya com a subjecte colonial: la crisi al voltant de la pèrdua de les possessions americanes el 98, la necessitat de compensar aquesta pèrdua amb el colonialisme a l'Àfrica i la reactualització d'aquestes mateixes angoixes produïda per una derrota colonial contra els rifenys la d'Annual, el 1921.

La tesi s'estructura en diversos casos d'estudi que abracen els diversos objectius plantejats i períodes cronològics. El primer se centra en el període que va des dels anys 80 del segle XIX fins al 1909. És el període anomenat de *penetración pacífica*. Analitzar el discurs dels sectors liberals, que tenen un projecte civilista pel Marroc. En aquest primer cas d'estudi, estudiarem l'arquetip de l'home marroquí com a marit, pare i governant. En segon lloc, analitzarem les imatges de la masculinitat espanyola que apareixen per comparació a l'home marroquí. Finalment, analitzarem què signifiquen aquestes representacions de gènere en la definició d'Espanya com a nació i com a potència colonial i del Marroc com a societat decadent i endarrerida.

El segon cas d'estudi se situa a les guerres del Rif, del 1909 al 1927. Aquest període suposa la fi del període civilista i l'inici de la preeminència del fet militar en el context marroquí. En aquest cas d'estudi, estudiarem els autors que es mostren clarament defensors de la conquesta militar a l'Àfrica. Descriurem l'arquetip masculí espanyol preponderant en aquest context, el soldat, i veurem com es construeix en contraposició a la imatge masculina del guerrer rifeny.

El tercer cas d'estudi se situa també a les guerres del Rif, en concret al voltant de la derrota de 1921, la derrota d'Annual. Analitzarem com, per als sectors de la dreta reaccionària que s'aglutinen al Marroc, aquesta derrota serveix per reflexionar sobre la definició d'Espanya com a nació colonial. Veurem com aquesta reflexió es fa a través dels valors i les imatges de la masculinitat.

El quart cas d'estudi es situa també al voltant de les guerres del Rif. En els casos d'estudi anteriors, s'hauran analitzat els models de masculinitat sorgits en ambients favorables a la colonització. En aquest, estudiarem el model masculí que sorgeix en els sectors que són crítics amb el colonialisme des del socialisme, l'anarquisme o el catalanisme. Diversos homes escriuen els seus relats de l'experiència viscuda com a soldats al Marroc. Analitzarem aquests relats des de la perspectiva de gènere. Entenem que la crítica al colonialisme ha d'implicar una crítica al model masculí hegemònic en aquest context (la masculinitat militar) i el sorgiment de models de masculinitat alternatius.

ÍNDEX

1 INTRODUCCIÓ 10

1.1 PRESENTACIÓ DE LA RECERCA I OBJECTE D'ESTUDI 10

1.2 PERÍODE CRONOLÒGIC 14

1.3 HIPÒTESIS I OBJECTIUS 16

1.4 ESTRUCTURA DEL TREBALL 18

1.5 SELECCIÓ DE LES FONTS 20

1.6 AGRAÏMENTS 25

2 COLONIALISME, GÈNERE I MASCULINITAT: ESTAT DE LA QÜESTIÓ 28

2.1 COLONIALISME ESPANYOL AL MARROC 28

2.2 COLONIALISME I GÈNERE 41

2.3 MASCULINITAT I COLONIALISME 45

2.4 COLONIALISME I GÈNERE EN EL CAS ESPANYOL 53

3 MARC TEÒRIC I METODOLOGIA 63

4 NACIÓ, FAMÍLIA I MASCULINITAT. REPRESENTACIONS MASCULINES DE LA DECADÈNCIA I LA MODERNITAT. L'HOME MARROQUÍ I L'HOME ESPANYOL EN EL DISCURS COLONIAL DE FINALS DEL XIX. 76

4.1 EL PROJECTE AFRICÀ D'ESPANYA DE FINALS DEL SEGLE XIX. PRESENTACIÓ DE LES FONTS 78

4.2 MASCULINITAT EN UNA SOCIETAT QUE S'ESFONDRA 90

4.2.1 «Amo y tirano»: l'home marroquí a la llar 91

4.2.2 L'home com a pare 94

4.2.3 «Voluptuoso marroquí» 95

4.2.4 El soldà: l'home marroquí com a governant 99

4.2.5 Exotisme masculí 104

4.3 FEMINITAT MALMESA 111

4.3.1 La vida degradada de les dones de l'harem 111

4.3.2 Les dones masculinitzades 115

4.3.3 Sensualisme de les dones 117

4.4 REPRESENTACIONS DE GÈNERE D'UNA SOCIETAT EN DECADÈNCIA 120

4.5 IMATGES DE L'ALTERITAT I CONSTRUCCIÓ DE LA PRÒPIA IDENTITAT 126

4.5.1 L'Espanya oriental 127

4.5.2 La imatge de l'«altre marroquí» i la discussió de la pròpia identitat: masculinitat civilitzada i reivindicació d'Espanya com a subjecte colonial 130

4.6 CONCLUSIONS 138

5 L'ARQUETIP MASCULÍ DEL SOLDAT ESPANYOL I EL GUERRER RIFENY EN LES GUERRES DEL RIF (1909-1927) 151

5.1 DE LA PENETRACIÓ PACÍFICA A LA INTERVENCIÓ MILITAR. PRESENTACIÓ DE LES FONTS 153
5.2 L'ARQUETIP DEL SOLDAT ESPANYOL EN LES GUERRES DEL RIF ... 166
5.2.1 El valor del soldat espanyol: bravura i determinació ... 166
5.2.2 Enteresa i autodomini ... 177
5.2.3 El valor permet el sacrifici ... 181
5.2.4 La victòria ... 182
5.2.5 L'home com a soldat, el soldat com a home ... 186
5.3 EL GUERRER RIFENY ... 194
5.3.1 El guerrer rifeny com a soldat i com a home. Guerrer àgil i sofert o fera sanguinària ... 202
5.4 LA DONA ABNEGADA: ATRIBUT DE L'HOME SOLDAT ... 207
5.5 MASCULINITAT I NACIÓ ... 216
5.5.1 Heroisme: masculinitat i pàtria ... 216
5.5.2 Servir a la pàtria: desig i sacrifici ... 217
5.5.3 El rifeny i el sentit patriòtic ... 220
5.5.4 Nació, feminitat i masculinitat ... 228
5.6 CONCLUSIONS ... 230
6 LA VIRILITAT DE LA NACIÓ. IMATGES MASCULINES DE L'ESPANYA COLONIAL ... 238
6.1 MASCULINITAT I REPRESENTACIÓ SIMBÒLICA DE LA NACIÓ ... 240
6.2 L'ESPANYA COLONIAL AL VOLTANT DE LA DERROTA D'ANNUAL. PRESENTACIÓ DE LES FONTS ... 243
6.3 RELATS DEL DESASTRE: HOMES DEVASTATS, HONOR NACIONAL I ANSIETAT COLONIAL ... 250
6.4 LA NACIÓ COM A HOME: ESPERIT NACIONAL I VIRILITAT ... 260
6.5 IMATGES MASCULINES DE L'ESPANYA COLONIAL ... 279
6.5.1 El soldat vencedor: la nació triomfant ... 280
6.5.2 L'Espanya colonial com a pare ... 294
6.6 CONCLUSIONS ... 305
7 ANTICOLONIALISME I ANTIHEROISME: CRÍTICA AL PROJECTE COLONIAL A TRAVÉS DE LA MASCULINITAT ... 319
7.1 CRÍTIQUES A LES GUERRES DEL MARROC. PRESENTACIÓ DE LES FONTS. ... 321
7.2 LA MASCULINITAT HEROICA, MASCULINITAT HEGEMÒNICA ... 333
7.3 L'HOME VULNERABLE ... 335
7.3.1 La feblesa del cos ... 335
7.3.2 La feblesa de la voluntat ... 338
7.3.3 Anhel sexual ... 348
7.3.4 La mort humiliant ... 351
7.3.5 La deshumanització dels homes ... 354
7.4 CRÍTICA AL COLONIAISME A TRAVÉS DE LA MASCULINITAT ... 359
7.4.1 L'heroi ha mort ... 359
7.4.2 Pèrdua d'autoritat colonial ... 366
7.4.3 La masculinitat com a farsa ... 374
7.5 MODELS ALTERNATIUS ... 379

7.6 CONCLUSIONS 385
8 CONCLUSIONS GENERALS 405
9 APÈNDIX 437
9.1 FONTS 437
9.1.1 Fonts citades 438
9.2 ANNEXES 444
10 BIBLIOGRAFIA 479

INTRODUCCIÓ

1 INTRODUCCIÓ

1.1 PRESENTACIÓ DE LA RECERCA I OBJECTE D'ESTUDI

El treball que presentem, *Masculinitat i colonització a Espanya: arquetips masculins al discurs colonial sobre el Marroc (1880-1927)*, ha estat dirigit per la doctora Mary Nash, del Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona.

Aquest treball se situa en el context del estudis culturals, de gènere i postcolonials. En el marc dels estudis de gènere, s'ha posat de relleu la importància de relacionar les representacions de gènere amb altres realitats socials com la classe, l'ètnia o les identitats nacionals amb les quals s'imbriquen de manera complexa (Yuval Davis, 1997; Scott, 1986; Archilés, 2008b). Els contextos colonials, com a zones de contacte intercultural (Pratt, 1992), apareixen com a escenaris especialment rics per a l'estudi d'aquestes interseccions. En aquesta recerca, volem analitzar la interrelació entre els arquetips de gènere i la construcció d'identitats col·lectives en el marc del colonialisme espanyol al Marroc. Considerem que això es pot estudiar de forma especialment eficaç a través de la masculinitat.

L'interès pels estudis colonials ens va portar inicialment a l'obra clàssica d'Edward Saïd, *Orientalisme*. Amb aquest treball, s'inicia una línia d'estudis crítics que analitza com les relacions de poder colonial van generar un procés de construcció del coneixement que definia l'existència d'un «orient» i un «occident» contraposats i irremeiablement diferents. L'interès inicial va ser, doncs, per l'anàlisi dels discursos colonials com a llocs essencials on es pot estudiar com es construeix socialment la realitat marcada per les relacions de poder, com a llocs idonis per entendre la construcció de la identitat i la diferència.

Des de l'obra fundacional de Saïd, els estudis colonials i postcolonials s'han dedicat a estudiar les diverses complexitats d'aquest fenomen històric que relaciona poder amb coneixement i han hi afegit nombroses crítiques i ampliacions, una de les quals és la incorporació de la perspectiva de gènere. Així doncs, en el marc de l'anàlisi del discurs colonial espanyol sobre el Marroc ens vam interessar per un aspecte concret:

la representació de les relacions de gènere. Si inicialment els estudis de gènere es van centrar a analitzar els models de feminitat i la situació de les dones, progressivament s'ha fet evident que aquesta anàlisi era incompleta si no s'estudiaven també els models de masculinitat, entenent la categoria de gènere com a relacional.

Aquesta tesi estudia, doncs, el discurs colonial espanyol al Marroc en un aspecte molt concret: les representacions de la masculinitat. Analitza els arquetips de masculinitat representada, per una banda, pels espanyols, i pels marroquins, per l'altra. Estudia com es construeixen ambdós arquetips mútuament en diàleg l'un amb l'altre. També relacionarem aquests arquetips masculins amb les imatges de la feminitat que els acompanyen. En segon lloc, analitzarem com es relacionen els arquetips de masculinitat amb la construcció de la divisió colonitzador/colonitzat, amb la construcció d'Espanya com a subjecte colonial i amb la definició de la societat marroquina en el seu conjunt com decadent, endarrerida.

Com explicarem més àmpliament en el primer capítol, el colonialisme espanyol al Marroc s'ha estudiat des de diverses perspectives: l'antropologia, la geografia, la història. S'ha abordat principalment la dinàmica de les relacions hispanomarroquines en diversos períodes històrics i s'han estudiat les pràctiques de colonització que Espanya va dur a terme al Marroc. Ara bé, en el nostre cas no ens centrem en l'anàlisi de les pràctiques de colonització sinó en la dimensió cultural del fenomen, en el que va suposar a nivell de construcció d'identitats culturals: en la construcció d'identitats de gènere i en la definició d'Espanya com a nació colonial i el Marroc com a societat decadent. Per tant, aquest treball se centra en l'anàlisi del discurs.

En aquest sentit, en el marc dels estudis sobre el discurs colonial espanyol, s'ha analitzat principalment, la imatge del poble marroquí: s'ha descrit l'ambivalència entre la imatge negativa de poble sanguinari, salvatge, amb una imatge positivitzada i exotista, conjuntament amb la imatge d'endarreriment pròpia del discurs comú europeu que caracteritza els pobles orientals de bàrbars i incivilitzats. El discurs colonial espanyol s'ha analitzat en menor mesura des de la perspectiva de gènere.

En el marc dels estudis sobre gènere i colonialisme, en el cas espanyol, com en altres casos europeus, han estat més estudiades les representacions de la feminitat: com es representen les dones marroquines, com s'utilitzen com a símbol de l'endarreriment

de la societat marroquina. S'ha analitzat molt especialment també el paper de les dones a les colònies, com a periodistes, infermeres. Tanmateix, els estudis sobre masculinitat i àmbit colonial són posteriors als que se centren en la feminitat i s'han desenvolupat sobretot en el cas del colonialisme anglès i, en menor mesura, el francès. Com detallarem en el primer capítol, l'anàlisi de la masculinitat en relació amb el món colonial en el cas espanyol s'ha estudiat escassament. En el nostre treball ens plantegem estudiar aquests arquetips de masculinitat, és a dir, com es descriu la masculinitat marroquina. Què significa aquesta imatge sanguinària del poble marroquí en termes de gènere? Què significa la imatge exotista també en termes de gènere?

Analitzarem també els arquetips de masculinitat espanyola. Quins arquetips de masculinitat específics es generen en aquest context colonial i com es relacionen amb els discursos de gènere a Espanya? Com s'ha assenyalat diverses vegades, colònia i metròpoli no es poden entendre de forma separada, sinó que s'han de llegir conjuntament. Així doncs, com ajuden aquests arquetips configurar o discutir els models normatius de masculinitat? A principis del segle XX es produeixen diversos canvis socials, per exemple, canvis en els models i comportaments femenins, que fan trontollar l'ordre de gènere heretat del passat. Aquests canvis socials generen una por creixent de la indiferenciació sexual: que les dones es masculinitzin, però també que els homes es feminitzin. La masculinitat també es veurà amenaçada en aquest període (Aresti, 2001; 2010).

Analitzarem els arquetips que apareixen en el nostre context colonial en relació amb aquestes transformacions i discussions en els discursos de gènere a Espanya. Entenem el context africà també com un àmbit per a la discussió sobre quina ha de ser la masculinitat normativa, quines característiques ha de tenir. Així doncs, llegirem els models marroquins i espanyols de forma interrelacionada: hem d'entendre el discurs sobre el poble marroquí com un element primordial en la definició de la pròpia identitat i subjectivitat espanyola. Nosaltres ho farem en termes de gènere. Per tant, veurem com els arquetips de masculinitat marroquins i espanyols es configuren mútuament.

En els estudis sobre el colonialisme espanyol, s'ha insistit també en l'anàlisi de les particularitats del colonialisme espanyol en relació amb altres casos europeus. Saïd (1991) no va incloure Espanya en la seva anàlisi del colonialisme europeu perquè segons ell, l'orient era una cosa que quedava sempre fora i no pas a dins. Aquest

argument, juntament amb la debilitat d'Espanya en l'escena internacional, ha portat alguns autors a afirmar que Espanya no té una actitud de superioritat colonial respecte a l'Àfrica a la manera de les idees de missió civilitzadora pròpies del colonialisme europeu. A nivell identitari, el cas espanyol també s'ha considerat especial. S'ha afirmat en aquest sentit que Espanya tenia una identitat híbrida o ambivalent respecte la identitat africana (Martín, 2012). D'altres, en canvi, argumenten el contrari, que Espanya no s'ha de considera un cas excepcional, sinó que es pot assimilar a altres casos europeus (Archilés, 2012; 2013b). S'ha analitzat també, en alguna mesura, com durant el període colonial molts sectors de la societat espanyola (que denunciaven la ineficàcia de la colonització espanyola o eren crítics amb el colonialisme) consideraven que Espanya no era prou civilitzada per dur a terme cap missió civilitzadora (per exemple des del catalanisme, el socialisme i l'anarquisme).

S'ha discutit, doncs, des de diferents punts de vista, com es definia Espanya com a subjecte colonial: es mostrava civilitzada i civilitzadora com qualsevol altra nació europea? Era prou forta per conquerir i dominar? O, en canvi, la identitat espanyola sempre ha estat lligada a l'africana, de manera que no es definia a si mateixa com a netament europea? Com afrima Arhcilés (2013), "con los imaginarios imperials (y sus ansiedades a cuestas) se acompasaba una imagen, una autopresentación de la identidad nacional; de la española también, como parte de la definición cultural de la "comunidad imaginada" (Archilés, 2013b:205). Hem de considerar l'àmbit colonial un escenari on es discuteix també la pròpia identiat, la identitat de la metròpoli. Archilés (2012, 2013b) ha afirmat, per al període de finals del XIX, que malgrat que en el cas espanyol l'abast pràctic de l'imperialisme no fou tan important com en altres contextos colonials, no s'ha de menystenir la importància de l'imaginari colonial en la construcció de la identitat nacional. La presència de la cultura imperial a la metròpoli va ser molt més important del que es sol considerar. Només cal veure la ingent quantitat de publicacions i produccions culturals diverses de tema africà que sorgeixen a finals del XIX i principis del XX. Aquest aspecte s'ha esudiat encara escassament en el cas espanyol. En aquest sentit la dimensió cultural dels projectes colonials és fonamental. Considerem, en el nostre cas, que la dimensió de gènere d'aquest imaginari colonial és fonamental en la definició de la identiat metropolitana.

Precisament nosaltres volem mostrar que aquesta discussió en la definició d'Espanya com a subjecte colonial es duu a terme a través d'un element fonamental en

la identitat: les representacions de gènere i especialment la masculinitat. Entenem que a través d'un element identitari tan clau com les identitats de gènere podem entendre com es representa Espanya a si mateixa com a potència colonial i com negocia la seva identitat com a nació colonial. Així, volem mostrar que a través de les imatges masculines s'imagina, se simbolitza i es defineix Espanya com a nació colonial. Al mateix temps que es representa el Marroc com a societat decadent i endarrerida.

En aquest sentit, com hem explicat a l'inici, considerem que les identitats de gènere s'han de relacionar amb altres vectors socials amb els quals es relacionen de forma complexa, amb les identitats nacionals, de classe, de lloc, etc. Com afirma Aresti (2014a: 49), «el género serviría así de significante para formas de poder ajenas a las propias relaciones de género pardogicamente esta parte de la propuest de Scott ha unspurado muy escaso trabajos en el ámbito historiográfico». Així doncs, ens proposem en aquest treball analitzar aquesta interseccionalitat: com les identitats de gènere i les identitats col·lectives (per exemple les nacional o la diferència colonitzador i colonitzat) interaccionen i es construeixen mútuament.

Aquesta relació entre gènere i identitats col·lectives, s'ha treballat més àmpliament a través de la feminitat (la dona com a símbol de la nació, o la importància dels discursos nacionals en la configuració dels models de femnitat). La representació de les societats colonitzades s'ha analitzat també més àmpliament a través de la feminitat (la imatge de la odalisca o la dona de l'harem per simbolitzar l'endarreriment de la societat). Nosaltres volem analitzar aquesta interacció a través de la masculinitat.

Com explicarem en el primer capítol, des d'un punt de vista teòric, abordarem, doncs, la relació entre gènere i identitats col·lectives a través de la masculinitat des de dues perspectives: en primer lloc, com les identitats col·lectives i la diferència colonitzador/colonitzat són fonamentals per a la determinació de les característiques de la masculinitat i, en segon lloc, la importància de les representacions de la masculinitat en la construcció de les identitats col·lectives, en la representació de les dues societats en contacte.

1.2 PERÍODE CRONOLÒGIC

El període que abraça aquest treball és des del 1880, al voltant del tombant de segle, fins al final de les guerres del Rif (1927). El considerem un període especialment

rellevant en l'evolució del colonialisme espanyol al Marroc. Durant les últimes dècades del segle XIX el protectorat encara no s'ha fet efectiu però l'interès d'Espanya pel assegurar una posició preeminent al Marroc és cada vegada més important. Sectors importants de la societat consideren aquetsa influència com una necessitat per Espanya. Així com a finals del XIX i al principi del XX aquest interès es concreta en un programa d'influència intervenció diplomàtica i comercial, a mesura que la resistència dels marroquins i la pressió internacional augmenta, el Marroc es converteix en un escenari bèl·lic. El 1912, quan es concedeix el protectorat a Espanya, el territori no està controlat. Al Marroc tenen lloc una sèrie de conflictes bèl·lics, les guerres del Rif, que no acaben fins el 1927. Durant aquestes guerres es produeixen derrotes ben dures per als espanyols (especialment el 1909 i el 1921), que suposen moltes pèrdues de vides humanes i tenen un fort impacte en l'opinió pública. El període estudiat comprèn l'evolució des de posicions més liberals al Marroc fins a la consolidació del grup conservador a l'Àfrica que conduirà el cop d'estat. També abasta un període de crisi pel que fa a la identitat d'Espanya com a subjecte colonial: la crisi al voltant de la pèrdua de les possessions americanes el 98, la necessitat de compensar aquesta pèrdua amb el colonialisme a l'Àfrica (La Porte, 2006) i la reactualització de les mateixes angoixes produïda per una derrota colonial contra els rifenys el 1921. A través de la qüestió marroquina es dirimeix en aquests anys la identitat d'Espanya com a potència colonial en relació amb l'altre rifeny, però també en relació amb l'escenari internacional, amb les altres potències europees.

Al mateix temps, els fets al Marroc van ser també un escenari de discussió de la política interior. Els sectors més conservadors veuen en les guerres marroquines l'ocasió per insistir en un nacionalisme conservador. Alguns consideren els conflictes un vehicle per «fer» la nació (Balfour, 2002), recuperar l'orgull nacional. La guerra al Marroc catalitza, doncs, la tendència cap a la ultradreta que es produeix a tot Europa (Balfour, 2002). És al Marroc on es forja el grup de militars africanistes que posteriorment condueixen el cop d'estat. A l'Àfrica adquireixen la seva consciència de grup d'elit amb una missió: salvar Espanya. Un cop aquests militars acaben la seva guerra al Marroc al 1927, traslladen el seu interès cap a la metròpoli, on apliquen totes aquestes cosmovisions i experiències forjades en el context colonial (Nerín, 2005).

No passa el mateix entre les classes populars. Les derrotes del 1909 i el 1921 provoquen nombroses protestes, desencadenen la Setmana Tràgica i després del 1921

els socialistes, anarquistes i catalanistes engeguen campanyes en contra de la guerra, no tant com una crítica al colonialisme en si mateix sinó a l'autoritarisme de l'Espanya del moment i la injustícia dels reclutaments per anar a files, l'opressió de classe i la preeminència dels militars.

Així doncs, centrats en aquest període significatiu de les relacions hispanomarroquines, volem estudiar el discurs colonial espanyol des d'una perspectiva de gènere: quins arquetips de masculinitat es configuren en aquest context? Com es relacionen en aquest context gènere i identitats col·lectives a través de la masculinitat?

1.3 HIPÒTESIS I OBJECTIUS

El present treball parteix de les següents hipòtesis:

1. En el context colonial es defineixen uns arquetips de masculinitat específics. A través d'aquests arquetips masculins sorgits en el context colonial es defineixen i es discuteixen les característiques de la masculinitat espanyola. Entenem l'escenari africà com un escenari de discussió dels models de masculinitat normativa.

En aquest context, els arquetips masculins es construeixen en contraposició al rifeny. Les imatges de l'altre marroquí serveixen per dirimir la pròpia identitat i definir els propis models de masculinitat.

En segon lloc, entenem que els models de masculinitat en aquest context estan determinats per les diverses definicions d'Espanya com a nació colonial: la defensa d'un model determinat de colonització (de tipus civilista o bé més agressiu i de conquesta) determinarà les característiques dels models de masculinitat que sorgeixen en aquest context colonial. En aquest mateix sentit, entenem que la crítica al projecte colonial des del socialisme, l'anarquisme o el catalanisme ha de suposar també una crítica al model de masculinitat hegemònic en aquest context i que aquesta posició crítica pot suposar també el sorgiment de models de masculinitat alternatius.

En aquest sentit, entenem que els models masculins no es construeixen només en oposició a la feminitat, sinó en relació amb la nació, la construccio d'Espanya com a nació colonial, i a l'oposició colonitzador/colonitzat, vectors identitaris que són fonamentals per a definir i entendre les característiques dels models de gènere.

Per comprovar aquesta hipòtesi ens plantegem els següents objectius, relacionats amb els arquetips de masculinitat en el context colonial:

- Identificar i analitzar els models de masculinitat espanyola que apareixen en aquest context colonial. Entenent que el subjecte colonial no és unívoc ni homogeni, volem analitzar els diversos arquetips de masculinitat colonitzadora que apareixen en aquest període en el discurs colonial espanyol sobre el Marroc, tant en els sectors que són favorables a la colonització com en aquells que s'hi oposen.

- Identificar i analitzar els diversos arquetips de masculinitat marroquina.

- Relacionar els arquetips de masculinitat marroquina amb els arquetips de la masculinitat espanyola per veure com es configuren mútuament.

- Relacionar els arquetips de la masculinitat marroquina i espanyola amb els discursos de gènere de l'Espanya del moment.

- Relacionar aquests arquetips de la masculinitat amb els arquetips femenins, espanyols i marroquins, que els acompanyen.

2. Els arquetips masculins serveixen per imaginar la nació, en el nostre cas per representar diferents models d'Espanya colonial i també per representar el Marroc com a nació decadent i endarrerida o com a societat caòtica i sanguinària.

No entenem les representacions de gènere com un aspecte accessori a la identitat sinó com el nucli mateix, el cor de les identitats col·lectives. Així, els arquetips masculins serveixen per imaginar la nació, per construir-la, fer-la visible i tangible, per definir les seves característiques. La representació de la nació i les societats colonitzades a través d'imatges de gènere s'ha estudiat principalment a través de la feminitat. Considerem que la masculinitat és primordial també en aquest àmbit de la representació, a l'hora de pensar imaginar i simbolitzar les dues nacions en contacte.

Els objectius per comprovar aquesta hipòtesi, que relaciona masculinitat i construcció d'identitats col·lectives, són els següents:

- Analitzar com a través dels valors i les imatges de la masculinitat es defineixen i es representen diversos models d'Espanya com a nació colonial.

- Analitzar com el Marroc es representa a través d'imatges masculines com a societat decadent i endarrerida o com a comunitat sanguinària.

En aquest treball, doncs, ens preguntem:

- Quins arquetips de la masculinitat apareixen en aquest context colonial?

- Com a es representen, s'imaginen i es construeixen com a nació les dues societats en contacte a través de la masculinitat?

1.4 ESTRUCTURA DEL TREBALL

Naturalment no podem fer l'anàlisi presentada als paràgrafs anteriors de forma exhaustiva per a tot el període plantejat. La tesi s'estructura, doncs, en diversos casos d'estudi que abracen els diversos objectius. L'estructura de cada cas d'estudi combina: en primer lloc, el període tractat; en segon lloc, els sectors socials i ideològics i la posició de cadascun respecte a la colonització; en tercer lloc, l'aproximació teòrica a la relació entre gènere i identitats col·lectives. Els casos d'estudi són els següents:

El primer se centra en el període que va des dels anys 80 del segle XIX fins a principis del segle XX, al voltant del 1910. És el període anomenat *de penetració pacífica*. Analitzarem el discurs sobre el Marroc dels sectors liberals, que tenen un projecte civilista pel Marroc que aposta per la missió civilitzadora i la penetració pacífica i no pas per la intervenció militar. En aquest primer cas d'estudi, analitzarem l'arquetip de l'home marroquí com a marit, pare i governant. Tractarem, doncs, des d'una perspectiva de gènere la representació exotitzant del poble marroquí.

Amb aquesta anàlisi comprovarem com a través de la masculinitat marroquina es representa i s'argumenta que la societat marroquina és decadent, endarrerida, i que s'esfondra. Descriurem, primerament, com a través de les imatges de gènere, concretament les masculines, es representa la societat marroquina en el seu conjunt. En segon lloc, analitzarem les imatges de la masculinitat espanyola que apareixen per comparació a l'home marroquí. Finalment, analitzarem què signifiquen aquestes

representacions de gènere en la definició d'Espanya com a nació colonial, en aquests sectors i en aquest període.

El segon cas d'estudi se situa a les guerres del Rif, del 1909 al 1927. Aquest anys, suposen la fi del període civilista i l'inici de la preeminència del fet militar en el context marroquí. En aquest cas d'estudi, analitzarem els autors que es mostren clarament defensors del projecte colonial i de la necessitat de la conquesta militar a l'Àfrica, per a l'afrimació nacional. Estudiarem l'arquetip masculí espanyol preponderant en aquest context, el soldat, i veurem com es construeix en contraposició a la imatge masculina del guerrer rifeny. En aquest segon cas d'estudi, investigarem l'altra gran imatge de masculinitat marroquina, l'home rifeny com a guerrer. Per tant, reflexionarem sobre què significa en termes de gènere la imatge que representa el poble marroquí com a bàrbar i sanguinari. Mostrarem com aquesta imatge de l'alteritat marroquina és fonamental en la construcció de la identitat masculina espanyola. Per tant, en aquest segon cas d'estudi no ens centrarem tant en com les imatges de gènere representen les dues societats en contacte, sinó en com es defineixen models de masculinitat específics en aquest context colonial.

El tercer cas d'estudi se situa també a les guerres del Rif, en concret al voltant de la derrota del 1921, la derrota d'Annual. En aquest cas, abordarem la representació de la mateixa societat espanyola com a nació colonial a través de la masculinitat. Analitzarem com en els sectors de la dreta reaccionària que s'aglutinen al Marroc i conflueixen en el cop d'estat contra la República, la derrota d'Annual serveix per reflexionar sobre la definició d'Espanya com a subjecte colonial. Veurem com aquesta reflexió es fa a través dels valors i les imatges de la masculinitat. De nou, ens preguntarem en aquest cas com es representa la identitat col·lectiva a través del gènere.

El quart cas d'estudi es situa també al voltant de les guerres del Rif. En els casos d'estudi anteriors, s'hauran analitzat el model de masculinitat marroquina a la llar, l'home marroquí com a soldat, l'home espanyol civilista, l'arquetip espanyol militar. Tots són models de masculinitat sorgits en ambients favorables a la colonització. En aquest, estudiarem el model masculí que sorgeix en els sectors que són crítics amb el colonialisme, és a dir, els relats dels homes que van forçadament a lluitar al Marroc, però que són crítics amb l'empresa colonial, des del socialisme, l'anarquisme o el catalanisme. Aquests homes escriuen els seus relats de les guerres del Rif com a

denúncia i com a testimoni de l'experiència viscuda. Analitzarem aquests relats des de la perspectiva de gènere entenent que la crítica al colonialisme ha d'implicar una crítica al model hegemònic en aquest context africà: el de la masculinitat militar. Intentarem esbrinar, per una banda, quin abast té aquesta crítica al model de masculinitat normatiu i, per l'altra, en quina mesura sorgeix un model de masculinitat alternatiu. De nou, en aquest capítol, ens centrarem en quins models de gènere específics sorgeixen en el context colonial.

1.5 SELECCIÓ DE LES FONTS

En cada capítol explicarem amb detall les fonts triades i la seva idoneïtat i en situarem els autors. Ara només farem una descripció general del procés de selecció de les fonts per ajudar a presentar millor la recerca que hem dut a terme. La tasca de recerca documental ha estat llarga i complexa. Hem primer lloc, per la dificultat d'identificar les fonts més adequades per a tractar les relacions de gènere. S'han explorat diverses tipologies de fonts abans de determinar les que ens serien més útils per a la recerca que ens proposàvem. La tasca de localització de les fonts ha estat també complexa perquè les fonts sobre les relacions de gènere es poden trobar disperses en corpus documentals diversos, no és un tema identificat en les classificacions documentals habituals. Hem fet diversos buidatges a arxius diferents, tant a Espanya com al Marroc: la Biblioteca Nacional de Madrid, l'Arxiu General de l'Administració, la Antiga Biblioteca del Protectorat a Tetuan, la Biblioteca Arxiu de l'Institut Cervantes de Tànger, la Biblioteca Arxiu de l'Institut Cervantes de Tetuan i l'Arxiu Fotogràfic del Protectorat. En el procés de recerca documental s'ha consultat documentació administrativa varida: els informes sobre l'organització de la sanitat al protectorat o l'organització de les escoles, els informes militars en què es descriuen els *rebeldes rifeños*, els informes dels interventors de cada cabila, les regulacions sanitàries de la zona del protectorat, els informes que analitzaven les activitats del nacionalisme marroquí. Ara bé, el present treball se situa en el marc de l'anàlisi del discurs, per tant, pretén estudiar les identitats de gènere i la representació de la identitat col·lectiva. Per a l'anàlisi que ens proposàvem no era tan útil la documentació de tipus administratiu, sinó la periodística i literària, com per exemple llibres de viatges, descripcions del país, obres divulgatives, etc.

Com hem explicat, aquest treball s'estructura en diversos casos d'estudi. Per a cada un d'ells hem escollit les fonts del període analitzat més representatives de cada sector ideològic. En aquest sentit, hem analitzat la posició dels autors (adscripció en el ventall ideològic i en el marc de les diverses postures sobre la colonització) i la intenció dels textos (donar informació, convèncer i divulgar les pròpies idees, promocionar la colonització o bé criticar-la, defensar determinats sectors com els militars, etc.) (Van Dijk, 1997).

Per al primer cas d'estudi, entre finals del segle XIX i principis del XX, hem escollit els autors que representen millor i formen part del lobby colonialista de caire liberal que durant aquest primer període és partidari de la penetració pacífica d'Espanya al Marroc.

Per al segon cas d'estudi hem seleccionat obres diverses: relats militars, cròniques de campanya, novel·les o relats periodístics. La posició dels seus autors respecte a la colonització és compartida: assumeixen plenament la intervenció militar al Marroc com una empresa necessària per a Espanya. Volen descriure les accions i gestes de l'exèrcit espanyol al Marroc i defensar la seva l'actuació i la necessitat de la colonització.

Per al tercer cas d'estudi, que se situa principalment amb posterioritat a la derrota d'Annual de 1921, s'han escollit els textos que van escriure els sectors africanistes més reaccionaris que després van confluir en el cop d'estat contra la República. Hem escollit relats periodístics o assajos divulgatius que refelxionen sobre la guerra del 1921 i especialment sobre les causes de la derrota. En aquest cas, no ens interessen tant les descripcions de les batalles, sinó com s'interpreta la derrota i com a través d'aquesta anàlisi es reflexiona sobre el ser d'Espanya, la seva posició com a nació colonial.

Per al quart cas d'estudi, hem analitzat els autors que des del socialisme, l'anarquisme i el catalanisme s'oposen a la colonització i a la guerra al Marroc. Tots els textos triats són escrits per homes que van ser al Marroc com a soldats o, en el cas de les dones, com a corresponsals de premsa. Aquests autors presenten els textos com a resultat d'una experiència viscuda. Des d'aquesta posició la intenció dels textos és clara: denunciar la injustícia de la guerra, criticar el colonialisme.

En el procés de selecció, s'han triat els documents que des de les idees diverses sobre la colonització tenien la intencionalitat clara de difondre a la societat espanyola certes posicions sobre el colonialisme al Marroc. Al mateix temps s'ha tingut en compte un altre element: han estat especialment adequades les obres en què es combina la descripció de les relacions de gènere, sigui la representació de la masculinitat marroquina o l'espanyola, amb la reflexió sobre la colonització, de manera que poguéssim estudiar aquesta interrelació. Precisament per això s'han triat tipus de textos descriptius divulgatius, periodístics o literaris.

La tipologia de textos és diversa: en primer lloc, les obres divulgatives són tractats amb pretensió científica que volen descriure el país veí. També hem utilitzat, sobretot per al primer període, llibres de viatges i obres divulgatives o periodístiques que reflexionen sobre el colonialisme espanyol al Marroc i la direcció que hauria de prendre, i que volen defensar les seves postures davant l'opinió pública. Són obres especialment rellevants perquè ajuden a construir un coneixement determinat sobre la societat marroquina i la colonització espanyola i a difondre'l a la societat.

També hem utilitzat com a fonts textos literaris, com ara les novel·les populars. Al voltant dels esdeveniments de la guerres del Rif la novel·la per entregues sobre el tema marroquí adquireix certa popularitat, proliferen les trames en l'escenari africà de diversos tipus: la vida dels soldats, la legió al Marroc, temes més exotistes (López García, 1994; López, 2006; Carrasco, 2000). Aquestes fonts més literàries recreen de forma ficcional els mateixos arguments i posicionaments que en altres obres apareixen a través de l'argumentació; a més, en aquestes novel·les apareixen sovint trames amoroses. En aquest sentit, les fonts literàries són especialment rellevants per estudiar els models de gènere i la masculinitat i per relacionar-los amb les diverses postures ideològiques i sobre la colonització. Aquesta mena de textos tenien una certa difusió popular i reproduïen certes idees compartides.

L'altre tipus de text que hem fet servir són els relats personals escrits per militars que narren en primera persona la seva experiència a les guerres del Rif. Aquests textos són especialment útils per a l'anàlisi dels models de masculinitat, ja que inclouen una presentació de l'individu i del propi grup que dóna informació sobre els models de masculinitat que s'assumeixen com a vàlids. Analitzarem tant els relats dels soldats proclius a l'empresa colonial com aquells que hi són contraris.

Hem usat també com a font les cròniques o els relats periodístics que es van fer d'aquestes guerres i les notícies que n'apareixien als diaris, tant a la premsa de la Península com a les revistes fetes des del Marroc, que podem entendre com a òrgan d'expressió dels militars africanistes. Veurem com i amb quina intenció es difonien els fets ocorreguts al Marroc. També hem consultat fons gràfiques, principalment l'arxiu fotogràfic del protectorat a Tetuan. Malgrat que és un material molt interessant, la col·lecció pertany a un període posterior al que ens ocupem i l'accés no és complet. Hem utilitzat, però, puntualment material gràfic, principalment recollit en l'obra tan valuosa de Martín Corrales, *La imagen del magrebí en España* (2002). Aquesta diversitat de fonts ens permet veure des de diversos àmbits si les representacions de gènere eren compartides i reproduïdes a la literatura, la premsa, els relats bèl·lics, els tractats científics, la literatura popular i les imatges.

Aquest treball aborda les postures majoritàries sobre el colonialisme al Marroc que defensaven l'ocupació i el colonialisme, però també s'ocupa de postures subversives que no eren hegemòniques i que eren censurades, com la dels crítics amb la colonització i amb l'exèrcit. Tindrem en compte, per tant, la intertextualitat i el diàleg entre els diversos sectors: en les obres analitzades podrem llegir no només com els crítics apel·len i dialoguen contínuament amb el discurs majoritari, sinó també com els textos que defensen la colonització també responen veladament als textos crítics. Precisament aquesta intertextualitat demostra la difusió que tenien certes idees.

Molts del relats utilitzats es presenten com a relats personals de l'experiència viscuda i d'aquí obtenen la seva autoritat. Tant els crítics amb la colonització com els defensors es mostren com a representants de tots els soldats i fins i tot de tots els espanyols. Presenten, a més, la seva narració com un crònica absolutament fidedigne dels fets, sense intervenció de la imaginació. Òbviament no poden assumir ni una cosa ni l'altra. No ens interessa, però, si el relat és fidedigne en relació amb els fets, si són certes, per exemple, les heroïcitats que ens relaten, sinó que precisament en són útils per analitzar els models, els marcs de pensament i la visió del món que els autos defensaven i volien difondre i imposar, en aquest cas en relació amb els models de masculinitat i la colonització.

Així doncs, les fonts triades passen pel relat periodístic, el tractat divulgatiu i la literatura. En el nostre cas, aquesta mena de fonts properes a la literatura són

especialment útils perquè ens permeten accedir a realitats que altres fonts no ofereixen, com ara «las actitudes, reaciones, emociones o sentimientos, por ejemplo. Frecuentemente inalcanzables para el historiador a partir del trabajo con sus fuentes más habituales, pueden ser a veces reconsturidas, o si se queire, imaginadas a partir de la literatura. […] Un claro relfejo de al subjetividad de una época» (Canal, 2015: 15). La literatura ens apropa als actors de la història, als individus, i per tant ens és molt important per a l'anàlisi d'un element íntim com les identitats de gènere.

Per a la nostra anàlisi, aquesta mena de fonts són, a més, fonamentals per estudiar les representacions socials i la construcció d'identitats. Com es fa evident, entenem que no es pot dissociar allò cultural de l'anàlisi històrica. Els fets culturals són inseparables de qualsevol altres procés social (Burdiel, 1996), en el sentit que a través d'allò cultural es construeixen les hegemonies, les identitats socials i les visions del món compartides que configuren els marcs de pensament, en funció dels quals actuen els individus i configuren les seves identitats. En aquest sentit, «la implicación profunda entre experiencias sociales y lenguajes socialmente disponibles es central para entender el cambio social histórico» (Burdiel, 1996: 6). Per a l'anàlisi de les identitats socials, l'objecte d'aquest treball, ens són, per tant, especialment útils aquest tipus de fonts properes a la literatura.

Un cop presentada la recerca en aquesta introducció, en el primer capítol abordarem l'estat de la qüestió, el marc teòric i la metodologia del treball. En el segon capítol, «Nació, família i masculinitat. Representacions de gènere de la decadència i la modernitat. L'home marroquí i l'home espanyol en el discurs colonial de finals del XIX», s'aborda el primer cas d'estudi. El segon cas d'estudi es tracta en el tercer capítol, «L'arquetip masculí del soldat espanyol i el guerrer rifeny en el marc de les guerres del Rif (1909-1927)». El quart capítol, «La virilitat de la nació. Imatges masculines de l'Espanya colonial» versa sobre el tercer cas d'estudi plantejat, i en el cinquè capítol, sota el títol «Anticolonialisme i antiheroisme: crítica al projecte colonial a través de la masculinitat» tractarem l'últim cas d'estudi.

En cadascun dels capítols inclourem una breu presentació que situa l'anàlisi en la dinàmica històrica del colonialisme espanyol. Al mateix temps, en cadascun dels capítols presentarem les fons utilitzades i en justificarem la idoneïtat, i en situarem els autors des del punt de vista de la posició ideològica, la posició en relació amb el

colonialisme espanyol, la funció i la intenció del text. Finalment, en l'últim capítol exposarem les conclusions generals.

1.6 AGRAÏMENTS

No voldira acabar la presentació d'aquest treball sense donar les gràcies a totes aquelles persones que m'han acompanyat durant la seva elaboració, gràcies a les quals ha estat possible.

En primer lloc, vull agrair a la Mary Nash, directora de la investigació, la oportunitat que m'ha brindat per a formar-me com a docent i com a investigadora, vull donar-li les gràcies pel seu mestratge i les seves ensenyances durant aquest temps que he pogut treballar amb ella. Li agraeixo molt especialment la confiança i el suport que m'ha donat durant tots aquests anys.

Així mateix, ha estat gràcies als membres del Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i Gènere que he pogut créixer i formar-me com a investigadora, en els diversos projectes conjunts en els quals he pogut participar. Vull agrair aquestes ensenyances a Soco Pérez, Susanna Tavera, Núria Benach, Rosa Tello, Asun Garcia, Carme Expósito, Antoni Vives, Enrique Díaz, Julieta Piastro, Blanca Deusdad, Javier Díaz Freire, Caoilfhionn Ni Benacháin, Cinta Ramblado. Gràcies a la Universitat de Barcelona, sense la Beca de formació de personal investigador (APIF) aquest treball no hauria estat possible

Vull agrair al personal de la Antigua Biblioteca del Protectorado de Tetuan i Biblioteca Arxiu de l'Institut Cervantes de Tànger el seu suport durant les estades per a la recerca documental, especialment a la Susana de Tànger i a Mimoun de Tetuan. Així mateix, vull donar les gràcies a la Margarita de la Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història per la seva disposició i eficàcia.

Vull agrair als companys de l'Aula Metode, l'Elisenda, la Leticia, el David, el Pol i el Miguel, per estar sempre disposats a compartir fatigues.

Gràcies a les Elenas de Palos de la Frontera per haver-me acollit i per acompanyar-me durant les nombroses estades de recerca a Madrid.

Més enllà de l'àmbit acadèmic vull donar les gràcies a totes aquelles persones que han patit aquest treball i que m'han animat a continuar.

En primer lloc, vull donar les gràcies a la Maria Sàbat, la Maria Pauner, la Michi i la Sara pels seus ànims i companyia durant aquests anys i per haver suportat la meva presència constant a casa.

Moltes gràcies a la Dolors i a la Carmen per la seva amistat de tants anys i pel seu exemple.

Gràcies al Toni Vives, al Toni Puig, al Tomàs, i a tots els membres de CARUSSO pels sofàs, els tupper, les discussions i per ser sempre una font d'inspiració i d'exageració. Gràcies a la Paola pels seus ànims i suport continu.

A la BS per l'amistat de tants anys. Gràcies a la Laia, la Núria , la Ivette, la Ione, la Mire, l'Helena, la Clara, l'Anna, l'Elna, l'Aina, la Mónica, la Cris i la Estefanía. Gràcies per fer-me sentir com a casa en els moments de desànim. Gràcies a la Cris per la seva sinceritat i empatia amb els tràngols de la tesi.

No vull deixar de recordar a la meva àvia i al «tiu » Miquel i donar les gràcies a la meva família Eivissenca pel seu suport en la fase final de redacció d'aquest treball: al meus cosins, Pepe, Renata, Irene, Marga, Andreu, Nieves, Eduard, Anna, Santi, Pau, Sandra, Loan. I a tot els petits, la Lucía, la Belen i el Víctor, la Marina i la Laia, i l'Helena i a tots els meus tiets.

Gràcies als meus pares pel seu amor i suport, per inculcar-me l'interès pels llibres i la curiositat.

Moltes gràcies al Vicenç, pel seu amor i confiança, per saber trobar sempre les paraules justes, per escoltar les meves filípiques i per ser sempre un exemple tan inspirador de «masculinitat».

COLONIALISME, GÈNERE I MASCULINITAT: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

2 COLONIALISME, GÈNERE I MASCULINITAT: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

2.1 COLONIALISME ESPANYOL AL MARROC

El colonialisme espanyol al Marroc s'ha estudiat des de disciplines molt diverses: la història, la geografia, l'antropologia. Per presentar la recerca duta a terme l'hem de situar en el marc d'aquests estudis.

En primer lloc, des de la història s'han abordat les dinàmiques de les relacions hispanomarroquines des de mitjan segle XIX i la primera meitat del XX. S'ha posat una atenció especial a la configuració del lobby d'interessos comercials i militars que van promocionar la penetració al Marroc (Morales Lezcano, 1986, 1990; Bernabé López, 2002, 2007; Madariaga, 2005; Martín Corrales 2002; Ramiro Mata, 2001) a les guerres del Rif, la rebel·lió d'Abd el-Krim (Madariaga, 2002; 2005) i, així com la configuració de la cultura política de l'africanisme (Macías, 2010a). Durant el període de la Guerra Civil destaca la participació de tropes marroquines en el bàndol franquista (Madariaga, 2003; Martín Corrales, 2002d). S'ha estudiat la intervenció al Marroc d'Espanya en relació amb la política internacional, per exemple, com Franco va utilitzar en part la seva vinculació amb el món àrab per a la seva política exterior (Velasco, 2014; Balfour, 2007) i també en relació amb la política interna espanyola (Martín Corrales, 2011), l'opinió pública a Espanya (Bachoud, 1988) o bé la importància de la dinàmica marroquina en la crisi de la restauració (La Porte, 2006) o en la configuració del cop d'estat (Vizcarri, 2004; Balfour 2001; Nerín, 2005).

A banda de l'estudi de les relacions hispanomarroquines, bona part dels estudis sobre el colonialisme espanyol han abordat les pràctiques colonials que es van produir sobretot a partir de la instauració del protectorat i molt especialment durant el període posterior al 1927, quan s'acaben les guerres del Rif. Des de l'antropologia i la geografia (Villanova, 2002) s'ha analitzat especialment en aquest sentit la política de les intervencions i els interventors. Era l'eix de la política colonial al Marroc: quin abast va tenir aquesta política en la instauració d'un sistema administratiu espanyol al Marroc, fins a quin punt va ser el programa de modernització que es proclamava o va ser més aviat una tasca de control (Mateo Dieste, 2002; Villanova, 2002). Un dels àmbits principals des dels quals s'ha tractat la penetració espanyola al Marroc és el sanitari, paradigma de l'acció interventora i d'influència (Felipe, 2002; Martínez, 2011). Un altre àmbit d'estudi mostra com es produïen les interaccions entre poder colonial i autoritats

locals. L'exercici del poder dels interventors es veia condicionada per les estratègies de la població local. També, al mateix temps, s'estudia com la implantació de l'administració espanyola tenia efectes sobre la població local en la reorganització o reinterpretació de les relacions de poder local, de les tradicions polítiques i religioses. Aquestes estructures i aquesta intervenció basada en el desconeixement de la realitat local va influir i trastocar les dinàmiques de poder i les estructures locals (Mateo Dieste, 2003). Sobretot s'ha analitzat com les relacions de poder colonial eren molt menys rígides del que el discurs colonitzador oficial volia admetre. Les relacions entre colonitzadors i colonitzats s'han analitzat també a través de les fonts orals per estudiar les percepcions dels propis colons espanyols de les relacions amb la població marroquina (Felipe, 2002).

Altres autors com Javier Martínez i Irene González (2011) analitzen les pràctiques d'intervenció al Marroc, principalment en sanitat però també en educació, especialment en el període de finals del segle XIX. A diferència dels altres plantejaments, es descriu el programa d'intervenció que proposa Espanya per al Marroc com un programa similar al que es reclama per a Espanya mateixa. En aquest sentit i per a aquest període, el colonialisme espanyol no s'interpreta a través de la idea de missió civilitzadora, com plantegen la resta d'autors, sinó que s'entén que l'acció que es proposa per al Marroc és una acció modernitzadora que seria necessari aplicar, per igual, a tots dos països. Tornarem sobre aquest punt més endavant.

Així, des de la història, s'han abordat les dinàmiques de les relacions hispanomarroquines: què va suposar la influència espanyola al Marroc, les guerres del Rif i el protectorat espanyol, i com van actuar de catalitzador per als diversos conflictes polítics interns (La Porte, 2006) (l'adhesió o el rebuig a la monarquia, el govern de Maura, la crisi de la Restauració, la Setmana Tràgica, la participació de marroquins a la Guerra Civil, la influència decisiva en la configuració del cop d'estat franquista). Des de la geografia i l'antropologia, sobretot en el període del protectorat, s'estudia com es va desenvolupar la colonització espanyola al Marroc que va suposar la intervenció espanyola en el contrast entre la ideologia colonial i les pràctiques efectives d'intervenció, en les relacions ambigües entre colonitzadors i colonitzats i com aquesta intervenció va afectar les estructures de poder locals. En l'anàlisi d'aquestes pràctiques de colonització, alguns autors les descriuen com un programa de civilització similar a la resta de països europeus, encara que amb una incidència pràctica menor. En canvi,

d'altres analitzen les pràctiques d'intervenció com un programa de regeneració compartit entre Espanya i el Marroc. En el nostre cas, en centrarem en la dimensió cultural de colonització, en el que va suposar a nivell de construcció d'identitats culturals i construcció de l'alteritat. Ho abordarem des de l'anàlisi del discurs i no tant des de l'anàlisi de les pràctiques de colonització, encara que haurem de tenir en compte les perspectives esmentades per descriure la naturalesa i les característiques del colonialisme espanyol al Marroc.

Des de l'estela iniciada per Edward Saïd (1991), les empreses colonials s'estudien com a processos de poder i coneixement, en què la producció de coneixement sobre els colonitzats s'entén com una pràctica de poder al mateix nivell que l'ocupació militar, econòmica i política. Des dels estudis colonials i postcolonials, en aquest sentit, no només s'analitzen les estratègies i pràctiques de colonització, sinó també la construcció tant del subjecte colonitzador com del subjecte colonitzat. Així doncs, en el cas espanyol, s'ha abordat, sobretot, l'anàlisi de la construcció de la imatge de l'«altre», del poble colonitzat, i en molta menor mesura la imatge del colonitzador i de la societat colonitzadora.

En aquest sentit, en el cas espanyol s'ha insistit especialment en la descripció de la imatge del poble marroquí, que s'ha abordat en diversos períodes de la història de les relacions hispanomarroquines i a través de diverses fonts i perspectives. Des del període de la penetració pacífica, a les guerres del Rif, al període del protectorat o durant la Guerra Civil, la imatge del marroquí o el rifeny ha estat canviant. S'ha estudiat a través de diverses fonts: llibres de viatges, documents gràfics de tota mena, pintura, fulletons turístics, premsa o la propaganda durant la Guerra Civil (Alcantud, 2003). Martín Corrales, per exemple, ha estudiat la imatge del marroquí des del segle XIX fins a l'actualitat en la seva obra *La imagen del magrebí en España* (2002c) . Recull un conjunt de material gràfic molt valuós. Aquesta obra és representativa pel que fa a l'anàlisi que s'ha fet de la representació del poble marroquí. S'ha analitzat com canvia la imatge del poble marroquí en el discurs espanyol en diferents períodes històrics segons l'evolució de les relacions hispanomarroquines i com oscil·la entre una imatge positiva o pejorativa. Per exemple, la imatge del "moro" sanguinari o del "moro" [1] infantil, la interpretació de la imatge del marroquí en termes d'endarreriment o

[1] Utilitzem aquesta expressió per referir-nos a l'estereotip espanyol sobre els marroquins tal com l'ha definit Mateo Dieste (1997) i no en el seu sentit perjoratiu actual.

exotistes. D'altres obres han volgut analitzar també com aquestes imatges evolucionen fins a l'actualitat i es relacionen amb la representació recent de la immigració magrebina (Martín Corrales, 2007; Feliu, 2002; Martín, 2012; Moga Romero, 2007b) o se centren en figures més concretes per exemple la imatge d'Abd el-Krim i la seva evolució des de la presentació com a *moro amigo*, a la imatge de cabdill traïdor en el moment que s'enfronta a Espanya (Madariaga, 2002).

Així doncs, el poble marroquí s'ha descrit com a poble violent, ferotge, salvatge, cruel, caracteritzat per la barbàrie, la falsedat, la traïció. Aquesta imatge és un tòpic comú i recorrent que es va actualitzant, però és especialment present en els períodes de guerra.

Juntament amb aquesta imatge, en la representació del poble marroquí se n'ha analitzat la versió més exotista. Com ja va definir Morales Lezcano, l'orientalisme espanyol és especialment marroquinista. Els espanyols converteixen el Marroc en l'orient propi i proper (Marín, 2002; Morales Lezcano, 1990, Arias, 2007). Així doncs, al mateix temps es retrata el poble i la societat marroquina des dels cànons de l'exotisme (Litvak, 1990). Es busquen al Marroc tots els tòpics d'allò oriental que evoquen un món allunyat de la modernitat, enclavat en el passat. Es ressalta la bellesa d'allò llunyà, exòtic, per exemple en les arquitectures, els ambients embriagadors. Aquesta descripció es trasllada a la població i es posa l'atenció en aquells elements que en poden fer explícita l'alteritat: els vestits, els costums, la bellesa física. També s'emfasitza la idea de misteri i impenetrabilitat de la societat marroquina, les seves dones, les seves cases, inaccessibles i per això atraients i amenaçadores. Un element particular del cas espanyol és que els autors que descriuen el país sovint relacionen la imatge contemporània del poble marroquí amb el passat de l'Al-Andalus per definir el particular «orientalisme espanyol» (Morales Lezcano, 1990; Fernández Parrilla, Gonzalo y Feria García, 2000.)

Altres obres fan èmfasi en la representació dels marroquins des de la lògica de la civilització i el progrés. Analitzen com en el cas espanyol s'utilitza, igual que en altres contextos europeus, la retòrica del darwinisme social prototípica de l'empresa colonial del segles XIX i XX (Mateo Dieste, 1997; 2003). És un país endarrerit en les seves institucions socials, les infraestructures, la política, l'organització social, una religió supersticiosa, és un país que no comprèn la mentalitat científica. Aquesta representació del poble marroquí en clau d'endarreriment s'emfasitza especialment amb posterioritat,

a la Guerra Civil, quan des de la propaganda espanyola oficial es vol destacar la labor modernitzadora que Espanya ha dut a terme al país veí. Aquesta imatge es combina amb la representació d'una vida tradicional i senzilla, però ordenada per la modernitat portada per Espanya (Martín Corrales, 2007, Villanova, 2009).

Així doncs, pel que fa a l'anàlisi de la imatge del poble marroquí s'ha descrit l'ambivalència entre la imatge negativa de poble sanguinari, salvatge, amb una imatge positivitzada i exotista, juntament amb la imatge d'endarreriment pròpia del discurs comú europeu de civilització i barbàrie (Villanova, 2009, Arias, 2007). La imatge del marroquí ha adoptat, doncs, diverses cares i ha evolucionat segons l'evolució de les relacions hispanomarroquines.

El present treball aborda també la colonització a través de l'anàlisi del discurs. Per tant, veurem com es representa el poble marroquí, però ho farem des de la perspectiva de gènere i concretament a través de la masculinitat. Això suposa, per tant, analitzar què signifiquen en termes de masculinitat les diverses imatges del poble marroquí que hem descrit. Què significa aquesta imatge sanguinària del poble marroquí en termes de masculinitat? Què significa la imatge exotista també en termes de masculinitat? En el present treball, volem contribuir a l'anàlisi de la imatge del poble marroquí en el discurs espanyol però des de l'anàlisi de la masculinitat.

Ara bé, no ens quedarem només en l'anàlisi de l'alteritat, sinó que també volem analitzar com, en el context colonial, es defineix la masculinitat espanyola i la identitat d'Espanya com a subjecte colonial. Com s'ha assenyalat àmpliament, també hem d'analitzar la importància de l'imperi i els projectes colonials en la definició de la pròpia identitat del colonitzador. No s'han d'entendre en cap cas el món de la colònia i el món de la metròpoli com a àmbits separats, ben al contrari, ambdós són completament interdependents (Mcklintock, 1995; Sinha, 1999, 2004; Hall, 2006; Archilés, 2012, 2013b; Hall, Rose, 2006, Eley, 2010). S'ha analitzat en diversos contextos com l'existència de l'imperi condiciona molts aspectes de la vida metropolitana: la definició dels límits de la ciutadania, la concessió del dret a vot de les dones, les polítiques migratòries, la incorporació a la quotidianitat metropolitana la realitat de les colònies, per exemple en la cultura visual i popular, la definició dels conceptes de raça, (Hall, Rose, 2006, Eley, 2010). En el cas Espanyol, Archilés (2012, 2013b) ha remarcat la importància de l'imaginari colonial en relació al Marroc en la definició de la identitat nacional a finals del XIX. Malgrat que encara s'ha explorat

escassament, no es pot menystenir la importància d'aquesta cultura imperial finisecular en la construcció de la identitat nacional. Degut al poc abast pràctic del colonialisme espanyol al Marroc, s'ha tendit a obviar la importància cultural que va tenir l'imaginari colonial especialment durant la Restauració. Aquesta debilitat pràctica no va fer disminuir sinó al contrari va augmentar la obsessió i el desig imperial. Com afrima Archilés (2013b), "con los imaginarios imperials (y sus ansiedades a cuestas) se acompasaba una imagen, una autopresentación de la identidad nacional; de la española también, como parte de la definición cultural de la "comunidad imaginada" (Archilés, 2013b:205)[2]. També en el cas espanyol, doncs, l'àmbit colonial és important en la definició de la identiat metropolitana.

En el present treball volem veure, doncs, aquesta interrelació pel que fa als models de gènere. Les imatges dels marroquins tan estudiades i analitzades s'han de relacionar en tot moment amb la pròpia identitat espanyola. Per tant, s'ha d'entendre el discurs sobre el poble marroquí com un element primordial en la definició de la pròpia identitat i subjectivitat espanyola. En el nostre cas, es tracta d'esbrinar quins arquetips de gènere específics es generen en aquest context colonial i com es relacionen amb els discursos de gènere a Espanya, com ajuden a configurar els models normatius de masculinitat. En aquest sentit veurem com l'arquetip de la masculinitat alteritzada, l'altre rifeny, ajuda a configurar aquesta masculinitat normativa espanyola. La imatge del rifeny és una icona per pensar la pròpia identitat de gènere, la del colonitzador espanyol. Per tant, veurem com els arquetips marroquins i espanyols es configuren mútuament i es construeixen en un diàleg continu.

A banda de la descripció de les imatges del poble marroquí, bona part dels treballs sobre el colonialisme espanyol al Marroc s'han dedicat també a definir les particularitats d'aquests discurs colonial, és a dir, els elements característics d'aquest cas que el diferencien d'altres contextos europeus. S'ha discutit el paper ambigu d'Espanya en el marc del colonialisme europeu. Saïd no va incloure Espanya en la seva obra sobre l'orientalisme europeu, considerava que n'havia de quedar al marge perquè segons el seu argument l'orient és alguna cosa que queda sempre fora i no pas a dins.

[2] En aquest mateix sentit, Alda Blanco (2012) ha estudiat la importància de les colònies americanes en la cultura metropolitana espanyola al XIX. Ha remarcat, especialment, com la consicència imperial està inscrita en la identitat nacional: «De ahí la importancia de reconocer que el imperio venía a ser un atributo fundamental de la identidad de la nación, en vez de ser una mera característica accidental» (Blanco, 2012: 24).

Aquesta particularitat es relaciona amb l'Al-Andalus, la presència de moriscos a Espanya i les diverses significacions i lectures controvertides que aquest fet té en la definició de la identitat espanyola.

Des dels estudis de l'arabisme i el nacionalisme espanyol i especialment de la literatura s'ha estudiat profusament què significa per a la identitat espanyola el passat de Al-Andalus i la presència dels moriscos. Aquests estudis se centren sobretot en el segle XIX, període en el qual hi ha diverses discussions sobre el valor de la cultura morisca. Així s'ha estudiat quin significat ha tingut aquesta passat musulmà en la identitat espanyola, com s'ha incorporat o rebutjat. Aquest aspecte de la història d'Espanya adquireix cert protagonisme, sobretot a la literatura i la pintura. La temàtica oriental és també molt popular a Espanya, en part seguint les tendències de la cultura Europea i en part com una manera de dialogar amb el propi passat musulmà en una ambivalència entre allò valorat i al mateix temps rebutjat (Charnon, 1999). Alguns defensen que a l'Espanya de principis del segle XIX es produeix una exaltació de la cultura musulmana. Es reivindica que aquella cultura de l'Al-Andalus va ser moderna, la més avançada i civilitzada d'Europa, fet que ens parlaria d'una Espanya que té com a valor una certa tolerància multicultural quan vol alabar aquest passat musulmà, com a valor de civilització i modernitat (Labanyi, 2004).

D'altres, però, entenen aquesta relectura del passat musulmà d'Espanya en altres termes. Aquest passat és molt present en la literatura i la pintura, malgrat que se'n revaloritzen alguns aspectes, no es pot afirmar que hi hagi cap mena de proximitat entre les dues cultures, o que aquesta evocació del món d'Al-Andalus sigui una reivindicació real d'aquest passat sinó que els Espanyols estan reafirmant, sobretot, els valors de la cultura cristiana que es mostra indubtablement superior a la musulmana (Andreu, 2013).

Andreu (2004, 2005, 2009a, 2009b) lliga aquestes discussions amb un altre fenomen que s'ha de tenir en compte: els discursos europeus que en aquest període estan orientalitzant Espanya des de l'exterior. És a dir, com des de la resta de països europeus, especialment França, es produeix un discurs que apropa Espanya a l'Àfrica i la presenta com a oriental. Com explica Andreu, a partir d'un cert moment Espanya es comença a llegir des d'aquesta òptica orientalitzant (Andreu, 2004, 2005, 2009*a*, 2009b 2013).

Aquesta discussió té, també, certes derivades racials. Espanya assumeix de forma particular la teoria de races europea pròpia del segle XIX i de principis del XX. Assumeix els principis de la determinació biològica dels pobles, el perill de degeneració de la raça però no en pot assumir les conclusions: la raça ària no és una raça superior ni la puresa és el dmés esitjable (Goode, 2009). El que defineix la identitat espanyola és la fusió racial, la raça espanyola és el resultat de la fusió de la raça ibèrica amb la liberiana, que dóna lloc a una mena de fusió racial iberioliberiana. El que defineix Espanya no és, en definitiva, la puresa si no la mescla (Cañete, 2011; Goode, 2009).

Espanya ha de lidiar, doncs, amb el passat dels musulmans a la Península en la seva definició nacional en relació a altres nacions europees. Alguns sectors a Espanya posen en valor aquesta herència, ara bé, proclamar la proximitat amb allò musulmà significa allunyar Espanya de la idea d'europeïtat (Andreu, 2013; Goode, 2009; Cañete, 2011; Martín, 2012).

Els estudis arabistes a Espanya, a diferència d'altres casos europes, se centren més àmpliament en l'estudi de l'Espanya musulmana i es delliguen en certa manera del projecte orientalista propi dels projecte colonial, la relació entre arabisme i africanisme sempre va ser complexa (Archilés, 2013b, Marín, 2009). Ara bé, també és cert que quan s'inicia el projecte de colonització pràctica s'ha de tornar a aquestes discussions. Aquesta discussió sobre l'europeitat o no d'Espanya i el seu passat cultural i racial es reactualitza quan es comença a promocionar i implantar l'empresa colonial efectiva al Marroc. Espanya s'ha de definir com a subjecte colonial en comparació amb altres nacions europees i també en relació amb el poble rifeny. Entre altres elements, haurà de posicionar-se pel que fa al passat musulmà a la Península i la proximitat cultural, racial que això suposa. En alguns estudis que tracten el discurs colonial, s'analitza com en aquest context de colonialisme efectiu es crea o es reactualitza la retòrica segons la qual la civilització àrab a la Península va ser esplendorosa precisament pel fet que estava en contacte amb els espanyols cristians i les seves virtuts. D'aquesta manera, s'integra el passat de l'Al-Andalus civilitzat avançat gràcies al contacte amb les virtuts espanyols i cristianes. Això s'incorpora en el discurs colonial, que no veu res més en el Marroc actual que la decadència i la degeneració d'aquella cultura esplendorosa que, havent perdut el contacte amb tot allò espanyol, perd la seva grandesa i cau en absoluta decadència (Alcantud, 2006; Marín, 2006; Moga Romero, 2007b; Andreu, 2013).

En aquest aspecte s'ha analitzat també un altre element molt present en el discurs colonial, la doctrina de l'*hermandad hispanomarroquí*, segons la qual Espanya i el Marroc tenen un vincle especial per aquest passat comú. Un vincle que és ambiguament cultural, però també geogràfic (el paisatge a ambdues ribes del mediterrani és similar) i racial. En aquesta germanor hi ha, però, una jerarquia entre les races: la superior, l'espanyola, i l'inferior, l'africana. En aquesta combinació els espanyols s'haurien quedat les virtuts i els marroquins, els defectes. Mateo Dieste analitza com aquesta doctrina de la germanor es combina amb les teories darwinistes, i d'aquesta combinació en resulta la inferioritat dels marroquins, que passen a ser considerats germans petits, aquells a qui s'ha de tutelar. S'ha estudiat especialment com aquest mena de proximitat històrica, cultural i geogràfica s'utilitza en el moment en què Espanya vol defensar la seva preponderància al Marroc davant d'altres potències (Mateo Dieste, 1997; 2003, Villanova, 2009) o com és usada aquesta retòrica de la germanor pel franquista per justificar l'ús de tropes marroquines durant la guerra civil o en la seva política exterior (Velasco, 2014; Jensen, 2014).

Així doncs, en aquest període de colonialisme efectiu, els diversos autors discuteixen sobre la naturalesa d'Espanya com a potència colonial. Aquesta particularitat del passat espanyol ha portat a molts autors a situar Espanya en una mena de posició ambigua com a potència colonial en comparació amb altres nacions europees: no es presenta des d'una posició clara de superioritat civilitzadora respecte el Marroc, manté una posició ambivalent.

Aquesta discussió s'ha abordat, en primer lloc, a través de l'anàlisi de les pràctiques d'intervenció colonial. Com hem esmentat anteriorment, Francisco Javier Martínez (2011) ha analitzat les semblances entre els projectes per a la modernització d'Espanya i del Marroc. L'autor considera que no es pot considerar Espanya com una nació colonitzadora a la manera d'altres nacions europees, sinó que la seva relació amb l'Àfrica és semblant a la que va establir amb Cuba. Es considera el territori africà com a part del territori metropolità i les polítiques que s'hi desenvolupen són similars a les que es duran a terme per modernitzar Espanya. S'emfasitzen més aviat les similituds entre ambdós països (debilitat internacional, corrupció interna) més que no pas les diferències en clau de superioritat occidental i inferioritat oriental.

Un fenomen similar ocorre en termes identitaris, altres autors defensen que Espanya se situa respecte el Marroc en una posició també ambivalent pel que fa a la

definició de la seva pròpia identitat. Martín (2012) ha analitzat especialment aquest aspecte. L'autora vol demostrar que es poden trobar les traces d'una identitat ambivalent entre Espanya i l'Àfrica, que entre les identitats espanyola i africana hi ha una mena d'hibriditat. Des de la teoria de la *performance* analitza en diverses produccions culturals aquestes actuacions, aquestes *performances* d'una identitat híbrida. En el seu treball, molt extens, abraça des de la guerra de l'Àfrica fins a la contemporaneïtat, analitza diverses obres i productes culturals (literatura, cinema pintura). L'autora argumenta que, malgrat que sovint no siguin explícites, aquestes expressions de la proximitat entre la identitat espanyola i africana es poden trobar si s'analitzen els textos adequats, entenent que hi ha identitats dures i identitats més lleugeres i que segons les circumstàncies se n'actives unes o unes altres. Per exemple, serien mostra d'aquesta ambivalència les postures dels liberals que alaben la cultura dels moriscos. Altres exemples demostrarien que la separació rígida entre colonitzador i colonitzat en s'esvaeix per les proximitats culturals entre africans i espanyols: per exemple, estudia l'obra d'Iradier, que afirma que el basc i el bantu són la mateixa llengua. Un altre exemple són les pintures de Fortuny sobre la batalla de Tetuan, que situen la mirada de l'espectador del cantó dels marroquins i no pas dels espanyols. Per al període posterior a la Guerra Civil, s'analitza des d'aquest punt de vista la utilització que fa el franquisme de la doctrina de la germanor hispanomarroquina que s'interpretaria des d'aquesta hibriditat. Això tindria conseqüències en la definició mateixa de la identitat espanyola, que quedaria allunyada d'una definició netament d'europeisme.

Archilés ha defensat, en canvi, el contrari: la posició colonial espanyola no és un cas excepcional en comparació amb altres potències europees, sinó que Espanya es mostra respecte al Marroc tan orientalista com qualsevol altre nació colonial. Considera que les particularitats de la relació d'Espanya amb el món musulmà no van limitar el sentit d'alteritat respecte a l"altre" marroquí «¿Hasta qué punto limitó ello el sentido de alteridad frente al 'otro' colonial o la voluntad de subordinación de éste? En mi opinión bastante menos de lo que podría parecer» (Archilés, 2013b: 212). Comparant el cas espanyol amb altres casos europeus, arriba a la conclusió que no es presenta com essencialment diferent. Precisament aquestes ambigüitats i dubtes sobre la identitat colonial no són una excepció, sinó la norma en el món de les nacions colonials (Archilés, 2012). Considerar el cas espanyol com a excepcional en aquest sentit seria

assumir el discurs de l'època sobre els fracassos i la dèbil nacionalització. (Archilés, 2008a, 2008b; 2012; 2013b).

Les discussions sobre com era Espanya com a nació colonial també es poden llegir en altres àmbits, com ara en els estudis d'aquells sectors que van ser crítics amb el projecte colonial. Aquest aspecte s'ha abordat, en alguna mesura, per exemple en l'anàlisi del discurs colonial específicament català[3]. Diversos estudis s'han centrat en la mirada específica que van tenir els catalans que van participar del projecte colonial o van viatjar al Marroc com a periodistes, comerciants i fins i tot com a turistes. Diversos sectors de la burgesia catalana entenen que la participació en l'empresa colonial espanyola és important per al progrés de la indústria catalana. D'altres, però, veuen en les deficiències pràctiques del colonialisme espanyol una escletxa per criticar l'Estat espanyol com a poc modern, poc civilitzat, poc efectiu, incapaç d'una labor colonitzadora eficaç. S'admira especialment França en aquest sentit (Garcia Ramon, 2008; Madariaga, 2005; López, 2007; Nerín, 2005). Seran molt pocs els que criticaran obertament el projecte colonialista com a tal, pel que suposa d'opressió respecte els pobles colonitzats.

Juntament amb aquestes postures, molts sectors de la societat critiquen durament el colonialisme espanyol. Des de l'anarquisme i el socialisme, es considera una empresa sense sentit que beneficia només les elits i afavoreix la preeminència dels militars. Ara bé, aquesta crítica també implica una reflexió de la definició d'Espanya com a potència colonial: tots aquests sectors consideren Espanya poc civilitzada, poc moderna, poc eficaç per colonitzar a ningú, es ridiculitza la vocació colonial d'Espanya i s'afirma que Espanya hauria de civilitzar-se a si mateixa abans de civilitzar ningú (Martín Corrales, 2011; Madariaga, 2009; López, 2006).

Veiem com des de diversos punts de vista s'està discutint la naturalesa del país com a potència colonial, i es compara la situació de l'Espanya colonitzadora amb altres països europeus. La dimensió imperial és important en la definició de la identitat nacional (Blanco, 2012, Garcia Balanyà, 2002, Archilés, 2012, 2013b). El món colonial ofereix un marc de pensament molt concret per a les cultures imperials: hi ha un llenguatge de poder i dominació que és comú a les diverses metròpolis colonials. Les

[3] Garcia Balanyà (2002) ha analitzat per un període anterior, la Guerra d'Àfrica, l'adhesió popular especialment a Barcelona al patriotisme espanyol que va suposar aquesta guerra i totes les seves complexitats, les lectures que tenia en clau de política interior i la imtage extremadament negativa del marroquí que implicava. En períodes posteriors aquesta adehsió va ser molt més complexa.

nacions que tenien imperi eren, d'alguna manera, comunitats imaginades particulars, ja que s'han d'imaginar a si mateixes en comparació amb altres nacions europees i també en relació a les colònies. Es construeix una mena d'*homo europeus*: les nacions europees s'han de definir en relació amb aquest fet (Cooper, Stoler, 2007) [4]

En el nostre cas volem analitzar com aquesta discussió en relació a la definició d'Espanya com a subjecte colonial es duu a terme a través de representacions de gènere, especialment masculines. A través dels models de masculinitat podem veure com es presenta Espanya com a subjecte colonial. Es presenta com a nació civilitzada? O bé com a nació forta conqueridora i no pas civilitzadora? Com es posiciona en relació amb la idea d'*homo europeus*? Es posiciona com una nació propera a Europa, o presenta un identitat híbrida amb allò africà? O tot al contrari, és massa poc civilitzada per conquerir i civilitzar ningú?. Com hem explicat, volem mostrar com a través de les imatges de gènere i especialment la masculinitat es representa Espanya com a nació colonial i com les representacions de gènere són un element important en aquesta discussió. Analitzarem aquest aspecte en el marc de finals del segle XIX (capítol 2) i per al període de les guerres del Rif en el marc dels sectors més reaccionaris (capítol 3). En el capítol 5 ho analitzarem també tangencialment en el marc d'aquells sectors crítics amb la colonització. Entenem que les identitats de gènere són útils per entendre les identitats col·lectives i nacionals, per mostrar, en el nostre cas, com es presenta Espanya com a subjecte colonial en aquest context.

Com hem explicat a l'inici, s'ha estudiat com la colonització al Marroc és un catalitzador de les tensions socials a Espanya: desencadena, per exemple, la Setmana Tràgica; les guerres del Rif generen nombroses protestes socials, la qüestió marroquina constribueix decisivament a la crisi de la Restauració (La Porte, 2006), la reacció conservadora provoca en part el cop d'estat de Primo de Rivera. També en l'escenari africà s'aglutinen el grup de militars africanistes que duran a terme el cop d'estat contra la República (Vizcarri, 2004; Macías; 2010a). En el nostre cas, volem estudiar quines implicacions de gènere tenen tots aquests esdeveniments, concretament en relació amb la masculinitat, i com al Marroc es forgen identitats masculines en el marc dels diversos

[4] Eley (2010) afrima fins i tot que aquesta cultura imperial es converteix en un element essencial de la cultura europea i apel·la tant a les nacions amb extensos imperis territorials com a aquells que participen en l'empresa colonial en menor mesura, fins i tot a aquelles que no hi participen «Whether or not ordinary Europeans has any concrete or practical connection to this reservoir of experience [la de colonització], they could hardly hope to set themselves outside it, whatever their social background, gender or age » (Eley, 2010: 227).

sectors ideològics que són protagonistes en aquests esdeveniments: entre els militars africanistes que condueixen el cop d'estat, però també en els sectors crítics amb la colonització. El context colonial és un context de definició de models de masculinitat diferents i contraposats.

2.2 COLONIALISME I GÈNERE

Hem de situar aquest treball també en l'àmbit dels estudis sobre colonialisme i gènere. Com en diversos àmbits en els estudis colonials i postcolonials, la perspectiva de gènere s'ha introduït posteriorment.

Tractar gènere i colonialisme significa una miríada d'enfocaments diversos. Quan s'apel·la a la perspectiva de gènere es fa referència de forma genèrica a treballs amb fonts, perspectives i objectes d'estudi força diferents (representació i pràctiques, estratègies d'oposició de les dones, relacions mixtes, sexualitat, feminisme anticolonial). Per situar adequadament el present treball exposarem molt breument quins han estat aquests enfocaments.

La relació entre gènere i colonialisme es va abordar en primer lloc des del punt de vista que podem anomenar a grans trets: les relacions de poder de gènere com a metàfora. Entre els tòpics que determinen els discursos colonials hi ha el mite de les terres buides no habitades, com a terres verges, o la idea que al món no occidental el temps no passa, no hi ha esdevenir històric, entre aquetes metàfores la de la possessió masculina d'un territori femení, i la metàfora de la colonització com a violació és habitual (McClintock, 1995). En aquest sentit, el colonialisme s'expressa amb la gran metàfora sexual: el poble colonitzador i l'acció colonitzadora és masculí, el poble colonitzat i la passivitat d'ésser colonitzat és femení. En el desenvolupament d'aquesta metàfora es considera la colonització com un acte sexual, el poble colonitzat és femení, ultratjat i desitjat al mateix temps.

Així, el fet que la subordinació de les dones als homes s'hagi plantejat a la societat contemporània com un fet natural ajuda a presentar també la relació entre colonitzador i colonitzat com a fet natural. L'home blanc que colonitza duu a terme un acte de possessió dels colonitzats. En el cas de les relacions colonials aquesta possessió es produeix no només físicament i econòmicament, sinó també a través del coneixement: l'home agent és el que tot ho ha de conèixer, classificar i caracteritzar (McClintock, 1995, Yegengolu, 2003). Tot allò desconegut, allò que està per descobrir, és allò verge, allò femení, allò altre que encara està per posseir, és a dir, per conèixer. D'aquesta manera s'ha explicat també el gran interès dels poders colonials en la qüestió del vel. Aquesta necessitat de posseir en el sentit de conèixer tot el que és desconegut i queda fora de la mirada i possessió masculina és el motiu pel qual el vel és un element

tan significat en la representació de les dones àrabs, perquè genera la frustració d'allò que queda ocult i amagat a la mirada europea (Yegengolu, 2003).

Aquesta presentació és molt significativa i en cap cas és menor, i ens ajuda a entendre millor el fet colonial, però no ens pot fer cecs a l'hora d'entendre el gènere com una categoria constitutiva de la dinàmica i el poder imperial i antiimperial (Levine, 2004). L'altre gran àmbit a través del qual s'ha abordat la relació entre gènere i colonialisme és la que estudia la representació de les dones colonitzades (Palmier-Chatelain, Lavagne d'Ortigue 2002; Mabro, 1991, Malek, 1987). Pel que fa al món àrab, s'han descrit els principals ítems d'aquestes representacions de les dones creades amb tòpics força repetitius i amb un grau elevat d'intersexualitat: es descriu molt especialment el fet que les dones estan amagades, se'n descriuen les vestimentes, el haik que les tapa fa que apareguin com a fantasmes. El vel i les arquitectures que les amaguen de les mirades estranyes són un element preponderant en aquesta representació relacionada amb la frustració de la possessió que hem explicat anteriorment. Paral·lelament, la representació d'aquestes dones se centra en la descripció dels cossos i la seva bellesa. Això podria semblar contradictori amb la idea que les dones estaven amagades, però no ho és si tenim en compte que la imatge de la dona àrab és creada en el mateix discurs i neix de la intertextualitat dels mateixos autors i viatgers europeus, i no pas de cap coneixement efectiu de la societat observada. Així doncs, apareix el component de les dones àrabs amagades i ocultes rere el vel i, per altra banda, la representació exotitzant. L'element central d'aquest exotisme és la sensualitat de les dones orientals, de nou més imaginada que viscuda. La imatge de la «dona oriental» acaba sent un tòpic estès en la cultura europea dels segles XIX i XX, amb les seves imatges, representacions, temes estereotipats com l'odalisca o la ballarina. Aquestes imatges de l'alteritat s'utilitzen per representar tota la societat, s'instrumentalitzen en l'articulació del poder colonial i són contínuament inventades i reinventades segons les necessitats d'aquesta instrumentalització (Mills, 2003).

A partir d'aquestes representacions, en nombrosos casos s'ha estudiat com la situació de les dones es presenta com una mesura del grau de progrés o endarreriment de la societat. La presentació de les relacions de gènere a la societat colonitzada es defineix com una manera de provar l'endarreriment, el primitivisme de la societat colonitzada. (Clancy Smith, 1998; Gouda, 1998). Un prova més de la necessitat d'aquestes societats de ser conduïdes cap al progrés és el que McClintock (1995)

anomena *domestic degeneracy*, la degeneració en l'àmbit domèstic, és a dir, les relacions de gènere allunyades del model correcte són la prova més clara d'endarreriment i la barbàrie, del caos social d'aquesta societat. Des del segle XIX, es pot resseguir aquesta línia que relaciona un determinat model de relacions de gènere amb civilització i modernitat. En aquest sentit, el control de la sexualitat i les relacions de gènere dels nadius es converteix en un element important de la missió civilitzadora i del projecte colonial (Hall, 1998; 2006). El cas de les dones índies és especialment estudiat en aquest sentit: la figura de la dona índia s'utilitza per argumentar la necessitat de civilització de la societat, i la colonització com una operació de salvació de les dones resulta en un silenciament violent de les dones mateixes (Spivak, 1994). Hem de tenir en compte que aquest projecte és més retòric que efectiu, més propagandístic que pràctic les mesures efectives del poder colonials en relació a les dones colonitzades són escasses (Ferro, 2007). Així, les dones alteritzades adquireixen la seva importància en la representacio del món colonial. Representen en aquest sentit tota la societat colonitzada.

L'altre gran aspecte a través del qual s'ha relacionat gènere i colonialisme parteix de la crítica que es presenti el subjecte colonial com a homogeni i que no es tingui en compte la presència de les dones (Lewis, 1996). S'explora i s'intenta recuperar el paper que fan les dones durant la colonització. Quines dones són, per exemple, viatgeres i exploradores, com és la vida de les dones que viatgen a les colònies i s'hi instal·len com a esposes dels oficials imperials. El seu paper com a agents imperials i la seva mirada cap al poble i les dones colonitzades és similar o diferent a la dels seus companys masculins? Les dones que viuen a les colònies viuen al mateix temps en la seva societat una posició de subalternitat: tenen per aquest fet una mirada diferent cap a les dones colonitzades, se senten properes a elles per la seva posició subalterna comuna o ben al contrari? En aquesta mena d'estudis, s'analitza i es problematitza especialment la posició d'aquestes dones com a agents colonials, i també com a escriptores o com a pintores. Per exemple, s'intenta analitzar com participen com a autores i creadores artístiques en el discurs orientalista i en quina mesura les dinàmiques del discurs imperialista també estructuren el seu treball artístic i quina recepció tenen les seves obres (Mills, 2003).

Finalment s'ha relacionat també la història del feminisme amb el colonialisme. Són els treballs que des de diferents àmbits han desenvolupant una crítica al feminisme

blanc i a la idea de global de *sisterhood* com una part més del projecte silenciador i opressiu que va significar el colonialisme (Nash, Díez, Desudad, 2012, Nash, 2004).

L'anàlisi del colonialisme des d'una perspectiva de gènere també s'ha abordat des de la sexualitat amb perspectives diverses: les relacions mixtes entre colonitzadors i colonitzats, la prostitució, els fills mestissos, el concubinatge. Des d'aquest punt de vista s'ha estudiat com les dinàmiques de poder imperial es traslladen a la vida íntima de les persones, com ara a la vida sexual, i també la manera com aquestes relacions de poder s'afirmen i es mantenen, o com se subverteixen, es desmenteixen i es posen en qüestió a través del cos. És el que Stoler ha anomenat *intimate frontiers of empire* (Stoler, 2002; Levine, 2004). S'analitza com la regulació de la sexualitat dels nadius i dels europeus és una pràctica primordial en l'entramat de relacions de poder colonial. Com explica Stoler (2002), fins i tot la definició d'europeisme i blanquitud depèn en bona mesura de les pràctiques i el comportament sexual a les colònies (Stoler, 2002).

Així doncs, els estudis sobre colonialisme i gènere s'han centrat primordialment i inicialment en la feminitat: quines són les representacions de les dones colonitzades, com s'usen per representar el poder i la possessió colonial, com la representació de les dones s'utilitza per demostrar l'endarreriment de la societat colonitzada. S'ha analitzat profusament el paper de les dones a les colònies, i també la relació de les dinàmiques de poder colonial en relació amb la sexualitat en l'estudi de les pràctiques de concubinatge, les relacions mixtes i fills mestissos. En el nostre context, però, no analitzarem aquesta relació entre gènere i colonialisme des de la feminitat, sinó a través de la masculinitat. Així com les imatges de la dona colonitzada i la dona colonitzadora s'han estudiat a fons, les de l'home colonitzador i l'home colonitzat han estat menys considerades, especialment en el cas espanyol.

Veurem en aquest sentit com les imatges de la masculinitat de l'«altre» colonial també són rellevants a l'hora de representar la societat colonitzada en l'àmbit domèstic. Analitzarem com l'estudi de la masculinitat és fonamental a l'hora d'explicar la degeneració domèstica del món colonitzat. Analitzarem com també a través de la masculinitat, es construeix una determinada representació de la societat colonitzada en el seu conjunt (i també la construcció d'una determinada imatge de la societat colonitzadora). Comprovarem, a més, com les imatges masculines, igual que les femenines, adquireixen tons exotistes i orientalistes.

De forma transversal en tot el treball, també relacionarem les imatges masculines que s'aniran analitzant amb les imatges femenines que les acompanyen. Podrem estudiar les imatges femenines tan conegudes, com l'odalisca o la dona de l'harem, relacionant-les amb les imatges de la masculinitat. Així podrem entendre aquestes imatges de forma més completa. De la mateixa manera, veurem breument si les dones que van ser a les colònies com a periodistes o infermeres tenien una visió sobre els homes colonitzats i els homes colonitzadors diferent a la dels seus companys masculins o bé si compartien les seves mateixes assumpcions.

2.3 MASCULINITAT I COLONIALISME

Com hem comprovat, la història del colonialisme i el gènere s'ha estudiat preferentment a través de la feminitat (Joly, 2008; 2011). Com en d'altres àmbits la incorporació dels estudis de masculinitat ha estat més tardana. Així en els estudis que relacionen gènere i colonialisme els estudis de masculinitat són menors que aquells que es dediquen a la feminitat. S'han desenvolupat sobretot en el cas anglès i, en menor mesura, en el cas francès (Barthélémy, Capdevila, Zancarini-Fournel, 2011). A continuació veurem breument en quines línies s'ha treballat la relació entre masculinitat i colonialisme.

En primer lloc, s'ha assenyalat l'estreta relació entre masculinitat i imperi. L'imperi és un assumpte masculí, ja que són els homes els encarregats de dur a terme l'empresa colonial: és una empresa conduïda per homes, administratius, comerciants, soldats, que, com a homes, tenen determinades pràctiques en el domini colonial, com ara exercir autoritat, dominació o violència. Es planteja el caràcter viril dels colonitzadors, l'oficial, el missioner, l'administrador, l'enginyer, el plantador, etc. (Branche, 2008; Taraud, 2011*b*).

Així doncs, en aquest sentit s'ha estudiat l'imperi com a lloc que ofereix una oportunitat de definir i afirmar la masculinitat (Tosh, 2004). Per exemple, per aquells que a la metròpoli no tenen accés a àmbits de poder, l'imperi és una oportunitat: les classes baixes se senten que poden participar de l'empresa comuna a través de l'imperi i recuperar un paper d'autoritat. També és una crida generacional. Els joves anglesos que no poden exercir autoritat a la Gran Bretanya troben en l'àmbit colonial un lloc on

desenvolupar aquesta paper masculí, especialment d'autoritat. També en el cas francès s'ha emfasitzat aquest aspecte: «Dans toutes les métropoles coloniales, se développe l'idée de la colonisation comme 'fabrique' d'hommes véritables et comme espace de régénération virile et nationale» (Taraud, 2012). L'imperi és un lloc on s'afirma la masculinitat, i en alguns casos on es regenera i es recupera.

Si ho mirem més concretament veurem que aquesta relació entre imperi i masculinitat s'ha analitzat des dels seus diversos components. En quin sentit l'imperi és útil per a la masculinitat? Quins elements de l'empresa colonial ajuden en la configuració de la masculinitat? El primer és el de l'aventura, que allunya els homes de la llar de la vida còmoda de la metròpoli, fet que en determinats contextos es considera com un element que ajuda a determinar característiques de la masculinitat (Tosh, 1995).

La relació de l'imperialisme amb la conquesta d'un lloc «salvatge» i en la definició de la superioritat d'allò europeu també té a veure amb la masculinitat. El darwinisme social entén que els europeus estan immersos en una lluita per la vida de la qual emergiran victoriosos els pobles més forts de forma natural. En aquest procés de lluita, la masculinitat és protagonista. La lluita entre pobles diferents que dóna als homes l'oportunitat d'afirmar les seves qualitats masculines es produeix gràcies a l'existència de llocs salvatges on dominar «races inferiors». En el procés d'exploració i de conquesta militar o control dels territoris, l'europeu es converteix sempre en l'encarnació de la puixança viril per excel·lència (Taraud, 2011a, 2011b; 2012). Aquest component que té l'empresa colonial d'exploració i de domini sobre allò desconegut ajuda a configurar valors que esdevindran característiques de la masculinitat. L'europeu és el predador de les gran bèsties, dels territoris i del món salvatge. Així es configura a les colònies la imatge de l'aventurer conqueridor, del colonitzador viril. Expressat d'aquesta manera, l'home és el que domina les bèsties i el món salvatge, però també el que domestica aquest món i aquestes persones salvatges. Així doncs, es construeix una masculinitat d'aventura, d'autoritat, de domesticació i control sobre el món caòtic. L'àmbit colonial s'ha entès com un lloc on es construeix una virilitat que a vegades es torna fins i tot molt agressiva i violenta, que a les colònies no té tantes restriccions com tindria a la metròpoli (Joly, 2011).

Des de la geografia s'ha analitzat també com el lloc és un element important en la configuració d'aquesta masculinitat (Phillips, 1997). El fet que es produeixi un desplaçament en l'espai cap al lloc llunyà, de l'aventura, de la natura descontrolada i

d'allò desconegut té també importància en aquesta configuració de la masculinitat. És en aquest lloc on es pot enfortir el cos i l'esperit, on els nois poden provar la seva capacitat de prendre riscos. Poden demostrar la duresa del cos en un ambient també rude. Aquest lloc agrest, natural, on els homes han d'arriscar-se i enfrontar-se amb una entorn natural hostil, genera i determina també patrons de masculinitat. És en aquest espai on es contraposa l'home sofisticat intel·lectual urbà amb la força dels músculs i del cos de l'home de l'imperi.

A banda de l'aventura i el desenvolupament de la masculinitat en paisatges allunyats i salvatges, l'imperi es relaciona en un altre aspecte amb els valors de la masculinitat: la guerra. Sobretot en el cas anglès, s'ha analitzat com a través de l'imperi i l'acció imperial de guerra es construeixen figures de masculinitat que són exemples per als joves a la metròpoli. Alguns autors han destacat que inicialment és en el context imperial on es comença a lligar la idea de guerra amb la de deure masculí ciutadà. La guerra es converteix en un deure moral per als homes (Mangan, 2011; Dawson, 1997). A través de la idea moralitzant de la missió civilitzadora es justifica la guerra. A través de la idea de colonitzar com el deure de portar la civilització, el progrés, la moralitat i l'ordre als pobles que es troben endarrerits, els valors militars adquireixen el seu to positiu. Es reactualitzen figures masculines com la del cavaller que busca el Sant Grial. En el context imperial, és el jove anglès que va a les colònies a dur a terme una missió moral civilitzadora i així configurar la seva masculinitat (Mangan, 2011).

En aquests contextos, s'ha estudiat especialment la figura de la masculinitat militar i cristiana alhora. A través de la nova retòrica nacional i imperial els valors militars s'estenen i apareixen com a models per a tots els homes. S'articula el model de l'home cristià muscular: els valors de la fortalesa del cos, la resistència de l'entrenament i la duresa militar s'imposen com a model de masculinitat, però es combinen amb la religiositat. La religió, un element intel·lectual i poc militar, s'ha de transformar per continuar vinculant-se amb els valors de la masculinitat. Així, el nou model d'home cristià muscular dibuixa un home dur i robust que combina aquesta fortalesa del cos, preparat per la guerra, amb uns valors cristians sòlids, rectitud moral i preocupacions transcendents respecte els valors religiosos i el seu deure amb la societat. (Phillips, 1997)

S'ha estudiat molt especialment com es difonen aquests models a la metròpoli i quina incidència tenen en la formació de la masculinitat dels joves. A les escoles,

gràcies a la literatura juvenil i els llibres d'aventures els nois joves incorporen aquests models (Mangan, 2011; Dawson, 1997). A través del sistema escolar, s'ensenya als nens i joves britànics a aprendre els valors de sacrifici i duresa, se'ls inculca que ells, com a homes, són representants de la cultura i la civilització anglosaxona, màxim exponent de la civilització, superior a tota la resta. Fins i tot aquesta anàlisi s'ha fet des del punt de vista psicoanalític, en el sentit que s'explica com els nens incorporen aquestes idees de masculinitat subjectivament (Dawson, 1997;). S'analitza com, a poc a poc, a través d'aquests mecanismes es van aprenent els valors d'allò militar. Tot això eclosiona a la Primera Guerra Mundial, en què hi ha una forta adhesió als valors del militarisme. Resulta, doncs, una profecia autocomplida.

En menor mesura, s'ha analitzat com evolucionen els diferents models de masculinitat a les colònies, per exemple, quan hi ha una contradicció entre els valors atlètics i militars de la masculinitat proclamada i la realitat del domini colonial en què els homes es transformen més aviat en administradors, venedors o buròcrates. Això es contradiu amb les proclames de la masculinitat colonial (Myers, 2002). Dawson(1997) també ha analitzat l'evolució en aquestes figures de masculinitat colonial, des de la més basada en la guerra i la conquesta a la de l'oficial colonial coneixedor del lloc, de la cultural i la llengua del país, amb una connotació més intel·lectual. Compara l'evolució del model heroic militar que lluita contra els colonitzats ferotges a través dels valors de la força, el coratge i el sacrifici amb la figura de Lawrenec d'Aràbia, que apareix com un home més refinat intel·lectualment, més contemplatiu, més contingut, que es basa en idees com l'habilitat, la intel·ligència i la capacitat de liderar i guiar els àrabs. Aquests dos models representen figures masculines i característiques de la masculinitat diferents. També en el cas francès s'ha analitzat, per exemple, com en el context de la guerra d'Algèria els soldats francesos trobaven que no podien desenvolupar adequadament la masculinitat militar prescriptiva, en el marc d'una guerra no convencional, on es lluitava contra civils, fins i tot contra dones. Això generava dubtes i frustracions entre els soldats que no podien acomplir el model masculí de soldat que se'ls requeria (Branche, 2004).

S'ha analitzat en algun cas com la masculinitat, a banda de forjar-se a les colònies, també podia estar en perill, principalment per un factor: la sexualitat. Si s'entén el món colonial com un món ple de plaers a l'abast (el primer dels quals són les dones colonitzades), llocs amb climes més amables i que porten teòricament al

relaxament, la indolència i el desig, es pot entendre també com un lloc on es posi en perill la masculinitat, un lloc on els homes s'entreguin excessivament a la sexualitat. Per aquest motiu, s'insisteix en la majoria de contextos colonials en la regulació estricta i la prohibició de les relacions mixtes, entre colonitzadors i dones colonitzades. Per això també s'intenta evitar aquesta suposada degeneració moral dels homes promovent que les esposes es desplacin com més aviat millor a les colònies (Stoler, 2002).

L'anàlisi dels models de masculinitat corresponents al colonitzat és menys treballada que l'anàlisi de la masculinitat del colonitzador. Les fonts per tractar la masculinitat colonitzada són menors i menys extenses. Ara bé, hi ha un bon nombre de treballs que tracten aquest aspecte. Com hem dit, el colonialisme s'ha presentat a través de la metàfora de gènere en què el poble imperial és masculí i el colonitzat femení. En la mateixa línia dels estudis de la feminitat, la metàfora de les relacions de gènere com a relacions de poder s'ha fet evident en el cas de l'anàlisi de la masculinitat.

L'home blanc europeu és l'encarnació del poder colonial, per tant, és viril, masculí. Apareix com el dominador natural i legítim, com a naturalment dotat per dominar i tenir autoritat (Mohanty, 1991; Kimmel, 2005). Des d'aquesta perspectiva, i en contraposició, s'ha analitzat la masculinitat dels homes colonitzats des de l'efeminament. En aquest sentit s'ha explorat especialment el cas anglès. L'obra fonamental és *Colonial Masculinit*y, de Sinha (1995). L'obra de Sinha analitza un fet concret en l'imperi anglès en relació amb la representació dels homes colonitzats: com es van definir com a *efeminats* els homes indis, com es va crear aquesta retòrica del colonitzador masculí viril i el colonitzat efeminat i com va ser utilitzada per afirmar l'autoritat colonial. A través de diversos casos d'estudi s'analitza com es crea, com evoluciona i com es transforma aquest estereotip. Per tant, s'ha analitzat com el gènere s'utilitza com a metàfora de les relacions de poder colonial. El llibre parteix d'una sèrie de premisses, com ara el fet que la política nacional metropolitana i la colonial no es poden entendre com a àmbits separats, sinó que s'han considerar com un únic sistema. Entén, a més, que els diferents eixos de poder de classe, racials i de gènere també s'han d'entendre com a interrelacionats. De la mateixa manera, assumeix que cal llegir aquests discursos sobre el colonitzat i el colonitzador de manera molt més situada del que va fer Saïd, tenint en compte les dinàmiques locals de classe, l'esdevenir històric concret en cada context.

Així doncs, en la seva anàlisi mostra com les relacions de gènere s'utilitzen per ordenar i dirimir diferents conflictes de poder entre colonitzadors i colonitzats. La classe índia educada cada vegada pressiona més per participar en les estructures de poder colonial. El discurs colonial anglès la titlla d'efeminada per excloure-la del poder. La política racial també es marca a través de les categories de masculinitat i l'efeminament: determinats pobles de determinades regions índies són definits com a masculins en contraposició a d'altres, definits com a efeminats, fet que divideix el poble colonitzat. Crear divisions racials i classificacions en el si de les poblacions colonitzades és una pràctica habitual en diversos contextos colonials, en aquest cas, aquesta política s'expressa també en termes de gènere. Aquest mateix argument sobre l'efeminament de determinats sectors s'utilitza per prohibir als indis dur armes. No tenen les capacitats ni l'autoritat necessàries per poder controlar la població. De nou, en la discussió sobre la llei de l'edat de consentiment de les dones per casar-se es posa en joc la retòrica de l'emasculació i l'efeminament. Els indis apareixen emasculats en el sentit que el poder colonial s'encarrega de fer evident que als nadius només se'ls deixa regir i tenir autoritat en l'àmbit domèstic i no en altres àmbits de poder públic. Aquesta retòrica de l'efeminament també afecta el nacionalisme indi, que es reconstitueix al voltant de la recuperació d'aquesta masculinitat perduda. Així doncs, qüestions de raça i classe s'articulen a través del gènere per mantenir l'ordre colonial.

També en el cas francès s'ha estudiat la figura de l'home colonitzat des de l'efeminament. S'analitza com la colonització suposa una desvirilització dels homes colonitzats, ja que es produeix una domesticació, en el sentit que aquests homes estan a les ordres del colonitzador. També es parla de domesticació dels homes però en un altre sentit: el de fer entrar els homes colonitzats a l'àmbit domèstic. Són utilitzats com a servei a les cases, són servents domèstics i això seria una forma de desvirilització. S'ha analitzat com les polítiques colonials organitzen una veritable emasculació i domesticació de l'indígena, una domesticació castradora (Taraud, 2011a; 2012).

Particularment en el cas francès, s'ha fet especial èmfasi en l'anàlisi de la sexualitat dels colonitzats. S'analitza el món colonial com un lloc malsà que s'associa a tots els mals socials: la degradació moral, la falta d'higiene, les malalties, l'ús de substàncies com el kif: és un lloc de degeneració, de malaltia. D'aquesta manera, es parla d'una sexualitat també malaltissa o malsana, basada en pràctiques reprovades com la pederàstia, l'homosexualitat, el sexe no reproductiu, la hipertròfia dels membres

sexuals, la sodomia (Taraud, 2009, 2011a; Boone, 2015). Així, l'home colonitzat es presenta també com a perillós, amenaçant, amb una sexualitat que pot posar en perill les dones blanques.

En altres contextos específics, per exemple quan tropes àrabs participen en l'exèrcit francès, o quan es creen les unitats de l'exèrcit colonial formades per homes nadius en el cas indi, es crea una altra retòrica per parlar de la masculinitat colonitzada: és la retòrica de les «races guerreres». Així doncs, els nadius indígenes que eren col·laboracionistes en el cas indi o els que van participar en l'exèrcit metropolità en el cas francès van haver de ser definits de forma positiva, van ser definits com a especialment guerrers (Heather, 2006).

S'ha estudiat, doncs, com la construcció d'aquest estereotip s'utilitza en la gestió colonial de l'imperi i en les relacions de poder colonial en el cas indi, de forma similar al cas de Sinha. Això afecta, per exemple, el sistema de reclutament de nadius per a l'exèrcit colonitzador. Determinats grups entre els colonitzats són reclutats en molt major grau. S'estudia també, per exemple, com aquesta retòrica dels pobles guerrers es trasllada a la metròpoli. S'explica com els escocesos dins de la Gran Bretanya són definits també com a homes especialment guerrers amb la mateixa lògica utilitzada a les colònies. D'aquesta manera, es converteixen en un model per la resta d'homes. Aquesta idea de masculinitat guerrera també serveix per contrarestar tant el nacionalisme indi com el nacionalisme irlandès: els lleials són forts, masculins, en canvi, els nacionalistes indis o irlandesos són efeminats, covards, dèbils. L'autora també analitza com impacten aquests estereotips en el món postcolonial, on perviuen força i són assumits pels indis (Heather, 2006, Rand Gavin, 2006).

És cert que, en aquesta mena de retòrica, es relaciona la construcció de la idea de «races guerreres» amb la masculinitat, en el sentit que s'equipara la capacitat guerrera amb la masculinitat, però de nou aquests estudis se centren en com s'expressa el poder colonial a través d'aquestes metàfores de gènere. Com passava en el cas de Sinha, aquesta retòrica també ha estat força estudiada com a forma de gestionar les dinàmiques de poder colonials, en menor mesura des de l'anàlisi de construcció de models de gènere.

S'ha treballat sobre aquesta representació positiva de la masculinitat alteritzada també en altres casos, especialment el francès, i en un context especialment fructífer:

quan les tropes colonials participen en l'exèrcit francès i es desplacen a les metròpolis. Diversos estudis analitzen com apareixen aquests homes colonitzats suposadament marcials en els exèrcits colonials i com aquesta incorporació a l'exèrcit serveix a les poblacions colonitzades, i en certa manera emasculades, per recuperar un virilitat perduda o posada en dubte a causa de la colonització. Es reflexiona, però, molt especialment sobre les ambigüitats i ambivalències que suposa la presència de poblacions colonitzades en els exèrcits metropolitans: els homes colonitzats poden aparèixer com a més masculins tenint en compte el discurs que considera que la vida burgesa de la llar tranquil·la és desvirilitzadora. Per altra banda, la camaraderia a la batalla entre homes colonitzats i colonitzadors és un altre dels elements que esborra les diferències racials.

Ara bé, de nou s'ha fet especial èmfasi en la sexualitat i en el fet que la presència d'aquests homes a la metròpoli suposa una amenaça. Es tem que els homes amb una sexualitat desordenada sedueixin les dones blanques. Com hem repetit, les relacions mixtes són el gran perill de l'ordre colonial. Els homes francesos se senten amenaçats en la seva sexualitat i virilitat i s'intenten regular les relacions mixtes en aquestes circumstàncies, fins i tot la prostitució (Joly, 2011). La representació dels pobles colonitzats com a sexualment agressius, amb una sexualitat amenaçant cap a les dones blanques, incontrolada i degenerada, és un aspecte que es remarca contínuament (Taraud, 2012). El tòpic de la virilitat negra excessiva també apareix com a element d'anàlisi en relació amb la descripció de la seva hipersexualitat i la vigorositat sexual extrema i desbridada (Gaucher, 2007).

Aquests estereotips i concepcions sobre la masculinitat colonitzada no es queden només en l'àmbit del discurs, sinó que tenen conseqüències a nivell pràctic en la vida dels homes, que són definits com a marcials. Aquests estereotips es relacionen amb un nombre més alt de morts i baixes en el marc dels conflictes bèl·lics, per exemple la Primera Guerra Mundial, en el si d'aquestes poblacions (Heather, 2006; Lunn, 1999).

L'altre gran àmbit en què s'ha estudiat la relació entre masculinitat i imperi es refereix a l'homosexualitat. En primer lloc, s'ha analitzat com l'imperi era un lloc on molts homes dissidents, pel fet de ser homosexuals o per altres motius, marxaven amb la intenció de fugir de les normes i els constrenyiments morals estrictes de la vida burgesa per viure de forma més lliure, especialment la sexualitat. Era una oportunitat per la desinhibició sexual (Hyam, 2010; Aldrich, 2003). Malgrat que Stoler (2002)

considera que la sexualitat a les colònies no era en absolut un assumpte lliure, sinó extremadament regulat, Hyam (2010) argumenta que per a molts homosexuals era un lloc de llibertat. S'ha intentat resseguir com a les colònies els europeus tenien oportunitat de tenir experiències homosexuals, ja sigui tenint relacions sexuals amb nadius o fugint de la vida convencional i de l'obligatorietat del matrimoni o coneixent les pràctiques sexuals que es desenvolupen entre homes en llocs llunyans (Hyam 2010; Aldrich, 2003). Aquests estudis tracten de descobrir les traces d'homoerotisme, homnosociabilitat i homosexualitat en la vida dels homes a les colònies. Són obres que ens ensenyen un món de pràctiques amagades (Aldrich, 2003). Hyam (2010) es pregunta en quina mesura les relacions homosexuals podien també subvertir l'ordre colonial. Efectivament, malgrat que en un sentit se contradiu el model masculí hegemònic que és responsable de dur a terme la colonització, en principi no sembla la intenció d'aquests homes qüestionar l'empresa colonial, ni tampoc qüestionar la jerarquia entre europeus i nadius. En altres casos, s'han analitzat també com apareix l'homoerotisme o l'homosexualitat a les produccions culturals europees relacionades amb el món àrab. Per exemple, Boone (2015) analitza les principals figures de l'homoerotisme al món àrab en diversos períodes històrics fins a la contemporaneïtat: l'home rude i sensual, la nuesa masculina, els genitals enormes, la figura de l'eunuc, la figura del noi jove o del ballarí, el *hammam* com a lloc de trobades eròtiques.

Finalment, l'anàlisi de les reaccions anticolonials a aquesta emasculació s'ha abordat des de diferents perspectives. La reconstrucció de la identitat nacional va significar en molts contextos la reconstrucció de la pròpia masculinitat. En alguns casos el resultat és una hipermasculinitat opressiva contra les dones per afirmar el poder i l'autoritat masculina que s'havia perdut (Owen, 1999). En altres casos, els models masculins del colonitzador són assumits i reproduits pels homes nadius (Heather, 2006; Owem 1999; Joly, 2011). La masculinitat dels nadius en el període postcolonial s'ha de negociar amb les retòriques de la es masculinitat assignades durant el període colonial (Hassan, 2005).

2.4 COLONIALISME I GÈNERE EN EL CAS ESPANYOL

En el marc del colonialisme espanyol, s'han abordat també moltes de les temàtiques que analitzen la intersecció entre colonialisme i gènere que hem descrit per a altres contextos. Els estudis s'han centrat sobretot en la feminitat, principalment la

representació de les dones marroquines. En les seves represetacions més orientalista, com a odalisques o dones de l'harem (Charnon, 1999). Manuela Marín (2002) analitza també, per exemple, la figura específica del colonialisme espanyol de la dona carregant llenya i l'home al darrere, utilitzant la muntura. Això es combina amb la imatge de les dones com a fantasmes o *bultos*, amagada darrera l'*haic* o el vel. Des d'aquesta perspectiva, s'analitza com les imatges de la feminitat s'utilitzen per explicar l'endarreriment de la societat marroquina. Es destaca l'arbitrarietat i la crueltat amb què són tractades les dones. S'analitza com es construeix un discurs intervencionista que anul·la i inferioritza les dones marroquines: es presenta la dona marroquina com una persona indefensa, vulnerable (Cerarols, 2008; Garcia Ramón, 2002a, 2002b). Dieste analitza també la representació higienista de les dones àrabs, en el sentit que se les considera agents contaminants. Des d'un punt de vista religiós, les dones també són les que encarnen el pensament supersticiós propi d'una societat lligada a una religió infantil, fet que suposa endarreriment i inferioritat. Aquesta situació de les dones, s'argumenta, és causada per l'islam i l'organització politicoreligiosa del país, es necessita una transformació social. Aquestes imatges de la feminitat, com en altres contextos colonials, serveixen, doncs, per marcar la diferència entre colonitzadors i colonitzats i justificar la dominació colonial (Marín, 2002). Ara bé, hi ha un clar contrast entre el discurs colonial i les pràctiques efectives d'intervenció: hi ha una excessiva preocupació retòrica per la situació de les dones, però cap interès a dur a terme mesures pràctiques (Dieste, 1997). Un cas específic és el de l'estudi de Martín (2012), que presenta algunes imatges de les dones marroquines que no concorden amb els tòpics descrits en aquests estudis. Per exemple, analitza els casos de Fortuny o Galdós, en què la representació femenina és ambivalent: no es produeix una diferència tan marcada entre les dones marroquines i les espanyoles. Hi ha una representació ambigua de l'odalisca i en certa manera s'equiparen les dones marroquines amb les espanyoles. Archilés (2012) analitza, en canvi, com en l'imaginari espanyol la representació de la feminitat com a definició de l'alteritat marroquina és força similar a altres contextos europeus: en un imaginari del desig que forma part de les representacions de la cultura finisecular, una imaginari orientalista similar a les tendències europees. Aquesta imatge s'assimila a la representació en forma femenina i orientalitzant de les regions d'Espanya, per exemple València, en contraposició al centre (Archilés, 2012).

En el marc de la relació entre colonialisme espanyol i gènere s'ha tractat, com en altres contextos colonials, la presència de dones al Marroc com a viatgeres, com a periodistes o com a infermeres. Aquests treballs es pregunten si la mirada de les dones sobre el fet colonial és diferent a la dels escriptors masculins. S'analitza, en primer lloc, la posició de les dones com a viatgeres i escriptores, les diferències amb els homes pel que fa als motius del viatge i les narratives que en resulten. Aquests estudis mostren com la interacció entre gènere i raça provoca un espai de complexitat i ambigüitat en el relat de les dones. Des de la geografia, també Rosa Cerarols (2008) ha estudiat en profunditat els llibres de viatges i ha comparat el relat femení i el masculí. Es planteja com canvia la construcció del significat si qui llegeix i qui descriu és una dona. Analitza la mirada femenina, que apareix en alguns casos com a coherent amb el discurs masculí i imperial, però en d'altres aporta una visió diferenciada i contradiscursiva, com és el cas d'Aurora Bertrana, més complexa i allunyada dels estereotips més habituals. Segons aquests estudis, els relats femenins no mostren tanta preocupació per la posició política com per la descripció minuciosa i etnogràfica de les poblacions locals. (Cerarols, 2008; Garcia Ramon, 1997, 1998, 2006, 2002a, 2002b, 2010).

També la presència de dones espanyoles en els conflictes del Rif ha estat objecte d'anàlisi especialment per part Manuela Marín (2013). Es pregunta per la seva posició com a dones en un context normalment reservat als homes. S'analitza, a través de les biografies i les cròniques fetes per les quatre periodistes espanyoles que van ser a la guerra del Rif, la seva posició específica com a escriptores i la seva mirada a la guerra. Malgrat que tenen una visó diferenciada, en el sentit que tenen sensibilitat per aspectes quotidians que altres relats no aporten, en la majoria dels casos s'adhereixen a la ideologia colonial i a la jerarquització entre espanyols i marroquins més comuna. Pel que fa a les imatges de les dones, o bé són inexistents o bé estan tenyides de la ideologia colonial (Marín, 2013; Martín, 2012). Una de les figures més estudiades es Carmen de Burgos. En el cas de De Burgos es reflexiona sobre les ambivalències del seu discurs, ja que considera les dones marroquines víctimes dels homes de la seva societat i al mateix temps les presenta de forma negativa, com a dones sanguinàries (Martín, 2012). Es pregunten diverses autores el perquè d'aquesta representació tan negativa. S'analitza perquè l'autora canvia la seva mirada d'una certa simpatia incial, una mena de solidaritat amb les dones marroquines, cap a la animadversió, el que suposaria que la diferència colonial s'imposa. Diverses autores han analitzat la seva postura

antimilitarista i també s'han preguntat fins a quin punt es pot afirmar que de Burgos sostenia una mirada pròpiament anticolonialista (Marín, 2013; Pozzi, 2000; Zapata, 2005, 2011).

La medicina s'ha assenyalat també com un àmbit primordial del discurs colonial. S'ha analitzat com les pràctiques mèdiques i sanitàries s'interrelacionen amb les relacions de gènere en aquest context. Jiménez Lucena analitza el paper de les infermeres que van treballar al Marroc, que ocupaven una posició subalterna com a dones en relació amb els col·legues masculins, però que al mateix temps formaven part de l'entramat de poder colonial. Analitza la seva mirada sobre les dones marroquines que també queden representades en termes d'endarreriment en el moment en què els seus coneixements mèdics tradicionals queden desprestigiats. Això també es produeix a través de la pràctica medica i la regulació de la prostitució i la malaltia europea i indígena (Lucena, 2008).

Com en altres contextos europeus, s'ha analitzat en el cas espanyol com la regulació de les relacions mixtes és una forma de gestió de les diferències entre colonitzadors i colonitzats. Les autoritats intenten prevenir i impedir les relacions entre homes marroquins i dones espanyoles, especialment perilloses per l'ordre colonial. Les relacions de gènere segueixen determinant els límits entre comunitats (Dieste, 2003; Martín, 2012).

La masculinitat, per contra, ha estat escassament estudiada en el cas espanyol. Encara hi ha pocs treballs que abordin aquest aspecte. El més rellevant en el context del colonialisme espanyol i centrat especialment és el de Martín (2012). En la seva obra sobre l'ambivalència entre la identitat africana i l'espanyola, que ja hem presentat, es refereix en alguns casos a la masculinitat. L'autora analitza com, en el context del colonialisme espanyol, es presenta els homes marroquins com a efeminats. Per exemple, el fet que els marroquins apareguin com a nens o com a pobres i mal vestits s'interpreta com una falta de virilitat. També analitza, com a exemple, les pintures de Marià Fortuny: representa els homes marroquins com a homes vells i desvirilitzats, presentats amb les espases caigudes, un altre símbol de manca de virilitat (Martín 2012).

També aborda en alguns passatges la representació dels homes espanyols al Marroc, especialment en el marc de la guerra del Rif. Emfasitza que apareixen com a poc virils. Aquesta manca de virilitat s'exemplifica a través d'escenes en què

s'emfasitza l'amor entre la tropa i els oficials. Es busca, doncs, la ressonància homoeròtica que té l'amor entre homes en el camp de batalla.

La seva anàlisi en relació amb la masculinitat se centra, però, sobretot en la sexualitat. Analitza la masculinitat a l'escenari de les guerres del Rif, principalment des de l'homosexualitat. L'autora se centra a ressaltar les pràctiques d'homosexualitat i d'homosociabilitat sobretot entre espanyols i marroquins com una prova de la hibriditat entre la identitat espanyola i africana. Com hem explicat anteriorment, l'autora busca aquells casos o exemples en què es mostra que alguns sectors espanyols se sentien propers identitàriament a allò africà, que la identitat espanyola i africana es mostraven d'alguna manera, ambivalents. Aquesta homosexualitat o homosociabilitat seria la prova que el colonialisme espanyol no es presenta com la resta de casos europeus, com a representant d'una identitat de superioritat respecte el Marroc, sinó que, en certs sectors i circumstàncies, hi ha una certa ambivalència o hibriditat amb la identitat africana.

Analitza, també, com a prova d'aquest homoerotisme alguns textos en què es descriuen en el marc de la literatura de tema colonial escenes d'una extrema violència, com és el cas de Santa Marina o d'Isaac Muñoz. Aquests textos que retraten escenes molt violentes són interpretats com ambiguament eròtics, com a representacions que basculen entre el sadomasoquisme i l'homoerotisme. De la mateixa manera, interpreta des de la sexualitat la teoria de la germanor hispanomarroquina. Com hem explicat, el discurs colonial espanyol es caracteritza per proclamar una germanor especial entre espanyols i marroquins a causa del passat musulmà a la Península, que serveix per justificar la preeminència d'Espanya respecte d'altres nacions europees per dur a terme la colonització al Marroc. Martín (2012) analitza el discurs de la germanor hispanomarroquina com una insinuació d'homosexualitat. Interpreta els relats que volen promocionar aquesta germanor com a veladament homoeròtics. Relats que insinuen relacions homosexuals entre homes espanyols i marroquins. Són relats on es prioritza la relació entre homes, i les dones en queden al marge o són una interferència. També, en aquest mateix sentit, busca en diverses obres literàries, pictòriques o cinematogràfiques exemples de com als espanyols els agrada vestir-se de marroquins, transvestir-se. Això serviria per demostrar que les identitats no són sòlides i rígides, sinó que tenen ambivalències i escletxes d'hibriditat que es poden llegir entre línies.

Després dels períodes de guerra, a mesura que el franquisme s'acosta al catolicisme hi ha una censura major d'aquesta homosociabilitat, i es retorna al model de la família heterosexual. En aquest sentit, segons la seva anàlisi, durant els anys 50 la família marroquina es converteix en un model de família heterosexual correcta i alabada com a positiva pel franquisme (Martín, 2012).

Així doncs en el cas espanyol, els estudis de colonialisme i gènere s'han centrat primordialment i inicialment en la feminitat: quines eren les representacions de les dones colonitzades, com s'usaven per representar el poder i la possessió colonial, com la representació de les dones s'utilitza per a demostrar l'endarreriment de la societat colonitzada. S'ha analitzat profusament el paper de les dones a les colònies com a escriptores o infermeres. En el nostre cas, com hem dit analitzarem no tan les imatges femenines sinó que ens centrarem en l'anàlisi de la masculinitat, malgrat que naturalment aquesta imatges de la masculinitat s'hauran de relacionar amb les imatges femenines.

La representació de la masculinitat en relació amb el món colonial en el cas espanyol s'ha estudiat escassament. Com hem comprovat, sobretot s'ha analitzat des de la sexualitat i concretament l'homosexualitat. Així doncs, encara són poc estudiats els models de masculinitat que apareixen en aquest context colonial. La representació dels homes colonitzats és encara menys estudiada de forma exhaustiva en el cas espanyol. Les guerres del Rif dels anys 20 no han estat objecte d'estudi exhaustiu des de la perspectiva de gènere (Barthélémy, Capdevila, Zancarini-Fournel, 2011).

En el present treball ens plantegem, per tant, l'anàlisi dels models de masculinitat que apareixen en el discurs colonial espanyol: tant el que representen els models de masculinitat espanyola com els diversos models de masculinitat marroquina. Ho volem analitzar no tant des de la perspectiva de la sexualitat o la recerca de pràctiques d'homosociabilitat, sinó pel que fa a la construcció de models de masculinitat. Voldrem analitzar-los també més enllà de la metàfora colonitzador-masculí i colonitzat-femení. No es pot entendre de forma simple la diferència home i dona com a significant per altres relacions de poder perquè aquesta diferència en si mateixa també és canviant «porque la capacidad de estos conceptos "hombre" y "mujer" para estructurar y significar otras relaciones de poder dependerá de cómo ellos mismos han sido definidos en cada momento» (Aresti, 2006: 229)

Entenem, per tant, que la masculinitat no és única ni unívoca, sinó que varia en cada context i circumstància. No podem parlar només de presència o absència de masculinitat, sinó que volem estudiar què significa ser masculí o no masculí en cada context i en relació amb la variabilitat dels discursos sobre la masculinitat a Espanya. En aquest sentit, analitzarem les imatges de l'home marroquí no només des de l'efeminament com a falta de poder, sinó en relació amb els discursos de gènere a Espanya. El treball de Sinha (1995) o de Heather (2006) són decisius perquè relacionen el gènere amb altres realitats socials (com la classe, la divisió colonitzador colonitzat i la nació). En el nostre cas volem introduir en aquesta equació els diversos i diferents models de masculinitat que es consideraven normatius a l'Espanya del moment.

Per tant, relacionarem el models de masculinitat que apareixen en aquest context amb els discursos de gènere a Espanya. Ens plantegem analitzar aquests models de masculinitat alteritzada i de la masculinitat colonitzadora, en el nostre cas la marroquina i l'espanyola, en un diàleg i una interrelació continus. Entenem, com hem dit, la imatge de la masculinitat marroquina com una icona per a la definició de la pròpia masculinitat espanyola. És a dir, ambdues figures de masculinitat ens ajuden en aquest context a dirimir quines són les característiques correctes de la masculinitat normativa. Així doncs, analitzarem els dos models en interrelació, com dos models que es construeixen mútuament. En alguns moments és per oposició: apareixen completament contrastats i el marroquí apareix com el model de masculinitat negatiu i censurable. En altres ocasions, però, també el marroquí té algunes qualitats masculines positives: per tant, apareix com una figura exotitzada de forma positiva per representar qualitats desitjables de la masculinitat. Ambdues figures espanyoles i marroquines formen part del mateix conjunt de significats i s'han de llegir conjuntament.

En el nostre context, analitzarem també les diverses figures de masculinitat colonitzadora que apareixen en el món colonial. Així com Reina Lewis (2003) criticava que s'havia interpretat el colonialisme com si hagués estat conduït només per un subjecte únic masculí i no havia tingut en compte la presència femenina, considerem que el subjecte colonial masculí també s'ha de problematitzar i analitzar com un model controvertit i divers, no com una figura única i unívoca, que ostenta el poder colonial i és l'encarnació de l'autoritat.. En el nostre context, volem estudiar diverses modalitats o arquetips de masculinitat colonial. Com hem explicat, ens plantegem analitzar aquells models de masculinitat que sorgeixen en els sectors més proclius a la colonització, però

també els sectors que van ser crítics amb el projecte colonial. Entenem que aquestes diverses postures, en relació amb el projecte colonial, han d'implicar necessàriament models de masculinitat diferents.

Hem explicat com en els diversos contextos colonials s'ha analitzat molt especialment la masculinitat colonial des de l'anàlisi de la sexualitat. També en el cas espanyol s'ha fet molt d'èmfasi en aquest aspecte, especialment a través de l'homosexualitat. En el nostre context, evidentment analitzarem com es representa la sexualitat marroquina i en alguna mesura espanyola, però volem analitzar també la masculinitat des d'una altra perspectiva: com es relaciona la masculinitat amb la construcció d'identitats col·lectives més enllà de la dicotomia masculí-poder i femení-absència de poder. És a dir, com la masculinitat col·labora en la definició d'Espanya com a subjecte colonial i del Marroc com a societat endarrerida. Com hem explicat a la introducció, analitzarem com els models de gènere i especialment la masculinitat serveixen per representar diverses versions d'Espanya com a nació colonial (civilista i basada en la idea de missió civilitzadora o bé conqueridora i triomfant) i també per representar el poble marroquí en el seu conjunt com a decadent i endarrerit o com a poble sanguinari. Per tant, a banda d'estudiar els arquetips masculins que apareixen en el context colonial, com es relacionen amb els discursos de gènere a Espanya, també volem veure com a través d'imatges masculines Espanya es presenta com a nació colonial, en les seves versions diverses; i com es representa al mateix temps el Marroc com a societat antiga i decadent, en alguns casos, o com a comunitat caòtica i sanguinària, en d'altres. Volem esbrinar com aquests continguts sobre la identitat col·lectiva s'expressen a través dels valors i les imatges de la masculinitat.

En els diversos contextos colonials i també en el cas espanyol, les imatges més estudiades des d'un punt de vista de gènere són les femenines, tant de les dones marroquines com espanyoles. En el nostre cas no farem una anàlisi exhaustiva dels models femenins, que en tots els casos i també en el cas espanyol són força estudiades. Ara bé, com no pot ser d'altra manera, haurem de relacionar aquests models masculins que descriurem amb els models femenins que els acompanyen, en aquells aspectes que ens ajuden a entendre la configuració dels arquetips de masculinitat. Al mateix temps, un cop analitzats els arquetips masculins, podrem rellegir i reinterpretar en alguna mesura les imatges de la feminitat tan estudiats en el context colonial. En aquest sentit, relacionarem la imatge coneguda de la dona musulmana de l'harem i la imatge de

l'odalisca amb l'arquetip de la masculinitat marroquina que l'acompanya, i així en podrem entendre millor les característiques. També farem esment, en diferents moments del treball, al paper de les dones que es desplacen a les colònies com a periodistes i infermeres en relació amb els arquetips masculins que apareixen en aquest context colonial. Tenen aquestes dones una mirada diferent sobre la masculinitat marroquina i espanyola o comparteixen els mateixos pressupostos que els seus companys masculins? Com es configura un model de feminitat colonitzadora en el context colonial en relació amb el model de masculinitat colonitzadora?

El present treball se situa, doncs, en l'àmbit de l'anàlisi del discurs per veure com en aquest discurs colonial es representa el poble marroquí i l'espanyol en termes de gènere. Ens centrarem específicament en les imatges masculines. Per tant, analitzarem què signifiquen en termes de gènere les imatges sobre el poble marroquí estudiades per a l'àmbit espanyol el poble marroquí salvatge i sanguinari, o el poble marroquí representat en termes exòtics. També estudiarem com, en aquest context concret, es representa la masculinitat espanyola. Com totes dues, la masculinitat espanyola i marroquina es configuren mútuament. Voldrem analitzar, a més, aquestes imatges masculines més enllà de la dicotomia colonitzador-masculí i colonitzat-femení i de l'estudi de la sexualitat. Així doncs, relacionarem aquests arquetips masculins amb els discursos de gènere canviants a Espanya.

Ens centrarem també en un altre aspecte de les representacions de gènere en el nostre context: com a través de la masculinitat es defineix Espanya com a subjecte colonial en el marc del debat sobre les particularitats del discurs colonial espanyol. Espanya es presenta com a nació superior, civilitzada? O té una identitat propera a l'Àfrica? Com es presenta el Marroc?, com a societat irremeiablement diferent a l'espanyola o, al contrari, proper i agermanada amb Espanya? És Espanya prou civilitzada o forta per dominar un altre poble o s'ha de civilitzar primer a si mateixa? Volem mostrar que aquestes discussions sobre la naturalesa d'Espanya com a nació colonial es dirimeixen també a través de les imatges de la masculinitat.

MARC TEÒRIC I METODOLOGIA

3 MARC TEÒRIC I METODOLOGIA

Aquest estudi se situa en el marc de les aportacions de la història i els estudis culturals (Chartier, 1993, 2002; Foucualt, 1988, 1990, 1991, 1999; Hall, 1997). També integra les aportacions teòriques del estudis de les dones i el gènere en aquest camp (Yuval-Davis, 1997; Nash, 1995, 2000, 2001, 2004, 2005*a*, 2005*b*).

Des de les aportacions del gir lingüístic, s'ha posat de manifest la importància de l'anàlisi de la construcció social del coneixement a través del llenguatge, més enllà d'una anàlisi d'allò social exclusivament econòmic o polític. Així ho afirma Mary Nash (2002: 191):

> Contra una visión más política o económica de la dinámica histórica, la historiografía social reciente ha debatido la importancia del análisis de la construcción social de la representación cultural y, de forma paralela, la historia cultural de lo social como vías de aproximación a los procesos históricos.

Segons aquesta perspectiva, a través del llenguatge es construeixen les categories que ordenen el món social: es defineixen identitats col·lectives. Al mateix temps es delimita la diferència: és a dir, amb imatges, ritus i múltiples dispositius simbòlics es delimita allò considerat «altre», allò que queda fora de la norma (Nash, 2004). Els discursos i les representacions culturals que els conformen són decisius, per tant, en la construcció sociocultural de la identitat i la diferència i un poderós instrument cultural per construir un imaginari col·lectiu i, per tant, de gran impacte a la societat (Nash, 2000). D'aquesta manera, els esdeveniments i els actors socials adquireixen el seu significat i són categoritzats i classificats.

Considerant les representacions i els discursos com a productors d'allò social, es fa necessari reconèixer i comprendre la significació que transmeten en la construcció de la realitat, ja que modelen les nostres pràctiques socials, les actituds i les conductes (Nash, 2004). Així doncs, l'estudi de com s'ha construït en el passat el marc de pensament que organitzava el món i la vida dels individus es converteix en objecte d'estudi històric. Per tant, en el marc d'aquest treball no ens fixarem tant en l'anàlisi de les pràctiques efectives de colonització o en les pràctiques sexuals que duien a terme els homes a les colònies, sinó en com, en aquest context, es construïen al mateix temps les identitats colonials i de gènere de forma complexa i en contínua interrelació.

Per fer aquesta anàlisi ens servirem, doncs, dels conceptes esmentats: discurs i representació. El concepte de discurs definit com la producció de coneixement a través del llenguatge guiarà la nostra anàlisi. El discurs, doncs, està format per tot el que es diu sobre un tema: afirmacions, classificacions, maneres de conceptualitzar-lo i també de valorar-lo. El discurs produeix coneixement, en el sentit que governa allò que es pot dir i allò que no es pot dir sobre un tema. Crea un marc, uns límits de pensament; estableix unes veritats, tòpics, llocs comuns, vocabulari, afirmacions, connotacions sobre un determinat tema, opera en tots els nivells socials. Això suposa el qüestionament del concepte de veritat com l'adequació de la realitat a la seva representació per part del subjecte. A partir de les aportacions del gir lingüístic passa a considerar-se un efecte del discurs i no pas el producte del desvetllament o la captació directa de la realitat a través de l'experiència (Díaz Freire, 2009). En l'anàlisi del discurs no es tractaria de demostrar si són certes o falses les evidències del discurs, sinó de posar al descobert les condicions de possibilitat en què s'han format, com s'han marcat els límits d'allò pensable (Vázquez García, 1997).

Per altra banda, ens servirem també del concepte de representació cultural (Hall, 1997). Per Stuart Hall, representació és «the embodying of concepts, ideas and emotions in a symbolic form which can be transmitted and meaningfully ineterpreted is what we mean by 'the practices of representation'» (1997: 10). A través d'aquestes representacions, donem sentit al nostre entorn, a les coses i les persones mitjançant les paraules que fem servir per dir-les, les imatges que produïm sobre elles, les emocions que els associem, la manera com els classifiquem i conceptualitzem, els valors que els atribuïm (Hall, 1997: 3).

Tot això va formant representacions, significats comuns i compartits que són canviants i històrics. Com afirma Mary Nash (2002: 13):

> Las representaciones culturales constituyen un proceso dinámico de orden histórico [...], sistemas de representaciones que cambian y se reelaboran en el ámbito de imágenes, modelos, creencias y valores en cada contexto y tiempo [...] atribuyen significados compartidos a las cosas, los procesos y las personas, e influyen de forma singular en el desarrollo de prácticas sociales.

Les representacions culturals són, doncs, processos pràctics, en els quals els participants elaboren la cultura creant aquestes determinades imatges i significats

concrets i propis. D'aquesta manera, «meaning is exchanged and produced by members of culture» (Hall, 1997: 11). A través d'aquests mecanismes es construeix el repertori de significats que estan a disposició dels individus per interpretar la realitat i configurar la seva identitat. Mitjançant aquests conceptes analitzarem com es configuren en el nostre context colonial identitats de gènere específiques.

Hem de pensar els sistemes de percepció i judici i les fronteres del món social com estretament relacionats (Chartier, 1982). El discurs no és, doncs, només una qüestió de llenguatge, sinó que inclou també les relacions intersubjectives de poder que es donen al conjunt social (Michel Foucault 1988, 1991, 1999; Hall, 1997). A través del discurs podem estudiar com les persones «enact an reproduce their group societies and cultures» (Van Dijk, 1999). Així doncs, la importància de l'anàlisi d'aquests discursos i representacions rau en el fet que creen valors col·lectius i esdevenen decisius en l'estructuració subjectiva i també en l'acció i les pràctiques socials. Així doncs, entenem el discurs com una pràctica social. Algunes pràctiques són discursives, com la classificació de les persones en bojos i sans, i d'altres no, com la construcció de manicomis, però ambdues son pràctiques que afecten la realitat i les persones (Vázquez, 1997). L'anàlisi del discurs és rellevant, doncs, en el sentit que ens apropa a les categories i els marcs de pensament que determinaven l'actuació de les persones. Per tant, aquests discursos poden ser entesos com un fet històric, com a objecte d'estudi històric. En el nostre cas, l'anàlisi del discurs ens apropa al models de masculinitat possibles en el nostre context concret.

Així doncs, a través de les categories de discurs i representació cultural estudiarem els significats, en el nostre cas els models de masculinitat, que són assumits per consens com a desitjables. Ara bé, aquests models, valors i idees que es fan hegemònics no són estables, estan en contínua pugna amb altres significats subversius i alternatius. Així, en el nostre cas veurem també com són discutits. Des de posicions anticolonials s'intenta dialogar, contrarestar i subvertir aquests models.

Naturalment, com a eina teòrica que guia el nostre treball, ens hem de referir al concepte de gènere. És una categoria fonamental en l'anàlisi de la dinàmica històrica. Les identitats femenina i masculina també són en aquest sentit històricament i socialment construïdes. Scott (1986) recorda que la categoria de gènere és relacional i emfasitza els orígens exclusivament socials de les identitats subjectives masculina i femenina, i rebutja la qualitat fixa i permanent de l'oposició binària home-dona. Així

doncs, hem d'entendre el concepte de gènere com l'organització social de la diferència sexual (Nash, 2004). El sistema de gènere està format per un conjunt de processos socioculturals, que són històrics en la seva configuració específica, que enuncien i normativitzen els rols d'homes i dones a la societat (Nash, 1995). El sistema de gènere és constitutiu de la societat contemporània (Nash, 2004: 27). De nou, hem de recórrer a les representacions culturals, ja que aquestes «han jugado un rol determinante en la construcción moderna de las identidades de género. Constituyen uno de los ejes claves de la configuración socio-cultural de la diferencia sexual en términos de género» (Nash, 2004: 32).

Inicialment els estudis de gènere han versat molt més àmpliament sobre la feminitat que sobre la masculinitat. Però si entenem que la categoria de gènere és relacional, és necessari abordar també la construcció de la masculinitat. Malgrat que l'home se sol representar com a model universal d'ésser humà, cal també «genderitzar» els homes, fer visible el que Gardiner ha anomenat «the gendered component of the universality», veure els homes com a sers sexuats. Com explica Mary Vincent (2006), estem acostumats a veure els homes com a polítics, ciutadans i soldats, però no és tan habitual veure'ls com a homes, com a sers amb un cos i una identitat sexuada. S'ha de fer explícita aquesta realitat de gènere i s'han d'investigar les diferents especificitats i arquetips de la masculinitat. Per tant, no podem parlar tampoc d'un únic model de masculinitat, sinó de masculinitats en plural. Alguns models seran preferits i formaran part del consens, seran hegemònics, d'altres seran minoritaris i subversius.

Des de la nostra perspectiva, volen analitzar com en el nostre context s'ha definit què és un home i també, i especialment, què no ha de ser. Com, en aquest context concret, s'han definit característiques de la masculinitat desitjables i s'han censurat les característiques que es definien com a incorrectes, a través del diàleg entre els diversos arquetips de masculinitat espanyola i marroquina.

Com explicarem més àmpliament en el decurs d'aquest treball, en el cas espanyol hi ha nombroses aportacions sobre la construcció de la masculinitat. S'ha estudiat com es configura la masculinitat contemporània en les primeres dècades del segle XX, període especialment rellevant en què les velles concepcions sobre la masculinitat trontollen i les noves idees estan en disputa. Els canvis en els rols socials de les dones, l'aparició de la imatge de la nova dona moderna i també altres factors com ara l'augment de la visibilitat de la homosexualitat posen en perill la masculinitat. S'ha

estudiat àmpliament com, en aquest context, diversos models i propostes per a la masculinitat es discuteixen a l'Espanya del moment. Des de l'anàlisi de diversos sectors socials (per exemple, els sectors liberals, els metges reformistes, el model de Primo de Rivera) s'analitza com es construeixen models masculins diversos (Aresti, 2001; 2002; 2010; 2012; 2014). En aquest sentit, Aresti mostra la variabilitat dels models de masculinitat que estan en disputa. També s'ha estudiat des del discurs mèdic especialment com s'ha definit i categoritzat l'homosexualitat (Cleminson i Vázquez, 2011). S'han analitzat també els models masculins, en l'àmbit de les avantguardes artístiques o literàries (Luengo, 2014; 2008) a la Guerra Civil (Bunk, 2007; Aresti, 2014, 2012; Vicent, 1999, 2006) i com es transformen un cop acabada la guerra i durant el franquisme (Aresti, 2012, 2014; Vincent, 1999, 2006). Alguns estudis es refereixen a com es construeix la masculinitat en àmbit socials específics, com l'esportiu (Uría, 2008; 2014). En relació amb aquests canvis i discussions sobre els models de gènere a l'Espanya del moment, analitzarem com apareixen en el nostre context específic diversos models de masculinitat, tan espanyols com marroquins, a través dels quals es discuteix quines han de ser les característiques de la masculinitat correcta.

A banda de descriure els arquetips de masculinitat, ens volem centrar en un aspecte concret dels estudis de masculinitat: la relació intrínseca entre gènere i identitat col·lectiva. Com hem dit també a l'inici, en l'àmbit dels estudis de gènere s'ha posat de manifest la importància de relacionar els models de gènere amb altres vectors socials, com la nació, la classe i la raça (Scott, 1986). Sinha afirma, en aquest sentit, que «the work of gender does not rest on the construction of sexual diference per se. For gender itself is constitued by other forms of diference such as class, races, ethnicity, religion, sexuality, as well as colonizer colonized» (Sinha, 2004:185). La categoria de gènere en la seva definició mostra com el que és «ser home» i «ser dona» és històric, situat, contingent, per tant no n'hi ha prou a observar les relacions entre homes i dones, sinó que per entendre la constitució de la masculinitat i la feminitat cal situar-les en relació amb altres vectors identitaris i realitats socials. De la mateixa manera, Anne McClintock (1995) parla d'«articulated categories». Les diferències de raça o classe no s'han d'interpretar com derivades seqüencialment de la diferència sexual: raça, classe i gènere no són categories juxtaposades, sinó que existeixen en relació unes amb les altres.

Des del feminisme negre o anticolonial s'ha hagut de treballar especialment aquesta interseccionalitat entre diverses realitats socials. Per exemple, com

s'interrelaciona l'opressió de gènere i colonial i com totes dues són simultànies i s'articulen conjuntament i no podem subsumir-ne una sota l'altra (Diez, Deusdad, Nash, 2012, Nash, 2004). Aquesta interrelació redefineix una constel·lació d'idees i pràctiques socials que son històricament situades i que constitueixen diversos sistemes d'opressió. Aquestes categories no són additives, sinó transformadores (Hill Collins, 1989).

Aresti (2006: 226) explica com Scott teoritza sobre :

> La capacidad de la diferencia sexual, de esta oposición binaria entre los sexos, para convertirse en elemento constitutivo y dotar de significado a otras construcciones jerárquicas, estén éstas relaciondas con la división en clases sociales, con las etnias, la religión o cualquier otra variable que entrañe una distribución desigual del poder. Esta parte de su planteamiento no ha tenido hasta el momento presente demasiado eco en nuestro medio académico

Les categories d'home i de dona són buides i plenes simultàniament perquè no tenen un significat definit, però al mateix temps estan prenyades de múltiples significats (Scott, 1986; Sinha, 2004). A través de la proposta d'Scott el génere «Era entendido como un elemento central en la construcció y legitimación de las relaciones sociales, un elemento constitutivo de relaciones de poder que hasta entonces parecían totalmente ajenas a la histoira de las mujeres» (Aresti, 2006: 227).

En aquest sentit, en el present treball ens plantegem abordar aquesta interseccionalitat a través d'un cas especialment adequat: el colonialisme espanyol al Marroc, on les identitats de gènere estan en diàleg amb la identitat nacional i amb la divisió colonitzador/colonitzat. En el nostre cas, relacionarem les identitats de gènere amb la construcció d'Espanya com a nació colonial i en la definició del Marroc com a nació decadent, endarrerida.

Aquesta imbricació entre gènere i nació s'ha dut a terme de diverses maneres. La primera se centra a analitzar com la nació és important a l'hora d'entendre les característiques dels models de gènere, com els discursos nacionals donen legitimitat a les nocions normatives de masculinitat i feminitat (Mosse, 2000; Nagel, 2005; Dawson, 1994; Sinha, 2004). La segona és la relació entre moviments nacionalistes i moviments feministes (Nash, Díez, Deusdad, 2012). Es fa necessari, però, explorar aquesta relació en una tercera direcció: com el gènere ha servit per imaginar la nació (Yuval-Davis, 1997; Tosh, 2004; Sinha, 2004).

En el cas espanyol, en el marc del primer enfocament, s'ha estudiat en diversos contextos com determinades concepcions nacionals han influït en la configuració de models de gènere amb característiques determinades. Per exemple, els models de masculinitat i feminitat que va promoure el franquisme (Blasco, 2014: 1) «las formas en que el franquismo estuvo implicado en el diseño de una determinado ideal de mujer (y de hombre)». S'ha descrit també quins prototipus de masculinitat es van considerar pròpiament espanyols durant la dictadura de Primo de Rivera i durant la Guerra Civil. Com s'associen determinades característiques de la masculinitat a l'espanyolitat (Aresti, 2012). La construcció de determinats models de masculinitat lligats al bàndol franquista durant la Guerra Civil o els models de masculinitat que apareixen entrelligats amb les posicions republicanes (Aresti, 2014). Com afirmen Aguado i Yusta (2012), en aquest sentit la construcció de la cultura nacional comporta de forma ineludible el desenvolupament d'un element fonamental de la cultura com són els diversos projectes de feminitat i masculinitat. S'ha analitzat, també com els diversos individus i grups socials van gestionar aquests models de gènere que els venien imposats com a part d'un programa nacional, com els assumien o bé el rebutjaven (Aguado i Yusta, 2012). Un dels debats més àmpliament treballats en aquest sentit es refereix precisament a l'accés de les dones a la ciutadania. S'ha assenyalat àmpliament com els processos de construcció nacional han implicat la definició de models de masculinitat i feminitat amb conseqüències decisives pels drets dels individus: per exemple, molts projecte nacionals han considerat com a titulars de drets de ciutadania només els homes i n'han exclòs les dones. Així doncs, s'ha analitzat aquesta relació entenent que els models de gènere formen part d'alguna manera de la cultura nacional i, per tant, les característiques que adoptaran els models de feminitat i masculinitat dependran en bona mesura d'aquesta cultura concreta. En el cas del nostre treball veurem com diverses versions del que ha de ser Espanya com a nació colonial determinaran característiques i models de masculinitat diversos.

La segona perspectiva esmentada es refereix a la complexa relació entre nacionalisme i feminisme (Sinha, 2004; Aresti, 2014; Ahmed, 1992). Els moviments nacionalistes van de la mà i es relacionen amb els moviments feministes sorgits en el marc dels moviments anticolonials de formes especialment complexes (Nash, Díez, Deusdad, 2012, Nash, 2004). Aquesta perspectiva queda fora de l'abast del present treball.

Finalment, la tercera manera de relacionar gènere i identitats col·lectives tracta d'analitzar com la nació es representa simbòlicament a través del gènere, com es creen representacions sexuades de la nació: «La capacidad significante y ordenadora del dualismo sexual se ha manifestado útil también en la creación de discursos y símbolos patrióticos» (Aresti, 2014: 1). Per tant, s'analitza com el gènere és un element important a l'hora de representar la nació.

Aquest últim aspecte s'ha treballat sobretot a través de la feminitat. Com explicarem més àmpliament en el capítol 4, s'ha estudiat primordialment com la nació es representa com una dona (Blom, Hageman, Hall, 2000; Aresti i Llona, 2004). Aquesta representació s'ha fet de diverses maneres. Les dones poden aparèixer, per exemple, com a representants simbòliques de tota la comunitat, amb els atributs nacionals per representar valors com la llibertat o la democràcia (Wenk, 2000). La nació pot ser també representada com a donzella violada o el territori com a cos femení verge, com a metàfora de la conquesta del país. Les dones apareixen sobretot, però, com a reproductores biològiques i culturals del cos nacional (Andreu, 2009b; Yuval-Davis, 1997).

Com a esposes i mares esdevenen l'essència de la nació, el seu nucli definitori, de manera que «el cuerpo de la nación pasa a feminizarse» (Archilés, 2012). Per això, l'educació i el bon comportament sexual i moral de les dones esdevé tan important (Yuval-Davis, 1997; Wenk, 2000; Archilés, 2012). En aquest sentit, Andreu (2009a) assenyala com les dones apareixen en determinats contextos com un element fonamental per a la regeneració nacional:

> La reivindicación de un modelo de mujer católica para España se debió menos a la pervivencia de unas tradiciones seculares de pensamiento cristiano que a la articulación de un discurso nacionalistas postrevolucionario que hacía del catolicismo y de sus mujeres el vector a través del cual regenerar la nación española.

La idea de la nació com a mare és, doncs, fonamental. També ho és en el sentit que la dona a la llar passa a representar allò immutable de la nació, la tradició, tot allò immemorial, i reconcilia el conflicte que té la nació amb el temps: en justifica l'existència pels seus lligams amb el passat, però al mateix temps s'ha de projectar cap al futur (Sinha, 2004). La dona representaria el passat, per això s'ha de comportar

adequadament i conservar les essències de la cultura. Això permet a l'home encarar el futur de la nació. La nació com a mare inspira també en els ciutadans homes una mena d'amor incondicional, com el que senten els fills per la mare (Blasco, 2014). Sinha (2004) parla d'«eroticized nationalism». En aquest sentit, també s'ha posat èmfasi en la importància de la representació de la nació com a família o com a genealogia domèstica (McClintock, 1995; Sinha, 2004).

La masculinitat ha estat menys tractada en aquest sentit (Blasco, 2014), encara que hi ha alguns treballs en aquesta direcció: com explicarem més àmpliament en el capítol 2, s'ha analitzat com, en el marc de la crisi del 98, des de la premsa estrangera es presenta una imatge molt determinada de l'espanyolitat, en crisi, a través d'imatges de la masculinitat (Aresti, 2014). Cleminson i Vázquez (2011) analitzen també molt breument en el seu llibre sobre l'homosexualitat com la crisi del 98 es va concebre com una crisi de la masculinitat en el sentit que se suposava que tota la nació havia caigut en l'efeminament i aquestes eren les causes del desastre. També al voltant del 98 la suposoda degeneració de la raça s'interpreta com una pèrdua de virilitat (Álvarez Junoc, 1998)

En l'àmbit colonial també s'ha insistit primordialment en aquesta representació del poble colonitzat en termes femenins. Com hem explicat a l'inici, els pobles colonitzats i el seu endarreriment es representen a través de figures femenines, la dona de l'harem o la degradació de la dona en l'àmbit domèstic. També se simbolitza el país a conquerir a través de la feminitat: l'odalisca o la dona sexualment disponible simbolitza tota la nació i el territori a conquerir per part de l'home europeu, o la dona presentada com a botí de guerra simbolitzant el país conquerit. S'explica, així, la possessió del territori com la possessió sexual (Marín, 2002; Martín, 2012; McClintock, 1995, Charnon, 1999).

Considerem que, en el nostre context per a l'anàlisi de la intersecció entre gènere i nació, és especialment útil fixar-nos en la masculinitat. A mesura que es desconstrueixen certs models de masculinitat, altres divisions de raça, classe i gènere apareixen. Per tant, no només ens hem de fixar en com la masculinitat canvia segons diferents classes socials races, religió, etnicitat, religió en una mena de plantejament etnogràfic, sinó també en com l'anàlisi de la masculinitat ens pot ajudar a analitzar les diferències de raça, religió i etnicitat etc (Sinha 2000; Kimmel, 2005). De la mateixa manera, l'única forma de superar una idea essencialista de la masculinitat (com a

naturalment opressora o agressiva) és relacionar-la amb altres realitats socials (Dawson, 1997). En aquest mateix sentit, Nagel (1998; 2005) ha insistit a explicar que l'imperialisme, el nacionalisme i la masculinitat contemporànies es desenvolupen de forma paral·lela. No és sorprenent que semblin fets amb el mateix motlle: valors com el patriotisme, la valentia i el deure masculí són termes difícils de separar.

Entenem, com explica Anderson (1993) i recorda Andreu (2009b), que la nació s'ha de fer visible o simbolitzar a través d'icones que la facin palpable per part de les persones, ja que no és cap realitat quotidiana que les persones puguin conèixer per experiència directa. En aquest mateix sentit, Archilés (2013) s'ha preguntat com les persones experimenten la nació, com s'incorpora en la seva identitat. En el present treball ens plantegem entendre els models de gènere i especialment els masculins com un dels mecanismes que ajuden als individus a fer visible a imaginar la nació, a fer-la més propera. Billig (1995) explica que la nació té una sèrie de marcadors o símbols que ens recorden que existeix banalment, sense ser explícita. Aquests marcadors apareixen en la vida quotidiana i formen part de la normalitat, com per exemple la bandera en els edificis oficials, i així es va fent la comunitat nacional. Podem entendre els models de gènere com un d'aquests marcadors o símbols que ens recorden la nació, encara que sigui de forma banal. En aquest sentit, entenem que com afirma Archilés (2008, 2012) la nació és una forma d'identitat fluida canviant, codificada en relats diversos, plens d'ansietats sobre el que es vol ser i el que no es vol ser . La nació no és un fet acabat ni mai acomplert, sinó que sempre està en discussió i precisament és a través d'aquesta discussió com es fa i es crea, es va definint en el procés mateix de la seva discussió (Archilés, 2008a, 2008b; 2012). Entenem, doncs, els models de masculinitat com un escenari on tenir aquestes discussions.

Un dels conceptes clau que ens poden ajudar a fer aquesta imbricació és el de masculinitat hegemònica, definit per Connell (2005):

> Hegemonic masculinity was understood as the pattern of practice (i.e., things done, not just a set of role expectations or an identity) that allowed men's dominance over women to continue. Hegemonic masculinity was distinguished from other masculinities, especially subordinated masculinities. Hegemonic masculinity was not assumed to be normal in the statistical sense; only a minority of men might enact it. But it was certainly normative. It embodied the currently most honored way of being a man, it required all other men to position

themselves in relation to it, and it ideologically legitimated the global subordination of women to men.

Així doncs, partirem de l'existència de models de masculinitat preferits i normatius en cada context.

Originalment, el concepte de Connell estava enfocat a les relacions de poder i opressió que suposava la masculinitat hegemònica en relació amb les dones. Posteriorment, s'ha ampliat el focus a altres dinàmiques de poder social que també intervenen en la definició de la masculinitat hegemònica. A més, s'ha insistit en moltes ocasions que les relacions de poder es donen també entre homes (Connell, 2005; Tosh, 2004). En aquest sentit, Tosh defineix dues maneres d'interpretar el concepte de masculinitat hegemònica: la minimalista, que tractaria d'analitzar com els homes s'adhereixen o no a les normes de gènere, i la maximalista, que es refereix a l'anàlisi de la construcció d'identitats masculines no només en relació a les dones, sinó també a la classe social, la nació i altres formes de poder social. Des d'aquesta perspectiva més àmplia, també es té en compte com la masculinitat hegemònica ajuda a mantenir relacions de poder més enllà de l'opressió de les dones. Per exemple, com determinats models de masculinitat contribueixen al manteniment de determinades relacions de classe o determinats models nacionals: «It defines hegemonic masculinity as the masucline norms and practices which are most valued by the politically dominant class and which hel to mantain its authority» (Tosh, 2005). D'aquesta manera, l'estudi de la masculinitat ajuda a entendre els models de gènere, però també la construcció d'altres realitats socials: la ciutadania, el sorgiment de l'estat de benestar, la nació, les jerarquies de classe (Horne, 2005).

Concebuda d'aquesta manera, la masculinitat hegemònica és un instrument útil per entendre l'articulació de la categoria de gènere amb altres relacions de poder social com la nació, la classe i la diferència entre colonitzador i colonitzat. Per tant, ens és especialment útil per a l'anàlisi que ens proposem. Malgrat tot, naturalment, mai hem d'oblidar la relació de poder entre homes i dones.

Per tant, en el nostre context ens plantegem l'estudi de la relació entre masculinitat i nació en dues direccions. En primer lloc, com la nació i la diferència colonial configuren i determinen els models de gènere i n'expliquen les seves característiques. Entenent que el model de masculinitat hegemònica està determinat per

qüestions externs al gènere (Mosse, 2000; Yuval-Davis, 1997; Nagel, 2005; Tosh, Dudink, Hagemann, 2004; Mosse, 1991; Roynette, 2002; Bourke, 2000a; Capdevila, 2002). En el nostre cas concret, com els diferents models de nació colonial determinen arquetips de masculintat diferents

En segon lloc, entenem que el gènere i concretament la masculinitat també ajuda a explicar les característiques d'altres realitats socials com la classe, la nació, la divisió colonial. La masculinitat il·lumina la política, l'àmbit militar, la definició de la ciutadania, la construcció nacional etc (Tosh, 2004, Horne, 2005, Mosse, 2000, Nagel, 2005). Des d'aquesta perspectiva, volem analitzar en el nostre cas com a través de models masculins es representa Espanya com a subjecte colonial i el Marroc com a nació decadent. Com les imatges i valors de la masculinitat ajuden a pensar, imaginar, configurar i discutir les característiques de les dues societat en contacte l'Espanyola i la Marroquina.

En conclusió, analitzarem, per tant, en el present treball, com es defineixen en aquest context la identitat i també la imatge de l'alteritat com les dues cares d'una mateixa moneda, en els arquetips de la masculinitat marroquina i espanyola. Els analitzarem principalment a través de les nocions de discurs i representació cultural. Com a eina bàsica utilitzarem el concepte de gènere, entenem però com un element fonamental en l'estudi de les identitats de gènere la interrelació amb altres realitats socials.

NACIÓ, FAMÍLIA I MASCULINITAT. REPRESENTACIONS MASCULINES DE LA DECADÈNCIA I LA MODERNITAT. L'HOME MARROQUÍ I L'HOME ESPANYOL EN EL DISCURS COLONIAL DE FINALS DEL XIX.

4 NACIÓ, FAMÍLIA I MASCULINITAT. REPRESENTACIONS MASCULINES DE LA DECADÈNCIA I LA MODERNITAT. L'HOME MARROQUÍ I L'HOME ESPANYOL EN EL DISCURS COLONIAL DE FINALS DEL XIX.

Aquest primer cas d'estudi que presentem se situa a finals del segle XIX. En el marc de l'evolució del discurs colonial espanyol sobre el Marroc, es tracta d'un període especialment rellevant: durant les últimes dècades del segle XIX, el protectorat espanyol no s'ha fet efectiu, encara, però l'interès d'Espanya i la seva presència al Marroc ja és important. Durant aquest temps i fins a principis del segle XX, a la societat espanyola es desenvolupa un corrent de pensament que creu vital per a Espanya garantir la seva influència al Marroc davant de la pressió d'altres potències europees com França i la Gran Bretanya. Aposten, però, per una política que s'anomenarà de *penetració pacífica*, és a dir, d'influència comercial diplomàtica però no per una intervenció militar directa.

En el discurs sobre el Marroc d'aquests sectors espanyols que s'estan constituint en lobby colonialista, es presenta una societat marroquina en decadència, corrompuda, i una Espanya que n'ha de ser la tutora. En aquest primer cas d'estudi, analitzarem, en primer lloc, la representació de les relacions de gènere a l'imperi marroquí i com volen mostrar aquesta decadència. És a dir, com, a través especialment de la masculinitat, s'argumenta i es representa una societat en decadència, una societat que s'esfondra i que, segons els autors, aviat desapareixerà. Per tant, veurem de quina manera a través de la imatge de gènere es representa la societat marroquina en el seu conjunt. Un cop analitzats aquests arquetips de masculinitat marroquina, els relacionarem amb les imatges tan estudiades de la feminitat marroquina, com ara la dona de l'harem o la dona berber.

En segon lloc, veurem quines representacions de la masculinitat espanyola apareixen per comparació a l'home marroquí. Entenem l'àmbit colonial com a àmbit de definició de la pròpia identitat metropolitana també en clau de gènere. L'anàlisi d'aquestes representacions de gènere ens permetrà estudiar com, en aquest context, les imatges de l'altre marroquí serveixen per dirimir la pròpia identitat i definir els propis models de masculinitat i feminitat.

Finalment, analitzarem què signifiquen aquestes representacions de gènere en la definició d'Espanya com a nació i com a potència colonial. Com hem explicat en el

primer capítol, el fet de ser o imperi o no és molt important en la definició de la la nació metropolitana (McClintock, 1995; Levine, 2004; Cooper, 1997). D'alguna manera, les nacions europees que tenien un imperi eren comunitats imaginades particulars, perquè s'havien de pensar en contraposició a altres nacions europees però també en relació i en contraposició amb les colònies. La cultura imperial s'extén com un element propi de la cultura europea del qual ningú pot escarpar, hi ha certes idees comunes sobre la diferència de races, com ara la idea de civilització i la de formar part del s'ha anomenat *homo europeus* (Cooper, 1997, Eley, 2010). Els imaginaris imperials impliquen sempre una autorepresentació de la pròpia identitat. Això forma part de la definició de pròpia comunitat imaginada, també en el cas espanyol (Archilés, 2013b: 205)

Com se situa Espanya en el marc d'aquestes idees, em relació a l'*homo europeus*? S'ha afirmat que Espanya tenia una posició ambivalent en comparació amb altres potències europees. A causa del seu passat musulmà, la identitat espanyola es presentava molt propera a l'africana, marcada pels llaços històrics i fins i tot racials comuns. Diversos autors han considerat que això fa d'Espanya una nació colonitzadora diferent a la resta de nacions europees (Martín-Márquez, 2012; Martínez, 2009a, 2011). En el nostre context, veurem com a través de la representació dels models de gènere podem analitzar quin paper juga l'escenari africà en la definició d'Espanya com a nació colonial i en la seva posició en el marc de l'escenari internacional, i discutir sobre la naturalesa del colonialisme espanyol al Marroc.

Hem reiterat la importància de relacionar el gènere amb altres vectors identitaris com ara la nació i les identitats col·lectives. Aquesta interrelació es pot plantejar de dues maneres. La primera, com hem explicat, es refereix a la manera com la nació o la identitat col·lectiva es presenta a través d'imatges de gènere. La segona, com la nació o la identitat col·lectiva modula i produeix arquetips de gènere amb característiques específiques. En aquest capítol, analitzarem, doncs, com les imatges de gènere representen la societat marroquina i com aquest context colonial produeix un determinat model de masculinitat espanyola.

4.1 EL PROJECTE AFRICÀ D'ESPANYA DE FINALS DEL SEGLE XIX. PRESENTACIÓ DE LES FONTS

A finals del segle XIX, el soldans del Marroc han maldat sense èxit per frenar el debilitament de l'estat i la intervenció estrangera. Un Estat marroquí més dèbil és una oportunitat per a un creixement i major influència d'Espanya al país veí: durant els anys 80, el Marroc apareix cada vegada més clarament com una alternativa viable a la pèrdua de les colònies americanes. Al mateix temps, la debilitat d'Espanya en relació amb altres potències europees es fa evident. França desenvolupa una estratègia que combina expansionisme militar, influència comercial i ingerència administrativa i diplomàtica per tal de situar el Marroc sota el seu domini. Gran Bretanya, per la seva banda, vol mantenir la sobirania del soldà per assegurar-se per a si mateixa un tracte comercial i diplomàtic prioritari i evitar la ingerència d'altres potències. Espanya opta per una estratègia basada en la penetració pacífica: augmentar la influència espanyola en l'àmbit comercial (principalment en l'explotació del sector mineral o agrícola), diplomàtic i econòmic, i en les reformes del país, però evitant una intervenció militar (Martínez, 2009*a*; Martín Corrales, 2002*a*; Morales Lezcano, 1988, 1993). També hi ha un interès per part dels sectors de la burgesia de suplir els mercats perduts amb la pèrdua de les colònies americanes, especialment la catalana, com assenyala Martín Corrales (2002*a*). Inicialment sembla que les riqueses del Rif podien ser rendibles, especialment els minerals i, en menor mesura, les terres agrícoles. Més endavant es demostrarà que els principals beneficiaris són els grups concessionari de les mines del Rif.

Per tant, tal com resumeix Eloy Martín Corrales (2002*a*), els dos lobbys que impulsen la intervenció espanyola al Marroc són, per una banda, aquests sectors més liberals de caire neocolonialista i, per l'altra, els sectors conservadors, molt lligats al rei i a l'exèrcit. Els primers són un grup de pressió que veu en el Marroc una oportunitat de negoci amb expectatives financeres i comercials, creuen en la idea que el progrés i la inversió porten a la civilització pacíficament, respectant les tradicions locals. Tenen un programa típic del positivisme de finals del XIX, caracteritzat per l'ambigua combinació de liberalisme il·lustrat i darwinisme social. Progressivament, aquests sectors perden la incidència que havien tingut en favor dels primers, els sectors militaristes del nacionalisme conservador, que té per objectiu l'oposició a l'expansionisme francès, la conservació nacional d'Espanya i la recuperació de la seva

vocació imperial. A l'entorn de la qüestió marroquina conflueixen, doncs, velles i noves retòriques nacionals espanyoles. D'una banda, la imatge de l'Espanya gloriosa imperial que ressuscitin els somnis conqueridors. De l'altra, aquells que rebutgen aquesta visió mítica i que aposten per una Espanya moderna, instruïda i industrialitzada. Aquestes versions diverses conviuen en la realitat marroquina (Bachoud, 1988). En aquest capítol ens ocuparem dels primers, del grup que té un projecte civilista per al Marroc. Aquests sectors tindran incidència sobretot en aquest primer període, des de finals del segle XIX finals primers anys del XX.

Martínez (2009b) anomena aquest període que abasta des dels anys 80 fins al 1906 o 1909 «la edad de oro del africanismo espanyol». És l'època en què es duen a terme una sèrie d'iniciatives en el marc d'aquesta «intervenció pacífica»: creació de les escoles franciscanes de Tànger, intensificació dels intercanvis comercials a través de la Companyia Transatlàntica del Marquès de Comillas i augment dels contactes diplomàtics. Es creen diverses societats per a l'estudi i el coneixement del Marroc i la promoció de la influència espanyola: la Societat Geogràfica de Madrid (1876), la Societat Espanyola d'Africanistes i Colonialistes (1884) i els Centres Comercials Hispanomarroquins. Amb aquestes iniciatives es vol garantir la influència d'Espanya al Marroc. En les seves primeres dècades l'africanisme espanyol es va desenvolupar, doncs, principalment en l'àmbit cultural i científic (Achilés, 2013).

En el marc d'aquestes polítiques, la medicina té un paper rellevant. Es considera un peça important per a l'atracció de la població local cap als beneficis de la «civilització». En aquest context es crea l'Hospital de Tànger i l'Escola de Medicina, que acollirà alguns alumnes marroquins (Martínez, 2009*a*). Com explica Martínez (2009*a*, 2009*b*), aquest període finalitza el 1906 amb la Conferència d'Algesires, que consolida la posició predominant de França al Marroc i la reducció de l'abast territorial de la influència espanyola. És en aquest moment quan comença a disminuir la intensitat de les polítiques de penetració pacífica, que a partir de 1910 queda relegada per una intervenció cada cop més militarista que desembocarà en el període de les guerres del Rif (del qual ens ocuparem en el tercer capítol).

El projecte africà de finals del segle XIX és impulsat i està clarament lligat amb el projecte regeneracionista. Aquest període es caracteritza per una certa inestabilitat identitària, a causa d'una aguda percepció de crisi: Espanya s'està enfonsant com a imperi colonial a Amèrica i comença a dirigir la seva atenció a les costes africanes, en el

marc d'un projecte regeneracionista que es vincula a aquest nou imperialisme (Archilés, 2012, 2013). L'empresa al Marroc es planteja, en certa manera, com una reparació de l'honor nacional ferit per la pèrdua de possessions a Amèrica i la pèrdua un múscul en l'esfera internacional, és a dir, s'entén com una necessitat per a la regeneració d'Espanya. «El deseo de un imperio es inseparable de la autoimagen de una nación que se quiere regenerar» (Archilés, 2013b: 223). Proliferen les institucions comercials i diplomàtiques en relació amb el Marroc, però també en l'àmbit cultural el tema africà adquireix protagonisme.

> El 'Regeneracionismo' fue profundamente africanista desde sus orígenes costistas y la herencia se trasladó al menos hasta la primera década del siglo XX. Los discursos geográficos, la antropología o las artes plásticas (y en menor medida la literatura y el mundo del consumo popular) se permearon intensamente de este magma. (Archilés, 2012)

Així, donc, el tema africà és molt present en l'àmbit cultural i en els cercles intel·lectuals, la quantitat de producció cultural és molt notable. Podem parlar d'una veritable obsessió per part del món intel·lectual i polític per defensar la presència espanyola al Marroc (Archilés, 2013b: 210). Després de la pèrdua de les colònies americanes Espanya conserva una vocació colonial. Costa estava convençut que la regeneració i civilització del Marroc havia de ser obra d'Espanya. Aquesta vocació es trasllada a Àfrica i no està exempta de certa ansietat: es percep com una necessitat. Archilés, (2013) afirma que la debilitat dels resultats pràctics de la colonització al Marroc no ha de fer oblidar la importància que, en aquest període, va tenir el mite africà en la configuració de la identitat nacional espanyola, aspecte que s'ha estudiat encara escassament. Les iniciatives pràctiques de colonització i el seu abast no van ser tan importants com en altres contextos colonials això no impedeix, però, que el desig i gairebé desesperat per tenir un imperi no fos un element rellevant en la cultura regeneracionista. A partir dels anys 80 del segle XIX, l'expansió colonial, militar i civilitzadora van tenir un paper important en l'imaginari espanyol de final de segle.

En aquest període s'estén la idea de la raça per definir un suposat caràcter de les «nacions». En un llenguatge biologista, es comença a parlar de la vitalitat o la manca de vitalitat de les nacions. Es proclama la decadència de les races llatines en comparació amb la puixança de les germàniques i anglosaxones. El desastre espanyol del 98 és la prova més clara d'aquesta deficiència. L'argument de la decadència de les races llatines

es de gran importància en l'anàlisi dels seus projectes colonials (Archilés, 2013b). En aquest context, la necessitat de regeneració és clara, i en alguns sectors liberals aquesta regeneració es lliga amb l'expansió colonial (Ferrer, 2011). Per tant, l'empresa al Marroc es concep com una manera de recuperar l'energia i la vitalitat de la «raça» i contrarestar una decadència que fa témer fins i tot la desaparició d'Espanya mateixa en mans d'altres poders que apareixen com a amenaçadors. Moret, molt lligat a les societats geogràfiques i colonialistes i molt proper a Costa —impulsor clau en aquest període de l'africanisme—, vol engegar al Marroc un programa paternalista modernitzador i civilitzador. L'expansió té, segons ell, finalitats comercials, però el més important és «la qüestió moral»: s'ha d'educar la «raça indígena» com a germans petits, amb afecte se'ls ha d'ensenyar la llum de la civilització. En aquest sentit, el primer de tot és la salut física i social i l'educació, que han de portar al progrés moral de la població. La medicina i un programa higienista són fonamentals en aquest sentit (Ferrer, 2011).

Un altre dels elements clau en la política de penetració pacífica és el coneixement de la societat marroquina, per això es creen les diverses societats africanistes i colonialistes. Aquest és un període d'observació, de catalogació de la societat veïna. És, per tant, un moment especialment rellevant en la construcció d'una determinada representació de la societat marroquina (Marín, 2002). Per a aquesta anàlisi ens fixarem en l'obra de diversos autors que formaven part d'aquests lobbys colonialistes i que van contribuir a l'empresa africana d'Espanya fent descripcions del país veí, com a coneixement imprescindible per aconseguir aquesta «influència» i preeminència espanyola al Marroc. Aquestes pràctiques de creació de coneixement sobre el Marroc són una mostra de poder més (com les iniciatives comercials, diplomàtiques etc.) en el projecte colonial incipient.

En primer lloc, ens centrarem en les obres d'un conjunt de metges que representen aquestes posicions regeneracionistes de civilització i penetració pacífica al Marroc. Van deixar una obra de descripció del país molt completa que va ajudar a fixar un coneixement determinat sobre la societat marroquina. Eren els agents més clars d'aquesta voluntat de portar a terme una acció civilitzadora que atragués a la població local i, a través de mesures higienistes, millorés la seva condició física i moral. Aquestes metges eren plenament conscients que la seva missió anava més enllà de la medicina i van posar els seus coneixements al servei de la diplomàcia participant

activament en els debats sobre la qüestió marroquina i divulgant un determinat coneixement sobre aquesta societat, a la qual tenien un accés privilegiat en la intimitat de les cases, especialment de personatges importants de la cort (Martínez, 2009*a*).

El metge més influent i que va deixar una obra més completa en la descripció de la societat marroquina va ser Felipe Ovilo Canales. Va néixer a Segòvia el 1850, fill d'una família de condició aristòcrata. Ovilo va intentar desvincular-se d'aquests antecedents familiars, volia ser conegut només com a *doctor Ovilo* (Martínez, 2009*b*). Un cop llicenciat en Medicina, es va integrar al cos de sanitat militar i va ser enviat a Cuba. Quan va tornar, va fer la seva primera estada al Marroc, entre 1877 i 1878. Va ser agregat a la Legació Espanyola a Tànger com a membre del Consell Sanitari del Marroc, on havia de dirigir la política sanitària del nou país per tal d'evitar epidèmies. Com a metge, va atendre notables marroquins, però també «moros pobres» en un dispensari (Martínez , 2009*b*). A banda de la seva activitat mèdica, també va tenir un paper destacat en la diplomàcia: va participar en l'ambaixada de Jose Diosdado a Rabat i en la del general Martínez Campos a Marràqueix, i també en una ambaixada marroquina a Madrid el 1895. El 1886 va tornar al Marroc, on va fundar i dirigir l'Hospital i l'Escola de Medicina de Tànger. Així doncs, va participar en les empreses més importants d'aquest projecte civilitzador. Com explica Martínez (2009*b*), va ser «verdadero cerebro en la sombra del proyecto regeneracionista en Marruecos». (Martínez, 2009*b*). Malgrat que posteriorment va abandonar el Marroc perquè va ser enviat a Cuba i després va tornar a Espanya per malaltia, sempre va estar lligat a les qüestions marroquines.

A banda de la seva labor com a metge, aquest autor és molt rellevant per la seva producció en la divulgació del coneixement sobre la societat marroquina. Va ser membre de la Reial Acadèmia d'Història i va participar activament en la vida intel·lectual de l'Ateneu de Madrid, així com en la constitució del moviment africanista (Martínez, 2009*a*, 2009*b*, 2011). Ponent del primer Congrés de Geografia Comercial i Colonial el 1883 i membre de la junta directiva de la Societat Espanyola d'Africanistes i Colonistes, va estar sempre interessat en la qüestió del Marroc i va publicar-ne diverses obres. També va fer col·laboracions periodístiques amb diversos diaris, com ara *El Liberal*, *El Imparcial*, *La Correspondencia de España* o *ABC*. A més, va estar molt lligat al Partit Liberal i als cercles regeneracionistes. Va ser amic personal de Moret, per petició personal del qual Ovilo va accedir a presentar-se com a regidor a

l'Ajuntament de Madrid. Creia en la importància decisiva de l'acció espanyola al Marroc i, com Moret i bona part de l'africanisme de la restauració, pensava que l'empresa a aquest país era vital per a Espanya. Si no hi exercia la seva influència, es veuria encerclada per nacions europees més poderoses, i fins i tot la mateixa nacionalitat espanyola, les seves costes i fins i tot les seves illes es veurien amenaçades de desaparèixer en mans d'altres pobles més poderosos i més vitals.

El doctor Ovilo va escriure *La mujer marroquí. Estudio social*, un conjunt d'articles dedicats monogràficament al tema de les relacions de gènere al Marroc. Aquesta obra forma part de la sèrie «Estudios políticos y sociales sobre Marruecos», publicada a *Revista Contemporánea* el 1881. Les seccions dedicades a la dona marroquina es van reeditar el 1886. Altres articles d'aquesta sèrie que també cal tenir en compte són «El ejército», «La raza bereber», «Orígenes de la decadencia. Población árabes, moros, y negros», «Organización política» i «Los gobernadores, caídas bajas». Com afirma Marín, aquest estudi sobre la dona marroquina és potser el text més complet i representatiu de l'africanisme del període sobre les relacions de gènere al Marroc, ja que recull les idees transmeses sobre el tema per autors precedents i, al mateix temps, ajuda a fixar un determinat coneixement sobre la qüestió que, en l'àmbit espanyol, serà assumit i repetit per autors posteriors (Marín, 2002; López y Ramírez, 2002; Torres, 2009).

Altres metges van seguir l'estela del doctor Ovilo Canales. Entre els que van ocupar posicions més rellevants al Marroc com a metges i van deixar escrita una descripció significativa sobre aquest país hi ha el doctor Triviño Valdivia. Va estudiar Medicina i va ingressar a Sanidad Militar. Va ser cap de l'hospital militar i cap de sanitat militar de la Comandancia General de Melilla entre el 1887 i el 1893, i posteriorment als hospitals militars de Ceuta i Tetuan. La seva destinació principal va ser la Legación de España a Tànger. Va elaborar un projecte per a la construcció d'una xarxa de dispensaris i un pla per formar practicants marroquins auxiliars dels metges espanyols, però cap d'aquests projectes es va dur a terme. Durant els anys 90, a Tànger havia aconseguit establir alguns contactes amb notables locals i cònsols europeus. A causa de la situació política no va tenir tant influència com Ovilo, però va constituir «una versión de éste» (Martínez, 2009*b*: 36). Com Ovilo, va ser un escriptor prolífic, va escriure diverses obres i nombrosos articles a diaris, com ara *El Imparcial*, *El Defensor de Granada*, *La Correspondencia de España*, *Diario de Barcleona* i *ABC* (Martínez,

2009*b*). El 1903 va publicar *Cinco años por Marruecos: apuntes de un médico* (Madrid: Biblioteca de la Irradiación). Aquesta obra no pretén ser una descripció exhaustiva, és una narració de viatge que vol descriure les impressions rebudes en aquell país, busca la curiositat del públic descrivint els costums del poble marroquí.

L'autor veia el Marroc com el territori natural d'expansió espanyola, un territori de vital importància per a Espanya i, per això, volia contribuir al seu coneixement. L'objectiu de l'obra de Triviño també era donar a conèixer la situació de debilitat de l'imperi marroquí perquè a Espanya es consolidés l'estat d'opinió que defensava la necessitat de tenir un paper preponderant al Marroc, abans que altres potències, com ara França i Anglaterra, li passessin al davant. Tanmateix, ell defensava molt clarament la penetració pacífica: Espanya no havia d'iniciar cap guerra, sinó procurar guanyar-se la seva influència al Marroc per mitjans pacífics a través del comerç i la civilització. Per Triviño, «el imperio del Moghreb es campo natural por razones políticas y etnográficas en el que España debe buscar su natural ensanche y timbres de gloria» (Triviño, 1903: introducció). L'autor vol donar informació sobre el país veí, que era vital per a Espanya en un moment crucial de disputa entre països europeus per la influència al Marroc (Triviño, 1903: introducció). Triviño descriu en la seva obra els costums, la manera de viure del poble marroquí. Aquest coneixement sobre la societat marroquina havia de contribuir a promocionar aquesta influència d'Espanya al Marroc.

Un altre metge, el doctor Gresa Camps, va deixar una altra descripció del país, on s'insisteix en les relacions de gènere. Gresa Camps era oficial del Cuerpo de Sanidad Miliar, farmacèutic, metge i agrònom, exoficial tècnic d'inspecció d'hisenda i perit de l'Estat. També va ser enviat com a metge a les cabiles marroquines. El 1903 va publicar *Las kabilas de Bocoya, Beniburiaga y Tlemsámana*. (Imp. Sucesor F. Sánchez). L'obra descriu de forma global les tres cabiles i ofereix dades antropològiques, geològiques i sobre les construccions i el mobiliari, la religió, l'alimentació, la climatologia, etc. En aquesta descripció completa inclou, també, consideracions sobre la família. De nou, aquest autor també afirma que Espanya havia d'insistir en una «invasión pacífica del Rif» (Triviño, 1903: 191), és a dir, «empresas guerreras que no debemos provocar mientras no estemos seguros de que á más de la gloria ha de quedarnos el provecho, ni dispendios ostentosos se necesitan para ello»,

calia tenir «habilidad diplomàtica» (Triviño, 1903: 240). Per tant, com que la política havia de ser proteccionista i de tutela, el text té com a objectiu observar el territori de cara a servir a aquest objectiu.

Aquests autors comparteixen els postulats d'Ovilo Canales pel que fa a la representació de les relacions de gènere al Marroc, així com la necessitat imperiosa d'Espanya de tenir presència al Marroc, sense la qual estaria en risc la seva supervivència.

Una altra de les obres amb més influència i difusió que també va fer una descripció de la societat marroquina i que va contribuir a fixar-ne un determinat coneixement és la del periodista José Boada i Romeu. Periodista català molt vinculat a l'africanisme i proper a destacats empresaris catalans. Va viure moltes temporades a Madrid, on es relacionà amb els cercles intel·lectuals de l'*Ateneo*. Va publicar a la *Correspondencia de España* i a *Alrededor del Mundo*, però la seva tasca principal com a periodista la va realitzar per a *La Vanguardia*. Al 1895 va publicar *Allende el estrecho*, una descripció dels seus viatges al Marroc (el primer acompanyant empresaris catalans, el segon com a corresponsal de la guerra de 1893 i el tercer amb l'ambaixada diplomàtica de Martínez Campos) (Cerarols, 2008). L'objectiu de l'obra i la posició de l'autor és ben clara. Volia promocionar la preeminència d'Espanya al Marroc i la importància que hi jugués un paper clau en clara competència amb la resta de potències estrangeres. Escrivia en el marc dels interessos que determinats grups de la burgesia, comercials industrials, i també grups vinculats als sectors del transport i les infraestructures, tenien al Marroc com a lloc d'expansió comercial.

Per Alcantud (2006), l'obra de Boada és un llibre bàsic de finals del segle XIX en què molts van basar el seu coneixement de la societat marroquina, així com posteriorment molts altres autors van seguir el seu model en els seus relats sobre el Marroc. Boada va constatar que Europa sencera es barallava per apropiar-se de les despulles del Marroc. Si no ho impedia Espanya «con una acción firme», s'instal·laria una potència poderosa més enllà de l'Estret, fet que comportaria «tales peligros que incluso podría suponer la pérdida de nuestra propia nacionalidad». Tots els esforços

havien d'estar destinats a conèixer el país veí, divulgar els seus «usos y costumbres […] llamando la atención de las clases directoras y de los gobiernos hacia un país que ha de ser en el dia de mañana objeto de preferentes atenciones» (Boada, 1895: nota introductoria). El desig de l'autor era «aportar un grano de arena á la obra que, tarde o temprano, se verá obligada España a emprender en Marruecos» (Boda, 1895: nota introductoria). Aquesta obra que havia de dur a terme Espanya s'havia de basar a tenir una idea clara de la figura del «Vetusto imperio» (Boda, 1895: nota introductoria). El primer pas per a la colonització és el coneixement, i en aquesta declaració queda clara la voluntat de l'obra cridar l'atenció dels polítics espanyols sobre la necessitat de treballar per conservar els interessos al Marroc:

> Con ella habremos logrado, cuando menos, fijar la atención de nuestros estadistas sobre los asuntos de Marruecos, muy dignos de ser estudiados tanto por lo que afectan a nuesta misma nacionalidad cuanto por lo que, en día no lejano, puedan conrtibuir al mayor esplendor y engrandecimiento de la patria. (Boada, 1895: 551).

Tots aquests autors transmeten un coneixement compartit sobre la societat marroquina que també es transmet a través de la literatura popular, un gènere que va esdevenir molt important en aquest aspecte (Alcantud, 2006, López, 2006, Barranco, 2001, López García, 1994). Un exemple d'això és el *Cuento Semanal*, de la impremta Hispanoafricana, que es va començar a publicar els primers anys del segle XX. En aquest sentit també és important l'obra dels germans Raida, Pedro y Maximiliano, per Carrasco (2000), "la obra de estos dos hermanos andaluces hay que situarla dentro de la misma tendencia que Isaac Muñoz, pero careciendo de la originalidad y fuerza expresiva y alusiones que los Raida- y el público a quien dirigían sus libros-encontraría opuestos a sus gustos (Carrasco, 2000: 48). En la corrent regionalista que apareixia a Espanya en aquells moments els germans Raida subtitueixen València, Múrcia o Andalusia per l'ambient marroquí que coneixen perquè hi ha viscut. Les seves obres emfasitzen la reticències dels marroquins a aceptar els avenços de la modernitat, l'endarreriment dels seus costums i supersticions. En temàtiques properes a les d'Isaac Muñoz, insisteixen en descriure els costums rifenys especialment pel que fa a les relacions de gènere i el gust per la venjança. En tot moment presenten un país endarrerit necessitat d'una acció civilitzadora. Tenen nombroses obres, contes breus obres teatrals. Analizarem la seva obra *Aires Mogrebinos* (1908), una sèrie de contes breus situats en

l'àmbient marroquí que tenen com a temàtica molt sovint les relacions de gènere i que suposen una popularització i recreació literària dels arguments que en altres formats apareixien de forma més elaborada.

Finalment, ens centrem també en un autor especialment rellevant en la transmissió d'una representació molt característica de la societat marroquina: Isaac Muñoz. Té una extensa obra literària, però també de caràcter polític, en concret de temàtica marroquina. Va ser corresponsal de *El Heraldo de Madrid* i *Nuevo Mundo* i mantenia unes relacions privilegiades amb personalitats liberals. Va entrar en contacte amb la realitat marroquina quan el seu pare, militar, va ser traslladat a Ceuta. Escriptor i periodista, la seva obra barreja la ficció novel·lada amb el reportatge o article periodístic i l'assaig polític. Podríem considerar que Isaac Muñoz aporta la mirada exotitzant i orientalista al projecte polític liberal i africanista que hem descrit. (Bachoud, 1988). Muñoz, té una aproximació molt més exotista a la realitat marroquina que d'altres autors espanyols més preocupats per les qüestions pràctiques. Aquesta autor es pot considerar, doncs, el representant més important d'una mirada orientalista sobre el Marroc en l'àmbit espanyol (Correa, 2013).

L'autor té nombrosos llibres que descriuen el país marroquí. La seva obra és un clar exemple d'orientalisme decadentista i modernisme, que sobretot evoca una mirada exòtica i orientalizant que insisteix a recordar el passat hispanomusulmà de l'Al-Andalus. Isaac Muñoz buscava al Magrib l'orient com a lloc ideal per escapar de la materialitat i l'avorriment de la vida burgesa, lloc de somni on contrarestar la «vulgaridad y medianía del mundo propio» (Correa, 2006). Per aquest motiu, feia una literatura d'un «erotismo decadente, en abierta oposición con la moral imperante» (Correa, 2006)

Des de posicions liberals, sempre va donar prioritat a la penetració comercial i moral més que no pas militar. Va ser un clar defensor d'un projecte regenerador per a España i el Marroc. Creia en la idea de recuperar els llaços del passat comú entre els dos països com una manera de regeneració per a ambdós. Es presentava com un amant de la cultura àrab (més aviat del seu passat gloriós) però també posava en boca dels marroquins de les seves obres el desig d'agermanar-se amb Espanya (Correa, 2006). Malgrat presentar una mirada exotitsta i, en certa manera, positiva, cal tenir en compte que la literatura representa un discurs ideològic complex que sovint no obeeix una lògica lineal i sempre coherent

> Con frecuencia muestra facetas en contradicción. De este modo, puede explicarse la extraña mezcla de apasionada atracción por la realidad musulmana, así como el deseo ardiente por preservar sus formas intactas ante el avance inexorable de la sociedad mercantilista y pragmática burguesa, que predomina en sus obras de creación, junto a una indisimulada tendencia proteccionista hacia una zona que se considera subdesarrollada desde el punto de vista de Occidente, y que suele percibirse en sus artículos y ensayo. (Correa, 2013: 3).

Les obres de Muñoz que analitzarem són *La Corte de Tetuán* (1913*a*) i *En el país de los cherifs* (1913*b*), clars exemple d'aquestes postures: l'admiració exotista de la cultura musulmana i la defensa de la necessitat que Espanya recuperés la seva vitalitat jugant un paper important al Marroc perquè altres països més poderosos no l'arraconessin. Com la resta d'autors, considerava que Espanya havia de participar en l'explotació de les riqueses del Marroc, de la mateixa manera que estava fent França. Això havia de servir no només per obtenir guanys econòmics, sinó principalment per tornar la vitalitat i l'energia a una Espanya que, si no, es veuria marginada en l'àmbit internacional. L'empresa al Marroc era, per Isaac Muñoz, una manera de revitalitzar Espanya i regenerar-se. Les obres de l'autor són especialment rellevants per estudiar la masculinitat i sobretot per analitzar com a través d'aquestes imatges exotistes i aparentment només estètiques es transmeten unes idees polítiques i una representació determinades tant del poble marroquí com d'Espanya.

Aquests autors escollits són especialment adequats per a la nostra anàlisi perquè són clars representants de la literatura africanista del moment. També són adients en aquesta recerca els textos, especialment, pel que fa a la posició dels autors i a la funció i intenció dels textos (Van Dijk 1997, 1999). Els diversos autors assumeixen la retòrica de l'africanisme del moment i, en tots els casos, el textos tenen la funció de donar informació sobre el Marroc. Tots ells volen demostrar que el Marroc és un país que està en decadència i necessita ser tutelat cap al progrés. En aquest sentit, totes les obres s'afanen a descriure la societat marroquina en tots els seus aspectes i fan especial èmfasi en un element primordial: les relacions de gènere.

Evidentment, el coneixement de la societat marroquina que volen transmetre no és neutre: tots ells volen pressionar la societat espanyola i el govern per promocionar la idea que és fonamental per a Espanya tenir una presència important al Marroc. Consideren que la posició marginal d'Espanya en el context internacional s'ha de

solucionar per a la pròpia subsistència de la nació espanyola. Amb una certa ansietat, consideren que si no aconsegueix un paper en el marc internacional podria sentir-se amenaçada en la seva pròpia existència com a país. Per tant, aquestes obres que combinen la descripció del país i especialment la descripció de les relacions de gènere amb aquesta intencionalitat política ens són útils precisament per veure la interrelació entre les representacions de gènere i la representació de la identitat col·lectiva, i com expliquen el Marroc com a nació decadent. Al mateix temps, aquests autors comparteixen una mateixa idea sobre la posició de debilitat d'Espanya en relació amb les altres nacions europees colonials. D'aquesta manera, igual que en el cas de la societat marroquina, també ens són útils per veure com a través de les representacions de gènere es representa o es vol construir una representació d'Espanya com a nació colonitzadora.

Els textos triats són de gèneres diferents, alguns són tractats científics que descriuen el país, d'altres són llibres de viatges o recreacions periodístiques. Entre les obres seleccionades s'hi compten alguns dels autors més influents i amb més repercussió: Felipe Ovilo Canales, José Boada i Romeu i Isaac Muñoz. Tanmateix, també hi incloem obres de la literatura popular, per mostrar com tots els autors comparteixen uns mateixos postulats i un mateix coneixement, uns mateixos tòpics recurrents que es transmeten també en aquest gènere. Les obres d'Isaac Muñoz corresponen a un període una mica posterior, però com veurem reflecteixen els mateixes preocupacions de finals del XIX i principis del XX i, com explica Correa (2006, 2013), recrea en forma literària les preocupacions i plantejament polítics de l'africanisme d'aquesta època.

Com hem explicat en el capítol anterior, en el marc dels estudis sobre els colonialisme espanyol s'ha analitzat profusament la imatge del poble marroquí en diversos períodes i a través de diverses fonts gràfiques, premsa, llibres de viatges etc. S'han descrit les imatges positives en clau exotista i també les més negatives en clau de barbàrie i endarreriment. En el present treball volem analitzar-ho des d'una perspectiva de gènere.

A continuació, analitzarem quina imatge transmeten els autors presentats sobre la societat marroquina en un aspecte molt concret, la representació de les relacions de gènere i els models de masculinitat i feminitat marroquina. En primer lloc, tractarem els models de masculinitat i, en segon lloc, els models de feminitat. Les imatges femenines

han estat força estudiades en el cas espanyol. Volem mostrar, però, que podem entendre molt millors les seves característiques si les relacionen amb les imatges de la masculinitat. En tercer lloc, veurem com aquestes imatges de gènere són un element clau en l'alterització de la societat marroquina i en la seva descripció com a societat inviable i necessitada de tutela. Mostrarem com aquesta representació d'una societat decadent es farà principalment a través d'imatges masculines i en base a una concepció de la nació com a família. Finalment analitzarem com es mostra Espanya com a nació colonial en contraposició a la societat marroquina, a través, es clar, de les representació de la masculinitat.

4.2 MASCULINITAT EN UNA SOCIETAT QUE S'ESFONDRA

En aquest apartat descriurem principalment l'home marroquí en l'àmbit de la llar i com a governant. En el segon capítol el descriurem com a guerrer, l'altra gran imatge de masculinitat marroquina que apareix en aquest discurs.

Els diversos autors analitzats presenten una societat marroquina que està en clara decadència, és un imperi que s'esfondra, es pronostica la desaparició d'aquest poble. En el cas de l'obra d'Ovilo Canales, es volen descriure les causes d'aquesta decadència:

> El imperio marroquí cuyos corrompidos cimientos apenas pueden sostener el empuje de las fuerzas que lo combaten, está llamado a desaparecer [...]. Nada más curioso que la finsonomía de estos pueblos, próximos á refundirse en otros más vigorosos ó más civilizados. (Ovilo Canales 1881: 8)

Segons l'autor, el poble marroquí desapareixerà o es fondrà amb d'altres de més civilitzats (òbviament es refereix a Espanya). Com analitzarem, les relacions de gènere que regeixen al Marroc són una de les causes d'aquest esfondrament.

També Triviño Valdivia explica en la introducció de la seva obra que el Marroc és un poble que es troba en tal estat de decadència que no podrà sobreviure per ell mateix. Un dels trets que caracteritza aquesta decadència són les relacions de gènere. Així descriu en el seu pròleg la societat marroquina:

> Vive la vida de de épocas pasadas para los europeos, sufre la presión tiránica del poder absoluto si alguna vez justo muchas veces arbitrario; llora el pasado de sus ascendientes; tiembla el estruendo de los cañones […], esconde sus tesoros bajo

el sueldo para sustaerlos al fisco y sus mujeres en el rincón del hogar, nido de placeres que no ha de profanar extraña mirada. (Triviño Valdivia, 1903:5)

L'obra de Boada i Romeu també té l'objectiu és descriure l'estat de «desmoronamiento» en què es troba l'imperi marroquí. En la seva nota introductòria ja especifica que «el imperio se desmorona sin que basten a impedir-lo ni los esfuerzos de los sultanes ni las rivalidades de las naciones interesadas en su conservación».

La majoria dels autors insisteixen, a més, que l'imperi marroquí ha tingut un passat esplendorós, va saber ser una civilització brillant, però que actualment el país ha caigut en decadència:

Aquel pueblo, que con sus hazañas ha sabido llenar a historia por espacio de tantos siglos, dormitar hoy embrutecido y falto de las energías que un tiempo tuvo en tan alto grado, como si hubieses donado ya en el espacio la hora de su completa disolución. (Boada, 1895: 3)

És a dir, es tracta d'un poble «semi-salvaje-caduco-degenerado» (Boada, 1895: 10).

Muñoz (1913*b*: 114) considera que l'imperi és una ruïna que es desmunta: «Ciertamente, como país inferior detenido en una rígida postracion medioeva, perderá su personalidad nacional bajo el imperio de Europa». L'antiga esplendor és avui llunyana: «Vestigios preciosos de unas civilizaciones llenas de lejanía, de fausto y de misterio» (Muñoz, 1913*a*: 119). Així doncs, com s'expressa aquesta decadència a través de la representació de la masculinitat?

4.2.1 «Amo y tirano»: l'home marroquí a la llar

Parlarem, en primer lloc, de l'home marroquí com a marit, que apareix de forma recurrent en les descripcions del país. Es presenta en molts casos amb epítets com ara «brutal señor», «dueño», «amo» o «tirano». Boada i Romeu, per exemple, l'anomena «verdugo» (Boada, 1895: 198). El marroquí és «señor y tirano», exerceix una autoritat despòtica a la llar i hi domina a través de la força bruta:

[Los derechos concedidos a las mujeres por el Cristianismo que las igualó al hombre] No había de encontrar fácil resonancia en el corazón de los árabes [...], incapaces de comprender, allí donde no reinaba otra ley que la del más

> fuerte, que ese sexo tan débil, tan oprimido siempre gozara los mismos privilegios, fuera tanto, se considerara con el mismo valer que su señor y tirano. (Ovilo, 1886: 27)

L'obra de Mahoma, segons aquest autor, va ser positiva i civilitzadora encara que insuficient, perquè l'home és brutal i tirànic. L'Alcorà va voler «proteger á la mujer contra la burtal y tiránica venganza del hombre, de la cobarde calumnia del enemigo ó el envidioso» (Ovilo, 1886: 61). A aquest despotisme s'afegeix el fet que els marroquins no tracten amb delicadesa i cortesia les dones: «La delicada atención, la finura y la cortesía con que aquí tratamos á las mujeres, es lo que más extraña á un marroquí» (Ovilo, 1886: 94).

Boda i Romeu també descriu en aquests termes la llar al Marroc, un lloc on domina l'«amo y señor» amb tirania. Quan visita una casa d'un personatge important i intueix l'habitació on són les dones, l'autor es pregunta:

> ¿Qué ocurría allí dentro?... ¿Qué pasaría en la intimidad del hogar de aquel moro tan simpático, tan amable, tan ilustrado?... ¡Quién sabe si una mora hermosa lloraba aún recientes desdenes de su amor y señor!... ¡Quién sabe si un drama sangriento preparábase en la tibia y perfumada mansión que no conocíamos, pero que adivinábamos!... (Boada, 1895: 445)

Una constant en tota l'obra que reprodueix un tòpic assumit per altres autors contemporanis i posteriors és la poca consideració que l'home marroquí té per la seva dona. Es repeteix que no la valora com ho hauria de fer, és a dir, com a mare i esposa, no l'idealitza a través de la seva funció en el matrimoni i la maternitat. Aquest element és a la base de la representació de la masculinitat marroquina: «El hombre no considerándola su igual, no la dá aquella estimación á que es acreedora la fiel compañera de su vida, la que le dio el ser y la que está llamada a dársele a sus hijos» (Ovilo, 1886: 92). L'autor afirma que «esta no deja de ser conforme con las costumbres orientales que postran fisica y moralmente a la mujer y odian al Cristianismo por el gigantesco paso que dio al rehabilitar a las que llevan el santo nombre de madre y el augusto título de esposa» (Ovilo, 1886: 143). Presenta una relació ideal entre el marit i l'esposa en què la dona es descriu així:

> La dulce compañera del hombre, la que participa de sus alegrías y de sus pesares, la que le anima en la desgracia, la que modera y la que constituye con él

> la base social, la que inculca en su corazón los más hermosos sentimientos, la que llegando a formar parte de su sér fortalece con sus palabras su abatido espíritu, le inspira resignación y es su más firme sostén, ayudándole á salvar toda clase de obstáculos con su prudente consejo.

Això, insisteix, «no se conoce en el imperio marroquí» (Ovilo, 1886: 17). S'emfasitza en la representació de la masculinitat marroquina, que l'home considera inferior i menysprea la seva dona, la considera un simple instrument: «¡Lástima que un genio tan notable como Mahoma careciera del valor suficiente para romper con las preocupaciones que, sobre la inferioridad moral de la mujer dominaban en los árabes!» (Ovilo, 1886: 62). La dona, és doncs, «un objeto de lujo, un instrumento de placer ó motor de trabajo, y, cuanto más, como un elemento indispensable para la conservación de la especie...» (Ovilo, 1886: 10).

Així doncs, l'home és incapaç de valorar adequadament la dona i és rude amb ella. Veiem en la narració *Aires Mogrebinos*, escrita pels germans Raida, com el protagonista masculí, Hamed, és un home que no valora la dona com a esposa: «Para él la mujer es un objeto sin valor, un sér con quien el hombre, únicamente para la formación e la familia , se une; y no un sér que engrandece el alma y ennoblece el corazón» (Raida, 1908: 28). És un marit malvat sense sentiments ni compassió. Fàtima, la dona protagonista, es lamenta perquè no és estimada. El marit és dèspota amb l'esposa i no la comprèn ni la tracta amb delicadesa, no es commou davant d'ella, i «tampoco ese incidente fue pábulo poderoso á despertar la compasion y el arrpentimiento en la dormida sensibilida el malvado Hamed» (Raida, 1908: 28).

L'home apareix com l'«amo» el «tirano» o «dueño» de la llar[6]. També el metge Triviño descriu l'home marroquí en aquests termes. Per exemple, en aquesta descripció succinta del país, Triviño parla del despotisme de l'home com una de les característiques conegudes i típiques de la societat marroquina: explica com és el país, les crides a l'oració, el paisatge, la vida en una casa hebrea i també en una musulmana:

[6] Boone (2015) explica que aquest home oriental, que té un poder absolut, és un tòpic homoeròtic força repetit. Segons la interpretació de l'autor, hi hauria una contradicció entre les imatges d'uns homes molt autoritaris i despòtics que simultàniament es mostren dèbils, sensuals, mandrosos, que es deixen endur per l'abúlia a la llar. Aquesta abúlia seria, segons el parer de Boone, una mostra d'efeminament. Com veurem, si ho analitzem tenint en compte els discursos sobre la masculinitat a Espanya podem veure que no hi ha cap contradicció entre la tirania del marit a la llar i un desig sexual excessiu. Tots dos aspectes ens parlen d'una qualitat masculina censurada: la impulsivitat i el caprici. L'home que es deixa endur pels impulsos i el plaer.

> En la del moro la ancha fuente de cucum humea ante el amo que se deja servir verdadero despota del hogar como señor y dueño. Solo transita algun rezagado en las calles alguna mora tapada con el blanco jaique. (Triviño, 1903: 70)

4.2.2 L'home com a pare

Aquesta descripció de l'home a la llar com a tirà es refereix a l'esposa però també a les filles. En aquestes obres també es parla de l'home marroquí com a pare que només vol les filles per obtenir-ne un benefici econòmic: «El padre y á falta de éste el pariente más cercano, dispone de ella para entregarla en casamiento á quien mejor ser la pague» (Ovilo, 1886: 105). L'existència de la dot s'interpreta com una venda de la filla. Aquestes idees es repeteixen en els diversos autors, que expliquen que el naixement d'una filla no és celebrat sinó que es considera una desgràcia, i s'insisteix que l'únic interès paternal per les filles resideix en el guany que se'n pot treure.

> El nacimiento de un niño constituye un fausto acontecimiento y es saludado por los amigos de la familia con pólvora: en cambio el de una niña, se considera como una decipción recibiéndola el padre con marcado desdén, cuando no con desprecio, y suerte de las caricias que tributa la madre á aquel ser nacido tan solo para la tristeza, las privaciones y el dolor. A los diez ó doce años ya es objeto de la egoista preocupación paternal, pues el rifeño, no vé en su hija núbil más que la ocasión de una ganancia más o menos considerable […]. Hay que advertir que nunca se tienen cuenta el carácter de estas desgraciadas pues educadas en la esclavitud, no les queda otro remedio que permanecer siempre sumisas a la despótica voluntad de su dueño. (Gresa, 1903: 43)

A aquesta idea està dedicat un dels contes escrits pels germans Raida, que expliquen clarament aquesta concepció de l'home marroquí com a pare: el protagonista, Hamed, negocia el preu de Fàtima amb el pare d'ella talment com si es tractés d'una negociació comercial. A continuació s'explica que el pare de la noia comença a pensar què farà amb el que ha recaptat de la venta i decideix que el millor és comprar dues concubines més «para augmentar el número de sus odaliscas, con las cuales se enervaba al contacto de sus perfumados cuerpos, como delicado postre, después de los suculentos platos de alcuzcuz y abundante carne» (Raida, 1908: 20).

Aquest home que com a pare insensible no estima les filles, com a marit tampoc valora l'esposa com hauria de fer-ho. Aquesta masculinitat deficient fa que a l'imperi marroquí no existeixi el matrimoni. Ovilo, per exemple, afirma que el matrimoni consisteix simplement en la compra de l'esposa per part del marit per al seu ús sexual. Al Marroc, com afirma l'autor, no existeix l'amor, només la sensualitat:

> La mujer que ha nacido para amar ve en Marruecos a su padre enloquecer por el hijo varón, indiferente a su cariño, al esposo codiciarla solo por el material perfume de una flor, tan pronto arrancada de su tallo como marchita y despreciada y no encontrando quien responda a los sensibles impulsos de su corazón se reconcentra en el amor de madre. (Ovilo, 1886: 22)

Per aquest motiu, a l'imperi marroquí s'accepta el divorci, que serveix per prescindir de l'esposa quan ja no és bella, perquè el sentiment amorós no existeix: «como existe el repudio se ahorran futuros gastos y se deshacen de ella fácilmente una vez ya han disfrutado sus atractivos» (Ovilo, 1886: 63). En definitiva, la relació entre els sexes es planteja amb una comparació amb els animals: «la unión de los dos sexos ─ hablando en general─ es en esos pueblos puramente física lo que diría un naturalista: el instinto de conservación de la especie» (Ovilo,1886: 85). La representació del marroquí com un marit tirànic, que no tracta delicadament la seva dona ni la valora com a esposa, mare i filla, es resumeix en la imatge d'un home que compra la seva muller simplement per satisfer el seu desig sexual. Això ens porta a un dels elements principals en la representació de la masculinitat: la sexualitat.

4.2.3 «Voluptuoso marroquí»

La majoria dels autors atribueixen aquesta situació a la tendència de l'home marroquí a estar dominat per una sexualitat excessiva i incontrolada, per la voluptuositat i el sensualisme desmesurat. Boada i Romeu s'hi refereix com a «voluptuoso marroquí» (Boada, 1895: 200). En contraposició al cristianisme, Ovilo afirma:

> El Cristianismo, con su severa doctrina, con su espiritualismo, tan opuesto á la caprichosa sensualidad de los hijos de Oriente; con los derechos concedidos á la mujer, á quien igualó al hombre, no había de encontrar resonancia en el corazón de los árabes, embriagados con los groseros placeres del materialismo de la carne. (Ovilo, 1886:27)

El metge Triviño Valdivia també ens descriu en el seu relat el món marroquí la vida dels esposos, ens els presenta gairebé com a animals que només volen satisfer les seves necessitats sexuals. Parla així de la primera trobada de l'espòs amb la seva dona:

Jamás sus ojos buscaron fuego de amor en los de la que va a ser su compañera; ni sus palabras sembraron ilusiones benditas en su memoria; ni sus acciones escribieron poemas de recuerdos en su conciencia por eso al despojarla del rebozo, busca en las líneas y talle bellezas que justifiquen el precio entregado y ardiendo en fuego de lujuria trae a sus brazos a la víctima, montón de carne más o menos bella, caída al suelo con menos gloria que cae la hembra de la fiera en el bosque virgen en medio de estímulo de celo, con prefacio de arrullo rugientes, de encuentros en la humbría, de mutuo deseo de hartura. (Triviño, 1903: 126)

Així doncs, la unió del marit amb la seva muller és només luxuriosa, semblant a la de les bèsties. En cap cas es basa en l'amor ni a tenir la dona com a companya. Triviño atribueix l'existència del divorci a aquest mateix fet: quan es perd la bellesa de la dona com a objecte sexual es repudia per adquirir-ne una altra de més bella.

Aquesta descripció de les tendències de la sexualitat «oriental» explica per què en determinats passatges es presenta el matrimoni en els següents termes i s'equipara amb la prostitució:

> Pero reflexionando en la inestabilidad de los matrimonios musulmanes, cómo se toman y se dejan las esposas, la inmoralidad del harem donde las mujeres apelan á los más groseros artificios para despertar las gastadas sensaciones del esposo; el desprecio unas veces aparente y otras real con que éste las mira, y los abominables vicios por que las abandona, se comprenderá que esos enlaces tienen más de una analogía con cierta especie de prostitución y dado el primer paso en la peligrosa senda de esa plaga social, se bajan con facilidad todos los peldaños de la envilecida escalera. También se explica así el número de mujeres mahometanas que se dedican á tan infame tráfico. (Ovilo, 1886: 192)

També per Ovilo el fet que la unió dels sexes sigui purament física és el que explica que les dones portin el vel: a diferència d'altres pobles i precisament perquè en l'imperi marroquí no existeix l'amor sinó només la sensualitat, Mahoma determina que, per evitar aquestes tendències sexuals incontrolables, les dones es tapin amb el vel:

> Sabiendo cuánto pueden influir las ocasiones y la libertad de que disfrutan las mujeres en otras religiones, en pueblos donde se piensa que la unión de los dos sexos es puramente física, ordena que las musulmanas no descubran el rostro á más hombre que á su marido y parientes más próximos, indicando minuciosamente quiénes están comprendiso en la excepción. (Ovilo, 1886: 66)

Els diversos autors relacionen la religió amb aquest comportament masculí, però no de la manera esperada: la religió musulmana no és la causant d'aquests mals. Al contrari, Mahoma va intentar controlar els homes, va dur a terme una tasca civilitzadora, que, a causa d'aquestes tendències, va quedar incompleta: «El gran reformador de la Arabia no quiso ó no pudo imitar la conducta de Jesús, que no transigió con los vicios de su época» (Ovilo, 1886: 26), precisament perquè com a home oriental estava també dominat per les tendències sexuals, els «vicis» propis de la seva raça: «Fue amado por muchas mujeres y no supo rechazar el amor, al que su espíritu ardiente y su imaginación fogosa tampoco habian de hacer gran resistenica [...]. Es muy probable que á su debilidad por las mujeres se deba que el islamismo conserve la poligàmia« (Ovilo, 1886: 75).

Com explica també Boada, la tasca que va fer Mahoma va consistir a llimar lleugerament els excessos fanàtics i sensuals dels pobles àrabs: «La religión musulmana fue un progreso para las tribus pagans de la Arabia, sumida en un culto idólatra, considerando á la mujer como objeto, y que tenían el infanticido de las hijas como cosa corriente y natural» (Boada, 1895: 218). No ho va aconseguir del tot, per això: «La esclavitud, la tiranía política y la poligamia son los amargos frutos del árbol plantado por Mahoma» (Boada, 1895: 218). De nou, l'explicació rau en el fet que es tracta de «gentes de pasiones exaltadas y que habitan en países ardientes» (Boada, 1895: 222).

Així, Mahoma només va poder fer una tasca civilitzadora a mitges, va haver de dissenyar una religió «no tan espiritual como la cristiana pero más adecuada a la imaginacion soñadora y sensualista de aquellos hijos de Oriente, nervisoso, exaltados, y que sentían circular por sus venas un fuego semejante al del sol que tostaba sus desnudos miembros« (Ovilo, 1881: 439). La religió musulmana és fruit d'aquesta masculinitat marroquina, i Mahoma va haver de crear-la en consonància amb ella i, de fet, el profeta com a home també estava marcat per aquestes tendències de la masculinitat.

Com que havia estudiat el caràcter dels àrabs i «conocía los resortes que daban paso á sus fogosas pasiones», Mahoma va dissenyar el paradís més adequat per aquestes persones sensualistes i fogoses. La descripció de la masculinitat apareix relacionada amb la representació exotitzant de les dones àrabs. Com explicarem més endavant, aquesta imatge de la dona exòtica no es pot deslligar de la imatge de la masculinitat àrab «fogosa». Així ho relaciona Ovilo on descriu el paradís de Mahoma:

> Aquel delicioso vergel cubierto de exquisitos frutales y de gratas, frescas y olorosas flores, regado por numerosos y apacibles arroyuelos, cuyas puras y cristalinas aguas reflejaban los divinos rostros de hechiceras y cándidas huríes, de mirada honesta, y de grandes y rasgados ojos, más negros que la noche; aquellas mujeres dulces como la miel y la ambrosía, rodeadas de suaves perfumes que embalsaman el ambiente, reclinadas en muelles lechos bordados de seda, oro, rubíes, esmeraldas, perlas y brillantes, esperando á los bienaventurados hijos del Profeta, con la sonrisa en los lábios y la alegría en el corazon , y mostrándose siempre amables, siempre complacients y siempre vírgenes, y todas aquellas promesas de juventud eterna, *fuerza inestinguible*, delicados manjares, ricas vestiduras y precisoas joyas, que constituyen en conjunto el Paraíso reservado á los creyentes musulmanes, habian de exitar la exuberante fantasía de los árabes, que con tan loco ensueño no dudaron en lanzarse á las más arriesgadas empresas" (cursives en l'original). (Ovilo, 1881: 440).

Veiem com s'emfasitza especialment la sensualitat dels plaers de la carn, sempre referits, òbviament, als homes. Es remarca clarament que en el paradís promès per Mahoma els homes conservaran sempre la potència sexual, que serà inextingible. Així doncs, la religió musulmana i la societat àrab s'ha adaptat o s'ha basat en aquesta voluptuositat dels homes marroquins.

En la descripció que fa Isaac Muñoz dels homes marroquins de la cort de Tetuan també apareix aquesta sensualitat. En una descripció de les habitacions de l'antic sultà Muley Abd-al Aziz pressuposa les passions obscures i salvatges que s'hi devien produir (1913*a*: 88): «su figura de un aristocratismo sutilísimo, adquiría penetrante prestigio sobre aquel fondo de jardín desolado y antiguo, lleno de tantos secretos inenarrables, de tantas lejanas ansiedades, de tantas pasiones obscuras y salvajes que serán eternamente desconocidas». En el cas d'Isaac Muñoz es transmet el

mateix contingut que en la resta d'autors, però tenyit d'un exotisme aparentment positiu.

Tota aquesta sensualitat porta a desviacions i patologies. S'insisteix que l'excessiva tendència a la sensualitat fa que aquesta «se embote y se desvíe»:

> El médico europeo se ve asediado á peticiones de medicamentos que produzcan ficticiamente un vigor que los continuos excesos y las más repugnantes prácticas han hecho desaparecer ántes de tiempo; [...] la posesión de muchas mujeres, lejos de apagar la insaciable sed del lujurioso, la dirige por otros caminos en pos de nuevos placeres, porque cuando se abusa de los legítimos, bien por la desmoralización del individuo, bien como en estos casos, por los incentivos que provoca la variedad, la sensualidad llega á embotarse como se embota el gusto del bebedor de licores muy ricos en alcohol. (Ovilo, 1881: 296)

S'insinua, a més, que la sexualitat es desvia cap a relacions amb altres homes o fins i tot amb nens: «Ancianos decrépitos se rodean de inocentes niños, escarchando con la nieve del vetusto invierno los brotes que habia de convertir en hermosas flores la primavera» (Ovilo, 1886: 38).

En definitiva, el marroquí es presenta com un home incapaç de controlar els seus instints sexuals, pels quals apareix completament dominat, la qual cosa provoca conductes reprovables, desviacions, fins i tot malalties. Aquest sensualisme ha marcat i determina el caràcter de la religió musulmana.

4.2.4 El soldà: l'home marroquí com a governant

Com hem indicat inicialment, les obres d'aquest període que descriuen i estudien el poble marroquí formen part d'aquesta voluntat de conèixer-lo en vistes a la seva colonització, per això s'aturen especialment en la descripció dels marroquins com a governants, de manera que les obres també ens ofereixen un retrat dels soldans.

En un clar paral·lelisme amb la representació de l'home com a marit, també com a governant el marroquí apareix dominat per una excessiva sensualitat. L'autor ens explica que els subordinats dominen els monarques proporcionant-los belles concubines. Musa, predecessor de l'actual visir, va mantenir la confiança del soldà «por el tino que demostró en elegir para el harem odaliscas tan variadas como

bellas; aún se decía más: que para hacerse dueño absoluto del poder habia conseguido aficionar tanto al emperador á estos excesos, que minando su robusta organización, le provocaron unos accidentes epilectiformes, perturbando su inteligencia hasta llegar a ser un juguete de sus sagaz privado» (Ovilo, 1886: 118). Aquesta afició a la sensualitat acaba provocant també al soldà malalties nervioses i incapacitant-lo. Un altre tòpic és l'especificació del nombre de dones que té el soldà al seu harem, fet que demostra aquesta tendència exagerada a la sensualitat. Un exemple d'això:

> [El emperador Muley Hassan] Tiene más de 4000 mujeres y criadas porque ha sido el rey más dado á este vicio que ha tenido la tierra [...]. El actual sultán, si bien no tanto como su predecesor Ismael, es bastante aficionado al bello sexo: se aseguraba en Marruecos que tenia el capricho de sostener en su harem 354 mujeres. (Ovilo, 1886: 120)

Un altra expressió d'aquesta sensualitat és l'extraordinària fecunditat. El soldà va tenir 874 fills i 124 filles, segons Ovilo Canales (1886). Boada també parla de la història dels soldans de l'imperi: un d'ells era cruel i sanguinari, i «su familia se componía de 4000 mujeres, 525 hijos varones y 342 hembras» (Boada, 1895: 153).

Veiem, per tant, que el paper del marroquí com a governant és una extensió de la seva descripció com a marit. En aquest sentit, se'ns presenta una manera de governar la societat que assimila les relacions socials a les familiars en una descripció primitiva de l'organització social.

> [Los marroquíes] Aisladamente no osarían discutir las órdenes más absurdas de su gobierno, emanan del respeto y de la obediencia que observan hasta en los actos más familiares con el padre, con el hermano mayor, con todo aquel que por su edad ó circunstancias tiene alguna autoridad sobre ellos. (Ovilo, 1881: 70)

En la descripció de la «raza árabe», Ovilo explica:

> Tanto el Sheik como el jefe de la tribu deben su cargo por lo general á su nacimiento; son respetados y queridos y no se soñaría discutir su autoridad por los que tan dócilmente se sujetan á su blando yugo; como no puede ménos de ser el que el hijo se deja imponer de su padre, pues como tales se producen con sus subordinados, y como tales son considerados por éstos (Ovilo, 1881: 449).

Per tant, l'organització social s'assembla a la familiar i l'home com a dirigent s'assembla a l'home com a marit i pare, en el si de la família.

De la mateixa manera l'exèrcit funciona com una família: «y esre respeto, esta obediencia al poder constituido por los individuos, que aisladamente no osarían discutir las órdenes más absurdas de si Gobierno, emanan del respeto y de la obediencia que observan hasta en los actos más familares con el padre, con el hermano mayor, con todo aquel que por su edad ó circunstancias tiene alguna autoridad sobre ellos » (Ovilo, 1881: 70)

D'aquesta manera , igual que a la família, a la societat l'home exerceix una autoritat arbitrària i despòtica, és un tirà[7]. S'insisteix que al Marroc no hi ha justícia, l'organització social depèn del caprici i de l'arbitrarietat dels seus governants, la corrupció està a l'ordre del dia (Boada, 1895: 232; Ovilo, 1881: 85-94, 302-321).

> El poder del Sultan, que además de este título lleva el de emperador, es el más autocrático que se conoce; él con mejor razón que un monarca francés puede decir «El estado soy yo». A su lado todos los grandes son pequeñós; él sólo él, es el amo y árbitro de todo; las haciendas, las vidas de sus súbditos, todo le pertenence; él hereda á los que mueren sin herederos directos, y no encuentran otro valor que el que impone su voluntad omnímoda. (Ovilo, 1881: 88).

En la descripció inicial que ofereix Triviño apareix ja aquesta idea del despotisme dels homes marroquins: el poble «besa arrodillado la túnica de sus gobernantes temerosos de sus iras ó caprichos que pueden descargar sobre su cabeza todos los mañes…» (Triviño, 1903: 5). Els governats temen els seus governants i intenten amagar les seves riqueses. Els governants exerceixen a la llar un poder basat en capricis. L'autoritarisme i l'abús de poder domina en totes les esferes de la vida i també en l'organització política: «Las autoridades más influyentes, los gobernadores más temidos, los caciques más poderosos, todos los que á la sombra del sistema de gobierno

[7] S'ha descrit en alguns casos una representació positiva d'aquesta imatge de poder absolut de l'home en clau orientalista. Presentat com a dominador conqueridor, victoriós, amb un poder absolut i per això hipermasculí i potent sexualment, dominador també sobre les dones (Charnon, 1999, Boone, 2015). En el nostre cas però la representació que se'n fa és molt diferent: aquest poder s'interpreta com autoritarisme i és completament censurat.

que rige á Marruecos explotan al pueblo, son, á su vez, explotados por el Sultan (Ovilo, 1881: 308).[8] De la mateixa manera, Ovilo (1881: 314) afegeix:

> La justicia se halla, por lo general, en manos de gente fanática, venal ó ignorante, y la administración en poder de quien ve en ella fácil y codiciada granjería con lo que explotan al mísero agricultor y al comerciante, y se atropella al infeliz que no puede comprar al caquique ó que no tiene amigos más poderosos que le defiendan.

L'organització del país està dominada per la corrupció i el caprici d'homes dèspotes, sense benvolença ni sentit de la justícia ni de la mesura, tot queda dirigit pel caprici dels homes.

En aquestes circumstàncies, entre poble i governants no hi ha l'amor i la confiança que hi hauria d'haver: «Es seguro que todos reniegan de su gobierno y de la opresión en que viven» (Ovilo,1881: 308). Més endavant explica una situació que acaba portant el Marroc a la decadència i a la propera desaparició de l'imperi:

> No puede existir el amor, ni aún la conafianza que debe mediar entre el monarca y los súbditos, entre los grandes y los pequeños: y la indiferencia y el cansancia se apoderan insensiblemente de los marroquíes cuyo fanatismo por el actual órden de cosas decae visiblemente todos los días. Teniendo en cuenta esa circunstancia; el despotismo ilimitado que ejerce el Sultan de Marruecos en todo el imperio. Y sus delegados en sus respectivas demarcaciones, la religión que domina el país,y las diversas razas que le pueblan, se puede vaticiar su desaparación próxima, porque el mal que le corroe no admite otro remedio que la varición completa de modo de ser de esa desventurada nación. (Ovilo, 1881: 311).

Aquest exercici deficient de l'autoritat que rau en l'arbitrarietat i el despotisme es relaciona amb l'abús de poder i l'autoritarisme, però també amb la tendència a la violència i a la incapacitat de controlar la força física. Al Marroc regna la llei del més fort i la venjança és un mètode habitual per solucionar disputes: «Por lo general las injurias y atropellos personales no se persiguen sino a instancias de la parte ofendida,

[8] Mateo Dieste (2003) explica per un període posterior, quan s'estableix el protectorat, com les idees d'organització administrativa se segueixen basant en una concepció simple de l'organització política del Marroc, un lloc dominat pel despotisme dels governants.

casi siempre prefiere satisfacerse por sí misma" (Ovilo, 1881: 318). S'emfasitza la tendència del marroquí a la brutalitat i la crueltat:

> Sus procedimientos [del gobierno] son tan monstruosos que no se creerían en Europa […]. Algunos he de citar seguidamente, que reflejan un espíritu tal de crueldad y barbarie, que no pueden traducirse en estos tiempos sino como hijos del extravío de la razón, que se oponen abiertamente a todas las iniquidades. (Ovilo, 1881: 87)

Els contes de Raida també es refereixen sovint a aquest desig de venjança, són plens de personatges que demanen venjances cruels: «Cielo venganza y muerte clama─ y diciendo esto siguió la derrota y camino de su choza, balbucenado encendida de cólrea: venganza y muerte» (Raida, 1908: 49). D'altres estan satisfets d'haver acomplert el seu deure de venjança: «Kasem henchido de satisfacción y orgulloso por haber cumplido un deber, no dictado por la conciencia ni menos por los santos fueros; sino por leyes absurdas y criminales, que sólo entre la gente inculta é inhumana subsisten» (Raida, 1908: 41). Hi domina la llei del més fort, la venjança i la crueltat:

Otra ley, apoyada en el derecho más fuerte de todos, en el consuetudinario, es la venganza; obsérvase con más frecuencia entre las tribus bereberes, donde existen familias cuyos individuos mueren unos á manos de otros […]. No es creíble la indiferencia con que las autoridades moras contemplan estos delitos. (Ovilo, 1881: 318)

Boda i Romeu (1895) també descriu els càstigs que apliquen els marroquins, «de la crueldad más refinada». A banda del seu despotisme, aquests homes tampoc tenen qualitats morals; són hipòcrites, traïdors, «ladinos», no compleixen la paraula donada i sempre que poden enganyen, i, per si fos poc, són cruels amb el dèbil però s'humilien ràpidament davant del més fort. (Triviño, 1903: 10). Així doncs tota la organització social del Marroc ve determinada per les característiques d'una masculinitat que es deixa endur pel caprici i els impulsos sexuals o violents. Així l'home com a governant és com l'home a la llar tiànic i impulsiu, sense cap sentit del deure. Això determina tota la organització social.

Una altra de les característiques destacades de l'home marroquí és la seva indolència: dominat per la passivitat, no és gens amic del treball. Boada explica que ben sovint es veuen cases i ciutats en ruïna, però el musulmà, que és ben passiu, deixa que tot es faci malbé sense actuar: «Causa pensa ver tanta ruina, asombra tamaña indiferencia. La

pasividad más absoluta y la conformidad con los destinos de la Providencia, parecen encarnar íntimamente la vida de este pueblo» (Boda, 1895: 543). El soldà, explica Triviño, és igual que els seus compatriotes: «El mismo aire de indolencia en el rostro, que ofrece en el sultán algo de las facciones de la raza negra vestigio de sus ascendientes (Triviño 1903: 61)». La imatge de l'home simplement descansant, indolent, és molt comuna, com la que evoca Triviño:

> Un moro tumbado en una estera colocada sobre un terradillo desde done el mar se dejaba ver, seguía compartiendo su atención entre éste, una maceta y un canario que tenía colocados al alcance de su mano, en cuya ocupacion, transcurrían luengas horas para él dulces y plácidas , como el mayor bien y el más regalado deleite. (Triviño, 1903: 84)

Ovilo, per la seva banda, explica que el marroquí no fa la feina que li pertoca, al contrari: són les seves dones les que la fan. «Entónces obliga á la mujer á ejecutar todos aquellos trabajos que considera indignos de él» (Ovilo, 1886: 112). S'emfasitza que les dones fan feines impròpies del sexe femení i excessives: «El moro campesino la hace trabajar como una bestia de carga y aún la encomienda aquellos oficios más despreciables» (Ovilo, 1886: 176).

Com a conseqüència, els diferents autors afirmen que aquest poble no és capaç d'aprofitar les seves riqueses ni explotar-les adequadament, es perden sense remei per la incapacitat i la indolència d'aquest homes. A causa de la ineficàcia dels seus homes com a treballadors i governants, el poble no potn recollir els fruits de la seva riquesa: «El fanatismo religioso y al brutalidad de los sultanes son las solas causas de su ruina» (Boada, 1895: 282). En efecte, en aquesta brutalitat característica de la masculinitat marroquina trobem la causa de la ruïna del país.

4.2.5 Exotisme masculí

De la mateixa manera que en la representació europea en general i espanyola en particular, trobem una mirada exotitzant cap a les dones que se centra a magnificar la seva alteritat, els seus trets més pintorescos, com ara la roba, els vestits i, sobretot, la seva bellesa, i l'èmfasi en el cos i el sensualisme; també podem definir en aquest discurs espanyol sobre el Marroc un model de masculinitat exotitzada. Veiem a continuació quines característiques té l'exotisme masculí.

Aquesta figura exotitzant es basa en el model del cavaller aristocràtic, amb la qual els diversos autors pretenen evocar la imatge dels antics califes de Al-Andalus, temps en què l'imperi musulmà era, segons aquests autors, la civilització més brillant i culta. Aquestes imatges de llegendari aristocratisme i refinaments es transmeten molt especialment a través d'imatges de la masculinitat, i no tant a través d'imatges femenines. Com hem explicat en el capítol anterior, en diverses ocasions s'ha descrit aquesta vessant del discurs espanyol sobre el Marroc: l'evocació orientalitzant del passat d'Al-Andalus (Marín, 2002 Fernández Parrilla, Gonzalo y Feria García, M. 2000, Alcantud, 2006). Volem analitzar-ho, en el nostre cas, de la perspectiva de la masculinitat.

S'evoquen figures masculines marcades per l'elegància en els vestits, en els moviments i en una mena de distinció o espiritualitat en els gestos que mostren orgull, s'emfasitza la dignitat aristocràtica d'aquests homes. Així descriu Isaac Muñoz a un membre de la cort de Tetuan:

> Sisi-Mujammed Erhuni es joven breve y enjuto. En su cara, profundamente pálida, se repetían puros y acerbos los trazos bellísismo de la raza árabe y en sus ojos pequeños, inquietos y brillantes fulgura una espiritualidad soberbia y en su boca sutil y expresiva hay ese gesto indefinibles, orgulloso y desencantado, que es como una característica de la sumeroa aristorcraia árabe. Viste un blanquisimo «suljam» de seda, y habla con expresión insinuamte, con un gesto lleno de inquietud, de cortesanía y de elegancia. (Muñoz, 1913*a*: 41)

Es destaca el posat altiu i ple de gallardia. Boada i Romeu (1895: 141) descriu a un genet en aquests mateixos termes: «un joven de unos veinticinco a treinta años» que «llámanos la atención, tanto por la gallardía de su persona como por la elegancia de su traje de finísino paño de color azul eléctrico con muchos bordados de seda negra».

Alguns autors destaquen un punt inquietant i misteriós en la figura d'aquests homes elegants i cortesos, amb gestos aristocràtics però que amaguen unes pulsions i misteris desconeguts que els resulten fascinants. És una altra de les característiques d'aquests homes. Muñoz (1913*a*) parla del ministre d'Hisenda en una descripció en la qual veiem homes plens d'impulsivitat i pulsions internes amagades darrera l'aristocratisme i l'elegància:

> Nos tiende sus manos con esa sutil y exquisita cortesanía que es privilegio exclusivo de los nobles caballeros árabes. Ahmed Erkaina es antiguo «hajeb», es un viejo fuerte, impulsivo, lleno de ardor y de impetuosidad. Tiene la tez de cobre, los labios crueles y burlos, las pupilas de un brillante y de una intensidad que sugestiona, y el aire un poco enigmático, un poco ambiguo, muy mundano y muy sagaz.

L'exotisme en els homes es basa, doncs, en qualitats d'una masculinitat cavalleresca: l'elegància, l'aristocratisme, l'espiritualitat i, sobretot, l'orgull i l'honor. També és important però en aquesta descripció exotitzant dels homes, la bellesa, i l'estètica, tots els autors s'entretenen, per exemple, en la descripció dels vestits. Un altre dels elements estètics recurrents és la descripció dels genets marroquins: la bellesa dels genets, de les exhibicions amb els cavalls i l'espingarda. No s'emfasitza tant la vessant militar sinó l'estètica, l'habilitat dels homes amb les armes, la fortalesa del cos. Es remarca especialment, com en el cas de les dones, la bellesa física.

En aquest sentit, una de les imatges d'exotisme masculí més repetides són les d'aquests genets i les anomenades «corridas de pólvora», exhibicions que fan els genets amb les armes i que no tenen cap sentit militar, sinó que són una festa folklòrica i pintoresca. Aquestes escenes són descrites recurrentment pels diferents autors. Boada explica: «No puede darse nada más vistoso y verdaderaente artístico que aquel destacamento de caballería mogrebita, con sus blancos jaiques y oscurso «suljam» caracoleando con sus caballos en medio de aquellos desiertos campos» (Boada, 1895: 259). També els germans Raida a la seva obra repeteixen el tòpic que es refereix a aquestes escenes: «En medio del bullicio y estruendo que reinaba, llegaron, desempedrando las calles, los seguros y apuestos ginetes, bizarra y gallardamente montados sobre majestuosos y fogosos potros cerreros, enjaezados con suma riqueza y primor» (Raida, 1908: 37).

De nou s'emfasitza també en aquests homes, una tendència salvatge i impulsiva difícilment continguda. És una imatge clarament romàntica.

Boada i Romeu descriu el fill del xeic:

> Nuestro héroe entusiasmado con la escopeta Lafoucheux de dos cañones que le prestamos, corría por aquellos campos dando rienda suelta a su caballo y haciendo con el arma difíciles ejercicios y molinetes de pronto levantáse sobre

> los estribos, esgrimía el arma como enorme maza y emprendía vertiginosa carrera lanzando espantosos gritos, la actitud de aquel muchacho corriendo por entre la herba terrosa de la llanura, alumbrado el moreno rostro por los rayos del sol, era grandiosamente salvaje. [...]Noble y esforzado iba á continuar su vida, llena de sobresaltos y peligros. ¡Quién sabe si la muerte cernía ya sobre aquella cabeza exuberante y llena de salvajes ilusiones!... ¡Una buena arma! He aquí la suprema dicha de estas belicosas gentes (Boada, 1895: 129).

Aquest genet resulta fascinador per la seva habilitat amb les armes, el seu ímpetu irreflexiu i la seva manera de viure, que desafia la mort a cada pas. Es tracta d'una imatge d'una masculinitat cavalleresca i romàntica impulsiva i d'una vida de perill.

Com veiem, un dels elements principals d'aquesta descripció és el cos, la seva bellesa i també la seva fortalesa. El cos és brillant, dur i fort. En destaca la pell, els músculs i els tendons:

> Los árabes marroquíes que he tenido ocasión de ver á su paso en la peregrinación para la Meca, ofrecen un tipo especial, que llama la atención por lo bello y majestuoso: son altos, de buena constitución, carnes enjutas, piel dura y curtida que dibuja perfectamente el contorno de unos músculos delgados pero resistentes y unos tendones fuertes como el acero; y de una soltura en los movimientos que demuestra su notable agilidad. Las facciones del árabe presentan perfiles muy acentuados, y son finas y blancas: pero tostadas por el sol y expuestas constantemente á la intemperie, aparecen muy morenas; su rostro es oval; ojos negros, mirada viva y penetrante; nariz aguileña; labios finos; boca pequeña, cabellos gruesos, rudos y del color de los ojos y de la barba. Que pocas veces se afeita. Y que termina en punta. (Ovilo, 1881: 449)

En aquestes descripcions hi ha, en alguns casos, l'exaltació d'algunes característiques, com ara la potència, l'ímpetu i la força corporal. La potència viril que s'associa normalment a la guerra, en aquesta descripció està relacionada també amb la bellesa i l'exaltació del cos en tots els seus detalls: el músculs, la pell, els contorns i com aquest cos físic reflecteix aquesta masculinitat potent desfermada.

> Con una inaudita valentía de relive, puras, rotundas, como esculpidas, se conservan en este joven héroe todas las antiguas y maravillosas fuerzas bárbaras. En su rostro descarnado de árabe, primitivo, las líneas son precisas, firmes,

> acerbas, como en un bronce cincelado con crueldad; la piel, de una palidez mate y cálida, descubre á instantes el estremecimiento de los músculos que vibran con un nervioso temblor felino, y la mirada de los ojos hundidos y cavernosos tienen como un fulgo salvaje, como una inquieta llamarada; diríase que desfilan siempre ante sus pupilas gigantescos fantasmas de imperio, soberbias imágenes de dominación. Todo en este héroe tiene una significación persistente y brava; el trazo agudo de la imperiosa mano homicida, la prodigiosa agilidad del cuerpo enjuto, la suprema elegancia y la armonía rítmica de sus proporciones, la constitución tenaz y dúctil como el acero de una ballesta. En el explendor máximo de su virlidad, este caudillos encaran una de la más potentes fuerzas y una de las más caballeresca tradiciones del Mogreb. (Muñoz, 1913*a*: 24).

Aquesta potència del cos que ratlla amb allò salvatge no és, aquí, un element negatiu, sinó al contrari. És presentat com una força que atrau i que representa també la bellesa: «Podrán ser su ambiciones feroces y tiránicas, pero tienen purpúreos relámpagos de belleza; podrá ser su perfil hosco y salvaje pero tiene una fiereza gallarda y grande» (Muñoz, 1913*a*: 29). En aquest cas apareix una fascinació perquè aquests trets salvatges s'interpreten com d'extrema virilitat.

Podem observar en aquestes imatges certa tendència homoeròtica, especialment si tenim en compte que Muñoz era homosexual. Més enllà d'això, es tracta d'un tòpic comú que reprodueixen la majoria d'autors (Raida, 1908; Boada 1895; Triviño, 1903). En la seva descripció dels tòpics homoeròtics del món àrab, Boone (2015) descriu figures com l'eunuc, el ballarí o servent jove, i també imatges d'homes nus amb cossos bells i genitals exuberants, homes d'una virilitat certament rude, senzilla i un punt primitiva. En el nostre context aquestes imatges poden suggerir també cert homoerotisme similar al que descriu Boone.

En el nostre cas, no ens fixarem tan però en aquest homoerotisme, sinó que volem mostrar com es relacionen aquestes imatges masculines amb la representació de la societat espanyola i marroquina en el seu conjunt. Més enllà de l'homoerotisme que transmeten, aquestes imatges masculines tenen a veure clarament amb la representació de la societat marroquina en el seu conjunt: estant evocant el passat llegendari, l'antiga glòria i el poder dels soldans de l'Al-Andalus. En aquest sentit, les considerem característiques dels discurs espanyol, ja que són figures que volen representar aquest passat.

Així ho fan explícit els diferents autors en les seves descripcions: els autors conisderen que poden entreveure en els marroquins actuals les reminiscències dels antics homes d'Al-Andalus. Aquests homes descrits simbolitzen totes les virtuts d'una raça llegendària; per tant, es concentren en el seu cos totes les qualitats mítiques de la seva estirp. Les imatges representen en si mateixes tot el passat gloriós de l'imperi amb la seva elegància, el seu refinament i la seva força: «El valiente de hoy; es digno de su estirpe; de su contextura de león surgen imprevistos ímpetus audaces gestos de energía, y en el fondo de sus existencia vive siempre el alma vasta e los antepasados, la sagrada sustancia de su raza" (Muñoz, 1913*a*: 26). Aquest element es reitera en altres descripcions en què la masculinitat té la virtut d'encarnar en ella mateixa tot el passat llegendari de la raça: «Muley-Hafid representa la energía, la fiereza, la acometividad ágil, la tenacidad firme y el impulso dominador […]. En este Príncipe, que recuerda á los antiguos y fabulosos califas de Oriente, la insigne sangre árabe revive con violenta pujanza, tan gallardan como inútil» (Muñoz, 1913*a*: 108). Muñoz hi insisteix: «Larbí Bulacih, el último de la insigne estirpe heroica de los Valientes, el que termina la fiera dinastía de los caudilos de Anyera, es un joven en el cual revive con gallardo prestigio la virtud divina de la sangre» (Muñoz, 1913*a*: 24).

En alguns moments, però, aquestes imatges masculines apareixen decadents i nostàlgiques d'aquest passat gloriós. Els diversos autos retraten homes que han perdut l'antic poder i la grandesa, i tot i que tenen les qualitats de l'aristocratisme i l'elegància, ja no les poden fer servir perquè han caigut en la decadència. Aquest figures masculines representen, així, tota la societat caiguda en desgràcia.

En la descripció d'aquest home de la cort, veiem com hi ha una exaltació d'aquestes qualitats aristocràtiques, però també hi apareix la tristesa, la decadència de l'imperi i la grandesa perduda. Això se significa també a través d'una suposada energia i potencialitat masculina que no s'expressa però que està latent:

> Sus ojos son ardororsos, brillantes, llenos de pasión, de vehemencia y de tristeza oculta y tenaz; su barba es blanca, ligera y fluida; su boca es sutil, orgullosa y desecantada, y todo su aire es de melancolía, de resignación, de ensueño, de solitarismo, tal vez hecho con un poco de desdén y con un mucho de dolor […] se envuelva gallardamente en un blanco «suljam» de seda transparente (Muñoz, 1913*a*: 72).

Especialment en paraules d'Isaac Muñoz, la decadència del Magreb es reflecteix en la decadència d'aquests homes que es representen amb una masculinitat que no pot expressar tota la seva potencialitat, ja no tenen energia ni vitalitat, igual que tampoc en té l'imperi xerifià: «Y sentí en mi espiritu la infinita tristeza de aquella divina raza de Arabia, que cumplió un día su destino, y que hoy muere desmayada y miserable, envenenada por los perfumes, devorada por el sol y por el fatalismo, envejecida por la inmovilidad, podrida de languidez, de elegancia y de cobardía» (Muñoz, 1913*a*: 112). Es descriu un país amb homes anteriorment poderosos i grans, però actualment decadents. «Aquel moro, de orgullosa traza melancólica y de hermético gesto ensoñador, sobre el paisaje tristemente inmóvil, encarnaba toda la resignación desesperada de una estirpe noble y pura que se extingue entre las milenarias soledades del fatalismo» (Muñoz, 1913*a*: 89).

Com hem mostrat, de la mateixa manera que en el cas de les dones amb els homes també es construeix un model masculí orientalitzant. L'exotisme en els homes es basa en aquesta descripció d'elements com els vestits però també en qualitats d'una masculinitat cavalleresca: l'elegància, aristocratsime, espiritualitat i sobretot orgull i honor. En el cas masculí l'exotisme es basa també especialment en l'estètica dels genets, de les exhibicions amb els cavalls i l'espingarda. S'emfasitza no tant la vessant militar sinó l'estètica i una tendència salvatge, impulsiva dels homes difícilment continguda. Una imatge d'una masculinitat cavalleresca i romàntica. Com veiem un dels elements principals d'aquesta descripció és el cos la seva bellesa i també la seva fortalesa. La potència viril que s'associa normalment a la guerra en aquesta descripció està relacionada també amb la bellesa (Raida, 1908, Boada, 1895, Triviño, 1903).

Així, aquest model de masculinitat exotitzant simbolitza, encara que d'una manera aparentment positiva, la tendència a la sensualitat i la impulsivitat difícilment continguda que també hem vist en el model del marit tirànic. Al mateix temps aquests homes representen en la seva masculinitat antiga tota la societat: abans forta, gloriosa, poderosa, brillant; ara decadent. Representen un model de masculinitat passional i impetuosa, plena d'energia i de passions difícils de controlar, útils en temps mítics passats però inservibles en el present. Al mateix temps, representen tota la decadència de l'imperi a través d'una masculinitat impulsiva i plena de pulsions que no pot expressar sota el control de potències europees, així ho expliquen els autors. Així aquets cavallers resten melancòlics en els seus palaus.

4.3 FEMINITAT MALMESA

Com hem repetit, hem de relacionar en tot moment les imatges de la masculinitat amb les imatges femenines que les acompanyen. Si analitzem les imatges de la dona àrab tan estudiades, en relació a la masculinitat les podem entendre de forma més completa. A continuació analitzarem el model de feminitat que descriuen els nostres autors i veurem com només el podem entendre si tenim en compte aquesta representació de la masculinitat descrita anteriorment. Ens parlen principalment d'una feminitat atrofiada, perduda, espatllada. D'una banda, la dona al Marroc apareix com a no femenina, amb una feminitat degradada, masculinitzada, lletja i envellida. D'altra banda, l'altra gran imatge de la feminitat és la dona exòtica, l'odalisca, que representa el misteri i l'exotisme, però sobretot la sensualitat extrema que caracteritza el poble marroquí. Com veurem, aquesta representació de la feminitat depèn en bona mesura de la representació de la masculinitat descrita.

4.3.1 La vida degradada de les dones de l'harem

La majoria d'autors fan èmfasi en la vida reclosa que duen les dones de l'harem; com hem vist en la descripció dels homes, només les tracten com a «instrumentos de placer». Així doncs, la vida de la «mora rica» està basada en la indolència, la monotonia i l'avorriment. Afirmacions tan repetides com la següent il·lustren la vida degradada d'aquestes dones.

> La mujer mora no está gastada como la árabe por trabajos excesivos y fatigas de todo género; humillada como ésta bajo el punto de vista social, arrastra una vida indolente en el seno de la casa, sin más inquietudes que el tocador [...]. La mujer de la ciudad es uno de los seres más desgraciados que se conocen; pasa su vida en el fondo de una habitación , sin la menor distracción exterior, no cuidándose más que de adornarse, criar *á* comer y dormir" (Ovilo, 1886: 110).

Les dones que viuen una vida indolent i immoral perden tot el sentit d'honestedat i pudor. En primer lloc, Ovilo, per exemple, explica que les dones de l'harem del soldà dediquen la seva existència a «aburrirse, hacer tal o cual bordado, bailar, cantar, murmurar unas de otras. Y por último, entregarse al vicio que hizo tan vergonzoso el nombre de la segunda Safo; que del género de vida á que se ven condenadas no pueden esperarse cosas mejores» (Ovilo, 1886: 122). Són dones que

tenen relacions sexuals entre elles i, per tant, cap idea de honestedat, segons la concepció de l'autor. En les ocasions en què poden sortir de l'harem, és per buscar la manera de ser adúlteres o planificar intrigues contra el marit. Les visites al cementiri per pregar pels seus difunts són circumstàncies que s'aprofiten per cometre adulteri, amb la cooperació de velles i alcavotes, i també als banys i en certes visites «a domicili» que no agradarien gens als seus marits. Boada es refereix també a l'adulteri quan les dones van al *hammam*, ocasions per concertar aquestes cites «deshonestes» (Boada, 1895: 198).

Sovint també es consideren relacions sexuals degradades les que mantenen amb el marit, «en la inmoralidad del harem donde las mujeres apelan *á* los más groseros artificios para despertar las gastadas sensaciones del esposo» (Ovilo, 1886: 192). Com que tenen la competència d'altres dones perquè existeix la poligàmia, les dones dels marroquins han de fer artificis complicats i intentar els trucs més grollers per atraure l'atenció sexual del marit. També Boada (1895: 200) es refereix a aquesta competència que obliga les dones a pensar només a guarnir-se per «tomar parte todos los días en los concursos de belleza que ofrecen á sus esposos, y en cuyo triunfo cifran sus esperanzas más halagüeñas». Les dones, per tant, estan ocupades contínuament en una competència entre elles per despertar l'interès de l'espòs.

El metge Gresa Camps (1903: 45) insisteix, també, que la vida honrosa de les dones en aquestes cabiles resulta «poco menos que imposible, lo que da ocasión a que la poligamia, tan combatida en nuestra sociedad, tenga el carácter de verdadera institución en estas tribus». Triviño (1903: 126) descriu la vida de la dona de l'harem de la mateixa manera: «La mora de la ciudad es desdichada [...], si ama a su marido la corrompen los celos con sus rivales que estan encerradas con ella, y si no lo ama no tiene nada más que tristezas».

També parlen els diversos autors de la situació de la dona com a mare. La maternitat és, per a les dones «riques», un simple fet biològic o una manera de trobar l'amor que no troben en els seus marits. Només es tracta, per als marroquins, d'un esdeveniment lligat a la sexualitat i a la reproducció biològica. Les dones no són representades com a mares, sinó com a «elemento indispensable para la procreación de la especie». Quan s'aborda el tema, apareix amb connotacions negatives: «No encontrando quien responda á los sensible impulsos de su corazón, ha reconcentrado todos sus afectos en el amor maternal» (Ovilo, 1886: 22). La maternitat es presenta com una alternativa a la situació deplorable en què es troba la dona, com un element

compensatori que «puede dar consuelo á las mujeres entreteniendo los ocios en los nuevos cuidados haciendoles poseer el culto del amor no disputado, agrava la situación de las campesinas» (Triviño, 1903: 127).

Les dones al Marroc no tenen les qualitats d'amor ni pudor de la feminitat adequada, no poden exercir l'amor maternal ni poden ser bones esposes. No poden desenvolupar el sentiment religiós i Ovilo insisteix que ni tan sols són capaces de cap mena d'espiritualitat; la seva religió no s'ocupa d'elles, «no les es permitida la entrada a los templos». Per això són representades com infantils, ignorants i extremades en les supersticions fatalistes, «como todos los que no creen en Dios, son agoreras, sueñan con los espíritus y creen en los demonios» (Ovilo, 1886: 188).

Es tracta, en definitiva, d'una feminitat que s'ha atrofiat, s'ha fet malbé. Aquestes deficiències no provenen de cap determinisme racial: s'afirma, no només una vegada sinó diverses, que les dones marroquines estan constituïdes com totes les altres dones i que, per tant, pel fet de ser dones, tenen unes propietats «naturals». Ara bé, s'afegeix, tot seguit, que les musulmanes no poden desenvolupar-les:

> Los sentimientos que embellecen nuestro hogar son allí desconocidos […]. Hija, amante, esposa y madre, su alma encierra un tesoro de amor y ternura que hacen soportables al hombre las amarguras de la vida. La mujer de Marruecos no puede ser excepción a esta regla: en su pecho alberga los mismos sentimientos que en las demás; las leyes y las costumbres de su país impedirán revelarlas... Emancipad a esas mujeres del yugo que las esclaviza y vereis cómo exhalan esos suavísimos perfumes que hacen deliciosa y amable la existència. (Ovilo, 1886: 18)

I més endavant:

> La mujer separada del hombre, no teniendo participación en las fiestas de los varones, sin otra sociedad que la de sus compañeras, no puede desplegar las brillantes facultades que son el patrimonio más hermosos de su alma, no puede dar *á* sus hijos la instrucción que se la niega, ni persuadir, ni suavizar el carácter, ni dulcificar las costumbres de los hombres, que rehuyen su trato, ni halla refugio en brazos de una *religión*, que según el modo de pensar de sus padres y maridos, tienen para ella sobrada indiferencia; y así como los órganos que no usamos se atrofian por falta de uso, en el alma de la mujer marroquí se embotan

> y hasta llegan *á* perderse los atributos que moralmente hacen su sexo tan amable y digno de ser amado. (Ovilo, 1886: 187)

És a dir, les marroquines no han desenvolupat cap de les qualitats que defineixen la feminitat correcta i conseqüentment s'han atrofiat, tot i que, com tota dona, les posseeixen de manera natural. En aquest discurs, és el contacte amb els homes el fet que possibilita les dones d'exercir com a dones, desenvolupar aquestes qualitats «naturals».

El mateix argument utilitza Boada i Romeu (1895: 197), que resumeix així l'estat de degradació de les dones:

> La mujer marroquí, especialmente la que vive en la costa, acostmbrada á la vista de los cristianos sabedora de sus usos y costumbres, y por ende de la alta estima y consideración con que os europeos tractan á sus mujeres, consideran á estes como seres superiores al recordar las provaciones y vejámenes que se ven obligadas á sufrir en su país, debiendo compartir el amor de su marido con otras esposas é innumerables concubinas; llevando una vida lánguida desprovista de ilusiones de ninguna clase, hasta el punto de que, por crecer por completo de ellas, ni aun les queda las de la religión, que por una aberración ó descuido inexplicable les señala lugar secundario en el paraíso y les prohibe la entrada en las mezquitas. Aisladas en la sociedad, sin contacto con sus semejantes desde que entran en la pubertad, sin idea alguna de dignidad ni pudor, obligadas á unirse con seres á veces repugnantes, reducidas á la categoria de objeto sin nigún derecho ni intervención en el gobierno de la familia, no puede menos de embrutecerse su alma y convertirse en un ser material sin freno ninguno, á no ser el rigor de su amo y señor, que las tiene reducidas á perenne esclavitud, y del cual se vengan algunas veces envenenando los alimentos que le está destinados, sin que estos crímenes, bastante freucentes, sean debidamente castigados la mayor parte de la veces.

Com es percep en aquest passatges, les dones, sense guia dels homes, quan no són valorades com a esposa i mares no poden conèixer cap idea de pudor i acaben amb una ànima «embrutida» i convertides en un sers purament materials. Aïllades del contacte amb els homes, no poden desenvolupar la seva feminitat. Aquests exemples mostren que el comportament masculí fa que la feminitat no es pugui desenvolupar i s'espatlli.

4.3.2 Les dones masculinitzades

Les dones berber són representades de forma bastant homogènia per part dels diversos autors. S'assenyala que tenen més llibertat que les dones de ciutat però que estan condemnades a ser esclaves i a fer totes les feines que no fan els homes. Són un altre exemple de com la feminitat s'atrofia, i en aquest cas apareixen lletges, masculinitzades i envellides prematurament pel treball incansable que es veuen obligades a suportar.

Gresa Camps (1903: 42) ho descriu així:

> Causa extrañeza el ver la libertad que goza la mujer rifeña en relación con la mujer árabe; mientras ésta aparece siempre oculta, a la rifeña se la vé, ya en los campos recogiendo trigo, nueces y aceitunas, ya en los ríos lavandon las ropas, ofreciendo vistosas perspectivas los vestidos rayados de amarillo y rojo de las más jóvenes.

De la mateixa manera, però, en aquest mateix autor es reprodueix la categorització de les dones berber com a esclaves o bèsties de treball, que, per aquest motiu, envelleixen prematurament: «Á los veinte ya empieza a declinar (su belleza), marchitándose muy pronto su juventud á causa, ya de maternidad prematura, ya de exceso de trabajo y miseria, á los treinta ya ha perdido totalmente sus encantos» (Gresa Camps, 1903: 42).

Ovilo (1886: 111) també explica que fan la feina que haurien de fer els homes:

> En cuanto a las mujeres de campo y kabilas... Mientras que su marido duerme, fuma ó hace la guerra, para la mujer quedan los trabajos, no sólo de la casa sino también, las rudas faenas de campo.

Les dones berber treballen més que l'home i, el més censurable, segons l'autor, és que facin feines no pròpies del seu sexe i que els homes, en canvi, no treballin en absolut i accepti que elles facin tot el que l'autor considera que no els correspon:

> Ella cultiva la tierra, cuida de las abejas, atiende al ganado, muele el trigo y la cebada, hace el pan y el queso, hila, teje la tela que sirve de vestido y la especie de lona que las resguarda de la intemperie y no ceja en los trabajos más duros y pesados. Si á ellos se reunen los de la maternidad y la lactancia, se comprenderá

> fácilmente por qué estas mujeres son viejas á los treinta años... (Ovilo, 1886: 174).

Així doncs, les berber són considerades mules de càrrega o esclaves que fan feines alienes a la feminitat. La maternitat i la lactància són considerades com una feina més, sense cap altre valor. Aquesta esclavitud i explotació els provoca conseqüències greus: són velles ràpidament, la degradació de les seves vides sembla que es trasllada al seu cos en un envelliment prematur. Aquesta fatalitat que descriu Ovilo i que es converteix en tòpic repetit per molts autors posteriors, s'aplica també a les prostitutes o a les ballarines, i també en el seu cas la immoralitat es reflecteix en el seu cos en un envelliment prematur.

En Triviño hi trobem la mateixa classificació de les dones: es produeix una comparació entre les berber i les «moras» de ciutat, que viuen «el abandono de la vida del haren» (Triviño 1903: 126). En canvi, a la vida de les dones de camp «la esposa convertida en acémila se ocupa en los más penosos trabajos [...], a los treinta años la vejez prematura no deja en pie ni una línea de belleza ni un rasgo capaz de hacer sentir la mujer a quien la mira» (Triviño 1903: 127). Boada i Romeu (1895: 200) també emfasitza la lletjor dels seus cossos i aquest embelliment prematur: «Son, por lo general, de tez morena y cutis muy fino; más bien de baja estatura que altas, de piés muy grandes, que llevan siempre desnudos, así como también la pierna, de tobillo muy carnosos que le da un aspecto muy feo».

En definitiva, les dones berbers apareixen masculinitzades:

> [Son] Delgadas y sus formas no presentan esa redondez tan característica del sexo femenino; sus ojos son vivos, su mirada penetrante, la nariz aguileña, los labios delgados, las facciones prolongadas; su andar es firme y seguro; y todo su aspecto denota espíritu varonil y la dureza para resistir toda clase de trabajos que distingue á estas mujeres» (Ovilo, 1886: 174).

De nou, trobem una representació de les dones que nega la seva feminitat i que troba en el cos el símbol de la seva degradació moral. Així com en les dones de l'harem aquesta situació és provocada per la falta d'honor i pudor a causa del mal exemple i l'atenció que reben dels marits, que els impedeixen desenvolupar la seva feminitat, en el cas de les berber la pèrdua de la feminitat es produeix pel treball incansable que han de

suportar sense l'ajuda dels homes, fet que resulta en dones lletges i envellides prematurament i, en definitiva, masculinitzades.

4.3.3 Sensualisme de les dones

Finalment, la tercera imatge que trobem en aquests autors de la feminitat és la imatge exotitzant de les dones, que es concreta en la dona de l'harem i la ballarina: en la bellesa del seu cos i el seu sensualisme.

Entre els temes clàssics de l'exotisme, l'objecte més representatiu d'aquesta mirada exotizant són les dones de l'harem, representades aquesta vegada com un estereotip positiu: la descripció exòtica es torna sensualisme quan es tracta de les dones. És una de les representacions culturals més poderoses de l'alteritat marroquina, que perdura de forma molt poderosa. Com descriu Litvak (1990: 90), és «un arquetipo de mujer musulmana en el que se unían la tendencia erótica, la pasión por el misterio y la atracción por el color local». Aquestes imatges reprodueixen el tòpics orientalistes en la imatge de les dones que apareixen en tants altres contextos europeus (Malek, 1987; Mabro, 1991, Clancy-Smith, 1998; Yegengolu, 2003; Lewis, 1996)

Els retrats físics, els trets físics, apareixen en primer lloc com un dels primers elements i com a fonamentals:

> Estas mujeres llaman justamente la atención por su belleza; son de estatura regular, formas redondas, mórbidas y tanto más hermosas cuanto ni corsé, ni otras torturas europeas han transformado la obra de la naturleza, sus ojos son grandes, negros, apasionados; su tez morena o de un blanco mate que las imprime cierto sello de poesía, y sus delicadas cuanto pequeñas extremidades [...] dan una idea al musulmán de lo que pueden ser las encantadoras huríes de su soñado paraíso. (Ovilo, 1886: 170)

Una altra element de l'exotisme, potser el de la seva màxima expressió, són les ballarines:

¡Qué baile! Un compás de pasos menuditos con estremecimientos de las bien formadas caderas, todo ello sin levantar los pies del suelo, corriendo el hueco entre los espectadores, intercalado con algunas vueltas en redondo y algunos cambios de posición con el pañuelo que dejaba admirar el busto de vez en cuando en toda sus soberna esplendidez. (Triviño 1903: 89)

Boada (1985: 44) també descriu de la següent manera un ball i l'efecte que produeix en l'espectador europeu quan arriben unes ballarines hebrees:

> Haciendo todo classe de controsiones y dando á su delgado y bien contorneado cuerpo toda suerte de movimientos y actitudes a cual más voluptuosas, las bailaoras luciendo elegantes trajes orientales, van poco a poco, según lo requiere el curso del baile, aligerándose de los finísmos velos que les sirven de vestiudras hasta que al llegar al momento culminante de la danza solo ostentan o conservan aquella ser de túnica más cercana a su cuerpo y la de más fina y vaporosa urdimbre que apenas preserva de las miradas indiscretas sus más recónditas bellezas.

La mirada de l'europeu es delecta i es veu atrapat per l'espectacle «al bailar las moras la danza del país con sus contorsiones voluptuosas, aunque monótonas por la eterna repetición de los motivos hiren la imaginación con especial deleite» (Boada, 1895: 288)

Per tant, trobem una imatge ambivalent de les dones: per una banda, se les censura per fer palesa la seva degradació moral i, per una altra, se les positivitza, tot mostrant aquells elements atractius i fantasiosos que fascinen els autors. En el nostre cas, creiem que hem de relacionar aquestes imatges de la feminitat amb les imatges descrites de la masculinitat, ja que ens parlen sobretot de la masculinitat marroquina, insuficient i defectuosa.

La situació de les dones al Marroc s'ha de posar en relació amb l'actuació de l'home dins la llar. Com hem explicat a l'inici, l'home no valora la dona com a esposa i mare, com es mereix, sinó que la considera un simple instrument. D'aquesta manera, el matrimoni es considera una compravenda de la dona, fet que per a ella és una desgràcia. Així ho expliquen tots els autors: la dona és un objecte de plaer o de treball. L'home, dominat pel sensualisme, no valora la dona com es mereix i la considera inferior.

Ovilo Canales (1886: 85) comenta que l'obra de Mahoma va quedar incompleta perquè no va canviar un aspecte clau: «Ninguno de sus comentadores y discípulos [de Mahoma] se ha atrevido á modificarla en el punto más esencial y de mayor trascendencias sociales: en el reconocimiento, tantas veces repetido, de la inferioridad de la mujer». Això té greus conseqüències per a les dones, «contirbuyendo á que no sea estimada en todo su valor». Així doncs, hi insisteix:

> Una vez admitida por la religión de Mahoma la inferioridad de la mujer y confirmada esta idea por antiguas prácticas y preocupaciones, el resultado más inmediato es que el hombre, no considerándola su igual, no la dá aquella estimación á que es acreedora la fiel compañera de su vida, la que le dio el ser y la que está llamada a dárseles á sus hijos (Ovilo, 1886: 93).

La deficiència en la masculinitat provoca aquests atrofiament i degradació de la feminitat. Així, si es considera la dona inferior i no és valorada com a mare i esposa, sense conviure amb l'home no pot desenvolupar la seva feminitat no pot adquirir les idees de pudor i modèstia ni desenvolupar les qualitats d'amor, tendresa i dedicació que en són pròpies, segons aquests autors. Ovilo (1886: 195) afirma que «si se atiende a la educación que reciben, á los ejemplos perniciosos que continuamente están viendo y al encarcelamiento ocioso á que las tienen reducidas, es justo confesar que no son ellas las que merecen todas las censuras por su rebajamiento». El que provoca aquesta situació de les dones és un home que no les valora com a mares i esposes perquè està dominat pel sensualisme, que no és capaç de tractar-les amb delicadesa perquè està dominat per la força bruta i l'instint violent. Com explica Ovilo, i com hem comentat anteriorment, per exemple, la fogositat d'aquests homes va obligar Mahoma a crear un paradís prou atraient per ells, on hi hauria sempre dones belles i sensuals, de manera que segons aquesta concepció, la imatge exotitzant de l'odalisca ens parla d'una qualitat masculina, la sensualitat excessiva. De la mateixa manera, la indolència i el menyspreu de l'home que no tracta amb delicadesa les dones i fa que treballin en les feines més dures i pesades provoca que les dones acabin lletges, envellides prematurament i masculinitzades, que perdin altres qualitats de la feminitat, la bellesa i la delicadesa. Així, tant la versió exotitzant positiva de la dona sensual com les versions més negatives de la berber envellida i masculinitzada mostren la deficient masculinitat marroquina.

4.4 REPRESENTACIONS DE GÈNERE D'UNA SOCIETAT EN DECADÈNCIA

A continuació veurem com aquestes representacions de gènere contribueixen a configurar un coneixement sobre la societat marroquina que la defineix en termes d'alteritat i com a societat completament decadent inviable i, seguidament, com ajuden a construir Espanya com a subjecte colonial i com a nació civilitzada. Com a través dels models de gènere es representen les dues societats en contacte.

L'arquetip de masculinitat descrit fins ara és significatiu en la representació de la societat marroquina en el seu conjunt i en termes d'alteritat com una societat decadent. En primer lloc, la definició del marroquí com a marit no se censura perquè perjudiqui específicament les dones com a individus ni perquè suposi una afirmació de la desigualtat entre els sexes, sinó que es considera que aquesta deficiència impedeix la constitució de la família. És a dir, al Marroc, a causa d'aquesta situació, no pot existir la família, i sense família no hi ha societat. L'home, en aquest país, constitueix la «unidad social» i aquest fet és una de les raons de la decadència de l'imperi marroquí:

> [La mujer es un] elemento importantísimo para la obra de la civilización y del progreso de los pueblos […], nada de esto acontece en los estados regidos por el código de Mahoma, y mucho ménos en el imperio marroquí, el más fanático y atrasado de todos: el hombre constituye la unidad social, y la mujer, es relagada al rincon más escondido del hogar. [Son] leyes y costumbres tan opouestas al modo de pensar y á los sentimientos que informan el espítitu de nuestra época. (Ovilo, 1886: 10)

Un marit tiràni c atent a l'esposa només per satisfer el seu desig sexual desemboca en el fet següent:

> [Que] No puedan establecerse sólidas bases de cariño donde sólo reina la desconfianza, el desprecio ó el amor físico. Por eso, la consecuencia inmediata del espíritu del Islam, al declarar la inferioridad de la mujer, es impedir la constitución de la familia, y el mayor obstáculo que ha de encontrar en los pueblos musulmanes la civilización moderna. (Ovilo, 1886: 86)

En un altre fragment, l'autor explica:

> Faltando en la familia la establidad necesaria para la educación y el cuidado de la prole, como sucede en Marruecos por el abuso del divorcio, no puede desarrollar la mujer sus hermosas cualidades que hacen del sexo débil el ángel del hogar. Rota por el más fútil pretexto la unión del hombre con la mujer la familia no existe ni puede tener condiciones de viabilidad, siendo orígen de graves males para la sociedad que descansa en la buena organización de la família (Ovilo,1886: 52).

En aquest sentit, hem d'entendre la insistència d'Ovilo a censurar a l'home marroquí per no considerar el valor de la dona com a mare i esposa, la qual cosa es considera fonamental per a la família. La deficiència de l'home com a marit, dominat per la sensualitat, fa que s'acabi presentant el matrimoni com una mena de prostitució. Unes relacions de gènere definides en aquests termes són significatives en relació amb la categorització de la societat en el seu conjunt, ja que defineixen una societat que falla en un element que es considera fonamental: sense família no pot existir societat ni civilització.

Un altre dels elements de la masculinitat descrita que impedeix la constitució d'una veritable família és la incapacitat del marroquí per refrenar els seus instints sexuals i violents. Segons sentencia el mateix autor, «sin leyes que refrenen los apetitos y vicios que esclavizan al hombre, no puede existir la Sociedad» (Ovilo, 1886: 59). Precisament un dels aspectes principals en la representació de la masculinitat marroquina és la sexualitat incontrolada. La societat marroquina es mostra inviable, ja que l'home marroquí està dominat pel sensualisme. Així, la impossibilitat de la família i de la societat té com a causa aquestes característiques de la masculinitat: un sensualisme extrem i també el domini del més fort i la tirania dels marits sobre les esposes, i també les filles. Sense la confiança necessària i sense l'estabilitat no es poden tenir les «sólidas bases de cariño» que constitueix la família.

Veiem, doncs, com en aquest cas es presenta la nació com una agregació de famílies. En aquest mateix sentit, Xavier Andreu explica que la metàfora familiar per representar la nació és molt habitual en la cultural liberal de l'Espanya del XIX:

> Les nacions modernes foren imaginades des de primera hora mitjançant metàfores familiars. Unes metàfores que feren comprensible (i «visible») un fet

> abstracte com era la nació a aquells a qui es demanava que mantingueren cap a ella una relació afectiva superior a qualsevol altra. (Andreu 2009b: 6)

També en diverses ocasions s'ha presentat la nació com una famíla o una genealogia domèstica. En aquesta nació que considera que la família n'és el nucli principal, les dones apareixen com un element clau per al bon funcionament. Com hem explicat en el capítol anterior, en els estudis que relacionen gènere i nació s'ha fet especial èmfasi en la importància del paper de les dones a la família per a la nació. Si la nació és una família, el bon comportament de les dones com a mares i esposes és fonamental per a la nació. Un mal comportament femení porta a la degeneració domèstica (Sinha, 2004, Mcklitonck, 1995). Tanmateix, hem pogut comprovar que el paper de l'home és igual d'important, i una masculinitat adequada també és fonamental per a l'engranatge de la família i la nació. Com hem vist l'adequat exercici de la masculinitat és imprescindible en la constitució de la família: es necessita la contenció sexual dels homes i el control de la força bruta i dels instints violents que permetin valorar i tractar amb delicadesa les esposes i les filles. Sense un marit adequat que doni bon exemple i permeti viure la dona al seu costat, la feminitat s'atrofia i les dones es tornen sers purament materials. Així doncs, per a la família i per a la nació, la masculinitat és molt important.

Aquesta relació estreta entre normes de comportament de gènere i nació és una forma subtil però eficaç de consolidar tant els valors nacionals com determinats models de gènere, ja que si aquests s'incompleixen, es prediuen tot tipus de desgràcies no només per a la persona o la família implicada, sinó per a la nació. Justament això és el que passa a l'imperi marroquí, ja que, segons la descripció dels autors, una masculinitat deficient impossibilita la família, la societat i la nació, de manera que en el cas del Marroc es preveu una decadència inexorable i una ràpida desaparició. Precisament, com hem vist, és aquesta decadència la que els autors volen explicar i argumentar. No hi ha cap argument més clar per provar la degeneració de la societat que descriure una masculinitat deficient que impedeix la feminitat i la família, i que amb ella corromp tota la societat. Com hem explicat a l'inici, la intenció dels autors citats és explicar la societat marroquina i la seva desaparició, no pas cap preocupació per la situació de les dones, les relacions de gènere o la desigualtat entre els sexes.

Aquesta incapacitat de l'home per regir adequadament la família es trasllada a tota l'organització social en general. Les qualitats que fan de l'home un mal marit (el

domini de les passions, i el sensualisme i la tirania) també el fan un mal governant en una societat que es concep com a família. L'home està dominat per la sensualitat com a marit i cap de família, com a dirigent i, fins i tot, com a autoritat religiosa. Com a governant, el sultà perd la raó per la seva afició a la sensualitat. Aquesta sexualitat va condicionar, fins i tot, la fundació de la seva religió en la figura de Mahoma, la seva obra civilitzadora va ser incompleta ja que el profeta estava també dominat pel sensualisme de la seva raça. Precisament no va exercir el deure de tota tasca civilitzadora: la repressió dels instints. Això es relaciona específicament amb una masculinitat deficient.

La relació entre masculinitat deficient i impossibilitat de constituir una veritable nació és també explícita en la representació de l'home marroquí com a governant. Com hem vist, l'absència d'autocontrol, contenció i sang freda donen com a resultat un governant tirànic despòtic que no obté l'estimació dels seus governats. No pot existir la confiança necessària entre governants i governats, ja que en una societat controlada per la llei del més fort no hi ha justícia ni organització social i, per tant, és inviable. Domina la crueltat i la venjança on els homes no controlen els impulsos violents. Com a governants no tenen paraula, són hipòcrites i traïdors, són cruels amb el dèbil i, en canvi, s'humilien davant del fort. Tot això impedeix que puguin autogovernar-se: «La anarquía á que arrastra al pueblo bereber tan funesta organización, sus frecuentes y fomentadas luchas y la carencia de verdadera nacionalidad, son causas más que suficientes á impedirles recoger el fruto de sus laboriosas tareas» (Ovilo, 1881: 164). La incapacitat de la societat marroquina per regir els seus propis destins, causada per la ineficàcia dels seus governants, pot relacionar-se amb aquesta masculinitat defectuosa.

Com hem comprovat totes aquestes deficiències porten a un tòpic molt repetit entre aquest i altres autors: els marroquins són incapaços de constituir «una verdadera nacionalidad» (Ovilo, 1881: 164). L'autor ho explica així:

> Se ven pobres, cuando su amor al trabajo, su fértil suelo, y la disposición que muchos de ellos tienen para el comercio, debiera hacerles disfrutar una situación cómoda y desahogada, y su instinto ser rebela contra su gobierno, que, lejos de atender á su progreso y á su dicha, les destruye, que no termina con sus reyertas, sino que á veces las dá orígen, y al mismo tiempo carecen de verdadero espíritu de nacionalidad, desean cambiar de dueño, idea que en Marruecos no se limita hoy á esta raza. (Ovilo, 1881: 165)

Veiem com, lluny de reflectir preocupació per la desigualtat entre els sexes, la descripció de les relacions de gènere en aquesta obra i especialment la representació de la masculinitat apareixen com un element significatiu en la construcció del poble marroquí en termes d'alteritat, com una societat inviable, completament decadent.

Hem descrit com aquests discursos deixen una sèrie d'imatges de la masculinitat fixades: en primer lloc, el tirà, sensual i despòtic a l'interior de la llar, es contradiu amb el model d'home que controla els seus instints sexuals i violents com a pas previ a la fundació de la família i amb ella la societat moderna. Aques marit tirànic a la llar impedeix la constitució de tota la soceitat. Així doncs amb la imatge del marit tirànic es presenta una societat que s'esfondra per la seva base: la família.

Hem vist però una segona imatge masculina que representa tot la societat marroquina decadent. L'elegant aristòcrata refinat, amb valors com ara l'orgull, la distinció, l'espiritualitat i la gallardia, i la bellesa física. Aquestes qualitats de la masculinitat han quedat, però, antiquades, corresponen al passat, ja no serveixen per a la modernitat. De fet aquesta imatge masculina evoca els temps d'Al-Andalus però per fer evident que són temps passats, que contrasten amb el declivi actual de l'imperi.

Hem vist com els homes antigament cavallerescos, representants de l'antiga glòria de la civilització d' Al-Andalus, ara apareixen com tristos i melancòlics en els seus palaus, però sense cap poder, debilitats, vençuts per les potències estrangeres. La seva impulsivitat natural es veu atrapada i sense poder-se expressar. L'home encarna, doncs, totes les tristeses del país. Així ho expressa Isaac Muñoz (1913*a*: 89): «Aquel moro, de orgullosa traza melancólica y de hermético gesto ensoñador, sobre el paisaje tristemente inmóvil, encarnaba toda la resignación desesperada de una estirpe noble y pura que se extingue entre las milenarias soledades del fatalismo». Parla d'una raça que ha perdut la seva força, el seu ímpetu, i que està «desmayada»: «Raza de Arabia, que cumplió un día su destino, y que hoy muere desmayada y miserable, envenenada por los perfumes, devorada por el sol y por el fatalismo, envejecida por la inmovilidad, podrida de languidez, de elegancia y de cobardía» (Muñoz, 1913*a*: 112).

També la imatge d'aquests antics cavallers representa, doncs, la decadència de la societat, de tot el país. El model de masculinitat que representen és una antigalla, ha caigut en desús i ja no és útil davant de la pressió europea, davant de la modernitat. Així doncs, la decadència de tot un país se significa a través d'imatges de la masculinitat.

Són ideals masculins cavallerescos exòtics però decadents, inútils, inservibles i que tenen com a conseqüència l'esfondrament i la decadència de tota la societat. Els homes, però, igual que el país en el seu conjunt, ja no tenen voluntat, han caigut en la indiferència, el fatalisme i la decadència: «Y todo su aire es incierto, vacilante, de hombre cuya voluntad se ha roto bajo la tiranía torturadora de otra voluntad de hierro imperiosa y bábara» (Muñoz, 1913*a*: 90). L'autor afegeix, més endavant: «El ex sultán nos acompañó hasta la puerta, y en su rostro, dulce y triste, pareció acentuarse la fatiga, el desaliento, la indiferencia opaca ante la nada inmutable de las cosas» (Muñoz, 1913*a*: 95). Aquesta descripció és tot el contrari dels valors de la masculinitat correcta, imprescindible per al bon govern de la família, el bon govern dels súbdits i la constitució de la societat i la nació: la modernitat no es fa amb impulsivitat, sensualisme i gallardia.

En la comparació següent veiem explícitament com es representa tot el país amb els valors de la masculinitat. El món musulmà va néixer amb qualitats com la força, la musculatura i l'energia, però les va anar perdent i va caure en la laxitud:

> El Islam, como todas la religiones que surgen en pueblos nuevos, en razas que no se han unido con coherencia intelectual, nació audaz, impulsivo, musculoso, con el ansia juvenil y potente de conqusitarlo todo, de prodigar su desbordante energía por un mundo que no podía ser considerado sino como lo extraño, como lo bárbaro, como lo no iniciado. La espada victoriosa del Islam dominó la Tierra; pero inmediatamente una maravillosa civilización del más sutil y exquisito aristocratismo, floreció en los países de la nueva ley con una pompa suntuosa. (Muñoz, 1913*b*: 120)

Com els homes el país, el lloc i els paisatges són descrits de la mateixa manera, plens de passions i de pulsions. En un passatge d'Isaac Muñoz (1913*a*: 35), és la terra àrab la que és fanàtica, despòtica, sensual, exaltada:

> Calles fantásticas, sombras inquietantes, de perspectivas de alucinación [...], la costra de la tierra late una fiebre impetuosa, y lejos, torturado por el Sol, el paisaje parece despótico, tiránico como una amenaza, desolado como una maldición. Divina tierra árabe, hecha de silencios, de dolor y de ensueño.

4.5 IMATGES DE L'ALTERITAT I CONSTRUCCIÓ DE LA PRÒPIA IDENTITAT

Com hem explicat a l'inici, no podem llegir el món colonial i el món metropolità de forma separada. La representació de l'altre i la construcció de la pròpia identitat són dues cares de la mateixa moneda. Des d'aquesta perspectiva, la imatge de l'altre marroquí adquireix més importància per al consum intern metropolità. Tot projecte imperialista implica unes pràctiques discursives sobre l'altre, però també, i molt especialment, la construcció d'una autoimatge[9] (Archilés, 2012, 2013). En aquest sentit, entenem la construcció de la identitat i la diferència com un procés interdependent en què no es pot entendre l'«altre» sense el «nosaltres». De la mateixa manera, els arquetips de gènere alterizats i els propis de la societat espanyola són interdependents, no es poden entendre per separat. Així doncs hem de relacionar la imatge de l'home marroquí amb els discursos sobre la masculinitat a l'Espanya del moment.

A més, com hem indicat a l'inici, aquestes representacions de gènere són decisives també en la constitució de la societat espanyola com a model, com a norma, en legitimar-la, en definitiva, com a subjecte colonial. En aquest apartat relacionarem, també, les imatges de l'alteritat amb la reivindicació d'Espanya com a subjecte colonial.

Així doncs en les pàgines següents analtitzarem, per una banda, com la imatge de l'home marroquí serveix per reivindicar i definir determinats models de masculinitat per Espanya. En segon lloc, analitzarem com a través d'aquestes imatges de gènere Espanya es reivindica com a subjecte colonial.

Hem explicat en el primer capítol com s'ha discutit en diverses ocasions la naturalesa del colonialisme espanyol. Alguns autors s'han preguntat si es presenta Espanya respecte el Marroc com qualsevol altre nació colonial segons els esquemes habituals de civilització/endarreriment, superioritat/inferioritat? O bé al contrari, Espanya no es creu representant de la superioritat civilitzatòria sinó que el programa

[9] Archilés (2012, 2013b) suggereix, a més, que podria pensar-se el «moro» com l'altre que tota nació necessita per a la pròpia construcció nacional, un altre que Espanya no va tenir, en no participar en la Primera Guerra Mundial. S'ha explicat que la debilitat del nacionalisme espanyol es deu a la inexistència d'aquest «altre ». El rifeny podria jugar aquest paper.

que aplica al Marroc és el programa regenerador similar al que vol aplicar-se a si mateixa (Martínez, 2009a, 2009b, 2011). A nivell identitari també s'ha discutit la posició ambivalent d'Espanya. Alguns autors han afirmat que degut al passat comú amb allò musulmà, i la doctrina de la germanor hispanomarroquina pròpia del colonialisme Espanyol es pot considerar que hi ha certa ambivalència identitària entre Espanya i el Marroc, hi ha cert grau hibriditat entre la cultura espanyola i africana (Martín, 2012). En canvi d'altres autors creuen que no es pot tractar Espanya com un cas excepcional entre les nacions colonials, ja que aquesta es mostrava tan orientalista com qualsevol altra (Archilés, 2012, 2013)

En el nostre cas, com hem explicitat, ho volem analitzar des de la perspectiva de gènere. Què ens diuen d'aquestes discussions la representació dels arquetips masculins espanyols i marroquins? L'anàlisi tindrà un abast reduït, perquè ho analitzarem per un període molt concret i a través dels autors escollits, ara bé volem remarcar que considerem les representacions de la masculinitat un bon lloc on estudiar aquestes discussions sobre la identitat col·lectiva. Considerem que podem analitzar com se situa Espanya, en aquest període, en relació "l'homo europeus" (Cooper, 2007), com a nació colonial, en relació a la resta de potències europees a través de les representacions de gènere, concretament a través de la masculinitat. Abordarem aquesta discussió en les conclusions del present capítol.

4.5.1 L'Espanya oriental

Per dur a terme aquesta anàlisi primer hem de tenir en compte un element rellevant en el nostre context: el procés d'orientalització d'Espanya (Andreu, 2009b, 2004, 2005). La posició internacional d'Espanya i la seva identitat en el marc dels països europeus durant la segona meitat del segle XIX està influïda per una sèrie de discursos sobre la naturalesa de la nació espanyola que vénen de l'exterior. La presenten com una nació més propera a allò oriental que no pas a Europa. Com explica Andreu (2009*b*), la construcció nacional en aquest període està marcada per aquesta mirada estrangera.

Espanya s'ha convertit en un lloc de viatge per als europeus, que fan un retrat del caràcter nacional que es caracteritza per la imatge romàntica: una Espanya endarrerida i oposada a la modernitat, plena de bandolers i ballarines voluptuoses, pàtria de gitanos i homes al marge de la llei que es deixen endur per les passions, lloc de

plaers i de mandra i indolència situat lluny dels països on dominava l'ètica de la raó i del treball. Espanya es representa en termes clarament orientalistes.

La idea de l'Àfrica té un paper molt important en la representació de la nació espanyola. Es fa popular la idea que l'Àfrica comença als Pirineus (Andreu, 2009b). En el marc d'aquestes representacions exotitzants europees, Espanya apareix com un entremig entre el món del progrés del nord i el món en decadència extraeuropeu. Espanya comença a ser llegida i interpretada des del seu passat musulmà i així adquireix totes les suposades característiques orientals: passions amoroses, reclusió de les seves dones, arcaisme social, despotisme oriental, mandra i indolència dels seus habitants, etc. Això coincideix amb un interès renovat pel tema oriental que insisteix en l'evocació romàntica del passat espanyol d'Al-Andalus. El tema orientalista d'Al-Andalus es cada vegada més present.

En aquesta mateixa línia, a mesura que s'estén la idea de raça, els espanyols queden marcats per les tendències de la raça àrab, no europea, amb la qual suposadament s'havien fusionat. Es comença a plantejar la discussió sobre si els espanyols són realment europeus. Es considera que les traces d'aquesta barreja racial es poden resseguir fins a l'actualitat en el caràcter i els trets ètnics dels seus habitants.

Cap a finals de segle el predomini de l'esperiotip orienalista d'allò andalús com a imatge metonímica de la espanyolitat va adquirir un nou ímpetus (Archilés, 2013b: 213). Aquesta imatge d'Espanya es fa especialment punyent entorn de la derrota del 98, una mostra clara de la decadència de les races llatines, entre les quals Espanya (Aresti, 2014, Archilés, 2013b). A l'interior d'Espanya s'assumeixen en part aquests discursos, ja que els mateixos espanyols tenen por fins i tot de la seva desaparició i se senten vulnerables[10] (Aresti, 2014).

Aquesta imatge d'Espanya que l'exclou d'Europa i de la modernitat incideix especialment en la representació de les dones espanyoles, és a dir, té com una de les seves proves les dones que mantenen la moralitat heretada de les seves avantpassades musulmanes (Andreu, 2004; 2009a). D'aquesta manera, aquest món espanyol ple de passions, com ara la festa dels toros, i de sensualitat i barbàrie, se sintetitza en la imatge

[10] Aquestes pors les comparteixen molts dels autors en relació amb el Marroc. Per molts d'ells, no participar en aquests empresa colonial podria suposar la desaparició d'Espanya mateixa, caure en mans de nacions més poderoses com França, i fins i tot perdre el control de les illes. Es veu la colonització com una necessitat.

de Carmen, una dona lliure, sensual, promíscua. Carmen també és supersticiosa i fanàtica (Andreu, 2004) i en general de les dones andaluses i les gitanes representades en termes completament orientalistes (Charnon, 1999). Per tant, aquesta Espanya orientalitzada és, naturalment, perillosa, salvatge, i les seves dones voluptuoses i ballarines, constitueixen un món de passions i energies violentes (Andreu, 2004).

De la mateixa manera que les dones, els homes també són estereotipats en el discurs sobre Espanya des de fora, en la figura del cavaller ridícul o del «bruto espanyol». Arran de la crisi del 98, la premsa estrangera evoca una representació dels homes espanyols que els situa en el món incivilitzat i decadent. Apareixen com a homes passionals, mandrosos, irracionals, salvatges, incapaços de controlar els seus instints i irrespectuosos amb les dones, a qui tracten sense delicadesa. És el model del «bruto espanyol» (Aresti 2014*a*). La imatge del torero o bandoler es converteix en l'estereotip d'Espanya, cruel, irreflexiu i temerari. Són homes sense honradesa ni paraula, homes que es deixen endur per les seves passions, que viuen un vida d'aventura i de risc, marcats per l'atracció cap a les dones i la gelosia que els impedeix dur una vida de treball i decorosa, un home que al·ludeix, així, qualsevol responsabilitat amb la llar i la societat. Totes aquestes característiques s'oposen al model d'home anglosaxó, treballador, racional i contingut, que doma les seves passions amb la raó. En canvi, en aquesta representació exterior, l'espanyol apareix com un «caballero trasnochado» que manté un sentit obsolet de l'honor. És la imatge més clara del *donjuán*, un home sobre el qual domina la passió, el caprici, es deixa endur per la sensualitat, davant de l'home que cuida la dona i la família i que és responsable respecte a ella i treballador (Aresti, 2014*a*)[11]. Els intel·lectuals espanyols reaccionen a aquesta imatge i intenten contrarestar-la, i precisament amb aquesta intenció sorgeix el costumisme espanyol com a gènere, per tal de presentar les veritables qualitats del poble espanyol (Andreu, 2004, 2009a).

En el moment en que es comença a implantar el colonialisme efectiu al Marroc, els autors espanyols que el promocionen han dialogar amb aquesta imatge exterior d'Espanya i també han d'incorporar o negociar, d'alguna manera, amb el passat de l'Espanya musulmana. Per tant, cal llegir la imatge descrita de l'home marroquí en el

[11] Aquesta representació de l'home espanyol com a «bruto», poc respectuós amb les dones representant d'un país antiquat es reprodueix i es manté fins als anys 20, en el marc de les discussions sobre la redefinició de la masuclinitat espanyola, aquestes imatges recauen especialment en la figura del «señorito andaluz» (Aresti, 2007)

context en què Espanya està sent orientalitzada i vinculada a l'Àfrica des de l'exterior. Podem entendre aquestes imatges de la masculinitat marroquina com una manera de negociar i contrarrestar aquesta imatge orientalitzant d'Espanya.

Si analitzem aquesta negociació identitària a través de les representacions de la masculinitat podem comprovar que, en els autors estudiats, Espanya es vol situar ,de totes totes, en el marc de les nacions europees civilitzades, vol contrarrestar aquesta imatge que apropa Espanya a Àfrica i presentar-se com una nació europea més. En aquest sentit, segons el nostre parer, les representacions de gènere són fonamentals per dur a terme aquesta tasca.

4.5.2 La imatge de l'«altre marroquí» i la discussió de la pròpia identitat: masculinitat civilitzada i reivindicació d'Espanya com a subjecte colonial

Veurem, a continuació, com en la construcció d'aquesta autoimatge de la societat espanyola la masculinitat apareix com un element fonamental. En l'obra dels diversos autors s'ens presenta un model de masculinitat positiu que queda implícit com a subestructura de l'estereotip de masculinitat alteritzada que representa el marroquí. Aquest model implícit que es considera correcte i legítim es presenta com a propi de la societat espanyola i apareix en l'obra com l'antítesi del model del marroquí, però també a través d'una sèrie de models estereotípics positius, com ara la figura de Mahoma o, en alguns casos, la família hebrea i els àrabs nòmades.

En aquestes obres, Espanya apareix com a representant del món civilitzat, d'Europa, del món modern. En un passatge en què s'expliquen els beneficis del comerç per a l'obra de la civilització, Ovilo Canales (1881: 167) explica: «Mucho podría hacer Europa por la civilización y la humanidad siguiendo ese camino, en el que España, por su posición geográfica, y si ha de realizar sus justas aspiraciones, debiera marchar a la Vanguardia». També a través dels models de gènere, especialment els masculins, Espanya vol presentar-se com a representant del món civilitzat. En l'obra podem llegir, entre línies, aquest model positiu: davant del marroquí polígam, tirànic, que menysprea la seva dona, apareix implícitament un model de masculinitat civilitzada que es basa en el matrimoni monògam. En la descripció de Mahoma, l'autor mostra el valor que dóna al matrimoni: «La predicción de Mahoma fue esencialmente reformista en la época y país donde la efectuó, no sólo moral sino civilizadora […], aconseja el matrimonio como base del orden social, como medida altamente civilitzadora» (Ovilo, 1881: 291). I

afegeix: «Protege y promociona el matrimonio y prohíbe las uniones monstruosas» (Ovilo, 1881: 297). En conseqüència i tal com s'ocupa de recordar l'autor en la descripció del marroquí, el bon marit ha de valorar «el santo nombre de madre y el augusto título de esposa», idealitzar-la com a tal (Ovilo, 1886: 143). Veiem clarament que el model positiu presentat es basa en aquest ideal domèstic, el de l'home que valora la seva dona com «su dulce compañera». La censura de l'home marroquí fa evident quin és el model de masculinitat correcta que els autors defensen: Boada i Romeu també entén que la deficiència del marit condueix a les dones a ser sers purament materials i sense nord. En canvi, com hem indicat anteriorment les dones marroquines admiren els homes espanyols perquè coneixen la «alta estima y consideración con que los europeos tractan á sus mujeres, consideran á estos como seres superiores al recordar las provaciones y vejámenes que sufren en su sociedad» (1895: 197).

Un bon marit és, a més, el que controla la força bruta i tracta amb delicadesa i de forma cortès la seva dona, «quién ha de templar con exquisita delicadeza sus ímpetus brutales» (Ovilo, 1886: 17). Davant de l'excés sexual del marroquí, un home civilitzat és capaç de controlar els seus instints sexuals a favor de l'amor monògam, en cas contrari es produeixen desviacions cap a pràctiques repugnants i malalties nervioses, que aquests autors s'ocupen de detallar. De la mateixa manera, enfront de l'ociositat del marroquí, el marit ha de ser laboriós i, sobretot, no deixar que la dona faci les feines més dures. En el model positiu de la família àrab, el cap de família «no la dejan [a la mujer] salir de los alrededores de la tienda ni la obligan a trabajos duros rodeándole de las comodidades compatibles con la azarosa vida a que están reducidos» (Ovilo, 1886: 178). El valor del treball es considera un deure i un honor de l'home que ha de mantenir la seva família, l'ociositat és una forma de menor masculinitat (Aresti, 2001). Així doncs, a la masculinitat marroquina s'oposa, en el relat d'aquest autor, el model de la domesticitat, del bon marit fidel aferrat a la llar que realitza la seva masculinitat a través del matrimoni, el treball i la contenció dels instints (Aresti, 2001; Mosse, 2000).

Un model positiu és aquell en el qual l'home, com a governant, és capaç de controlar la força bruta i exerceix la seva autoritat amb astúcia i encert, sense abusar del més feble, mesurat en lloc d'arbitrari i capritxós. Respectat pels seus governats, ha de tenir capacitat de lideratge i voluntat de crear sentit d'unitat, de nació. Ovilo Canales (1881: 309) descriu així, per exemple, un caid excepcional, amic d'Espanya:

> Querido por los suyos […], deseoso de encauzar [a sus huestes] por el buen

> camino, y no careciendo de energía y condiciones para el mando, en muy breve tiempo consiguió levantar el espíritu de sus tropas, moralizándolas é impedir que molestasen con sus desafueros la plaza fuerte de aquella nación amiga.

De nou, la figura de Mahoma mostra aquestes qualitats positives:

> Un hombre adornado de las más brillantes cualidades, de claro talento, sólido juicio, notable instrucción, político sagaz, un génio extraordinario, de esos que aparecen muy de tarde en tarde en la historia de la humanidad, concibió el atrevido proyecto de reunir en un lazo común tan diveras como valiosas fuerzas (Ovilo, 1881: 439).

Aquest model implícit que s'associa a Espanya no es qüestiona, es considera com a norma. Només una masculinitat correcta com aquesta fa possible una societat viable, i així la societat espanyola es presenta com a instructora, tutora de la marroquina, s'afirma com a subjecte colonial. Aquest arquetip positiu implícit apareix al costat de passatges en els quals s'insinua que seria adequat que Espanya exercís la seva influència al país veí: «También los hay un gran número que verían sin gran inquietud y hasta con gusto un cambio radical en sus instituciones, aunque lo debieran á una potencia extranjera» (Ovilo, 1881: 87).

D'aquesta manera, Espanya s'identifica també amb la resta de societats europees, amb la modernitat. Es tracta d'un fenomen similar al que analitza Xavier Andreu (2009a) en relació amb la imatge romàntica que es transmet d'Espanya des d'Europa. Andreu es refereix a les representacions de la feminitat:

> La imatge europea d'Espanya l'excloïa d'Europa i de la modernitat. Una de les proves que s'aportaven a una afirmació tan contundent era la immoralitat d'unes dones que mantenien molts dels trets de les seues avantpassades musulmanes. No és d'estranyar que tal imatge fora rebatuda d'immediat (o millor, negociada) pels autors espanyols des del segon quart del segle XIX, que en fer-ho insistien en el model femení de la domesticitat. Tot un gènere literari espanyol, el costumisme romàntic, ha estat lligat pels seus especialistes, de fet, a aquesta voluntat reivindicativa (2009: 22).

En el cas que ens ocupa es produeix un fenomen similar: a través d'aquestes imatges de la masculinitat alteritzada en oposició a la pròpia masculinitat, civilitzada, es

vol identificar Espanya amb el món europeu modern i civilitzat, la qual cosa també s'ha de fer a través de models de gènere, moment en el qual la masculinitat es revela especialment important.

En aquests relats, els autors espanyols es volen diferenciar de la imatge del marroquí i situar-se del cantó del món civilitzat i d'aquesta manera contrarestar la imatge orientalitzant que s'està trasnmeten d'Espanya des de l'exterior. En aquest sentit, l'home marroquí és molt similar al «bruto espanyol» que des de l'exterior s'està transmetent com a imatge d'Espanya. És un home sense maneres que no tracta amb delicadesa les dones, un home completament passional que es deixa endur pels impulsos i les passions com un bandoler dominat per la gelosia i la venjança. Sobretot, és un home mandrós i indolent que es passa el dia descansant mentre les dones treballen.

També la imatge de l'aristocràta marroquí contrasta amb la figura del «caballero trasnochado» que també forma part de la representació orientalitzant d'Espanya produïda des de l'exterior. Respecte a això, és significativa la imatge del cavaller marroquí que antigament era poderós, un aristòcrata refinat, elegant i dominador, però que en l'actualitat és decadent, sense poder. Té qualitats antigament positives, com ara el valor, l'arrogància, l'orgull i l'espiritualitat, que, tanmateix, a l'actualitat són ridícules. L'antiga elegància, els refinaments, la capacitat de lluita temerària i el sentit de l'honor que dignifica venjances cruels sense pensar en les conseqüències ja han quedat antiquades en un món dominat per la ciència i l'organització racional. D'aquesta manera, el cavaller marroquí que ha perdut antigues glòries s'equipara a la idea de «caballero trasnochado» per constituir-se en l' "altre" que necessita Espanya per aparèixer moderna i europea. La imatge masculina del cavaller marroquí exòtic representa tot allò que Espanya no vol ser: decadent, una antigalla, sense poder, antigament gloriosa però caiguda en decadència, amb qualitats poc concordants en el món modern. La imatge de l"altre" marroquí serveix per a situar Espanya en el món europeu allunyat de tot allò africà i oriental, així ho expressen els diversos autors. Així es contraresta també la imatge orientalitzant d'Espanya que es transmet des de l'exterior. En els seus relats aquestes imategs dels cavallers marroquins es presenten com l'alteritat absoluta, com imatges exotitzants i fantasioses precisament perquè es presenten com allò més allunyat de la cultura i la societat espanyola

En aquest mateix sentit, fins i tot Isaac Muñoz, tan seduït per l'exotisme, no deixa de reivindicar els espanyols com a clarament europeus i de contrarestar aquesta

imatge d'Espanya com allunyada de la modernitat i de l'europeïtat, i fa una reflexió sobre els emigrants espanyols a l'Àfrica:

> No son los españoles del Rif, como pretenden los franceses, nuevas hordas sarracenas que se lanzan sobre el África con fieros ímpetus ancestrales; son europeos como los franceses, de la más ilustra y prócer sangre latina, que colonizan empleando los todavía fatalmente necesarios y primitivos métodos de colonización […]. Los españoles, estos colonos tan desdichados bajo los sistemas gubernamentales de España, no han dominado tenaz y profundamente en la Argelia por su crueldad, por sus rampantes instintos de presa, por su voracidad intransigente, sino por su laboriodidad silenciosa, por su agilidad, por su admirable sentido de adaptación, por su consistencia musculosa y su férrea dureza, y aunque la masa de población hispnoargelina es la más numerosa y la más nurtida, no solamente no ha surgido ninguna rebelión en al colonia francesa, sino que ella ha dado la más fuerte raigambe á la dificil dominación de Francia. No son rufianes de Andalucía y de Calabria, como desatinadamente los llaman los franceses, los nuevos señores de África, sino magníficos instrumentos del colonismo de Francia. (Muñoz, 1913*b*: 41).

Fins i tot ell reivindica els espanyols com a Europeus davant de les crítiques dels francesos, ja que no són «rufianes», ni «hordes», sinó veritables agents de civilització, un exemple de bons treballadors esforçats:

> En contacto con los españoles, repartidos densamente por todas las capas sociales, y con los cuales han vivido en relación constante de cálida intinidad. El trabajo hondo y silencioso de los españoles quedará para siempre en los grandes muelles, en el comercio de todos los órdenes, en los caminos ferroviarios tendidos bajo un sold devorador, en los soberbios viñedos rebosantes, en las amplias carreteras. (Muñoz, 1913*b*: 44)

L'autor reclama precisament que Espanya s'ha de situar en el món de la modernitat en el món europeu:

> ¿Despertará algún dia nuestor instinto comercial, colocándonos al nivel europeo, ó permaneceremos eternamente alejados de todos los grandes movimientos modernos? Esta postura solitaria y desdeñosa, podrá tener una cierta gentileza aristocrática; pero infortunadamente, ni puede conservarse mucho tiempo. La

> vida, que es la fuerza, arrastra orgullosamente todas las pasividades y todos los valores muertos. (Muñoz, 1913*b*: 67)[12]

D'aquesta manera, aquestes imatges de l'alteritat són les que permeten que Espanya se situï al costat de les nacions europees modernes, ben lluny de la imatge orientalitzada i decadent que se n'està transmetent.

El projecte colonial serveix en bona mesura, doncs, per definir la pròpia identitat espanyola. Com hem insistit, hem de llegir les imatges de l'altre marroquí també com una manera de definir la pròpia identitat. En el nostre cas, podem interpretar la imatge de l'home marroquí com una icona per pensar i definir la pròpia masculinitat espanyola. Podem llegir l'arquetip masculí marroquí com una exacerbació d'algunes característiques de la masculinitat representada en el model espanyol del *donjuán*. Com descriu Aresti, (2001, 2010), a finals del XIX es radicalitzen les crítiques cap a aquest model a favor d'un nou model masculí caracteritzat per l'afecció a la llar i el treball, la responsabilitat social, que no es consolidaria fins ben entrat el segle XX. Així, el marroquí és censurat en algunes de les característiques que es podrien associar a aquest arquetip «donjuanesc»: la manca de control dels instints sexuals, la idea d'una masculinitat inevitablement polígama, la promiscuïtat i la permissivitat cap a l'adulteri masculí. Són atribucions masculines que comparteixen el *donjuán* i el model marroquí davant d'un model de masculinitat que es realitza a través del matrimoni monògam. Un dels elements importants en aquest nou model masculí modern és la capacitat d'autocontrol, especialment en relació amb els impulsos sexuals, precisament una de les deficiències més notòries de la masculinitat marroquina. Un altre dels paral·lelismes entre el *donjuán*, i l'arquetip del marroquí és el menyspreu a les dones, l'amor no recíproc, enfront d'un model basat en un home que valora i idealitza la dona com a mare i esposa, que la veu com una companya. Com hem vist en el cas d'Ovilo especialment, aquest és un dels elements més criticats en el cas de l'home marroquí. La masculinitat marroquina, igual que el *donjuán*, es caracteritza per la indolència i el menyspreu al treball davant d'un nou model que basa la masculinitat en el treball i la responsabilitat.

[12] Martín (2008) explica que Muñoz defensa la barreja de races espanyola i marroquina com a revitalitzant. Hi ha una mena d'exaltació romàntica d'aquests models masculins exotistes, de la impulsivitat i, fins i tot, la violència. Si bé és cert que es produeix aquesta exaltació, no és menor que Muñoz també reivindica per a Espanya situar-se en el marc europeu al costat de les nacions colonitzadores. Aquestes representacions de la masculinitat exotitzant són una exaltació de les característiques de la masculinitat que s'atribueixen als marroquins i volen representar una societat decadent: encara que sigui a través d'imatges romàntiques o positivitzades, no deixen de ser alteritzants.

Veiem l'oposició descrita entre aquests dos models de masculinitat, en paraules de l'advocat i polític conservador Sánchez de Toca el 1875:

> El hombre convertido de fiero y cruel tirano en amante padre de familia extenderá al instante sus miradas por la tierra y con ardiente e insaciable afán buscará por todas partes el sustento de una mujer, el de sus hijos y la madre, reina del hogar, recibiendo de su mano el fruto de sus sudores y de los trabajos de sus esposo, los distribuirá cariñosa a cada uno de los miembros de la familia (citat a Aresti, 2010: 56).

En el nostre cas, veiem reflectida aquesta mateixa oposició entre l'arquetip antic que se censura i el nou model del masculinitat, és a dir, l'arquetip del marroquí «fiero y cruel tirano» oposat a l'espanyol, «el amante padre de família» que busca el «sustento» per a «la reina del hogar».

Així, doncs, les imatges de gènere són importants a l'hora d'afirmar la societat espanyola com a subjecte colonial i situar-la al costat d'altres nacions civilitzades. Al mateix temps les imatges de la masculinitat alteritzada, de l'"altres rifeny" també són importants per a la consolidació dels propis models de gènere normatius, en aquest cas, els propis de la societat espanyola. Per tant, podrem entendre també aquests arquetips com un escenari per a la discussió de les característiques de la masculinitat en la societat espanyola. Així, seria possible interpretar també l'arquetip de masculinitat marroquina descrit com una imatge a través de la qual es dirimeixen les característiques de la masculinitat normativa en la societat espanyola. En aquest sentit, aquells trets que s'associen al model masculí del marroquí, lligat a una societat i fins i tot a una raça considerada inferior, queden així eficaçment deslegitimats.

De la mateixa manera que en el cas de la masculinitat, a través de la imatge de la feminitat marroquina podem entreveure les discussions sobre la feminitat que s'estaven produint a la mateixa societat de l'Espanya de finals del XIX.

Un dels sectors més preocupats per la qüestió femenina en aquesta època són els krausistes, que creuen en la igualtat de les ànimes d'homes i dones i, per tant, en la perfectibilitat de les persones (també de les dones) i aposten decididament per l'educació femenina. Aquestes tendències van sent substituïdes a final de segle pel positivisme, que considera que les capacitats i possibilitats d'homes i dones vénen determinades pel sexe biològic; per tant, no hi ha possibilitat de perfeccionament ni de

canvi. Aquests arguments suposadament científics proclamen la inferioritat de les dones. Una inferioritat que depèn d'allò físic és, per tant, irremeiable (Aresti, 2010). A través de la figura de la dona marroquina els autors comentats en aquest capítol participen d'aquest debat.

Això ho comprovem a través de l'argumentació d'Ovilo Canales. El metge és molt proper a Moret, tots dos estan lligats a la Institución Libre de Enseñanza. Segons els arguments descrits, sembla que són propers als raonaments krausistes sobre la qüestió femenina, fet que es plasma en la descripció que fa Ovilo de les dones marroquines. És clar, en aquest sentit, que no creu en la inferioritat femenina. De fet, el que més critica de la societat marroquina és precisament que consideri inferiors les dones i no els doni educació. D'alguna manera sembla que està rebatent les idees d'aquest nou positivisme que les torna a degradar i que creu en la seva inferioritat natural (Aresti, 2001).

Precisament Ovilo critica de la societat marroquina aquestes mateixos plantejaments, el fet de no idealitzar ni valorar les dones i considerar-les sers inferiors que no mereixen cap valoració. Critica especialment dels homes marroquins que no tinguin en compte la seves qualitats i valors morals. Precisament reclama per a elles un lloc més digne on puguin desenvolupar els valors propis que fan la feminitat tan estimada. El seu argumentari fa evident que Ovilo creu en la perfectibilitat de les dones, creu fermament que amb un canvi en la societat i el comportament masculí, la dona podria desenvolupar les seves qualitats. Per tant, no és partidari d'una determinació absoluta racial o biològica dels sexes, sinó al contrari: creu en l'educació de les dones i la seva possibilitat de millorar. Malgrat que es tracti de valorar una raça suposadament diferent a l'espanyola, la interpretació biologista no apareix com especialment rellevant. La causa de la situació de degradació de les dones es troba en la cultura o més concretament en el comportament masculí. Aquest argument d'Ovilo resulta potent en el sentit que associa aquestes teories que degraden la feminitat a una societat inferior, endarrerida i incivilitzada. De nou, a través dels models de gènere marroquins es dirimeixen els models de gènere a Espanya. La imatge de la feminitat marroquina, com passava amb la masculinitat, s'ha d'entendre com una forma d'afirmar i defensar models de gènere per a Espanya. Aquestes imatges de la feminitat alteritzada són importants a l'hora de censurar aquestes teories de la inferioritat femenina que, lligades a una societat inferior, queden desautoritzades.

4.6 CONCLUSIONS

Ens preguntàvem a l'inici com les imatges de gènere serveixen per definir el Marroc com una societat decadent, corrompuda i inviable. Hem pogut comprovar que aquesta decadència es mostra a través d'imatges masculines. Com hem explicat en el capítol anterior, en diversos contextos s'ha analitzat la relació entre models de gènere i grau de civilització, habitualment a través de la feminitat (McClintock, 1995; Clancy Smith, 1998; Marín, 2002). En el nostre cas, hem argumentat que les imatges de la masculinitat són igual de rellevants a l'hora de representar el poble marroquí en el seu conjunt, a l'hora de representar l'endarreriment de la societat marroquina.

Així doncs, tota aquesta decadència i endarreriment de la societat marroquina s'expressa en dues imatges masculines. Per una banda, a través d'una imatge exotitzant de la masculinitat: la imatge dels cavallers marroquins, bells i elegants, dominats per valors com ara l'espiritualisme, l'orgull, l'honor. Apareixen, però, com antics, representants d'un món llunyà i oposat a la modernitat, com una antigalla. Aquestes imatges masculines, d'homes abans gloriosos que han caigut en decadència, representen, per tant, una societat també decadent. Les qualitats de la masculinitat en què s'emmarcaven han quedat antiquades, no són el tipus d'home que requereix la modernitat, ja no són útils davant de la puixança europea: es tracta d'homes que ostenten una masculinitat antiga, que ja no concorda amb la civilització i els temps moderns. Hem comprovat, a més, com tot el país en el seu conjunt (la terra, els paisatges, etc.) és representat, a través de valors de la masculinitat: un país sensual, impulsiu, que havia estat fort, muscular, dominador, que ha caigut però en l'excés d'indolència i laxitud. El Marroc decadent es representa per tant en homes antigament gloriosos i ara caiguts en la desgràcia, amb força i pulsions internes que no poden expressar perquè han perdut l'antic poder i resten melàncolics als seus palaus.

Hem descrit, doncs, també per al nostre context una imatge que representa el Marroc en termes exotitzants però no a través de la feminitat, com és més habitual, sinó a través de la masculinitat. El Marroc es representa a través d'imatges de la feminitat tan orientalitzants com a d'altres contextos europeus però també es representa a través d'imatges de la masculinitat algunes d'elles també de caràcter clarament exotista i amb

les mateixes característiques orientalitzants que les imatges femenines: minuciositat en la descripció dels vestits i del cos, sensualitat, bellesa, exaltació de l'alteritat.

Alcantud (2006) comenta que en l'orientalisme espanyol no es busquen les odalisques orientals, sinó els guerrers i les gestes heroiques. Des de l'estudi de la masculinitat, podem concloure que en el cas espanyol també es busca la sensualitat i l'exotisme més oriental però s'expressa també a través de la masculinitat. Una masculinitat que no emfasitza el sentit militar, no s'exalten, en aquest període, les qualitats guerrers dels genets que es descriuen sinó les estètiques, ben bé com una odalisca. Igual que la imatge femenina de la dona sensual a l'harem, també aquestes imatges de la masculinitat emfasitzen els elements més exòtics, com ara els vestits acolorits, les armes i els elements més pintorescos, com ara els conjunts estètics que formen els genets. S'emfasitza, també, com en el cas de l'odalisca, la bellesa del cos en els seus aspectes sensuals, així com en la mesura que mostra fortalesa i duresa. Aquesta imatge del cavaller marroquí es pot considerar una imatge pròpia de l'orientalisme espanyol perquè els autors estan recreant el passat concret de l'Al-Andalus. El seu caràcter exotizant apareix lligat a aquesta elegància aristocràtica que evoca el passat andalusí refinat.

L'altre imatge masculina que representa la decadència de l'imperi marroquí és la imatge del marit tiànic. El marit com a tirà a la llar també representa tot un país corromput, que s'esfondra. La masculinitat deficient, centrada només en la sensualitat i el caprici carnal, és la que produeix la decadència de l'imperi marroquí. A causa d'això, no es pot constituir la família, que es considera la base de la civilització, fet que impedeix la constitució d'una veritable nacionalitat. Les qualitats de l'home com a marit es traslladen, a més, a l'home com a governant i afecten tota la societat: l'organització social s'assembla a la família, l'home com a dirigent s'assembla a l'home com a marit i pare, de manera que es deixa endur pels seus capricis i impulsos, i per això com a governant és tiànic i dèspota. Sense uns governants que obtinguin la confiança i l'amor del seus súbdits amb un govern despòtic no guiat per la raó i l'enteresa, sinó pel caprici i els impulsos, és impossible la civilització i, per tant, la nació. A causa d'aquesta masculinitat deficient, en el cas del Marroc es preveu una decadència inevitable i una desaparició ràpida. Precisament, com hem vist, és aquesta decadència la que els autors volen explicar i argumentar a través d'imatges masculines.

En diversos contextos colonials s'ha estudiat com aquesta deficiència en l'àmbit domèstic mostra el grau d'endarreriment i de barbàrie d'una societat. L'anàlisi s'ha dut a terme primordialment a través de la feminitat (McClintock, 1995; Stoler, 1997, 2007; Levine, 2004, Marín, 2002). Una de les relacions més habituals entre gènere i nació s'estableix també precisament a través de la idea de família com a base de la nació. En aquesta relació, s'emfasitza la importància de la feminitat: les dones participen en el cos nacional complint adequadament amb el seu paper a la família com a mares i esposes, apareixen com a reproductors biològiques i culturals de la nació des del correcte comportament a la llar (Yuval-Davis, 1997; Nagel, 2005; Andreu, 2009*a*).

En aquesta recerca hem vist que el paper de l'home també és fonamental en l'àmbit domèstic. El bon desenvolupament de la masculinitat és fonamental per a la família, considerada base i nucli de la nació. Precisament en l'imperi marroquí no es produeix aquest engranatge entre família i nació, no hi ha una masculinitat correcta i, per tant, no existeixen ni família ni tampoc la nació o la civilització. En el context que hem estudiat, hem vist que aquesta degeneració domèstica, en termes de McClintock (1995), no se significa només a través de la feminitat, sinó també a través de la masculinitat.

Com hem explicat en el primer capítol, en d'altres contextos colonials, la imatge de l'home colonitzat s'ha explicat principalment a través de l'efeminament. Sinha (1995) estudia com es titllen de femenins o efeminats aquells indis que no col·laboren amb el poder britànic, són considerats poc durs, físicament dèbils, no tenen capacitat per exercir autoritat. També Taraud (2011a, 2012) analitza com en la dinàmica colonial es produeix un procés de domesticació o emasculació de l'home colonitzat. Com veiem, aquestes imatges de la masculinitat (del colonitzador) i l'efeminament (del colonitzat) volen mostrar, a través de la metàfora de les relacions de gènere, la relació de poder colonial. La manca de poder produeix efeminament en els homes colonitzats. En aquest sentit, s'ha fet també especial èmfasi en la sexualitat, una sexualitat malsana seria també mostra d'efeminament (Taraud, 2011a, 2012). Es descriu l'homosexualitat i la pederàstia dels africans, pràctiques sexuals perverses com ara la sodomia, que no tenen finalitat reproductiva, els penis excessivament grans i una sexualitat extremadament violenta i amenaçant per les dones blanques (Gaucher, 2007).

Com hem explicat, en el nostre context, hem volgut analitzar la relació que tenen aquests arquetips de gènere amb la construcció d'identitats col·lectives, en la

representació de l'alteritat marroquina i, especialment, la identitat espanyola, més enllà de la relació de dominador-dominat, masculí-efeminat. En aquest context concret, hem vist com gènere i nació s'articulen a través de la idea de família i com la masculinitat és fonamental en aquesta articulació. Una masculinitat deficient impedeix la família i la nació. Per tant, en aquestes imatges de la masculinitat no es parlen d'efeminament ni de manca de poder dels homes per haver estat colonitzats, sinó d'una societat decadent: una masculinitat deficient fa impossible la constitució de la família, sense la qual tampoc és pot formar la nació.

Al mateix temps hem volgut veure quin model de gènere representa l'arquetip de l'home marroquí analitzant aquestes figures de la masculinitat, més enllà de la metàfora de poder colonial i de la dicotomia masculí-emasculat. Per aconseguir-ho, cal dirimir en cada context què significa *masculí*" i què significa *efeminat*, ja que els significats que tenen aquests conceptes pot variar. Per això, en la nostra anàlisi hem volgut relacionar el model de masculinitat del colonitzat amb els models de masculinitat a l'Espanya del moment. Hem comprovat, doncs, en les pàgines precedents, que aquestes imatges de l'alteritat serveixen al mateix temps per definir els propis models de gènere a Espanya. Com s'ha explicat, els contextos colonials s'han de llegir en relació amb la metròpoli: les imatges de l'alteritat són fonamentals en la definició de la pròpia identitat. En aquest sentit, les imatges de l'altre marroquí serveixen per discutir els propis models de gènere a Espanya. Hem d'entendre aquesta imatge de l'alteritat en el marc dels discursos de gènere concrets metropolitans. Hem comprovat com la imatge del marroquí s'assembla al model masculí del *donjuán*. Un model masculí que, des dels cercles liberals d'Espanya del moment, es vol desacreditar. A la masculinitat marroquina s'oposa el model de l'home que valora i tracta amb delicadesa la seva dona, la valora com a esposa i mare, la tracta com a reina de la llar, ja que és responsable, treballador i manté la família. També hem vist com la imatge de la dona maltractada, no valorada i considerada inferior, serveix especialment a Ovilo Canales per discutir les noves teories biologistes sobre les dones que s'imposen amb el positivisme i precisament defensen la inferioritat natural femenina (Aresti, 2010).

En altres períodes i contextos, s'ha presentat el món colonial com un lloc privilegiat on construir la identitat masculina. Aquesta identitat masculina té uns components especials aportats per la dimensió colonial: per exemple, l'aventura. Aquesta aventura defineix una masculinitat rude que afronta perills lluny de la

comoditat burgesa de la metròpoli (Phillips, 1997; Taraud, 2011a; Tosh, 2004). Altres figures masculines del món colonial van molt lligades a la guerra i el militarisme. Com a part d'aquesta aventura que ha de construir la masculinitat, és molt important la duresa per resistir les batalles contra els enemics. En alguns casos es relliga amb l'ideal cristià, en la masculinitat cristiana i muscular (Mangan 2012; Myers, 2002). Un altre component de la masculinitat colonial és el projecte civilitzador, l'europeu com a representant de la civilització superior. En períodes posteriors, quan els imperis colonials estan consolidats, apareix la figura de l'eficient oficial colonial, administrador i representant de la modernitat i l'eficàcia metropolitana (Myers, 2002).

En el context del període d'aquest primer cas d'estudi encara no hi ha un procés de conquesta ni domini efectiu del territori; de fet, els autors estudiats rebutgen una conquesta efectiva i pràctica, així com un component d'aventura i domesticaicó del colonitzat. No ens trobem tampoc en cap context de guerra i la majoria d'autors defensen per a l'empresa colonial no pas la conquesta i el domini, sinó la civilització i el progrés. Per tant, en aquest cas, la representació de la soceitat espanyola com a civilitzada és l'eix de la representació de la masculinitat colonitzadora espanyola en aquest període. Es reivindica a través de la masculinitat domèstica, Espanya com a país europeu i civilitzat capaç de ser modern. El model masculí colonitzador no es refereix tant en aquest període a l'aventura o la guerra, i la rudesa masculina sinó a un home que representa la civilització, la modernitat. Aquesta defensa de la europeïtat es fa precisament a través d'un model masculí d'home colonitzador dedicat a la llar, moderat en els seus impulsos, que no és conqueridor ni es veu immers en guerres o aventures colonials que impliquin el valor de duresa fortalesa física: simplement es reivindica com a civilitzat. Aquesta representació té a veure, evidentment, amb un context on Espanya no pretén la conquesta del Marroc, sinó que defensa només l'anomenada *penetración pacífica*. Però és evident que, en aquesta autorepresentació de la masculinitat colonitzadora d'Espanya, hi tenen molt a veure també els discursos orientalitzants que des de l'exterior s'estan produint sobre aquest país, titllant-lo d'incivilitzat i poc modern i europeu. La presentació de la societat marroquina ens parla més aviat de la identitat espanyola, a través d'imatges de gènere, que no pas de cap projecte dominador o d'aventura al Marroc.

Aquest model de masculinitat Espanyola que es reivindica en el relats d'aquets autors s'allunya també del model de l'espanyol rude, salvatge, bandoler, gelós, que no

respecta les dones, amb una vida guiada per la irreflexió i la impulsivitat. Per tant, l'home marroquí és molt similar al «bruto espanyol» (Aresti, 2014*a*) que des de l'exterior s'està transmetent com a imatge d'Espanya. La imatge del cavaller marroquí antigament refinat, ple de valors com l'honor i el refinament però ara decadent, és la imatge de la masculinitat que es vol censurar per tal d'allunyar Espanya del model del cavaller antiquat que s'evoca com a tòpic hispànic des de l'exterior. Així doncs el cavaller marroquí representa tot el que Espanya no vol ser. Amb aquesta imatge alteritzant, Espanya s'allunya d'aquesta repesentació orientalitzat que s'està produint sobre ella des de l'exterior.

No podem oblidar en l'anàlisi dels models de masculinitat la relació amb els models femenins. Aquesta anàlisi de la masculinitat ens ha de servir, per tant, també per interpretar des d'un altre punt de vista les representacions de la feminitat. Diverses vegades, s'han analitzat les representacions de les dones marroquines i de les dones àrabs en general, així com els tòpics més recurrents que les caracteritzen. S'emfasitza el fet que estan amagades a l'harem, cobertes amb el vel. En aquest sentit, l'observador europeu té una mirada possessiva: tot el que forma part de l'altra societat ha de poder ser posseït. Les dones, a l'interior de les cases, queden fora de l'abast d'aquesta mirada possessiva, i això desperta una enorme frustració i censura en la mirada europea (Malek, 1987; Yegengolu, 2003). La imatge de l'odalisca tancada a l'harem o la imatge de la berber s'han analitzat també en el cas espanyol com a imatges que volien simbolitzar l'endarreriment i la barbàrie de la societat marroquina i servien per marcar la diferència entre colonitzador i colonitzat (Marín, 2002; Dieste, 1997; Lucena, 2006). Altres interpretacions d'aquestes representacions en el cas espanyol mostren que les imatges exotistes i d'extrem sensualisme de les dones de l'harem volen presentar dones accessibles a donar plaer sexual als homes, lliures de la pressió de la societat i la moral convencional (Charnon, 1999).

En el nostre context, hem volgut relacionar aquestes imatges de la feminitat tan estudiades amb les imatges masculines descrites per mostrar que només es poden entendre les primeres (així com algunes de les seves característiques) si les relacionem amb les segones. En fer-ho, ens adonarem que aquestes imatges femenines ens parlen d'una masculinitat deficient. La imatge de l'odalisca i la dona de l'harem parla d'un home excessivament dominat per la sensualitat, i la imatge de la berber, d'un home indolent que no és capaç d'acomplir amb la masculinitat que prescriu el treball i la

responsabilitat. Totes dues imatges mostren un home que no valora la dona com hauria de fer-ho, com a mare i esposa. Hem vist, fins i tot, com els mateixos autors expliquen que aquesta feminitat «atrofiada» o degenerada s'ha de relacionar amb una masculinitat incorrecta. És la masculinitat deficient el que acaba atrofiant també la feminitat. Les dones apareixen lletges, masculinitzades, però sobretot degradades moralment, no tenen exemple ni poden desenvolupar les qualitats que adornen el sexe femení precisament pel desenvolupament incorrecte de la masculinitat.

S'ha comentat diverses vegades (Marín, 2002; Dieste 1997) que per a la mirada colonial europea la causa de la situació degradada de les dones àrabs era la religió musulmana. En el cas que ens ocupa, l'islam no és la causa última de la situació femenina, sinó la masculinitat. Es més, en l'argumentació d'alguns dels autors que hem estudiat, l'islam apareix com una doctrina civilitzadora i positiva, però que va haver d'adaptar-se a les tendències de la masculinitat marroquina, en especial el seu sensualisme. És a causa d'aquest sensualisme masculí que existeix la poligàmia i el divorci, no pas a causa de la religió de Mahoma. Per això, com una concessió a la masculinitat, Mahoma va dissenyar un paradís ple d'odalisques belles i verges.

Finalment, com hem indicat més amunt, ens hem plantejat utilitzar les representacions de gènere per dirimir la naturalesa del colonialisme espanyol en aquests autors i període. Considerem les represnetacions de gènere i en el nostre cas la representció de la masculinitat com un lloc adient on discutir la identiat col·lectiva, en el nostre cas com es presenta Espanya com a nació colonial. Com hem explicat en el primer capítol, s'ha discutit en diverses ocasions la naturalesa d'Espanya com a país colonitzador en comparació amb altres potències estrangeres. El cas espanyol s'ha considerat particular per la seva posició ambigua en el món de les nacions europees degut al seu passat musulmà, reactualitzat en el període colonial a través de la docrina de la germanor hispanomarroquina (Dieste, 2003). Una suposada proximitat cultural entre Espanya i l'Àfrica, fonamentada en termes històrics pel passat dels musulmans a la Península o en termes racials per una suposada unitat racial «iberoberber» amb un origen comú faria d'Espanya una nació colonial especial. Aquests motius conjuntament amb la debilitat internacional d'Espanya i l'abast limitat del projecte colonial pràctic han portat a diversos autors a considerar que el colonialisme espanyol és diferent a d'altres països europeus.

Martínez (2011) afirma que la posició colonial d'Espanya respecte el Marroc no és tan jeràrquica ni pressuposa una posició de superioritat com la d'altres potències colonials. Segons ell, s'assembla més a una relació internacional que pròpiament colonial. Per tant, Espanya no hauria establert en aquest període una relació de superioitat colonial amb el Marroc a la manera d'altres nacions europees. Diversos motius porten a l'autor a aquestes conclusions: l'objectiu del colonialisme, en aquest primer període de finals del XIX i fins al tombant de segle, és mantenir la integritat del Marroc i l'*statu quo*. Els espanyols volen tutelar el poble marroquí, però també que aquest mantingui la seva sobirania. Això s'ha de lligar amb la debilitat internacional d'Espanya que no té tanta influència com França i Gran Bretanya. S'argumenta, en aquest sentit, que l'espanyol no és un discurs pròpiament colonial perquè no es vol acabar amb la sobirania del colonitzat, sinó que es vol fer d'aquell imperi una «España africana», es voldria construir una nova Cuba[14], a través de la penetració pacífica i la influència comercial i administrativa (Martínez, 2011).

A nivell cultural es defensa que Espanya es veu a si mateixa realment com un país similar, pròxim culturalment i socialment al Marroc, i per això no adopta una postura jeràrquica ni de superioritat racial ni civilitzadora tan clara com altres potències. En primer lloc, això s'argumentaria a través del discurs africanista que hem esmentat, que creu en la proximitat o comunió racial entre peninsulars i nord-africans (Cañete, 2011). Durant el segle XIX es va configurant aquesta idea segons la qual les dues races són comunes, tenen el mateix origen, i també es defensa una proximitat o unitat geogràfica.

En segon lloc, Martínez (2009*a*) considera que Espanya mai es defineix respecte el Marroc en termes clars de superioritat perquè percep una afinitat entre la posició institucional i social dels dos països: tots dos són dèbils en l'escena internacional. Ambdós estan immersos en contínues lluites internes. Igual que al Marroc, a Espanya hi ha massa heterogeneïtat interna (berbers, àrabs, catalans, castellans etc), la corrupció i la deficiència administrativa afecta tots dos pobles, que abans havien estat gloriosos i ara són decadents. La superioritat dels espanyols és, doncs, relativa, ja que el els dos tenen problemes molt similars (Martínez, 2009*a*).

[14] L'autor explica que es tractaria més aviat d'una reactualització de la relació que tenia Espanya amb Cuba, ja que no existia una jerarquització radical entre aquests dos països, sinó que es va establir per a Cuba un àmbit de poder relativament equivalent al peninsular (Martínez, 2011).

En aquest mateix sentit, s'argumenta que el projecte que té Espanya per al Marroc és el mateix que té per ella mateixa. Es tracta d'un projecte no civilitzador, sinó regeneracionista. Els problemes d'Espanya s'assembla molt als del Marroc, amb una classe corrupta i dèspota, tendències atàviques i feudals (Cañete Jiménez, 2011). La solució per a Espanya és la transformació i regeneració a través d'un projecte modernitzador, que no és tan diferent, segons aquests plantejaments, al que es vol aplicar al Marroc. D'aquesta manera, els projectes per als dos països (modernitzador i colonial, respectivament) són bàsicament el mateix. Martínez (2009*a:* 31) ho explica així: «En nuestra opinión, la concepción del movimiento africanista sobre lo que España debía hacer en Marruecos descansaba más en el ejemplo del programa regeneracionista español que en los discursos de franca superioridad de tipo colonialista o civilitzador».

Com hem explicat en el capítol anterior, a nivell identitari també es considera el discurs espanyol com un cas particular. La discussió sobre l'Espanya musulmana i com això s'incorpora a la identitat espanyola és molt present durant el segle XIX. Quan s'inicien els projecte efectius que promocionen la colonització al Marroc aquesta discussió s'ha de tornar a posar sobre la taula. En el seu projecte colonial Espanya ha de negociar amb el passat musulmà a la península, i fins i tot amb la fusió racial que això implica. Això ha portat a alguns autors a considerar que el colonialisme espanyol és particular, diferent a altres casos europeus perquè hi hauria una certa hibriditat identitària entre Espanya i el Marroc. En alguns sectors de la cultura Espanyola es reivindica el passat Andalusí com un passat brillant, modern i civilitzador. (Labanyi, 2004, Martín 2012). A l'hora de dur a terme un projecte colonial la posició d'Espanya no pot ser de neta superioritat i absoluta diferència amb el món colonitzat marroquí dels descendents dels antics musulmans a la península. Martín (2012) ha analitzat també aquesta ambigüitat identitària d'Espanya. L'autora planteja que, més enllà del que és evident, es pot resseguir en diversos períodes de la història de les relacions hispanomarroquines una identitat espanyola que inclou en el seu si la identitat africana. Per exemple, exposa el cas d'Iradier, que veu similituds entre la llengua basca i algunes llengües africanes. També cita l'exemple de Fortuny, que en les obres on representa la guerra de 1860 posa la mirada de l'espectador en el bàndol dels marroquins i no dels espanyols. En aquest mateix sentit, llegeix les proclames de la germanor hispanomarroquina com una mostra d'aquesta identitat comuna espanyola i africana que allunyaria efectivament Espanya d'Europa.

Aquests plantejaments i l'obra de Martín-Márquez és molt il·lustrativa a l'hora de descobrir aquestes ambigüitats amagades o que es poden llegir entre línies. És rellevant també pel que fa a la posada en valor de determinades pràctiques subversives. Però si llegim la identitat d'Espanya i el Marroc a través de les imatges de gènere, que són un element fonamental amb relació a la definició d'identitats col·lectives, veiem que en el marc dels autors estudiats, que representen un discurs força comú pel que fa a les representacions de gènere, lluny de presentar-se propers als marroquins o amb una identitat propera a l'africana, el que fan és reivindicar la seva europeïtat i proclamar una diferència absoluta amb tot allò africà. En analitzar la mirada que tenen sobre el Marroc els autors treballats, especialment Ovilo Canales, a través de la representació de gènere, podem constatar que no s'argumenta ni es defensa cap proximitat entre la cultura espanyola i la marroquina en aquest aspecte sensible.

Ens hem plantejat en aquest treball que les representacions de gènere són, en aquest sentit, una bona mesura per analitzar com es presenta i com es defineix Espanya com a subjecte colonial i com es presenta la identitat espanyola en relació amb l'Àfrica. Si, com hem assumit, les representacions de gènere i les imatges de la feminitat i la masculinitat són fonamentals en la definició de la identitat nacional i estan intrínsecament imbricades amb les identitats col·lectives, podem dirimir aquesta qüestió des del punt de vista de les representacions de gènere que hem descrit, especialment des de la masculinitat. Si analitzem aquest aspecte, des de la masculinitat, podem concloure que en aquests autors i durant aquest període no s'evoca cap hibriditat entre la identitat espanyola i africana i que la relació que es vol establir amb el Marroc es clarament de superioritat civilitzatòria. Els autors espanyols es presenten com a representants de les nacions civilitzades del món, precisament a través de les representacions de gènere.

Els models de masculinitat i de feminitat marroquins apareixen completament censurats i contrastats amb els espanyols. És més, són la base i la causa de la decadència de tota la societat. El model marroquí apareix completament oposat al model que es considera legítim i correcte, el model espanyol. Hem vist com, al contrari, les imatges de l'alteritat marroquina serveixen precisament com a contrast per a una identitat masculina espanyola que es vol mostrar moderna i propera als models europeus d'autocontrol i contenció. És a través d'aquestes imatges de l'alteritat associades a una societat que es presenta en decadència i en declivi que es vol situar Espanya en el marc

de les nacions europees i contrarestar tots aquells discursos que presenten Espanya en els mateixos termes orientalitzants i negatius.

Archilés (2012) considera que Espanya es mostra a l'Àfrica tan orientalista com qualsevol altra nació europea, una més en el concert de les nacions imperials del moment. Comparant el cas espanyol amb d'altres casos Europeus afirma que no es pot considerar l'espanyol com un cas excepcional. Fer-ho seria assumir els discursos de l'època sobre els fracassos de la nació (Archilés, 2013b). Malgrat la doctrina de la germanor hispanomarroquina, malgrat la teoria que afirma una fusió racial entre espanyols i marroquins, Espanya mostrava respecte el Marroc una voluntat civilitzadora i assimilacionista molt similar a la francesa. « Asimismo es mucho más que anecdótico que los españoles se mostraron, en Marruecos, o en cualquier otro marco «Oriental» tan convencidos de representar la civilización occidental como cualquier otro europeo » (Archilés, 2013b: 218). Per a període del Protectorat, d'altres autors com Mateo Dieste (1997) o Martín Corrales (2007) també han descrit com Espanya vol conduir al Marroc un projecte civilitzador,

Com hem vist, això és precisament més explícit quan tractem les representacions de gènere. En aquest sentit, el procés colonial espanyol a l'Àfrica vol construir la identitat espanyola, situar Espanya al costat d'Europa, de l'Europa colonitzadora i moderna. I això es fa de manera especialment eficaç a través de les representacions de gènere i, especialment, de la masculinitat. Amb un model d'home modern, Espanya apareix representant una societat moderna i civilitzada des de la seva base: la masculinitat, les relacions de gènere. Això, però, només és possible en la contraposició a l'«altre» marroquí, que representa tot allò que Espanya no vol ser. És a dir, un imperi abans gloriós i ara decadent, homes impulsius i irracionals, dones excessivament sensuals, antics cavallers plens d'honor i elegància que en els temps moderns resulten ridículs. Aquesta imatge de l'alteritat marroquina permet a Espanya diferenciar-se'n completament i aparèixer com a nova nació moderna.

És cert que el projecte al Marroc és un projecte clarament regeneracionista (Archilés, 2012, 2013). L'africanisme prové, en aquest període, de cercles regeneracionistes, com ara els krausistes i la Institución Libre de Enseñanza, l'Ateneo de Madrid o el mateix Costa. Certament, doncs, regeneracionisme i africanisme són dues cares de la mateixa moneda perquè la colonització a l'Àfrica és un projecte per a Espanya i no pas per al Marroc. També ho és en termes de gènere: com hem vist, cal

llegir aquestes imatges de la feminitat i masculinitat marroquines com un contramodel per afirmar nous models de gènere a l'Espanya del moment, superar el *donjuán* i assegurar el bon marit i pare de família. Cal, al mateix temps, defensar una feminitat domèstica amb dones educades i valorades com a pilars de la família per uns homes que han aconseguit dominar els seus impulsos en favor de la civilització. A través de la colonització s'està afirmant la identitat espanyola en termes de subjecte colonial i nació europea i civilitzada per part d'uns autors que veuen la posició del seu país amb ansietat, temen que desaparegui en mans de nacions més poderoses. En aquest sentit, podem entendre que s'està civilitzant Espanya al mateix temps que s'està civilitzant el Marroc, però això, lluny de ser una anomalia en els processos colonials, és la norma, tots els processos colonials estan prenyats d'ansietats sobre la pròpia capacitat colonitzadora (Archilés, 2013b).

En conclusió, les aventures colonials són, principalment, una manera de definir les nacions metropolitanes. Les identitats de les nacions que tenen un imperi no estan en cap cas acabades ni fora de dubte no són civilitzades per se, sinó que en el procés de colonitzar es defineixen a si mateixes com a tals. És el mateix procés que segueix Espanya. En aquest context, a través de l'intent de promocionar una influència espanyola al Marroc, aquests sectors de l'Espanya liberal estan definint la identitat que volen per al seu país, i això ho fan en termes de gènere i, molt especialment, a través de la masculinitat.

Hem vist, en aquest primer cas d'estudi, com, en aquest context colonial apareixen diverses imatges de la masculinitat: el marroquí tirànic, el cavaller marroquí estantís i l'espanyol amant pare de família, home modern i autocontrolat. Hem comprovat també com a través d'aquestes imatges de la masculinitat es representa la societat marroquina com una societat decadent i especialment la soceitat espanyola es reivindica com a subjecte colonial, com una nació colonial com qualsevol altre. Hem comprovat doncs que a través de les identitats de gènere ens poden ajudar a entendre com es configuren les identitats col·lectives. En el nostre cas concret, com es presenta Espanya com a nació colonial, en el marc d'aquest període i autors concrets.

En el present capítol hem analitza l'home marroquí a la llar i l'home espanyol civilitzat. En els següents capítol abordarem l'altre gran imatge de la masculinitat colonial: el soldat espnyol i el guerrer rifeny. Veurem com aquestes imatges van lligades a un projecte colonial força diferent al descrit fins ara.

L'ARQUETIP MASCULÍ DEL SOLDAT ESPANYOL I EL GUERRER RIFENY EN LES GUERRES DEL RIF (1909-1927)

5 L'ARQUETIP MASCULÍ DEL SOLDAT ESPANYOL I EL GUERRER RIFENY EN LES GUERRES DEL RIF (1909-1927)

En el marc d'aquesta tesi doctoral ens preguntem com les imatges de la masculinitat representen la identitat col·lectiva en el seu conjunt, per una banda, i quins models de masculinitat apareixen en el context colonial, per l'altra, ja que entenem que aquest context colonial crea uns models de gènere i de masculinitat concrets.

En el capítol anterior hem descrit la figura de l'home marroquí a la llar, i la imatge exotitzant de la societat marroquina, des d'una perspectiva de gènere. També hem analitzat l'arquetip de masculinitat espanyola que hi apareix associat. En el present capítol analitzarem l'altra gran figura de masculinitat d'aquest context: l'home espanyol com a soldat i l'home marroquí com a guerrer. Això suposarà reflexionar sobre què significa, en termes de gènere, la imatge que representa el poble marroquí com a bàrbar i sanguinari (Martín Corrales, 2001). Descriurem com aquesta imatge de l'alteritat rifenya és fonamental en la construcció de la identitat masculina espanyola en aquest context: l'arquetip de masculinitat representat pel soldat espanyol es construeix en contraposició i en diàleg amb la imatge de l'home marroquí.

Diversos autors han assenyalat la importància d'analitzar el món militar com a àmbit primordial a l'hora de definir models de gènere (Capdevila, 2002; Mosse, 2000; Dawson, 1994). Aquesta imatge de masculinitat militar espanyola és hegemònica en aquest context i, a més, es presenta com a model de masculinitat normativa que tots els homes han de seguir. A finals del segle XIX i a principis del XX es produeix una militarització de la masculinitat. El soldat apareix com a quinta essència de la masculinitat, les qualitats de la qual es defineixen en el marc de la guerra, un context decisiu en aquest sentit. Els homes interioritzen i apliquen la masculinitat més enllà de l'àmbit bèl·lic; és a dir, la guerra és un element primordial de diferenciació entre els sexes: defineix en el món contemporani les identitats de gènere, tant les femenines com les masculines (Capdevila, 2002; Roynette, 2002).

Com explica Mosse (1991, 2000), al voltant de l'any 1914 ja està fixada la masculinitat contemporània, la Primera Guerra Mundial va suposar la consolidació d'aquests models masculins que es van acabar d'implantar. Les commemoracions i els records als soldats inunden les ciutats i la guerra es fa molt present. Aquesta idea que

lliga masculinitat i guerra és un concepte comú a les diferents opcions polítiques: la guerra és un element important a l'hora de definir els rols d'homes i dones a la societat (Vincent, 1999). Com afirma Capdevila (2002), sense l'estudi de l'arquetip guerrer qualsevol anàlisi de la masculinitat és fragmentària.

També des d'aquesta perspectiva, el context colonial s'ha considerat un àmbit primordial de reconfiguració d'ideals de masculinitat per a la metròpoli. Com hem explicat anteriorment la masculinitat es construeix a l'àmbit colonial de diverses maneres, per exemple a través de la idea d'aventura o de domesticació i control sobre el món caòtic dels colonitzats, la guerra que suposa l'empresa colonial serà un dels elements que determinarà també la masculinitat colonial (Dawson,1994; Vincent, 2006; Mangan, 2011; Taraud, 2011a, 2012). Aquesta estreta relació entre definició de models de gènere i món militar també apareix en el context de les guerres del Rif. Encara que Espanya no participi en la Primera Guerra Mundial, el militarisme tenyeix igualment la societat a través de les guerres colonials del segle XIX i, especialment, de les del segle XX al Marroc (Vicent, 1999).

En aquest context colonial, analitzarem, doncs, tant el model de l'home marroquí militar com el model de l'home militar espanyol, entenent que es construeixen mútuament. Considerarem els dos models que queden reflectits en la literatura colonial espanyola com dues imatges que formen part del mateix sistema de significats i s'han d'entendre conjuntament. Malgrat que (o precisament perquè) es mostren com a oposades, les hem d'entendre dins del marc del la construcció dels mateixos significats. Com hem explicat en el capítol anterior, l'altre és un element fonamental gairebé necessari en la construcció de la pròpia identitat. En aquest sentit, el rifeny podria considerar-se l'altre imprescindible que tota nació necessita per refermar la pròpia identitat i que Espanya no va tenir, ja que no va participar en la Primera Guerra Mundial (Archilés, 2012, 2013).

Com hem explicat, en el nostre treball volem relacionar els arquetips de masculinitat que apareixen en el context colonial (tan espanyols com marroquins) amb els discursos de gènere a l'Espanya del moment. Si volem comprendre el model militar com a model de gènere, és fonamental tenir en compte les discussions entorn a l'anomenada *qüestió sexual* que es produeixen a l'Espanya de principis del segle XX. Per tant, hem de llegir aquest model masculí en el marc de les discussions sobre les

relacions de gènere i especialment sobre la masculinitat a l'Espanya del primer terç del segle XX. Hem de tenir en compte que, durant aquests anys, la societat espanyola pateix una crisi de l'ordre de gènere heretat del passat, que sembla trontollar. Diversos projectes en disputa conviuen durant aquests anys per intentar redefinir els models de feminitat i masculinitat (Aresti, 2010). També en l'escenari africà es discuteixen les característiques dels models de gènere normatius.

Tenint en compte tots aquests elements analitzarem, en primer lloc, el model del soldat espanyol i, en segon lloc, el del marroquí. Els relacionarem amb les incerteses en relació amb les relacions de gènere de l'Espanya del moment. També els posarem en diàleg amb la figura del militar espanyol més estudiat, que es refereix majoritàriament al context de la Guerra Civil. Tot seguit, veurem en què es fonamenten aquests models de gènere, fet que significarà relacionar-los sobretot amb la identitat nacional i amb l'eix colonitzador-colonitzat. Com hem explicat en el capítol 1, entenem que gènere i nació són dos conceptes que estan estretament entrelligats. Des d'aquesta perspectiva ens preguntem, en aquest capítol, com les identitats col·lectives (la nacional o la divisió colonitzador-colonitzat) també configuren i determinen arquetips de gènere concrets. A través de la comparació dels dos models (l'espanyol i el marroquí), ens qüestionem el paper que hi té la divisió colonitzador-colonitzat i la identitat nacional en la definició de les característiques d'aquests models de gènere. Abans, però, és necessari explicar molt breument la dinàmica d'aquestes guerres del Rif i situar les fonts utilitzades per a l'anàlisi.

5.1 DE LA PENETRACIÓ PACÍFICA A LA INTERVENCIÓ MILITAR. PRESENTACIÓ DE LES FONTS

En aquest capítol i en el següent ens centrarem en el període de les guerres del Rif, que comprèn els primers decennis del segle XX. Durant aquests anys, al Marroc es produeixen diverses guerres, que tenen el seu punt culminant en severes derrotes d'Espanya el 1909 (derrota del Barranco del Lobo) i el 1921 (derrota d'Annual). Aquest període està marcat pel final dels projectes liberals civilistes de penetració pacífica. Els projectes impulsats per les societats geogràfiques i comercials, els projectes d'incursió comercial i civil es deixen de banda a mesura que es comprova que «la penetración comercial y pacífica —por otra parte frustrada— se fue trastocando en guerra cruenta de conquista» (López, 2007). L'empresa marroquina, que inicialment respon als interessos

dels grups comercials i dels sectors liberals i regeneracionistes, es converteix en escalada militar: passa a implicar tota la societat en un guerra que es percep per part dels sectors populars com a inútil i injusta (López, 2007).

El Marroc i l'estret de Gibraltar se situen en un punt clau en el repartiment colonial. Als primers anys del segle XX, França i la Gran Bretanya s'estan jugant les seves zones d'influència en aquest territori. La debilitat colonial espanyola després del 98 és instrumentalitzada per aquestes altres potències, en disputa entre elles pel control de la influència colonial a l'Àfrica (La Porte 2006). La Gran Bretanya vol controlar l'estret de Gibraltar; França, mantenir la unitat de tot l'Imperi marroquí sota el seu control, i Alemanya, al mateix temps, també vol exercir la seva influència a la zona. Per a la Gran Bretanya, Espanya és la peça que fa d'amortidor entre Gibraltar i l'expansionisme francès: no permetria que França controlés l'Estret i, a més, el pacte amb Espanya impediria que aquesta es pogués alinear amb Alemanya. Així, doncs, fruit de les pressions internacionals i després de diverses conferències, s'assigna un protectorat a Espanya de la zona nord del Marroc, amb una autoritat *jalifiana* pròpia, el 1912. Tanmateix, la resistència rifenya és molt forta i Espanya es veu immersa en diverses guerres per complir amb aquest encàrrec (Balfour, 2007).

A l'interior d'Espanya també s'assumeix que la presència al Marroc és necessària. Diversos sectors pressionen per fer-la efectiva. Al mateix temps, els fets al Marroc són també, en el context de l'Espanya del moment, un escenari de discussió de la política interior. Les diverses famílies polítiques tenen aproximacions diferents a la qüestió marroquina (La Porte, 2006). Els partits dinàstics tenen una visió pragmàtica de la realitat del problema marroquí, pensen que la presència al Marroc ha de ser merament defensiva: defensar el paper internacional d'Espanya i la seva mateixa integritat territorial, ja que es tem que la preponderància d'altres potències al Marroc i a l'Estret posi en perill la mateixa independència d'Espanya i fins i tot els seus territoris insulars. Aquesta posició està tenyida de certa retòrica nacionalista, de defensa de l'honor nacional, fet que no respon a la realitat de la penetració colonial ni de la potència militar real (Madariaga, 2005). Els conservadors veuen en la qüestió marroquina un problema que Espanya no pot afrontar i aposten per intentar minimitzar la intervenció, però es veuen forçats per la pressió internacional, pels sectors militaristes a l'interior del país i, especialment, pel monarca. Els liberals són inicialment més partidaris d'una acció colonial en el sentit de portar la civilització i la modernitat al Marroc, i creuen en la

rendibilitat de l'empresa marroquina. La realitat de la guerra i la impossibilitat de les reformes econòmiques i socials mínimament civilistes fan que, igual que els conservadors, siguin moderats i també sotmesos a les pressions dels militars (De la Mata, 2003). Els partits al govern oscil·len, doncs, entre la necessitat d'acabar la guerra, les pressions internacionals i internes i la dura resistència rifenya (Martín Corrales, 2011, La Porte, 2006).

El sector que té més influència en l'escenari marroquí és definitivament el militar. Des de l'inici és un actor de primer odre en la qüestió marroquina (Balfour, 2002). Hem explicat, en el capítol anterior, que un dels lobbys que promocionen la ingerència al Marroc és el dels africanistes liberals, amb un projecte civilista i comercial de conservació de l'*statuo quo*. Progressivament, però, aquests sectors perden la incidència que havien tingut en favor del sectors militaristes, d'una africanisme que es basa en un nacionalisme conservador que vol refer-se de les derrotes militars patides a Cuba, al capdavant dels quals se situa el monarca. El 1914 fa un decret segons el qual ell mateix passa a portar les qüestions marroquines. A partir d'aquí, els militares es fan clarament amb el control de l'afer del Marroc. Després de la Setmana Tràgica, el nacionalisme conservador s'uneix a aquest sector, com una manera de donar suport a les postures conservadores a través de l'exaltació nacionalista i guerrera davant de l'altre marroquí. Les campanyes militares al Marroc, la pressió francesa i l'existència de l'enemic rifeny donen força al nacionalisme que vol recuperar-se de la debilitat internacional i les derrotes patides el 98. (Bachoud, 1988; Balfour, 2002; Nerín, 2005)

Malgrat tot, l'exèrcit africà no és un tot monolític ni es manté estable al llarg de tot el període. Dins de l'exèrcit hi ha diferents sectors i generacions: la primera, formada pel conjunt de militars que provenen de famílies que havien viscut la lluita colonial a Amèrica. Se senten estranys a la Península, la seva trajectòria s'ha forjat en la lluita a l'altra banda de l'oceà i estan marcats per la derrota patida, busquen amb ànsia una nova oportunitat per recuperar l'orgull ferit. Després del 98, els militars se senten traïts i abandonats pel poder polític, al qual consideren dèbil i incapaç. Tenen certa ànsia per recuperar l'honor de l'exèrcit i l'honor nacional. En aquesta ànsia per la conquesa marroquina s'hi barregen la denigració del marroquí amb arguments més tradicionals com ara el testament d'Isabel la Catòlica, que va deixar escrit que es continués amb la conquesta africana i la lluita contra l'infidel. La guerra és vista per aquests sectors, a més, com una força revitalitzant i regeneradora (Bachoud, 1988; Nerín, 2005). Així

doncs, durant el conflicte marroquí es produeix una evolució cap a posicions molt conservadores. La derrotes del 1909 i el 1921 no fan res més que afirmar aquestes posicions.

Balfour (2002) defineix un altre sector en els militars. Són aquells que estan fascinats per l'exotisme i la cultura marroquina. Aquests sectors aposten per la col·laboració amb els rifenys, per portar-los la civilització. Creuen en la germanor hispanomarroquina i en la necessitat d'educar els marroquins com a germans petits. Tanmateix, són minoria i són protagonistes només quan es tracta d'èpoques de pacificació i de suposada col·laboració. Estan destinats majoritàriament als serveis militars on s'ha de tractar amb els rifenys.

A partir dels anys vint apareix una nova generació de militars, hereva dels primers, que serà progressivament preponderant al Marroc i resultat d'aquesta evolució conservadora. De tendències ultradretanes, s'apodera de l'exèrcit africanista. Entén que els governs a la Península són dèbils i que són ells els que tenen el deure de salvar Espanya. L'experiència africana els fa agafar una consciència de grup que els cohesiona. Adquireixen també aquest sentit de missió de salvament de la pàtria. Aquest grup, de tendències disperses (monàrquics, feixistes, partidaris de la república autoritària), finalment s'unirà en el cop d'estat contra la República. La guerra al Marroc catalitza la tendència cap a la ultradreta que es dóna a tot Europa i que sobrepassa a Maura (Balfour, 2002).

Aquesta conjuntura internacional i les pressions d'aquest grups a l'interior d'Espanya acaben portant una sèrie de conflictes al Marroc que converteixen l'escenari africà en un escenari predominantment bèl·lic. La resistència dels marroquins a la presència espanyola és molt significativa i requereix una gran inversió en recursos i soldats. Es produeixen, en aquests anys, diversos episodis bèl·lics en el marc de la campanya al Marroc que tenen una repercussió important en l'opinió pública.

El primer d'aquests incidents es produeix el 1893. Els rifenys ataquen les guarnicions espanyoles que estan construint un fort a Sidi Agaurich, on hi ha una mesquita venerada pels rifenys que no es respecta. S'intenta la diplomàcia, però els sectors amb ànsies militaristes pressionen per dur a terme una intervenció bèl·lica. Malgrat que Espanya s'aconsegueix imposar, es fan evidents també les mancances d'un exèrcit desorganitzat, amb massa oficialitat i pocs soldats rasos, on s'estenen les

malalties i l'alimentació és força deficient (Madariaga, 2005). Tot i això, els militars estan ansiosos per recrear la guerra de l'Àfrica del 1860, que és el gran referent mític d'una victòria colonial espanyola. El sentiment de patriotisme popular s'intenta avivar a través de donatius populars. La premsa inicialment dóna suport a aquest ideal patriòtic: en la línia de la guerra al "moro", però també amb l'argumentació de la reparació de l'honor nacional ofès (De la Mata, 2003: 220). Es titlla els marroquins de bàrbars i s'exigeixen càstigs a qui ha insultat la memòria dels espanyols que van combatre al Marroc en la guerra del 1860 (De la Mata, 2003: 227).

La intensificació de la intervenció bèl·lica porta a les guerres del 1909 i 1921, que suposen sonades derrotes amb encara més impacte. El 1909, Espanya es veu de nou obligada a un forta intervenció militar que s'intenta ajudar de les corresponents exaltacions patriòtiques. Espanya ha aprofitat les rivalitats internes entre els diversos polítics al Rif per aconseguir la concessió de l'explotació de les mines d'aquesta zona, una de les principals riqueses del territori. La voluntat de les cabiles és cada cop més resistent a la presència espanyola, sobretot quan es percep que determinats líders han venut les seves riqueses als estrangers. El juliol de 1909, un grup de marroquins ataquen els obrers espanyols que construeixen el ferrocarril per accedir a les mines i la reacció de les tropes a Melilla és atacar els pobles del voltant sospitosos. Malgrat que Maura és reticent a l'atac, la pressió dels militars, la presència francesa i els interessos de les companyies mineres afavoreixen que aquest incident passi d'una intervenció puntual a una guerra oberta. La premsa oficial i oficiosa intenta inflamar el fervor patriòtic. El general Marina no segueix les ordres del govern, molt més modestes, i s'excedeix en els plans de conquesta, seguint la voluntat del monarca (Madariaga, 2005). Hi ha una gran derrota amb nombroses baixes de soldats espanyols. Balfour (2002) assenyala que la campanya del 1909 genera una forta adhesió, l'espectacular derrota afavoreix la solidaritat amb els militars entre les classes mitjanes i altes. La derrota i els relats de les actuacions i les morts heroiques produeixen una dosi considerable de passió i dramatisme (Balfour, 2002). En aquest moment s'elimina la possibilitat d'evitar el servei militar previ pagament d'una exempció. Els joves de l'aristocràcia s'ofereixen per anar a servir al Marroc. El desastre proporciona un sentit de prestigi i valor als militars, ja que la guerra dóna l'oportunitat de promocionar-se, de fer carrera militar i aconseguir mèrits. L'espectacular derrota fa sentir en determinats sectors que es defensa la nació (Balfour, 2002).

No passa el mateix entre les classes populars, malgrat els intents, de nou, de promoure telegrames de felicitació i exaltacions patriòtiques i dels herois del Marroc. La falta de victòries militares clares, el nombre de morts i la injustícia dels reclutaments provoquen protestes per part d'anarquistes, socialistes i republicans. A Barcelona, els fets del Marroc són l'espurna que encendrà les protestes de la Setmana Tràgica. (De la Mata, 2003: 234).

La resistència rifenya continua els anys següents, tot i les penúries econòmiques i les fams que passa el territori. A partir del 1909, la resistència passa de la gihad contra l'infidel a una lluita pròpiament anticolonial, contra l'ocupació i l'espoliació de les riqueses pròpies, encara que la retòrica de la gihad no s'abandona del tot (Madariaga, 2005). En els anys següents, els espanyols intenten establir aliances amb els líder locals, principalment a través de primes econòmiques, oferint alguns serveis al rifenys (mèdics, per exemple). Per altra banda, però, també eviten que els rifenys sembrin els seus camps i intervenen en la política local, tot per mirar de debilitar la resistència. La política de pactes és sempre deficient (Madariaga, 2005) i, com explica Mata (2001), el 1921, de la zona del protectorat assignat a Espanya nou anys abans, menys de la meitat està efectivament controlada.

Aquesta situació de calma tensa condueix finalment al desastre d'Annual, protagonitzat per Abd el-Krim, líder rifeny inicialment amic d'Espanya que tenia el projecte d'una república del Rif independent de la resta de l'Imperi marroquí. Aquest projecte se situa en el reformisme salafista de caire modernista que vol transformar el Rif en clau modernitzadora i que pensa que Espanya pot ser-li útil en aquest projecte ja que es considera que serà menys intervencionista que França. Quan veu, però, que Espanya no aporta cap benefici econòmic ni modernitzador, i a causa de la pressió dels rifenys, acaba enfrontant-s'hi. La resistència d'Abd el-Krim resulta en una victòria militar decisiva el 1921, la derrota d'Annual, que fa perdre molt territori anteriorment controlat.

A Annual es produeix una acció militar espanyola massa directa. Els espanyols es veuen envoltats pels rifenys i hi ha una retirada desordenada de diverses posicions, la qual cosa provoca nombrosos morts, ferits i desapareguts. Altres posicions queden sota el setge rifeny durant dies i molts militars espanyols són fets presoners pels rifenys. Tot això es relata amb tota mena d'anècdotes i detalls a la premsa. Després del desastre,

tenen lloc nombroses protestes de les classes populars. L'exèrcit rep moltes crítiques d'ineficiència, falta de mitjans, poca preparació i coneixement del terreny, poca disciplina i organització de les tropes, etc. Al mateix, temps s'engega l'expedient Picasso per depurar les responsabilitats del desastre entre els militars al parlament. Ambdós factors, tant la pressió dels militars que se senten jutjats i menyspreats per la societat civil com la por d'aquestes protestes populars, porten el poder finalment a Primo de Rivera. Amb el dictador al capdavant, els militars se salven de ser jutjats per la seva ineficàcia i també per la seva corrupció a la guerra. Malgrat que Primo de Rivera utilitza fins i tot el gas mostassa, tampoc no pot aturar Abd el-Krim. Finalment, la por que la inestabilitat a la zona espanyola afecti la francesa, fa decidir els francesos a intervenir i promoure una acció francoespanyola conjunta per conquerir la badia d'Alhucemas i aconseguir, finalment, el 1927 la conquesta del territori i la captura d'Abd el-Krim. Així finalitzarà el període bèl·lic en l'evolució de la colonització espanyola al Marroc.

En el marc del context de les guerres al Rif, i per fer aquesta anàlisi de la construcció de la masculinitat en contraposició a l'altre marroquí, hem escollit un conjunt de fonts escrites en aquest període. Són textos de tipologia diversa: textos pensats per formar els nous soldats en torn de la guerra al Marroc, relats escrits per soldats i militars que van participar en les guerres, cròniques periodístiques de les batalles i fets al Marroc i també novel·les que tenen com a escenari el conflicte marroquí. Com hem indicat a l'inici, utilitzarem tan fonts testimonials com literatura popular ja que considerem que és a partir d'aquesta mena de fonts que podem analitzar millor la construcció d'identiats socials. Creiem, a més, que en aquesta varietat de textos podem comprovar si hi ha un model de masculinitat comú, un model de masculinitat que sigui compartit en els relats dels propis militars i de les acadèmies militars, però també en les novel·les populars i en la premsa.

En primer lloc, hem triat els militars que van relatar la seva etapa al Marroc. A partir del 1909 es promou, des dels comandament, que els militars escriguin les seves experiències, es considera un mèrit per a la promoció. Són obres que han de servir per a la instrucció però també especialment per a la difusió d'una imatge positiva de l'exèrcit. Es valora el militar que coneix les tècniques de combat però que també sap educar els ciutadans en els valors de patriotisme. La temàtica marroquina prolifera en els jocs florals i les tirades de novel·les populars. També per millorar la imatge del militar, se

censura la premsa present al Marroc, s'intenta controlar els corresponsals. (Bachoud, 1988, Nerín 2005). En aquest sentit, hem escollit les obres escrites per destacats membres de l'exèrcit que seran protagonistes del cop d'estat i que en aquests anys al Marroc conformen la seva idea d'Espanya com a nació colonial i el seus propis personatges com a salvadors de la nació. Són les obres *Dar Akkoba* i *Diario de una Bandera*, escrites per Emilio Mola i Francisco Franco, respectivament.[15]

Franco es forma a l'acadèmia militar de Toledo, on adquireix l'esperit patriòtic i de venjança d'unes forces armades traumatitzades per les recents derrotes a Cuba i les Filipines (Nerín, 2005). Arriba al Marroc amb 18 anys i és allà on aprèn tot el que determinarà la seva evolució posterior (Nerín, 2005): allà fa una carrera militar molt ràpida i obté ascensos en poc temps, la majoria per mèrits de guerra. És, primer, comandant de les tropes regulars, després esdevé el segon de la legió (una força de xoc creada per Millán Astray a imatge de la legió francesa, que es distingeix per la seva brutalitat) i més endavant n'és el cap (Bachoud, 1988: 49). Participa en el grup de forces, molt aclamades per la premsa, que salven Melilla de l'atac dels rifenys el 1921. Amb aquesta trajectòria militar, Franco serà al centre dels esdeveniments més relatats, fet que li dona certa popularitat. (Preston, 2004: 63.)

Tant Franco com Mola estan marcats per la influència francesa en la seva idea de la colonització, però no a través del civilista Lyautey, sinó per un altre autor de caràcter molt més agressiu i militarista, Frisch (Nerín, 2005: 19). Franco publica alguns articles a la *Revista de Tropas Coloniales* (òrgan d'expressió dels militars africanistes al Marroc) parlant de la necessitat de conèixer el país i civilitzar-lo, però la seva actitud és cada vegada més militarista i agressiva (Balfour, 2002: 330). L'experiència africana és fonamental per a ell, que en queda profundament marcat. Aquí sorgeix la idea del rescat d'Espanya. Aquests africanistes, formats a les guerres marroquines, se senten escollits per dur a terme aquesta missió. És en l'escenari africà on construeixen la seva idea de nació i la del seu paper com a grup. Nerín (2005) afirma que Franco és el resultat d'Abd el-Krim: sense les guerres contra ell seria un militar més (Nerín, 2005: 232)

De la mateixa manera, Emilio Mola, que serà un dels principals conspiradors en el cop d'estat contra la República, també es forma al Marroc, en la mateixa línia que

[15] En aquest capítol analitzarem aquestes obres en el marc de la construcció d'un model de masculinitat. En el capítol següent, les analitzarem per veure com es defineix Espanya com a nació colonial.

Franco. Mola forma part del nucli dur dels militars africanistes. Es troba entre els més conservadors i dretans de l'exèrcit. És un colonialista convençut que vol venjar la pèrdua de Cuba. Mola té en el seu pensament una idea d'Espanya nova, republicana, anticlerical i autoritària. Creu, com Franco, en els militars africanistes com la força que ha de dur a terme la salvació d'Espanya (Balfour 2007: 483). Les obres que escriuen els dos sobre la seva experiència al Marroc són importants en la construcció del seus propis personatges. Les obres giren entorn d'ells mateixos i són una manera d'exaltar la seva pròpia figura (Nerín, 2005: 66).

Els militars africanistes són publicistes excel·lents de les seves gestes, controlen o paguen a la premsa perquè exalti les qualitats de l'exèrcit i n'exageri les heroïcitats. També es promociona des de l'exèrcit de l'Àfrica la producció de novel·les o cròniques de guerra que magnifiquin les virtuts patriòtiques. En aquests relats converteixen petites batalles en grans gestes, pretenen escriure una història oficial i en bona mesura ho aconsegueixen, perquè aquests mites es repeteixen de forma força acrítica (Nerín, 2005: 66), són plagiats i reproduïts «hasta la saciedad, hasta tomar visos de realidad» (Nerín, 2005: 67)

Altres militars també escriuen el seu relat sobre l'experiència africana. És el cas de Vera Salas, comandant d'infanteria que es dedica a divulgar la qüestió marroquina a través de la literatura. Nascut a Granada, és militar de carrera i participa activament en les guerres del Rif. És autor d'un assaig de certa repercussió, que és el que analitzarem: *El Porvenir de España en Marruecos*, del 1916. També publica algunes novel·les i obres de teatre de temàtica marroquina (López, 1994; Carrasco, 2006). Pertany a un grup d'autors que desenvolupen aquesta literatura sobre el Marroc com a:

> pretetxo para dar salida a un necio sentimiento de imperialista. Comenzará aquí a manifestarse una ideologia retrógrada basada en hombría honor y otros valores que se esgrimirán en el 36 (López Barranco, 1994: 35).

Així ho expressa el mateix Vera Salas. L'objectiu de l'obra és doble: d'una banda, explicar què sent el soldat del Marroc, explicar les seves vivències, de l'altra, fer que la nació sencera conegui el problema del Marroc i es convenci que el deure d'Espanya és conquerir-lo: «Te ruego lector que al amar á tu Patria, ames el problema africano, el cual necesita de todo los desvelos y energías de la nación» (Vera Salas,

1916: 18). L'autor pensa que a l'Àfrica es troba la glòria d'Espanya, que ha de complir amb el testament d'Isabel la Catòlica. Aquests desitjos colonialistes no estan exempts, però, de certa ansietat, molt comuna en aquest període. Si una nació més poderosa ocupa el Marroc, la mateixa nacionalitat espanyola, i fins i tot les seves illes, estan en perill.

També utilitzarem, dins de l'àmbit militar i per analitzar amb més profunditat la imatge de l'home marroquí, les conferències que s'imparteixen a l'Acadèmia Militar per ensinistrar els nous soldats, com per exemple «El combatiente marroquí y la guerra» (1927), que pertany a les publicacions de l'Acadèmia Militar de Saragossa (Segon període). En la mateixa línia es troba el manual per a la instrucció dels soldats *Para el oficial de policía indígena* (1920), publicat per la Impremta la Papelera Africana de Tetuán. L'autor és el comandant d'infanteria Anatolio Fuentes García, segon cap de la *mehala jalifiana*. Aquesta obra també descriu als rifenys, explica com instruir els nous soldats i oficials colonials. En aquesta obra es parla de la tasca de l'oficial colonial, que és conèixer l'indígena, tenir astúcia i diplomàcia i no oblidar mai la jerarquia militar. S'ha d'aconseguir domesticar els indígenes perquè es vulguin sotmetre a Espanya.

Com hem dit, hi ha un altre sector de militars que Balfour (2002) anomena *exotistes* i que estan més interessats que els anteriors en la societat marroquina. És el cas del tinent coronel d'infanteria i interventor regional del Rif Andrés Sánchez Pérez, que escriu *Cosas de Moros*, publicat el 1925. És interventor nombrosos anys, fins després de la Guerra Civil i durant el franquisme, té vocació literària i participa en diverses revistes, on escriu sobre temes marroquins, com ara llegendes, costums marroquines, descripció de ciutats, organització comunal el rif, etc. (Moga, 2007b). L'objectiu del relat és donar a conèixer el fet colonial i el protectorat. Vol, a més, promocionar entre la població espanyola el coneixement de la societat marroquina, però sobretot la idea que el deure d'Espanya és ser al Marroc i exercir la seva funció de protectorat. L'autor defensa sense fissures el fet colonial. Malgrat les guerres, considera que hi ha una corrent de simpatia entre els dos pobles. A diferència dels enfocaments només bèl·lics, aquest autor creu en la germanor hispanomarroquina i en la civilització. La tasca d'Espanya és civilitzar els rifenys i treure'ls de segles d'endarreriment, (Cerarols, 2008).

Un altre dels militars que també vol divulgar el coneixement sobre els rifenys és el primer tinent d'infanteria de las tropes de policia indígena de Melilla Cayetano Vázquez Sastre, que escriu *En tierras del Rif: pequeño estudio psicológico de la raza mora* (1913). A diferència de Franco i de Mola, que tenen una perspectiva més agressiva, considera que el deure d'Espanya és despertar el poble marroquí a la llum de la civilització. També ho fa des d'una postura nacionalista: totes les nacions del món estan mirant Espanya: «Hay que demostrar á las demás naciones que sabemos colonizar y no olvidemos que los ojos el mundo civilizados están pendientes de nuestra labor en el continente africano» (Vázquez, 1913: Introducció). Aquest text és especialment important per a l'anàlisi de l'home marroquí.

Un dels portaveus principals d'aquest grup de militars africanistes i difusor de les seves gestes al Marroc és el metge militar Víctor Ruiz Albéniz. Durant el seu període africà, Albéniz escriu nombroses obres de descripció de la societat marroquina. Conviu amb els militars africanistes al Marroc i n'és un ferm defensor. Arriba a establir amistat amb Franco i sempre defensa Millán Astray, cap de la legió. Quan comença la Guerra Civil, es posa al servei dels insurrectes i es converteix gairebé en el cronista oficial. És conegut com un personatge molt rellevant en l'aparell de propaganda franquista. Les seves cròniques triomfalistes i patriòtiques agraden molt a Franco (Nerín, 2005: 136).

D'entre l'àmbit dels militars, citarem com a contrapunt l'obra d'Eugenio Noel. Compararem els seus plantejaments amb les opinions majoritàries sobre la masculinitat colonial que expressen la resta d'autors esmentats. A diferència de la resta d'autors estudiats, Noel es mostra crític amb l'exèrcit marroquí. Bohemi d'ideologia republicana i socialista, es dedica al periodisme, publica sovint a *España Nueva*. El 1909 s'allista com a voluntari per lluitar al Marroc. Les seves crítiques a l'exèrcit (a la corrupció dels oficials i els luxes amb els que viuen a la campanya) l'acaben duent a la presó. Allà segueix escrivint els seus relats crítics sobre l'exèrict, que són publicats per subscripció popular el 1909 amb el títol *Notas de un Volunario* (Barreiro, 2001). Ara bé, la crítica d'aquest autor no és pas a la colonització en si mateixa ni tampoc a la guerra que considera necessària i legítima per a Espanya, sinó a la ineficàcia i la corrupció a l'exèrcit. Noel considera que el projecte colonial és una oportunitat per regenerar la pàtria i refer l'honor nacional que s'ha perdut perquè no s'ha conduït adequadament.

Critica, sobretot, la falta de formació dels oficials i dels soldats al Marroc i la corrupció. Tanmateix, no deixa de ressaltar les heroïcitats i els èxits bèl·lics dels espanyols.[16]

També volen divulgar la situació de les tropes espanyoles al Marroc altres autors que no són estrictament de l'àmbit militar. Veurem, doncs, de quina manera aquestes idees dels sectors militaristes es transmeten a altres àmbits socials. Una d'aquestes persones que relata l'experiència marroquina és el periodista i escriptor Juan Berenguer, que serveix a Melilla i escriu *El ejército del pueblo, nuestras glorias por los campos de África* (1925), publicat per Artes Gráficas, una de les impremtes més conegudes de Melilla que sorgeixen arran dels conflictes (Moga, 2007a). Escriu aquesta obra per explicar el que realment han viscut els soldats al Marroc i donar fe de les seves heroïcitats. Vol contrarestar els prejudicis i els rumors sense fonament que s'estan difonent sobre l'exèrcit. Considera que s'ha de deixar testimoni de la lluita per la pàtria dels soldats espanyols al Marroc. És aquesta lluita el que realment fa homes els homes i els allunya del simple materialisme. El seu planflet es una defensa clar de l'exèrcit i la colonització al Marroc, vol que la societat conegui les grans gestes que els soldats espanyols han realitzat al Marroc.

Per tal de veure la difusió que tenien els models de masuclinitat que es configuren en auest context colonial farem esment al relat que es fa dels fets al Marroc a la premsa, com per exemple en les cròniques escrites al *Diario ABC*, a *La Vanguardia* i al *Telegrama del Rif*. En la mateixa línia, analitzarem dues novel·les populars per veure com es difonen aquestes concepcions sobre la masculinitat que es configuren en el context africà. A principis de segle, el tema africà és habitual en la novel·la popular i en sorgeixen nombroses amb l'Àfrica com a escenari, normalment inclouen trames amoroses (López, 2006, Carrassco, 2000, López, 1994). Són una font excel·lent, doncs, per analitzar les relacions de gènere i especialment la masculinitat en aquest context.

Tractarem, en primer lloc, la novel·la de Tomás Royo Barandiarán *Allá en el Rif* . Segons explica López Barranco (2006), aquesta és una de les primeres novel·les populars que se centra en la guerra i prescindeix de temes orientalistes. Escrita al voltant de la derrota del 1921, converteix els fets en material de ficció, i té un èxit notable. La novel·la té clarament com a objectiu defensar els ideals colonials i patriòtics (López,

[16] En el capítol cinquè ens ocuparem dels autors que estan completament en contra de la colonització i de la guerra.

1994). El seu autor és professor de l'Escola de Comerç, de l'Acadèmia Militar i del Liceo Hispano a l'Aragó. A banda de la seva activitat com a professor, destaca la seva labor periodística: publica a l'*Heraldo de Aragón*. La seva obra té força difusió. Es dedica especialment a la literatura i al periodisme destinat al públic femení. Des d'una postura nacionalista defensa clarament l'acció colonial com a via d'afirmació nacional d'Espanya (Aragón, 1949).

Una altra novel·la interessant per a l'anàlisi d'aquesta recerca és *En la guerra*, de Carmen de Burgos, que recrea les seves cròniques sobre la guerra publicades l'estiu del 1909 a l'*Heraldo de Madrid*. Carmen de Burgos, dona pionera que exerceix com a mestra, és una periodista i escriptora i usa el pseudònim *Colombine*. Es considera una de les primeres dones reporteres de guerra a Espanya. Obertament republicana i feminista, lluita durant tota la seva vida pel reconeixement dels drets de les dones (Marín, 2013; Pozzi, 2011; Zaplana, 2005; Zapata, 2011). El cas d'aquesta novel·la és especialment interessant per analitzar el model de masculinitat i la ideologia colonial i nacional hegemònica en aquest context. La mateixa De Burgos explica, en el text «Guerra a la Guerra» (1913), que en les cròniques que publica sobre el Marroc no pot expressar lliurement les seves opinions perquè és víctima de la censura. Malgrat que algunes autores han considerat que aquesta novel·la expressa una mirad crítica a la colonització i la guerra (Pozzi, 2011; Zaplana, 2005; Zapata, 2011), nosaltres considerem que reprodueix en bona mesura els valors sobre la colonització i sobre la masculinitat hegemònics en aquest moment. El fet que es vegi condicionada per la censura fa que aquest text sigui una bona mostra de quins són els valors permesos i dominants. Les novel·les de De Burgos i de Barandiarán se situen en l'escenari bèl·lic i tenen trames d'amor. El format de novel·la permet analitzar amb més profunditat el model masculí que es defensa i la seva relació amb la feminitat.

Finalment, també ens referirem a un altre sector present al Marroc, els religiosos. Ho farem a través de la conferència «El estado social de los mahometanos en Marruecos» del franciscà Rafel González, missioner apostòlic al Marroc. Pronunciada a la Reial Societat Geogràfica el 12 de juny de 1912, el franciscà apel·la als seus 12 anys de residència al Marroc per demostrar el seu coneixement sobre temes africans. La seva motivació és donar a conèixer la societat marroquina perquè la conquesta de l'Àfrica és el deure d'Espanya, per això es refereix també al testament d'Isabel la Catòlica. Es mou en tot moment per l'amor a una pàtria que té el deure de regenerar els seus veïns

degenerats. L'autor presenta una visió força negativa de la societat marroquina. De fet, l'Església adopta una actitud força bel·ligerant respecte els marroquins, molt pròxima a l'exèrcit, i difon el discurs de la barbàrie de la religió musulmana (Bachoud, 1988).

Tots aquests autors es mostren clarament defensors del projecte colonial i de la necessitat de la conquesta a l'Àfrica per a l'afirmació de la nació espanyola, en el marc de la resta de nacions europees i també en contraposició als rifenys. Sigui des de postures més militaristes i agressives o més civilistes, tots comparteixen certs models de masculinitat militar i heroica i una imatge determinada del guerrer rifeny com a home. La varietat de textos permet analitzar quines són aquestes idees comunes sobre la societat marroquina i també sobre els soldats espanyols i marroquins, compartides des de les publicacions de les acadèmies militars, els relats novel·lats que fan els mateixos soldats de la guerra, les publicacions que dels interventors per explicar la societat marroquina i, fins i tot, la premsa i les novel·les populars.

Tot seguit, analitzarem, en primer lloc, l'arquetip masculí del soldat espanyol. En segon lloc, el relacionarem amb les discussions en relació amb la qüestió sexual a l'Espanya del moment i a continuació farem el mateix amb l'home rifeny. En tercer lloc, relacionarem tots dos arquetips de masculinitat amb l'ideal nacional i la divisió colonitzador-colonitzat. Finalment, no ens oblidarem de fer referència a les figures femenines que acompanyen aquests soldats.

5.2 L'ARQUETIP DEL SOLDAT ESPANYOL EN LES GUERRES DEL RIF

5.2.1 El valor del soldat espanyol: bravura i determinació

En les fonts analitzades i les referents al Marroc durant aquest període, el soldat és un arquetip omnipresent. La primera distinció significativa que fan els textos analitzats és lèxica: la majoria dels textos diferencien entre *soldado* i *combatiente* o *guerrero*. Els soldats són els espanyols, els guerrers o combatents són els marroquins. En les pàgines següents esbrinarem el perquè d'aquesta diferència lèxica.

Primerament descriurem el soldat espanyol. La qualitat principal que el defineix és el valor, la capacitat d'afrontar els perills. Això es refereix a l'element bàsic de control dels propis instints a la fermesa interna: controlar l'emoció de la por. Així queda definida la qualitat més important de la masculinitat en aquest context. A la novel·la de

Carmen de Burgos *En la Guerra*, es presenten, des de l'inici, els personatges masculins de la manera següent:

> El comandante Ramírez había hecho toda la campaña de Cuba, era generalmente estimado por su valor y su cultura en todo el ejército. Después de pasados unos años en la reserva viajando por el extranjero, volvía al servicio activo, cuando la patria lo necesitaba de nuevo. (De Burgos, 1909: 3)

Més endavant es presenta l'altre protagonista de la novel·la així: «Entonces era segundo teniente, el más joven de la compañía… y ya un bravo» (De Burgos, 1909: 3). Ja des de l'inici, es caracteritzen els personatges masculins protagonistes com a valerosos. Així doncs, el valor es presenta com una qualitat innata, que es posseeix des de jove per la pròpia constitució. Es destaca el fet que, per aquestes qualitats, obtenen el reconeixement dels seus iguals: el comandant «es estimado en todo el ejército» pel seu valor i també per la seva cultura.

També en el desenvolupament de les batalles trobem les escenes en què es descriuen les proeses dutes a terme pels soldats, que demostren contínuament el seu valor. Per exemple, en la mateixa novel·la de De Burgos (1909: 17) es descriu l'escena de batalla següent:

> Veía las tropas envueltas en la neblina del humo revolverse en mil complicadas operaciones, marchas, avances, retrocesos: las guerrillas protegían las columnitas que avanzaban. Se angustiaba de verlos subir aquellas lomas, coronadas de «moros», a pecho descubierto; no podía distinguir unos de otros; veía caer á algunos, otros quedaban tendidos detrás de sus compañeros.

De nou s'emfasitza en les escenes de guerra com els soldats exerceixen el seu valor en el marc de les dificultats de la batalla. En aquesta obra i en moltes d'altres, els autors s'entretenen a descriure el paisatge natural en el marc del qual es produeix la batalla: es veuen els soldats pujant les muntanyes envoltades de fum, l'entorn natural hostil enalteix les qualitats físiques dels homes que lluiten. Com hem explicat, en el capítol 1 el paisatge hostil i agreste és un dels elements que ajuda a la configuració de la masculinitat

La capacitat de resistir la por i no deixar-se vèncer per les emocions és una de les qualitats més destacades de la masculinitat. La novel·la de Royo Barandarían narra

un passatge on el grup de soldats on es troba el protagonista pateix l'atac de diversos projectils enemics. Davant d'aquesta situació, en què «el pánico se extendió por todos los vecinos que querían huir de allí inmediatamente», el protagonista masculí de la novel·la és precisament qui sap vèncer aquesta por i trobar la serenitat d'ànim i l'optimisme per resistir en aquest moment delicat.

> En el campamento del 93 de línea hubo también movimiento. Los soldados pusiéronse en armas; hubieran querido los pobrecillos salir y fieramente escalar las alturas, donde la artillería mora funcionaba. El bombardeo persistía cada vez con más intensidad, y la inquietud era también mayor. Entonces Ricardo tuvo una idea genial; no sé de donde sacó una guitarra: Marianón, el hércules del regimiento, hizo lo mismo y otros los imitaron formando gentilmente una nutrida ronda y, en la noche oscura y trágica, oyéronse los alegres compases de una jota y este canto, tan vibrante y español, electrizó a los soldados. Lo que comenzaba a ser inquietud y desasosiego trocóse en animación y alegría. (Royo Barandiarán, 1922: 33)

De nou emfasitza com les qualitats dels soldats espanyols han aconseguit vèncer la por, han desconcertat i vençut l'enemic, «que desde lo alto de sus guaridas, no podían comprender, cómo los españoles, cuando ellos pretendían amedrentarlos, recibían tan terrible acontecimiento con músicas y jolgorios» (Royo Barandiarán, 1922: 34). Aquesta actitud de vèncer el temor i superar-lo es relaciona amb l'heroïcitat i també amb la serenitat d'ànim per superar les situacions difícils: «Cruzó como un ráfaga la alegría que a todos animaba. Contento, que tantas veces salva las situaciones más difíciles y compormetidas; porque esta bella despreocupación, crea el arrojo y tras sí va casi siempre el heroismo…» (Royo Barandiarán, 1922: 34).

Precisament aquestes demostracions de valor i d'acompliment amb el deure, molt especialment a la batalla, són les que converteixen els nens en homes, fet que demostra que es tracta d'una qualitat bàsica de la masculinitat:

> Todos hablaban en voz baja de de grandes proyectos, de grandes salidas heroicas, del esfuerzo supremo que había de llevar a término ansiado. Los soldados no eran ya aquellos muchachos que apenas sabían cargar un fusil. Habían sentido el latigzao del 27 de Julio, olfateaban la embriaguez del combate y sentían ansia de represalias (De Burgos, 1909: 12).

Aquest passatge mostra com el fet d'assumir el paper de soldat, l'ànsia del combat, l'esforç i el fet de fer pròpia la voluntat de venjança dels companys són els camins que porten els nens cap a aconseguir una masculinitat completa i a esdevenir homes. Veiem com el fet d'haver entrat en combat els converteix de «muchachos» a homes, soldats. En la novel·la de Royo Barandiarán es reprodueix el mateix ideal de l'home soldat. També, en aquest cas, ens trobem en el procés d'afirmació de l'home adult en el qual el valor i les proeses militars tenen un paper preponderant:

> Ese batallón que acaba de surgir a la vida militar, con alegría infantil, espera poder hacer una hombrada, quiere codearse con las viejas unidades que tantos laureles cuelgan de sus banderas, venerables regimientos que datan del tiempo de los Felipes y los Carlos que pasaron sus enseñas triunfales por todo el mundo. El 93 de línea anhela escribir la primera página de su historia de una manera brillante, y en el ánimo de sus jefes, oficiales y soldados, está el marchar a primera línea. (Royo Barandiarán, 1922: 20)

Com veiem, els joves que apareixen a la novel·la estan ansiosos per poder entrar al camp de batalla, una disposició que es valora molt com a qualitat:

> Ricardo contempla a los legionarios, con místico silencio, y en sus ojos tranquilos, en su semblante, parece leerse el deseo que tiene de marchar también, al frente a pelear junto a aquellos sus hermanos de armas, para demostrarles, que, a pesar de ser ellos soldados nuevos, sabarán batirse como los veteranos, para compartir el puesto de honor, entre todos los regimientos que allí llegan continaumente. (Royo Barandiarán, 1922: 31)

L'ànsia d'aquests soldats mostra quines són les qualitats que ha d'acomplir tot aquell que vol ser un home. En aquest passatge trobem tots els ingredients que ofereix la guerra a la masculinitat: el desig d'anar a lluitar, d'aconseguir l'honor i passar a formar part del grup de germans que formen els soldats en armes.

Al *Diario ABC* també es parla dels valors heroics dels soldats que entren en combat per primera vegada. En un article titulat «Bautizo de Sangre» es reprodueix una carta d'un pare a un fill en la qual el primer escriu l'emoció que sent perquè ha pogut veure «a los bisoños entrando en fuego». Ho descriu així:

> Y te encargo que no te acobardes por nada que yo también estuve en la guerra y salí bien de ella [...], te aconsejo que tengas valor con los moros que apuntes bien y a la cabeza [...], se apunta bien para hacer blanco en esos traidores que pelean contra la madre patria. Te encargo mucho valor y corazón que ese juramento que hiciste a la bandera hasta derramar la última gota de sangre hay que cumplirlo como tu padre y tu abuelo han sabido cumplirlo; así es que te encargo mucho valor y corazón (*Diario ABC*, 1921: 7).

Ruiz Albéniz, en la seva obra *La verdad de la guerra,* representa aquest soldat que va entusiasmat a lluitar. Després d'uns dies esperant, explica que finalment la moral de la tropa retorna al campament (1909: 50):

> Ya para muchos resultaba insoportable la quietud de los campamentos; casi deseaban ir á los convoyes, sólo para oír las balas; y en Melilla sólo se escuchaba esta pregunta: ¿pero cuándo salimos? El día 19 de Septiembre tuvieron satisfacción aquellas impaciencias de nuestros soldados. En Melilla corrió un aura de alegría, se creó una atmósfera de entusiasmo, y todo era regocijo. ¡Los soldados deseaban la lucha, y hacia ella marchaban con cantares en los labios y pujanza en los corazones! El combate de Taxdirt del día 20 es quizás la página más gloriosa de la actual campaña. Fue un desbordamiento de fiereza, de ardor bélico. Aquel día no necesitaron los soldados el estímulo de los oficiales ni éstos tuvieron que colocarse en primera línea para dar ejemplo. Entusiasmo, disciplina, heroísmo, eso tuvieron los soldados del día 20.

Aquí veiem reflectides les qualitats del soldat, disciplina, valor i, sobretot, desig i entusiasme per la lluita. Aquest valor es presenta en termes d'animalitat, es demana «fiereza» als soldats, i en termes molt passionals, com a «ardor bélico».

En la seva obra *Diario de una Bandera* Franco també fa èmfasi en aquest desig de lluitar i de sacrificar-se. Hi descriu que els legionaris podran rebre medalles i condecoracions, però «a cambio de ésto, los sacrificios serán para ellos, combatirán siempre, morirán muchos, quizá todos.... Los futuros soldados le miran fijos, parecen sentir sus palabras, y en algunos de los ojos de aquellos curtidos rostros se ve brillar la emoción» (Franco, 1956: 38). Són homes durs, aguerrits, que estan emocionats de poder lluitar.

El component del valor queda molt ben expressat en l'obra de Juan Berenguer, *El ejército es el pueblo, nuestras glorias por los campos de África.* En la descripció dels successos d'Annual fa una descripció detallada dels actes de valor dels soldats, intentant emfasitzar la seva importància i reconeixement. Relata la resistència a Annual davant de totes les dificultats i especifica que «el campamento arde; ningún oficial ni el jefe ha intentado salvar la vida: murieron todo heroicamente. Gesto gallardo que nos recuerda a Numancia» (Berenguer, 1925: 66). Es destaca com a valor el fet de no voler salvar la vida. La mort es considera un mèrit, es remarca com un «gesto gallardo». A continuació, fa una descripció detallada dels diversos actes de valor duts a terme pels diferents soldats:

> Teniente médico don Wenceslao Perdomo Benítez que en la mañana del día 23 de Julio, al recibir aviso de que el jefe de la posición de Izen-Lassen, teniente de artillería D. Eduardo Ases, había sido herido por bala enemiga, montó a caballo y, entre una lluvia de balas, salió de su campamento- Azib de Midar-llevando por toda escolta a un soldado «moro»: consiguió llegra a Izen-Lassen, y apenas había curado al teniente Ases, el enemigo penetraba como torrente en la posición, pasando a cuchillo a sus defensores. (Berenguer 1925: 69).

Es destaca en aquestes escenes el valor per sobre de l'eficàcia. Segueix amb el relat de les accions que determinats soldats han dut a terme per defensar-se davant de tots els contratemps i en condicions extremadament difícils, i especifica, perquè en quedi constància:

> Y con igual tesón y con la misma grandeza de alma, hicieron gloriosa defensa de sus jurisdicciones el capitán San Fernando, 11, don José Escribano Aguado— Posición a de Tuarda— del 22 al 28 de julio; don Felipe Navarro Zaragoza, capitán de Melilla, 59. (Berenguer 1925: 69)

De nou, veiem les qualitats que es demanen: «tesón» i «grandeza de alma», una expressió que reiteraran diversos autors. També en el relat de Franco (1956: 97) es destaca aquesta qualitat del valor irreflexiu encara que impliqui perdre la vida i que els supòsits de victòria siguin minsos. En una escena de batalla:

> La empresa es arriesgada; los que vayan seguramente no llegarán; tal vez mueran todos; si hay alguno de vosotros que desee ser de la empresa que de un

paso al frente. No terminó la frase. Los soldados han dado todos un paso hacia adenlante...

En un altre passatge del seu diari explica com dos soldats es presenten voluntaris per una mort segura:

> Todos se pelean por ir; entre ellos escoge a un cabo y catorce legionarios que ve más decididos; es el cabo Suceso Terrero, cuyo nombre ha de figurar con letra de oro en el Librod e la Legión. Saben que van a morir [...]! Así se defiende una posición!... ¡Así mueren los legionarios por España! (Franco, 1956: 108)

A la premsa apareixen també relats d'heroïcitats similars. La resistència del general Navarro, que finalment cau presoner, és una constant a la premsa:

> Dicen que allí se encerró el general Navarro con unos 600 hombres, resto de los 20.000 que formaban la guarnición de Melilla. Luchan día y noche, a todas horas, contra un enemigo que les rodeaba y rodea aún la posición, parapetados en todas partes, en el mataderoa en la aguada, para impedir ela provisionamiento de la posición. (*La Vanguardia*, 1921: 9)

Hi ha moltes cròniques que expliquen fets de guerra i anècdotes de soldats concrets. En una crònica breu del *Diario ABC*, un article titulat «Muerte gloriosa de dos hermanos, capitanes de artilleria», es relaten les heroïcitats de dos germans:

> Viendo que la posición irremisiblemente caería en poder del enemigo [...] inutilizó el material de la batería y acordó con el teniente Bustamante y los demás oficiales perder la vida antes que caer prisioneros, como así lo efectuaron. Su hermano D. Miguel que se encontraba en una posición inmediata , según las últimas noticias, murió de una manera semejante. (*Diario ABC*, 1921: 11).

L'obra de Berenguer és un exemple clar del que es demana a l'home soldat: sobretot, el compliment del seu deure davant les dificultats apel·lant sempre al seu inigualable valor i a actituds com ara la gallardia i la grandesa de l'ànima:

> Ante la acometida decidida de nuestros soldados [los enemigos] no soportan la presión de estas valerosas fuerzas que igualmente atravieasan una llanura a la carrera, bajo el fuego adversario, que se lanzan sobre las montañas haciendo la ascensión a saltos entre las breñas y sobre los chacales que aniquilan las fuerzas

> más potentes; o descienden a los barrancos para sacar de sus guaridas al enemigo en una terrible lucha al arma blanca o a brazo partido. (Berenguer, 1925: 76)

De la mateixa manera s'expressa Franco quan descriu aquest valor temerari irreflexiu, que és com un impuls. Fins i tot quan s'està ferit s'ha de continuar amb aquest ànim: «Los leginarios avanzan decididos, corriendo por la barrancada; dejan atrás a los caídos que los camilleros incansables retiran a los espacios desenfilados [...], un soldado, con un balazo en el pecho, corre animosos a nuestro lado; sigue combatiendo» (Franco, 1956: 116).

En tots aquests passatges s'elogia el valor com a principal característica de la masculinitat, però hem de veure quin significat té aquest concepte en cada context. Es fa un elogi d'un cert valor irreflexiu, passional, que apel·la a expressions com la «grandeza de alma» i la «fiereza». És el valor que fa que els homes no dubtin a travessar el pla sota el foc enemic. Des d'aquesta perspectiva, el fet que aquestes accions condueixin a la mort és més aviat un mèrit que no pas un error de càlcul. S'emfasitza una idea de valor que reconeix la bravura, la intrepidesa irreflexiva pròpia dels soldats espanyols.[17] Franco elogia aquests mateixos valors: es destaca l'«elevado espíritu y perfecta disciplina de las tropas de esta columna que dan orgullo al Mando, muy especialmente la Legión cuya moral siempre muy levantada, y ardorosa acomotividad, no han podido entibiar las numerosas bajas hasta hoy sufridas» (Franco, 1956: 146)

L'èxit s'ha de basar en l'esperit, en l'exaltació. Així es comporta la legió, són homes especials que, quan la resta es desanima, mantenen la moral ben alta:

> El enemigo, con gran arrojo, ataca por todos lados; el coeficiente moral de las tropas peninsulares es sobrepadasado y el frenrte de la izquierda vacila en algunos puntos. Los momentos son de gran emoción y en el sectora amenazado volcamos nuestros hombres y nuestro espíritu, los sostenes de las unidades de leginarios acuden al lugar en peligro y acometen al enemigo [...] en las peñas los leginarios rivalizan en entusiasmo; se han regitrado mil episodios: unos retienen en medio del fuego dos ametralladores [...], otros avanzan a contrapendiente y a pecho decubierto aguantan la reacción; un acemilero ha rebasado bastante las

[17] Labanyi (2012) interpreta aquesta idea de l'obsessió per no defallir, per mantenir-se sempre erecte, com una mena d'obsessió per l'erecció.

> guerrillas y de pie en la ladera dispara sobre los moros, su camisa blancas se destaca notablemente y está en el lugar en que el fuego enemigo es más mortífero. (Franco, 1956: 134)

De nou es produeixen en aquest passatge apel·lacions a un valor extrem que arrisca la vida: perdre-la és, de fet, un mèrit, voler conservar-la, un defecte.

Hi ha un valor que es presenta com una qualitat d'alguna manera innata a l'home, que es posseeix o no es posseeix: «el comandante era joven y ya un bravo». S'elogia el fet que els homes siguin capaços de qualsevol acció per acomplir el seu deure malgrat que sigui inconscient, temerària o «a pecho descubierto». Comprovem, a més, com en aquests diversos passatges s'emfasitzen altres qualitats, com ara l'ànsia pel combat. Es parla en termes gairebé animals de la guerra, concebuda com un fet instintiu en els homes. S'evoca el desig dels soldats joves d'entrar a la batalla fent servir expressions com «olfatear» o «embriaguez» en referència al combat, i també es parla de lluitar «fieramente». Veiem com la lluita es presenta en comparació amb la lluita amb animals, poc tècnica i molt física, que es fa gairebé cos a cos: a «arma blanca» o «brazo partido». L'entorn natural i poc tecnificat que s'evoca, els brenys, els barrancs, els turons, fan referència també a un model d'home soldat molt fort i capaç físicament, proper a la natura. En aquest sentit, el cos és molt important i s'emfasitza com una qualitat necessària dels homes. Entre els components de la legió es fa la selecció i s'aparta a aquells «hombres agotados o poco resistentes, sin salud para ser legionarios» (Franco, 1956: 38)

També hem vist en aquests exemples que es parla de l'ànsia de represàlies i l'ànsia de venjança com una part important de la definició del valor. Per tant, el valor en significa desig de combat, irreflexió, energia, desig de venjança i impuls, encara que impliqui una mort que s'hauria pogut evitar. Tot això requereix unes qualitats corporals determinades que permetin una lluita cosa a cos i baixar als barrancs i pujar a les muntanyes.

Aquest significat de la qualitat del valor ens parla de la virtut masculina de l'acció i la determinació amb tant d'entusiasme que llinda amb la bogeria. En un passatge de l'obra de Mola se'ns mostren aquestes qualitats que es demanen a l'home: principalment l'energia, l'esperit d'actuació i la determinació enèrgica que tant es

valoren en la masculinitat. Davant la situació bèl·lica més desesperada, explica la seva actuació:

> Las máquinas funcionaban admirablemente. De pronto otro «moro», éste con chilaba parda, saltó de la trinchera y siguió al anterior. —¡Ya son nuestros!— exlcamé. Puesto en pie sobre el parapeto, dándome perfecta cuenta de que había llegado para nosotros el momento decisivo. Y seguí gritando con toda la fuerza de mis pulmonoes: —A ellos señores! A ellos! ¡Que corren! ¡Que corren! ¡Que son nuestros! Fuera todo el mundo del parapeto. Rodríguez Couto, que había permanecido durante todo el tiempo sentado a mi lado, me miraba con cara de asombro: indudablemente debió creerse que me había vuelto loco. Yo, enarbolando mi bastón, corría de un lado para otra animando a la gente. […] Aquella reacción a un tiempo enérgica y desesperada sembró el pánico en las filas de los enemigos, que inciaron la más vergonzosa de las desbandadas. Las trincheras fueron invadidas por los nuestros que dieron en tierra con los obstinados en defenderlas. El espisodio se desarrolló en instantes. (Mola, 1924: 121).

Ens narra un episodi d'extremada dificultat militar en què la seva determinació salva la situació i atorga la victòria als espanyols, mentre els moros fugen vergonyosament. L'obra del general Mola suposa un enaltiment de les qualitats masculines militars en la seva figura. Seguidament relata l'entusiasme de les tropes davant d'aquest èxit. En aquest cas l'autor es presenta com un model de valor determinació i lideratge, imposant la seva autoritat sobre la tropa i sobre l'enemic que només pot fugir de forma vergonyosa. La seva actuació és en certa manera la d'un boig, però té èxit. D'aquesta manera, el general encara les principals virtuts que ha de tenir el soldat: determinació cap a l'acció enèrgica, capacitat de lideratge i convicció. Es presenta com un líder.

En tots aquest relats, les evocacions a la religió o a la lluita contra els infidels són pràcticament inexistents. Només breument, en l'obra de Carmen de Burgos es relaciona la figura del soldat amb evocacions religioses. Aquesta imatge es reforça quan la protagonista descriu una cerimònia catòlica d'enterrament de soldats morts en el marc del campament i les figures dels soldats adquireixen una qualitat èpica. Veiem els diferents protagonistes; en primer lloc, els soldats: «Con su equipo de campaña, sus

empolvados trajes de rayadillo y el fusil en la mano, los soldados tenían algo de augusto, de imponente, como si les rodeara una aureóla misteriosa de un destino cercano» (De Burgos, 1909: 5). La descripció que en fa contribueix a una representació on els soldats adquireixen un caràcter místic i sobrenatural, ja que estan emmarcats en una cerimònia religiosa, concretament un enterrament, i la idea de la mort els sobrevola a tots. Aquesta cerimònia religiosa i l'omnipresència de la mort dóna a aquestes figures l'aurèola èpica i mística que a vegades representa la masculinitat militar.

D'entre tots ells, però, destaca la figura del general, que emfasitza aquesta qualitat èpica del valor i l'embolcall religiós li dóna encara més intensitat:

> Los rostros curtidos se inclinaban á tierra, los soldados rendían las armas y la figura al General, á caballo, al frente de los batallones, se recortaba con una aureola èpica sobre el fondo gris del paisaje… En el momento de alzar el eco de las corenta quedó apagado por el estampido de los cañonazos (De Burgos, 1909: 6).

En aquesta escena, en què es barreja el ritual religiós amb la figura de l'home, s'emfasitzen les seves qualitats quan el general destaca com a model per a la resta dels soldats de la tropa i dels homes en general. Tot queda adequadament emmarcat quan l'autora recorda que es troben en el camp de batalla: mentre es desenvolupa la cerimònia se senten els canons i es descriu l'atac al Gurugú. De la mateixa manera, el model d'home apareix en l'enterrament d'un soldat, d'aquesta manera es remarca que un lloc privilegiat per desenvolupar la masculinitat és precisament la guerra i es fa possible justament perquè existeix la possibilitat de morir que l'home soldat afronta gràcies al valor.

Aquests passatges evoquen una figura del militar èpic, un aire que el confereix el fet de trobar-se en una cerimònia religiosa, enmig del so del combat, i també el fet que el risc de mort és molt present. La relació dels soldats amb la cerimònia religiosa és evident: s'inclinen en gest religiós davant de la figura del general, que adquireix una aureola de divinitat. Els soldats rendeixen les armes com si es tractés d'un objecte sagrat. Sembla, però, que el que provoca aquesta èpica és la presència de la mort que els sobrevola, i no pas la seva pietat. Aquesta mena de descripcions presenten la guerra com una experiència transcendent i valorable. Els seus protagonistes són personatges augustos i imponents, envoltats per una aurèola d'èpica.

Aquestes representacions de la guerra també afecten la representació de la masculinitat. Fa que els homes en lluita adquireixin aquesta caràcter èpic i s'acostin a la figura mítica d'home de cos robust i august. Hem vist en un passatge citat anteriorment com els soldats joves admiren els veterans de manera reverencial: «Ricardo contempla a los legionarios, con místico silencio, y en sus ojos tranquilos, en su semblante, parece leerse el deseo que tiene de marchar también, al frente a pelear junto a aquellos sus hermanos de armas» (Royo Barandiarán, 1922: 31). El soldat jove admira de forma reverencial els soldats veterans, s'utilitza vocabulari religiós per expressar-ho, se'ls mira amb «místico silencio». Aquest tipus d'evocacions emmascaren la cruesa i l'absurditat de la guerra i envolten la figura de l'home soldat de cert romanticisme.

El cos dels soldats és un element important en la definició de la masculinitat: es descriu els soldats de la tropa amb la roba de campanya plena de pols, simbolitzant l'esforç, i amb el fusell a les mans, atributs del soldat. Malgrat això, es destaca la majestuositat i la potència dels cossos com a «augustos» y «imponente». D'aquesta manera, en aquesta mateix passatge, no és només el general qui apareix com a figura èpica, sinó qualsevol soldat pel fet de ser-ho adquireix aquestes qualitats eminentment masculines, a través precisament del cos: un cos fort en un model de masculinitat robusta. Se segueix remarcant amb l'expressió «rostro curtido» l'efecte de la batalla sobre el cos dels homes de manera que s'emfasitza el sacrifici fet. És a dir, les qualitats del bon soldat han de quedar marcades al cos. A la novel·la *Allá, en el rif*, de Royo Barandiarán, també es mostra clarament aquesta idea en què els soldats nous aspiren a adquirir les marques d'aquestes qualitats en el cos, com els legionaris que estan «curtidos por la lucha». Aquestes evocacions del cos es refereixen a la demostració d'haver viscut la batalla amb un esforç màxim. També es fa referència a la idea del cos resistent en les descripcions de les batalles on els soldats baixen als barrancs i són capaços de pujar als turons i baixar als brenys. Com hem dit, el paisatge natural agrest emfasitza les qualitats del cos.

5.2.2 Enteresa i autodomini

Una altra de les qualitats que es demanen és enteresa i autodomini, sobretot per evitar el defalliment i per ser capaç de portar a terme aquesta acció enèrgica decidida. L'obra de Mola ens ofereix alguns exemples d'aquestes idees. En un dels seus

passatges, l'autor censura la figura del general abatut davant la derrota d'una de les seves posicions:

> En la antigua casa de la Policía se hallaba Bermúdez de Casto con el coronel Curiel, el teniente coronel De Benito, su hijo, oficial a las órdenes. Serrano encontró al General en mangas de camisa, sentado en uno de los divanes morunos y bajo una gran pesadumbre, que no trataba de disimular. (Mola, 1924: 42)

Mostra un general abatut pel desànim davant la notícia de la derrota d'una de les posicions, i significativament s'explica que el general apareix assegut en un divan moresc: «La posición ardía en aquel momento. Los Hoj, Tazza y Solano demandaban auxilio; si no se iba pronto, sucumbirían también. ¡Era horroroso… Le anonadaba tanta desventura» (Mola, 1924: 42). Un dels elements principals del valor que es demana a l'home soldat és el fet de mantenir la calma i la serenitat davant les adversitats, l'abatiment se censura com a símptoma de fluixesa i debilitat: el general està aclaparat per les dificultats, «anonadado por la desventura» i significativament jaient en un divan. L'home ha de mantenir l'energia i l'optimisme fins i tot en els pitjors moments. Es demana tant el control dels altres com el control d'un mateix, de la pròpia fermesa d'esperit i resistència a les penalitats, sense desanimar-se. L'autodomini és fonamental per mantenir control sobre un mateix i, per tant, poder exercir autoritat sobre els altres, lideratge i determinació.

És precisament aquesta actitud d'autodomini la que Mola elogia contínuament en la seva obra: davant els perills és important mantenir la serenitat. Tenim l'exemple positiu d'un altre general: «El general Aizpuru […] se daba perfecta cuenta del mal cariz que iban tomando los acontecimientos, hacía esfuerzos por aparecer sereno y, a ratos, hasta optimista» (Mola, 1924: 21). Malgrat les dificultats, és important per a l'home no decaure ni defallir, sinó mantenir la calma i l'optimisme davant l'adversitat. Durant tota l'obra apareix la figura de l'autor com a model positiu de masculinitat: una de les principals qualitats que vol mostrar és precisament aquest serenitat, aquesta capacitat d'afrontar les dificultats.

També i fins i tot davant la mort s'ha de tenir aquesta enteresa. En un altre passatge, el general Mola parla amb un ferit, ja moribund:

> Fui al encuentro de ambos oficiales. Delante venía la camilla de Casas, quien al verme me estrechó las manos apretándolas contra su pecho ensangrentado, al mismo tiempo que decía: —Mi Teniente Coronel, muerto, estoy muerto! Me han dado en la columna vertebral. —No hombre, no. Eso no será nada, ya verá usted— le repuse para hacer desaparecer su preocupación. —Sé lo que tengo, mi teniente coronel. No siento las piernas: ¡estoy muerto!—, repitió con gran entereza. —Por dios no diga tonterías. Ahora le verá el médico. (Mola, 1924: 99)

Es destaca especialment l'enteresa del soldat davant la mort, ni en el moment de morir té por, perd el control o els valors que els fa home: és un exemple de serenitat.

Una altra de les característiques que defineixen la idea de valor en l'home soldat és la capacitat d'assumir responsabilitats. En l'obra de Mola, aquesta idea apareix repetidament, la seva figura apareix com un exemple també en aquest sentit. En el seu diari explica com va haver de prendre una determinació important i com en va haver d'assumir sol la responsabilitat: va desobeir l'ordre d'un superior perquè gràcies a la seva astúcia va saber que part dels soldats moros de la seva tropa estaven a punt de desertar i va haver d'aturar una operació. Davant d'aquesta situació, ell dóna mostres d'aquesta responsabilitat:

> Y ahora, señores —dije dirigiéndome a los jefes, que aún permanecían en mi tienda—, asumo todas las consecuencias de estas determinación, que creo firmemente es la que debo adoptar; mas si mi conducta no merece la aprobación general en jefe, no quiero compartir con nadie responsabilidades: daré a éste incidente una solución personal y definitiva. Hay errores en la vida que no se deben pagar más que de una manera. (Mola, 1924: 148)

Aquest acte de decisió es veu recompensat pel reconeixement dels seus iguals i superiors, emfasitzant de nou la capacitat de superar adversitats de l'autor, la seva responsabilitat. Són elogis que el propi autor copia en la seva obra, un compendi clar de les virtuts militars masculines modèliques:

> En circunstancias tan críticas —las del sector Xauen en septiembre de 1924— Mola, sobreponiéndose a todo, sostuvo con firmeza su puesto y con falta de piensos que le impedía hacer uso del ganado, con escasos víveres y recursos de toda clase, con no abundantes municiones, con número grande de heridos mal

> asistidos y siendo la mayor parte de su fuerza de indígenas, trabajada por el enemigo para inducirla a dejar nuestra causa, en situación tan incierta y angustiosa ante la persistente hostilidad contraria, no se limitaba a la defensa pasiva, sino que el 13 de septiembre al ser el campamento atacado seriamente a favor de atrincheramientos consturidos durante la noche, dispone Mola la salida, ataca las trincheras y en la lucha cuerpo a cuerpo sus fuerzas rechazan el ataque cogiendo muertos, armas y municiones y prisioneros, mereciendo ser felicitada la columna por el general jefe […] con su proceder en Dar Akkoba, además de demostrar valor, energía y aptitudes militares en un mando independiente superior a su empleo y ejercicio en circunstancias de excepcional gravedad, obtuvo el indubdable resultado de hacer posible la salvación de Xauen y quedar aún en su columna energía y espíritu para ayudar a las que avanzaron sobre Xauen […]. [El enemigo] dirigió sus persistentes esufezos [sobre la posesión] que frustró el buen comportamiento de la columna y de su jefe, el teniente coronel Mola. (Mola, 1924: 149)

De nou es repeteixen qualitats com la determinació, la capacitat d'una acció enèrgica i decidida, malgrat les dificultats, i s'apel·la a l'esperit d'aquesta moral que mai es desanima.

La moral de la victòria s'explica clarament en la conferència «El combatiente marroquí y la guerra», que descriu què significa la «voluntad de vèncer»:

> Supone una voluntad implacable capaz de trazar un plan, seguirle sin vacilaciones, con tenacidad de hierro, exigiendo sin piedad el esfuerzo máximo necesario para alcanzar el éxito para explotar éste sin descanso ni paradas, sin temor a críticas ni a las dificultades y sin olvidar que la Historia demuestra que ante éstas los Cuarteles Generales se desmoralizan más fácilmente que las tropas. (Academia Militar, 1927: 321)

Aquesta victòria es basa precisament en una determinada concepció de la masculinitat que ha de ser dura com el ferro, resistir, mancada de pietat, on no importen les dificultats, el càlcul, la previsió o la bona organització: si hi ha un home dur com cal, de ferro, s'aconseguirà la victòria.

5.2.3 El valor permet el sacrifici

Entre els elements que es destaquen com a qualitat del valor és que possibilita el sacrifici, tant pels companys com per la causa. En aquestes obres es repeteix sovint la capacitat dels soldats d'assumir responsabilitats i sacrificar-se. Els exemples d'escenes en què, sense pensar-s'ho, els soldats arrisquen la seva vida per la victòria, per salvar un company o per guanyar una ofensiva, són constants. Normalment les heroïcitats necessiten d'adversitats i perills difícils d'afrontar i de poques possibilitats d'èxit. Per exemple, el general Mola relata, admirat, aquesta sèrie de gosadies dels seus subordinats (1924: 99):

> Entonces el teniente Casas mítico se adelantó con un grupo en auxilio de los caídos y bien pronto recibió un balazo en el pecho, no obstante lo cual, ¡voluntad de hierro!, siguió en su empeño, logrando llegar hasta las víctimas; un segundo balazo dio con él en tierra: quedó junto a los heridos. El teniente Otero Valderrama, que se había dado cuenta perfecta de lo ocurrido a su compañero, acudió en su socorro olvidando la violenta discusión de antes, que en corazón de valientes jamás anidan rencores. Y llegó hasta casas, y en un supremo esfuerzo, desafiando todos los peligros. A pesar de ser muchos y grandes, consiguió colocarlo en al camilla que allí por fortuna había; luego, auxiliado por dos soldados inició la marcha hacia la guerrilla y, ¡oh fatalidad! Todavía a bastante distancia de ellas cayeron los camilleros y también él con un tremendo balazo en el estómago. Arrastrándose se acercó a la camilla del compañero para, si preciso fuera, defendera a tiros de pistola.

Com veiem, la capacitat de sacrifici és infinita, sense calcular-ne les conseqüències o les dificultats. Finalment, el tinent coronel comenta l'operació i fa un homenatge als soldats en el comentari que fa d'una de les operacions:

> ¿Acaso puede exigirse más en el desarrollo de una operación de maniobra difícil teniendo que moverse las fuerzas en un terreno abrupto y hostil y acosadas por un enemigo numeroso, aguerrido, de excepcional acometividad, elevada moral y abundancia de municiones? No, no y no. (Mola, 1924: 104)

Més endavant també explica:

> No hubo una sola nota discordante, y si el mando se vió precisado algunas veces a corregir, fue para contener el ímpetu de sus subordinados, empeñados depués del episodio Casa-Otero en ser carne de camilla. Por lo visto, entendían que no era airosa salir sano y salvo de la operación. (Mola, 1924: 105)

S'emfasitza la qualitat del soldat de sacrificar-se sense temor a les ferides i a la mort. Es mostra aquesta oposició entre reflexió i intrepidesa en el cas d'aquests soldats. Malgrat la falta de càlcul i previsió realista, s'exalta el sacrifici encara que impliqui morts evitables.

Aquesta evocació al sacrifici té a veure amb les relacions afectives que s'estableixen al camp de batalla, la principal de les quals és l'amor entre els companys. La camaraderia és el principal llaç afectiu dels soldats, el motiu per la lluita que dóna un sentit de comunitat i afecte entre els homes que, moltes vegades, justifica el risc i el sacrifici (Mosse, 1991; Mondini, 2014). Com s'ha descrit en altres contextos, com l'italià (Mondini, 2014), la camaraderia amb els soldats és una de les experiències més importants que la guerra aporta als homes. Això té connotacions importants, com veurem, en la construcció nacional, i en aquest cas és el que explica el sacrificis que s'evoquen.

L'altra relació afectiva entre homes que trobem al camp de batalla és la de caire paternofilial que s'estableix entre el soldats rasos i els caps, i que queda reflectida en aquesta literatura que hem analitzat. Aquesta mena de relació paternofilial també és part de la relació afectiva de primer ordre entre camarades que s'estableix en el camp de batalla i que explica i enalteix els sacrificis.

5.2.4 La victòria

La màxima aspiració de l'home heroi és naturalment la victòria, que és exaltada com a finalitat última de totes les demostracions de valor; el màxim grau d'acompliment de la masculinitat està precisament en la victòria. Aquest valor de la victòria té relació amb conceptes com la dignitat, el fet de ser robust i no defallir i també l'orgull de no ser derrotat:

> Todas las tardes llega el remolcador del rincón de Melilla siempre arrastra tres o cuatro grandes barcazas, cargan carne de heroes heridos, la faz terrosa, la mirada ardiente, están… graves, moribundos, más desembarcan erguidos con la esbeltez

> del vencedor que lleva el cuerpo vencido, la última barcaza trae algún muerto, algun oficial que va a recibir el postrero beso de su madre, la última mirada de su padre, el último adiós de la familia y amigos, allí en el muelle mismo se ogranizan dos cortejos uno de enfermos y heridos al hospital, otro a Santa Catalina en las faldas del penacho mirando a España, y siempre besado por el sol que si es verdad que el espíritu vive ya no queda duda que éste pasará el bravo mar y besará la bendita tierra española. (Vera Salas, 1916: 8)

Aquesta representació emfasitza el cos dret amb dignitat. Malgrat que està ferit o malalt, la tensió i la rectitud no es perd, l'orgull de no ser derrotat de mantenir-se serè i vencedor mai no es perd. Fins i tots els ferits, mostren la «esveltez del vencedor» i «desembarcan erguidos». Als homes no se'ls permet la debilitat ni quan tenen ferides o estan a punt de morir. Tampoc se'ls permet la submissió o l'admissió del fracàs i la derrota. Han de ser sempre vencedors, dominadors, tenir l'autoritat, fins i tot en els últims moments a punt de la mort. Malgrat tot, la mort i les ferides greus afecten els personatges que representen el model principal de soldat només en un cas dels analitzats. Normalment el protagonista del relat surt indemne, ja que paradoxalment el model de soldat és victoriós i el patiment no l'afecta. La mort no arriba mai al protagonista, malgrat que la busca i la desitja i no la tem perquè estima més la pàtria que la pròpia vida. Justament en la retòrica del soldat la victòria el domini i el triomf són fonamentals, les ferides i les mutilacions no hi tenen lloc (Dawson, 1994).

En aquest mateix sentit, la victòria implica necessàriament la derrota i la humiliació de l'enemic com una manera de reforçar el propi orgull: d'aquesta manera es refereix als rifenys el comandant d'infanteria i divulgador dels problemes africans Vera Salas amb una projecció més desitjada que real:

> La leyenda del moro gigante ha desaparecido, este es un hombre al que se vence, se derrota, se le perdona con lastima y conmisceración, el moro huye, el moro tiene miedo, el soldado lo busca lo saca de sus cubículos y lo vence y lo ve huir (Vera Salas, 1916: 1).

També en la novel·la de Carmen de Burgos s'emfasitza la victòria que inclou la humiliació del vençut i la capacitat de domini sobre l'enemic:

> Por fortuna éstos no podían ser más tranquilizadores. Se iba de triunfo en triunfo, el Rif se ensanchaba ante el ejército español que avanzaba victorioso hasta el Muluya, Cabo de Agua, Nador y Zeluán con escasas bajas. Algunas tribus se sometían enteras. Al acercarse los españoles enarbolaban banderas blancas y acudían á humillarse con una doblez impropia de su legendario espíritu á los pies de los generales. Después del sacrificio de entregar sus armas, se postraban en tierra y besaban los cascos de los caballos. Aquello recordaba la sumisión de los indios americanos ante los conquistadores en las épocas de nuestra grandeza y poderío. (De Burgos, 1909: 13)

Aquí els marroquins representen el contramodel de la masculinitat que s'afirma. Un dels elements principals que se censuren és la seva humiliació, la derrota sense dignitat. Es reivindica així una mena d'orgull o dignitat pròpia. En aquest passatge, es recorda, a més, altres pobles vençuts pels espanyols, la qual cosa suggereix com a qualitat de la tradició espanyola la victòria i la humiliació de l'enemic. El valor de la victòria significa la humiliació del vençut, i aquesta és una de les característiques importants de la masculinitat.

Per tant, podem entendre com a característiques de la masculinitat qualitats com l'orgull, la defensa del honor i de la dignitat pròpia. Cal destacar, a més, la importància de l'apel·lació als models masculins de la conquesta imperial, amb tots els valors que això suposa d'honor, grandesa, poder i orgull de si.

No podem deixar de ressenyar certes veus crítiques amb aquests valors de la masculinitat. Especialment després dels desastres militars, algunes persones dins de l'àmbit conservador i militar, però també des d'altres postures liberals o republicanes, critiquen de l'actuació de l'exèrcit sobretot aquesta actuació poc previsora, és a dir, el model de masculinitat que actua irreflexivament. S'apel·la a una manera de fer la guerra més continguda, basada en el càlcul i la reflexió.

Bastos Ansart, militar i enginyer proper al franquisme, escriu una obra per analitzar les causes de la derrota d'Annual,[18] en la qual fa la crítica següent:

> Es constante hablar de valor; esos actos heroicos incesantes; ese desprecio de la vida de algunos jefes, heridos al comenzar la campañas, siempre delante,

[18] Tractarem més àmpliament aquest autor en el proper capítol.

> siempre cayendo...todo eso parece ilógico, anticuado, no se puede entender. [...] Valor sí, es claro, para algunos momentos! [...] Su papel [el de los jefes] no era ponerse gallardamente a caballo al frente de sus tropas para ser el primero en caer; su papel era dirigirlos bien y no caer; precisamente no caer. (Bastos, 1921: 211)

En un to molt crític, Ruiz Albéniz descriu, en la mateixa línia, un incident amb Silvestre, general responsable de la derrota d'Annual. Parla el general:

> Yo soy un hombre valiente. He estado en Cuba, y he luchado siempre bravamente. Yo tengo en mi cuerpo todas estas heridas (y se desabrochó la guerrera, y mostró también su mano mutilada). Aquel monte —y por una ventana señaló a Quilates...— lo tomo yo con mi... (hizo alusión a un atributo de virilidad). Los moros callaron avergonzados. Hubo un momento de general estupor; com comprendían a tenor de qué el general se dejaba ir por el camino de las bravatas. (Ruiz Albéniz, 1922: 240)

En aquesta visita, els marroquins apareixen com més sensats i raonables; en canvi, el general apareix com un home groller que fa referència al seu membre viril per representar la seva força. En aquesta mateixa línia, Bastos hi insisteix:

> La crítica es cierta, la queja de la nación fundada. Estamos todos tan hartos de ese matonismo odioso de la disputa callejera, del valiente de café, del héroe *tabernario*, que al ver a esos generales heroicos, nos acordaos del matonismo y al matonismo le odiamos. Hay, desgraciadamente, parte de verdad. Hay también mucha parte explicable. Hay, finamente, una absoluta necesidad de modificación. (Bastos, 1921: 211).

Aquesta masculinitat centrada en la bravura i les qualitats de la masculinitat exaltada i poc previsora es basa en la crítica a la conquesta «por reaños»: «La palabra redaños era el tema con variaciones para las hablillas del Casino militar y el Parque Hernández. Lo malo era que ese ambiente mosqueteril agradaba al propio Comandante General» (Ruiz Albéniz, 1922: 210).

Eugenio Noel dedica la seva obra posterior al desastre del 1909 a reclamar-ne responsabilitats i a criticar la manca d'organització de l'exèrcit. Ell és voluntari a la campanya marroquina i creu en la defensa de la pàtria i la necessitat de l'acció

espanyola al Marroc, però considera que no s'està duent a terme correctament. Segons ell, s'ha de reformar l'exèrcit perquè sigui més instruït i previsor. Això té conseqüències pel que fa a aquesta idea de masculinitat impulsiva arrogant, que també s'ha de corregir: critica aquest concepte de valor mal entès, basat només en la impulsivitat, la temeritat i la determinació a l'acció: «y en el cortejo experimentaba todo el horror de pertenecer á un Ejército que sólo cree y confía en el valor presonal, la resistencia física y en la sangre loca de la raza» (Noel, 1909: 36). L'autor assumeix plenament la moral militar i la defensa nacional, però considera que Espanya hauria de formar els oficials en la reflexió i la instrucció de la tropa més que no pas en «el heroismo [...]: un imperativo de la reflexion rápida, no es el instinto, el que salva es la reflexión mandada en una bala» (Noel, 1909: 188). També diu que «no conviene caer en el viejo vicio español de suplir los medios con heroísmos» (Noel, 1909: 295).

Com veiem en aquests autors que pertanyen a diversos sectors de la societat, es critiquen les tàctiques de l'exèrcit, la planificació de les empreses militars i, molt especialment, aquest valor de la masculinitat definida com a exaltació, fúria guerrera, temeritat. Aquestes crítiques que apareixen després de les derrotes militars ens indiquen que el model de l'heroisme temerari era preponderant en aquest context. En propers capítols ens ocuparem d'aquestes postures més crítiques.

5.2.5 L'home com a soldat, el soldat com a home

Com hem explicat anteriorment, l'àmbit colonial apareix com un àmbit de definició i afirmació de models de masculinitat. En alguns contextos és a través de l'aventura, en d'altres moments a través de la idea de la missió civilitzadora. En d'altres contextos, com el nostre, a través de la guerra que implica l'empresa colonial. És una guerra particular ja que es produeix en contra d'un enemic que es considera inferior o fins i tot racialment diferent. En el nostre context, veiem com en l'àmbit colonial es defineix un model de masculinitat lligat a allò militar i construït en contraposició al rifeny. Ho analitzarem en les pàgines següents. En primer lloc, analitzarem el model del soldat espanyol en relació als discursos de gènere a l'Espanya del moment. En segon lloc, descriurem el guerrer rifeny com a model de masculinitat. Comprovarem com tots dos arquetips es configuren mútuament i dialoguen per tal de definir quines han de ser les caractrístiques de la masculinitat.

Com hem dit, les característiques o els atributs dels soldats són elements fonamentals en la definició de la masculinitat. Els arquetips militars presents en la literatura colonial mostren les diverses qualitats de la masculinitat: ensenyen valors als homes. En primer lloc, es destaquen qualitats com la capacitat d'actuar sense por, sense tenir en compte les conseqüències, encara que impliqui un risc molt important. S'expressa en termes recurrents, elogiats com a valors dels homes, com per exemple la intrepidesa i el coratge, la bravura que implica una acció irreflexiva. Aquesta definició de valor com a qualitat masculina permet un element fonamental, el sacrifici pels companys o per la causa sense contemplar-ne els perills. També implica un concepte determinat de victòria com a qualitat de la masculinitat que depèn de les qualitats morals internes com ara l'orgull i la dignitat pròpia per evitar el pitjor dels mals, que és la humiliació de la derrota. S'evoca especialment la determinació i la capacitat d'assumir responsabilitats i d'actuar sense dubtes i amb convicció. Aquestes qualitats es reflecteixen en el cos, un cos dur que ha de ser capaç de la lluita a «brazo partido», que fa referència a conceptes de guerra de tu a tu, gairebé en termes d'animalitat. En aquest sentit, s'evoca també el paisatge agrest i hostil com l'entorn idoni d'aquest tipus de lluita entre homes gairebé cos a cos, fet que emfasitza aquestes virtuts masculines. En altres moments s'apel·la a altres qualitats, com són l'enteresa, l'autodomini, la serenitat davant les dificultats i fins i tot davant la mort, es valora la contenció emocional, saber mantenir la calma i sobretot no defallir i ser dèbil davant de les dificultats. L'abatiment és símptoma de debilitat i fluixesa.

Com hem explicat, un dels llocs privilegiats i principals on es construeix, doncs, és en l'àmbit de la guerra. Les qualitats dels models de masculinitat militar no estan circumscrites tan sols a l'àmbit militar (Capdevila, 2002; Roynette, 2002; Dawson, 1994) sinó que són models de gènere que han de servir a tots els homes i especialment als joves. De fet, en aquests passatges els joves, per fer-se homes, han de passar el seu baptisme de foc (Mosse, 1991).

En aquest sentit, hem de comparar el model de soldat com a home que apareix en aquest context amb els diversos models de masculinitat en discussió a l'Espanya de principis del segle XX, una època plena d'incerteses pel que fa a les relaciones de gènere. La crisi de la masculinitat que es produeix a tot Europa al tombant de segle a Espanya ocorre al voltant de la Primera Guerra Mundial (Aresti, 2001, 2012, Nash, 2004, Nash, 2014). Els models heretats del passat comencen a trontollar. En aquests

anys apareix la figura de la dona moderna, vestida de forma més masculina, esportista, treballadora, com a secretària, escriptora o artista. D'aspecte androgin, amb cabells curts i un cigarret als llavis pintats, aspira a certa cultura i autonomia personal. La nova dona moderna no és majoritària a la societat, però sí una figura simbòlica important. Es critica la coqueteria d'aquestes dones i la seva actitud sexual davant de la modèstia i discreció de la dona tradicional.

També en l'àmbit masculí apareixen nous models que abans no existien o gaudien de poca visibilitat social. Com expliquen Cleminson i Vázquez (2011), sorgeixen figures masculines andrògines o feminitzades com el dandi, l'asceta, el bohemi i l'intel·lectual. Aquestes tendències veuen l'homosexualitat com una opció viable que té cada vegada més presència pública. Per tant, tant en l'àmbit femení com en el masculí apareixen models ambigus en la definició de la seva identitat de gènere (Nash, 2014). En aquest sentit, igual que la feminitat, la masculinitat tradicional es veu en aquests anys amenaçada per tot arreu: per les dones que adquireixen nous espais socials i amenacen l'absoluta autoritat masculina, però també des de l'interior dels homes mateixos. Tota una sèrie de perills posen en dubte la masculinitat correcta. La por de la indiferenciació sexual es barreja amb la por de la pèrdua de virilitat a causa de nous fenòmens que des de l'àmbit mèdic es defineixen en aquest període com a amenaça pels homes: la malaltia nerviosa, la degeneració, l'efeminament, els nervis i la neurastènia sobre el cos. La por al debilitament, al defalliment i a la malaltia nerviosa cada cop són més presents. Algunes de les característiques que mostren aquesta pèrdua de virilitat en els homes són, segons aquestes teories, la sensibilitat excessiva, massa nervis, l'abúlia, la mandra i la fluixesa, característiques que s'associen a la passivitat i a la necessitat de tutela i protecció, així com la intel·lectualitat excessiva o el gust per la paraula en contraposició a l'acció. Totes aquestes són qualitats associades a les dones. La virilitat es mostra com una categoria inestable (Aresti, 2010; Cleminson, Vázquez, 2011). D'aquesta manera, tots els homes i les dones que no encaixen amb els models de gènere tradicionals són titllades d'intersexuals o de pertànyer al tercer sexe: homes efeminats o dones masculinitzades.

Aquestes idees, anteriors a Marañón, es consoliden amb ell i la seva teoria sobre la màxima diferenciació sexual. La idea parteix de la base que tant la feminitat com la masculinitat s'han d'aconseguir, són una fita. La diferència entre els sexes no és un fet donat, sinó que es tracta d'un procés que depèn de l'evolució psicofísica de la

persona. L'home i la dona no estan completament acabats, segons Marañón, sinó que sempre hi ha un punt d'indiferenciació sexual que se supera amb educació i amb l'actuació correcta de la persona. La teoria de Marañón està lligada amb les teories de progrés darwinistes, segons la qual el màxim progrés i la màxima civilització són la màxima indiferenciació dels sexes. Així, la màxima virilitat és la lluita per la vida, la potència generadora i la resistència vital. L'home té l'instint d'actuació social, les funcions d'atac i defensa, el treball, la constitució intel·lectual i la creativitat. En la dona predomina l'instint maternal i la cura dels fills. Marañón defineix clarament la diferència entre els sexes: «Carácter catabólico del hombre orientado al derroche energético y a la resistencia y la lucha exterior, y el anabólico de la mujer concentrado en una reserva y contención capaz de preserva sus energías en aras a la procreación» (cit. Vázquez, 2011). L'estadi més acabat és la màxima diferenciació sexual: els homes, completament virils i les dones, completament femenines. La masculinitat és una prova i una demostració contínua, i sempre està en dubte de ser perduda o no prou acabada. En aquest context, hi ha una angoixa creixent per definir clarament què és un home i què és una dona i un interès renovat per la «qüestió sexual» (Aresti, 2001).

Diversos models de masculinitat apareixen per contrarestar aquetes incerteses. El primer model, es refereixen al model de responsabilitat respecte la llar. Sobretot en els ambients liberals de l'època es critica la irresponsabilitat paterna, la doble moral sexual i l'egoisme amorós de l'arquetip tradicional del *donjuán* que hem descrit en el capítol anterior. El veritable home controla els seus impulsos a favor de l'amor monògam i la responsabilitat familiar, és el que respecta la seva dona i no la maltracta com a esclava. La importància del treball en aquest model masculí rau en el fet de poder mantenir els fills i la família. L'home més viril és el que treballa (Aresti, 2001). També durant els anys 20 i 30 des dels sectors conservadors, especialment durant la dictadura de Primo de Rivera es volen contrarrestar aquests canvis socials trobant o recuperant el vertader model d'home espanyol. Es critiquen les tendències estrangeres i es vol recuperar un model de masuclinitat inspirat en el passat espanyol, en els seus moments gloriosos, un model nostrat i no estranger. Al suposat clima de relaxament moral s'oposa el model del «caballero español», basat en el catolicisme, la moralització dels costums i la espanyolitat, es vol exaltar el temperament de la raça espanyola i la seva tradició cavalleresca com un camí per a la renovació de la masuclinitat (Aresti, 2012).

En aquests sectors conservadors l'heroïsme militar serà un component fonamental per a aquesta reforma de la masculinitat, per afirmar-la en aquest clima de transformacions i canvis. L'àmbit militar és un altre lloc idoni on contrarestar aquetes incerteses, evitar l'efeminament i demostrar una veritable virilitat. Per tant, la guerra és un àmbit primordial on fer-ho, davant dels perills del tercer sexe, l'efeminament o l'homosexualitat. D'aquesta manera, el soldat esdevé un model per a tots els homes. En aquest sentit, el model masculí hereta moltes de les seves característiques del model militar i s'expressa a través de l'home soldat que ensenya als homes determinades característiques de la masculinitat desitjada[19]. L'home militar apareix com un home dret, que assumeix la responsabilitat que li pertoca, que fa sacrificis, que fuig de les comoditats i el plaers per complir amb el seu deure, malgrat totes les penalitats i sacrificis que li pugui suposar. L'àmbit militar apareix com un lloc excel·lent per contrarestar l'efeminament.

Aquestes qualitats d'intrepidesa o d'acció determinada i decidida provinents de l'àmbit militar ensenyen als homes qualitats masculines que han de servir també en tots els àmbits, per definir la seva virilitat. Ens parlen de virtuts masculines relacionades amb l'energia, la capacitat d'actuació, la determinació a l'acció, la capacitat de sacrifici, el domini de la voluntat, l'ímpetu, la fortalesa de caràcter per superar les dificultats externes i sobretot el desànim intern. Es presenta en contra del debilitament i la fluixesa un home ple d'energia per a l'acció, amb caràcter i temperament. Es defensa una masculinitat plena de vigor, disposada a la lluita, al sacrifici, a l'acció. Una masculinitat basada en el vigor físic i mental i en l'assumpció de responsabilitats es contraposa a l'home dèbil, que dedica la seva vida a gaudir i servir el seu amor propi i els desitjos. Aquest home es deixa endur per la flema del seu caràcter i instint sense virtut, no té preocupacions, serenitat ni temperament. El domina la comoditat i la vida reglada, és passiu, dèbil i covard: és l'home que és condemnat a l'efeminament o al tercer sexe (Vázquez, Cleminson 2011), davant del que ha de ser el veritable home, tot energia, responsabilitats, determinació i caràcter. Una altra de les qualitats que es destaquen és la capacitat d'assumir responsabilitats respecte els companys i la victòria, amb determinació i convicció. Els homes han de ser capaços de sacrificar-se, de patir i

[19] Uría (2008, 2014) ha analitzat la figura masculina del futbolista als anys vint. Comparteix moltes de les qualitats del soldat, les qualitats dels soldats són qualitats per a la masculinitat. De fet l'autor analitza com la competició esportiva s'interpreta i s'explica en termes eminentment militars.

aguantar amb duresa les dificultats. D'aquesta manera emfasitza el desig per la lluita i la batalla i defensa la seva virilitat.

Podem comprar el model militar descrit en els nostres textos amb els models de masculinitat, desenvolupats especialment en els models militars, descrits per a la Guerra Civil. Un dels models que s'evoca durant la guerra civil com a model de masculinitat és el del cavaller cristià i imperial conqueridor, que és vigorós, violent, tenaç i arrogant. Està basat en valors com la jerarquia, la desigualtat, l'autoritarisme, la dominació, el sentit de l'honor, la intolerància religiosa, la creença ferma en un sentit i un destí clar, la legitimació i l'enaltiment de la violència. Inspirat en els croats, no es preocupa per les possessions terrenals i es presenta com un guerrer espiritual. Aquest model es basa en la recerca d'aquell model d'home pròpiament espanyol, veritable cavaller, que s'emmiralla en elements com la tradició cavalleresca i la galanteria amb les dones, la *hidalguía* i l'honor, el catolicisme i el nacionalisme (Aresti, 2014b). Model similar al que Primo de Rivera va intentar impulsar basat en l'espanyolitat, el catolicisme i la moralitat en els costums (Aresti, 2012). Aquest model s'assembla al model burgès que hem descrit inicialment i que defensaven els moralistes laics, en el sentit que també vol dur a terme una correcció dels costums i acabar amb el clima de relaxament moral en què ha caigut suposadament la societat. En aquest sentit, coincideix amb els sectors més liberals en demanar virtut, contenció sexual i moralitat als homes, però a diferència d'ells, aquesta virtuts no s'aconsegueix amb l'educació i el domini de la raó, sinó tan sols amb la fe catòlica. És la fe i no la raó i l'educació el que possibilita el domini de l'esperit sobre la carn (Aresti, 2014b).[20]

En un sentit similar, també per al context de la Guerra Civil, s'ha descrit el model del monjo guerrer (Aresti 2014b; Di Febo, 1989). Di Febo relaciona la figura del militar amb el valors monàstics en diversos sentits: disciplina viril i austera, obediència militar, renúncia als plaers de la vida, menyspreu a les necessitats del cos. Apareix la mateixa idea de la vida sublimada per un ideal transcendental, una vida que, a més, s'encamina cap a la mort. La idea de la guerra com a croada i del soldat com a màrtir també és molt present durant la Guerra Civil. La mort i la batalla es converteixen en una

[20] Això es contraposa amb el model republicà, que es basa en valors com l'autocontrol, el domini de la passió sobre la raó i la disciplina, però aquetes valors no deriven de l'autoritarisme jeràrquic, sinó de l'educació i la raó. En el bàndol republicà també es defensa la virtut i la contenció sexual i la moralitat en el soldat. Aquests valors s'aconsegueixen, però, mitjançant l'educació i la interiorització dels valors de la civilització, així és la raó qui governa sobre el cos, i no pas la fe (Aresti, 2014b).

experiència mística, sobretot en la mentalitat dels legionaris. S'emfasitzen especialment la disciplina i el patiment, en aquest sentit el concepte de màrtir i de soldat màrtir és fonamental (Vincent, 1999).

El model que representa el soldat en la majoria d'autors analitzats en aquesta recerca apel·la a la defensa de la nació, a la salvació d'Espanya, i comparteix molts dels valors del model de cavaller imperial descrit per al context de la Guerra Civil (Aresti, 2014b): les característiques de dignitat de si, orgull, victòria, domini. En el nostre context, s'emfasitzen els aspectes d'heroïcitat militar, s'alaba una mena de fúria per la lluita, de valor extrem i temeritat irreflexiva. S'apel·la a un concepte de valor sense restriccions que és capaç de les temeritats més grans. Està caracteritzat amb elements com el valor irreflexiu, l'energia i la capacitat d'accions decidides i enèrgiques, més que no pas per la reflexió, el càlcul i la raó. S'apel·la a elements com la feresa o ardor bèl·lic, i fins i tot la mort es presenta com a mèrit. Voler salvar la vida es considera un gest d'egoisme, es destaca la bravura i el valor irreflexiu, encara que causi morts que podrien haver estat evitades. En aquest model són importants també els elements d'honor, orgull i dignitat concretats en el valor suprem de la victòria, no entesa com la consecució d'un objectiu a nivell pràctic sinó com la humiliació de l'enemic i, per tant, la defensa del propi honor i orgull. En aquest mateix sentit, Vincent (2006) apunta que durant la Guerra Civil, en el bàndol franquista, s'exalta una mena de gust per la violència o una tendència a la violència molt similara la descrita en aquestes pàgines.

Malgrat que el model de soldat heroic del nostre context comparteix algunes característiques amb el model del monjo guerrer o el màrtir (en el sentit de la defensa d'una mena de sacrifici de la pròpia vida per una idea transcendent, la disciplina la jerarquia, el valor, és a dir, el sentit transcendent de la batalla), com hem explicat, les apel·lacions explícites a la religiositat són escasses. Hem vist que en alguns dels textos analitzats apareixen algunes referències religioses, però en un sentit diferent. En aquesta mena d'escenes no s'evoquen les qualitats pietoses dels soldats i els seus valors cristians, ni es dedueix que lluitin en nom de Déu, sinó que s'utilitza el marc religiós per enaltir els soldats i presentar-los d'alguna manera com figures èpiques, ja que s'enfronten amb la mort. Cal destacar que, tot i que estan lluitant contra els marroquins, que tenen una religió diferent, l'apel·lació a la defensa de la religiosa catòlica és gairebé inexistent. No es destaquen en cap cas les qualitats cristianes dels soldats ni s'especifica que la defensa de la religió sigui la causa de la guerra. El model de soldat al Marroc

encara no té aquest component religiós[21]. Ara bé, sí que té un fort component nacional. En aquests altres models descrits per a la Guerra Civil, les qualitats de duresa dels soldats es basen en bona mesura en la fe catòlica. En el nostre cas, es destaquen aquestes mateixes qualitats, encara que els autors no fan èmfasi en les actituds religioses o el sentiment pietós, sinó més aviat en la responsabilitat, la capacitat d'assumir sacrificis i de compliment del deure. Aquesta actitud l'haurem de relacionar amb l'adhesió amb la nació.

En aquest període es forgen els models de masculinitat que, en el bàndol franquista, resorgiran a la Guerra Civil. Entrenats en un context colonial i imperial, els homes que lluiten ho fan per salvar Espanya. Ja en aquest context colonial s'entendrà que han de salvar una pàtria que està en perill. Alguns fins i tots temen la desaparició del país si es veu encerclat per potències estrangeres si no compleix amb l'ocupació del territori assignat a l'Àfrica. El context i la cultura colonial implica un món de competició entre nacions que genera certes ansietats (Archilés, 2013b, Eley, 2010). Temen les pressions internacionals i la puixança francesa. En aquest context es creen models masculins determinats amb la idea de victòria nacional, però sense les connotacions religioses que apareixeran durant la Guerra Civil, així com un component fonamental en aquest model masculí conservador: l'heroïcitat en la batalla i els valors militars en un context de defensa nacional, d'una pàtria que es veu en perill. Aquest models es caracteritzaran per una concepte de valor temerari, arrauxat.

El model del militar espanyol apareix com a model de gènere per a tots els homes. Es vol contrarestar l'efeminament i les incerteses en la divisió dels sexes a través de l'afirmació dels valors d'una masculinitat dura, agressiva i militar. Es configura un model de masculinitat militar que es consolidarà durant la Guerra Civil i que es presentarà com la quinta essència de la masculinitat. Entendrem aquest model de forma més complexa si el relacionem amb el model que representa l'home marroquí en aquest context. En epígrafs posteriors, veurem també la relació amb la família i amb les dones que estableix el soldat.

[21] De fet el projecte colonial espanyol no té en cap cas un component evangelitzador. Des dels seus inicis s'obvia aquesta tasca que té poques possibilitats d'èxit i no es pròpia del concepte de Protectorat, es proclama en canvi el respecte als costums locals. La diferència religiosa no serà inconvenient perquè el franquisme assumeixi la retòrica de la germanor hispanomarroquina quan li sigui convenient (Velasco, 2014). De fet durant la Guerra Civil, els marroquins lluitaran al bàndol franquista com a creients, encara que sigui en un Déu diferent, en contra dels rojos, ateus (Jensen, 2014, Madariaga, 2003).

5.3 EL GUERRER RIFENY

En els textos analitzats apareix també de forma recurrent la figura de l'home rifeny. Aquesta imatge serveix com a contrapunt per a l'arquetip de l'home espanyol que es presenta en la majoria de casos com a model correcte. En contextos colonials, aquesta figura de l'altre colonitzat suposa el mirall necessari que serveix a tota construcció identitària per refermar-se i definir la pròpia identitat. En el nostre, es produeix un diàleg complex entre la pròpia identitat i la representació de l'altre. En alguns moments apareix exotitzat, com a figura positiva: s'exalten alguns dels seus atributs masculins. En d'altres és descrit com a salvatge, animal.

Com hem dit, l'home marroquí apareix en aquest context anomenat com a *guerrero* o *combatiente*, en gairebé cap dels textos analitzats se l'anomena *soldat*. En gairebé tots els autors analitzats, però, ens trobem davant de l'exaltació de les seves qualitats militars i la descripció positiva de determinades qualitats masculines que es valoren i s'afirmen com a adequades per part dels autors.

En efecte, el marroquí té una sèrie de qualitats positives per la guerra. En l'obra *El combatiente marroquí i la guerra*, de l'Acadèmia Militar, que servia per instruir els nous soldats, apareix descrit de la manera següent:

> El indígena es por naturaleza guerrero, y más precisament infante. Las cualidades de éste las posee en alto grado: sabe usar su arma con movilidad extrema y, sobre todo tiene, instinto para el aprovecahmiento del terreno [...]. Ciertamente el marroquí inividualmente considerado, es un guerrero formidable; el propio mariscal Petain le califica como uno de los mejores infantes del mundo, y como guerrillero no tiene rival. El rifeño, el gomara, el yebala, es montañés, fuerte, ágil, guerrero por su naturaleza y por su tradición, acostumbrado al uso del fusil y al imperio de la violencia desde niño. (Academia Militar, 1927: 317)

S'emfasitzen sobretot les qualitats del seu cos: agilitat, fortalesa física, capacitat d'adaptació al terreny, habilitats amb el cavall i amb les armes.

Es destaca en diversos passatges el fet que ha après a ser guerrer des de nen i que té aquestes qualitats gairebé com a innates. El tinent d'infanteria de las tropes de policia indígena Vázquez Sastre relata una anècdota en què capturen un presoner d'uns 14 anys.

Se sorprèn que un nen tingui en aquell moment un fusell. Ell els respon que està aprenent. L'autor explica la imatge dels marroquins amb qualitats innates per a la guerra:

> Nacido en la lucha, reune excelentes condiciones como guerrero. Sus ilusiones e ideales los cifran en la posesión de un arma de fuego y desde muy pequeños conocen el manejo y se adiestran en él. Por el barod (pólvora) sienten un verdadero entusiasmo. Con pólvora celebran sus bodas, bautizos, sus contratos importantes y en general todas sus fiestas. (Vázquez, 1913: 34)

Més explicacions sobre totes les qualitat que el marroquí té per la guerra:

> En el terreno caótico del Rif y Yebala, que parece expresamente hecho para la guerra de guerrilleros, el montañés marroquí, aplica de modo maravilloso sus cualidades nativas: golpe de vista, resistencia, sobriedad, hábito de la guerra, acometividad, fluidez, movilidad, pero algunas de esas cualidades que le hacen tan terrible guerrero, considerado individualmente son causada de inferioridad ante un Ejército organizado y conocedor de la técnica de la guerra. (Acadmia Militar, 1927: 317).

De nou s'emfasitzen en aquest passatge les qualitats físiques del cos: la resistència, la vista, la sobrietat, la mobilitat i, especialment, aquest desig per la lluita, aquesta «acometividad».

Una de les qualitats més destacades en el cas del moro és la sobrietat, la capacitat de resistir durant dies amb molt poc menjar i aigua i suportar les penalitats. Especialment es destaca la seva resistència al dolor, que es ressalta com a qualitat guerrera, un estoïcisme valorat molt positivament. En la seva obra *En tierras del Rif*, Vázquez Sastre està especialment interessant a divulgar el coneixement de la societat marroquina i a portar-hi la civilització. En destaca precisament aquest tret: «Otra buena cualidad del 'moro' es la de ser sufrido en demasía. He visto algunos verdaderamente destrozados, muchos de sus huesos hechos cisco y ni un quejido se les escuchaba; hablaban con la naturalidad del hombre que no padece dolor alguno» (Vázquez, 1913: 33). Una de les qualitats és el seu valor, que en aquest cas es presenta com audàcia i actuació decidida. De la mateixa manera que hem vist en el cas dels espanyols, en el guerrer marroquí s'exalta aquest valor irreflexiu que no té fre. És capaç de les

accions més arriscades sense tenir por de les conseqüències, les penalitats o, fins i tot, la mort. L'absència de por a la mort es valora com un tret admirable:

> Los adversarios son duros, audaces y poseen movilidad asombrosa, confiados en su valor y poco apreciadores de los europeos, en los principios de cada campaña a la que acuden gozosos tienen sus mayores audacias hasta que sienten el duro castigo que las tropas si son disciplinadas y bien instruidas y mandadas deben aplicarles. (Vera Salas, 1916: 1)

Fins i tot relata l'anècdota d'un soldat rifeny que va ser capaç d'enterrar-se ell mateix per no caure presoner. Demostra, en aquest sentit, una determinació i valor clars.

En l'obra de Franco, el rifeny apareix bàsicament com l'enemic necessari perquè Espanya venci. En té una visió força plana. En diverses ocasions apareix aguerrit i, en altres escenes, com a enemic digne en la lluita. També equipara d'alguna manera els soldats espanyols i marroquins. Malgrat que són enemics i s'insulten, comparteixen els valors de la lluita:

> El campamento ya no tira y de nuestros tambores salen gritos e insultos para el enemigo; se les pide que vengan ; que ataquen de nuevo, y en burlas y bromas en árabe se cambian denuestos. El enemigo, muy alejado, nos contesta en castizo castellano mil finezas. (Franco, 1956: 195)

Com veiem, ambdós es reconeixen com a enemics i parlen la llengua de l'altre perquè tots dos creuen en els valors de la guerra i la masculinitat que això implica. En un passatge posterior, Franco tornar a mostrar l'enemic rifeny com a expert guerrer. En el relat que fa l'autor del que s'ha de corregir per millorar les tècniques de guerra al Marroc, fa seves les paraules dels marroquins i d'alguna manera els entén com a font autoritzada per a la guerra, els reconeix com a enemics i, especialment, com a experts en la guerra:

> Todos los que hemos servido en fuerzas indígenas conocemos la frase tan frecuente en esta guerra entre los moros: TENIENTE FULANO NO SABER MANERA; quieren decir con esto, que o tiene todavía la malicia de la guerra y hace la aplicación rígida de los relamentos [sic], sin amoldarlos a la índole especial del combate. En esta campaña hemos visto frecuentemente los casos en

> que por NO SABER MANERA (empelamos la frase), se acrecentó el número de bajas. (Franco, 1956: 213)

En un article a *El Telegrama del Rif* els rifenys també apareixen com especialment dotats per la guerra. En una carta al poble espanyol que escriu, la Societat de Melilla reclama una acció dura contra els rifenys, però també els descriu, com a bons coneixedors que són d'aquest poble:

> El Rif, región oriental de nuestro protectorado está poblado casi en su totalidad por bereberes. Se ha caracterizado desde los tiempos más remotos por no reconocer autoridad alguna, fuera de las leyes yemmaas o juntas o comunidades cabileñas, en las que o por el valor personal o por la preponderancia que le daba una família muy numerosa se erigía en jefe el más fuerte. Sus proverbiales cualidades de sobriedad y vigor y sus actos de rapiña y de luchas constantes entre fracciones vecinas les hacen desde su infancia hábiles y sagaces guerrilleros en los que resplandecen aun más que el valor la astucia. Pero en el momento en que sienten la superioridad del vecino en términos indubitativos, el león se convierte en cordero, y la rebeldía en obediencia, siempre dispuesto a aprovechar la primera oportunidad que consideren propicia para pasar de vasallo a señor. (*Telegrama del Rif*, 1923: 3)

Se'n destaca el vigor i la resistència a la guerra, encara que també s'humilien amb facilitat. En una altre article de premsa s'insisteix en la presentació del rifeny com un guerrer formidable, ple de coratge fins a la temeritat: «Combatir duramente pues a la hora del combate el rifeño se muestra tan arrojado que llega a la temeridad y tan duro que llega a la ferocidad pero esto tan solo en la hora del combate» (*La Vanguardia*, 1921: 9).

Un dels elements que apareix en la descripció del marroquí com a guerrer o com a combatent, i que en canvi no apareix en cap moment en la descripció del soldat espanyol, és la capacitat i facilitat per matar. Aquesta altra part del que suposa el valor, la determinació i la victòria a la guerra apareix poc emfasitzada quan es tracta de la descripció del soldat espanyol. En canvi, en el soldat marroquí té una importància cabdal. En alguns casos es ressalta simplement la seva capacitat i facilitat per matar. En d'altres, les descripcions són molt més cruentes i el fet d'atacar i matar l'enemic

s'explica en termes de ferocitat i no en termes de triomf, victòria, determinació i valor, com en el cas dels soldats i la tropa espanyola.

Un exemple el trobem en Vázquez Sastre, que explica:

> La fortaleza de sus montañas hizo imposible su dominación á cuantas razas lo intentaron. Todas ellas pudieron penetrar en sus alrededores, ninguna supo llegar hasta sus entrañas. Los árabes que conquistaban con el nombre de Mahoma consiguieron convertirlos al islamismo pero no lograron civilizarlos. El «moro» al no ver justicia en sus litigios odió á su contrario y lo mató. Mil «moros» hicieron lo mismo y con el ejemplo educaron a sus progenitores por tal camino. La inseguridad era completa, los hombres se huían mutuamente porque el hombre tuvo miedo del hombre y sus casas las asilaron construyéndolas más como fortalezas que como viviendas. El matar llegó á ser el tema del día después la costumbre de un pueblo, por último la fantasía que los prestigiaba. Hoy día, en bastante mal concepto tienen al que durante su vida no hizo alguna muerte. (Vázquez, 1919: 44).

Tot i que aquest autor té una visió menys agressiva de la colonització, que s'hauria de basar en la civilització, no deixa de representar una imatge força negativa dels rifenys. En aquesta descripció s'assigna aquesta tendència del moro a matar per afició i per tradició.

En un passatge de *En la guerra*, Carmen de Burgos descriu l'enemic (1909: 11):

> Contemplar a un rifeño de la terrible jarca era curioso no se dejaban ver. Caían lluvias de balazos sobre los convoyes y sobre los campamentos enviados por un enemigo invisible que desaparecía al contestar a la agresión. Más que un ejército enemigo, los kabileños eran una partida de cazadores de hombres. Las condiciones de su suelo les favorecía de modo que uso cuantos centenars podían tener en jaque á un numeroso ejército.

En un altre passatge (De Burgos, 1909: 12):

> Más que una guerra parecía una cacería de hombres; los rifeños esperaban tendidos á lo largo del camino, ocultos en sus barrancos y desde los escondites hacían blanco cobrando una lentra contribución de sangre, sin que se supiese de

> donde habían salidos los tiros. Algunos brigadas contaban las bajas por centeneras sin haber entrado en combate.

També ressalta que no tenen cap de les normes que requereix la jerarquia militar i la cultura de la guerra justa, no són un exèrcit, sinó caçadors d'homes que només intenten matar pel senzill fet de fer-ho. Això contrasta amb la descripció que es fa del soldat espanyol, segons la qual el fet de causar la mort a l'altre és obviat.

Aquesta descripció del rifeny contrasta amb la imatge que l'autora té quan en coneix un personalment, que no respon a les expectatives de salvatgisme, barbàrie i ferocitat que atribueix al conjunt de l'enemic marroquí:

> El aspecto del Kebdana defraudó todas las esperanzas. Tenía un rostro dulce, simpático, unos ojos claros, ingenuos, honrados y una boca que se cerraba con plegadura mística. Su mirada se fijaba con cariño en los españoles y repetía á cada momento en mal castellano á pesar de haberlo cogido con las armas y en campaña: —Yo ser amigo… yo amar España... los míos ir a Madrid, á besar pies del rey y entregarles fusilas… yo, ser amigo, yo ser amigo (De Burgos, 1909: 11).

En altres passatges els rifenys són descrits com a sers fantasmagòrics, extranaturals, o com a animals. A *En la guerra* apareix la comparació entre lluitar amb cristians, que es consideren «hombres como nosotros», i fer-ho amb rifenys. La falta de virtuts morals es trasllada a l'aspecte físic, al cos, que reflecteix amb la seva lletjor i la seva animalitat aquesta falta de qualitats interiors:

> No como los rifeños; de doble estatura, feos como demonios, que con los ropajes de fantasma se precipitaban desde las lomas dando gritos extraños, furiosos como lobos hambrientos. ¡Era menester ser español para no sentir miedo de aquellos tíos! […] Aquellos moros, negros como demonios, con la vestidura flotante y el fusil en la mano, se lanzaban contra los españoles que habían logradao subir la loma (De Burgos, 1909: 11, 17).

En la mateix línia s'expressa el franciscà Rafael González. Insisteix que el fet de matar, la violència, és consubstancial a la cultura dels marroquins perquè és consubstancial a la seva religió. Explica els preceptes de l'Alcorà i així cita i comenta la sura següent:

> Sura 9, la penitencia, v.13: Dios recibió de los fieles sus bienes y sus almas en precio del paraíso que les dará si pelean por la religión de Dios y matan ó son muertos por ella. Esta es la promesa consignada en el Pentateuco, en el Evangelio y en el Córan. Y quién más fiel que él en cumplir su palabra? Alegraos, pues, por esta recompensa, porque ella es la felicidad máxima. Ningún precepto ciertamente podía imponer á aquellas tribus nómadas y guerreras del desierto, que fuera más de su gusto y más conforme á su espíritu feroz y sanguinario, y ninguno cumplieron con tanto tesón y fanatismo como éste. Fundados en este precepto, amenazan continuamente á los extraños á su secta con el exterminio y la muerte, siendo su vecindad, cuando son fuertes, un verdadero peligro par los pueblos que les son limítrofes. (González, 1913: 38).

En altres passatges s'insisteix també a representar l'home rifeny com poc digne i orgullós: només t'atacarà si percep en tu la debilitat, si l'exèrcit espanyol es mostra fort serà capaç de controlar els rifenys. El militar Vera Salas afirma que els rifenys, si bé tenen algunes qualitats positives per la guerra, sucumbeixen davant la força de l'enemic:

> Fatalistas por naturaleza y religión respetan la fuerza pero son inaccesibles a la persuasión, sería preciso tener muy presente la hipocresía y habilidad y mala fe del contrario el cual no ha de respetar nada más que la fuerza por consiguiente en cuanto se compliquen las situaciones se debe proceder con enegería y rapidez como único medio de evitar males mayores. (Vera Salas, 1916: 34)

Anteriorment ja ha indicat que són salvatges i que només entenen la superioritat i l'autoritat de la força:

> Al moro hay que adelantarse el primer golpe debe ser enérgico, decisivo, no debe decaer, es un pueblo muy fuerte y salvaje sin más lazo de unión que su fanatismo religioso, cualquier descanso o modificación en las operaciones lo traduce por debilidad, por impotencia, la acción militar ha de ser decidida y continuar hasta coronar el objetivo hacerse dueños de él demostrando de un modo palpable fehaciente la sueprioridad de las armas vencedores. (Vera Salas, 1916: 32).

D'aquesta manera comprovem que en la representació del rifeny destaquen les qualitats físiques per la guerra però en cap cas les qualitats morals. Així, una de les

seves pitjors debilitats és humiliar-se davant l'enemic, perdre l'orgull i la dignitat pròpia i deixar-se vèncer fàcilment davant les dificultats:

> Por una moneda de plata asesinan a sus mismos parientes y ni en las más críticas o peligrosas circunstancias olvidan estas costumbres. Son codiciosos en la paz; crueles, sanguinarios, perversos en la luchas. Hacen profesión de hipocresía; en la adversidad doblan el espinazo hasta llegar al suelo; se arrastran y gimen y centuplican las zalameas; no tienen un gesto gallardo; por salvar la vida pierden sus hijos y sus mujeres. En la prosperidad olvidan los beneficios que les dieron. Mala raza contra la cual tiene lucha secular empeñada nuestra Patria, porque así lo demanda el simple instinto de nuestra conservación. (Berenguer, 1924: 24)

El rifeny no té, doncs, el «gesto gallardo» propi dels homes. Com explicarem més endavant més àmpliament, els motius per lluitar dels moros són espuris, sense cap sentit elevat de la guerra. S'explica clarament que no tenen orgull ni dignitat, que s'humilien fàcilment per salvar la vida i que fins i tot perden fills i família si és necessari. Un altre dels elements que cal destacar, en aquest sentit, és l'absència d'una lluita franca amb els marroquins. Ben entrat el segle XX encara es mantenen certs valors de la guerra cavalleresca (Bourke, 2000a), que en bona mesura serveixen per disfressar l'atrocitat que significa la guerra moderna. Efectivament, en la mentalitat dels soldats encara és vigent el mite de la guerra entre iguals, una lluita franca de tu a tu, en les mateixes condicions (malgrat que en la guerra contemporània aquest mite és irrealitzable). En aquesta idea de la guerra hi ha un respecte cap a l'enemic, considerat igual en la lluita. Se censura l'actuació poc franca i a traïció, utilitzant males arts o subterfugis per vèncer. La victòria ha de venir de les pròpies qualitats en un combat entre iguals. En el cas que ens ocupa, una de les acusacions als marroquins és que actuen a traïció, s'amaguen pels camins, es fan invisibles i no presenten lluites franques.

Volem destacar especialment que en la representació del marroquí en aquests autors no apareix com un fet rellevant el fet religiós. En alguns autors s'assenyala efectivament que els marroquins estan dominats pel fanatisme religiós (especialment el franciscà recorre a aquestes idees), però en la majoria d'autors no és un fet rellevant que expliqui el comportament dels marroquins ni la seva representació negativa, més aviat s'apel·la en aquest sentit a la idea de gust per la sang o per la violència sense sentit més que no pas a explicacions religioses.

5.3.1 El guerrer rifeny com a soldat i com a home. Guerrer àgil i sofert o fera sanguinària

Balfour (2002) ha explicat que aquesta representació dels marroquins té a veure amb una voluntat de l'exèrcit espanyol de reivindicar-se davant la població metropolitana, cansada d'aventures militars i de fracassos continus. Per una banda, doncs, la descripció de les qualitats militars del rifenys és una manera de refermar les virtuts dels propis militars espanyols que apareixen, així, més eficaços davant les dificultats. Però hem de fer una anàlisi més enllà d'aquesta interpretació i analitzar quines qualitats del l'arquetip del soldat representa el guerrer rifeny, per tant, quines qualitats de la masculinitat evoca. Com podem interpretar aquest model en comparació amb el model de soldat espanyol i en el marc de les discussions de gènere de l'Espanya del moment?

Tal com apareix descrit, l'home marroquí té una sèrie de virtuts que caracteritzen el bon militar: es diu que té una habilitat gairebé innata per la guerra, sap usar al cavall i el fusell amb naturalitat. Aquestes virtuts es reflecteixen en qualitats físiques, el cos és un element molt important en el bon home soldat: és fort, àgil, sobri, resistent, té un bon cop de vista, s'adapta el terreny i té gran mobilitat. A aquestes qualitats físiques s'associen determinades qualitats morals com la intrepidesa, la capacitat de lluita sense tenir por ni tan sols de la mort, una mena de capacitat d'acció decidida i determinació. Una altra qualitat que es destaca és la resistència al dolor i la capacitat de patiment, són capaços de les accions més arriscades fins i tot d'enterrar-se vius. Tots aquests valors positius s'associen al model de l'home i militar valent que actua guiat per la determinació i el valor. L'absència de por a la mort demostra un control clar sobre la voluntat que es reflecteix també, com hem dit, en la duresa i les qualitats del cos. La representació del marroquí trobem, doncs, una certa representació exotizant en una figura que apareix com a àgil, amb un cos fort resistent, adaptat al terreny, un cos dur que no defalleix, té habilitat amb les armes, sigil·lós que es capaç d'amagar-se i fer-se invisible en el terreny, resistent i dur com el ferro. Suposa a més exotitzat de masculinitat que es caracteritza per les qualitats de valor absolut, determinació sense dubte a la batalla, capacitat de resistència al dolor. Hi ha, doncs, una clara fascinació per les qualitats masculines dels marroquins.

Malgrat això, també té el seu cantó negatiu: es destaca el seu gust per la sang. En alguns moments apareix una aproximació a la guerra des d'una qualitat infantil de gust per la pólvora, gairebé com si fos una joguina o un entreteniment. D'alguna manera, com a guerrers responen a la idea estesa a principis dels segle XX que els homes tenen un instint de lluita pel sol fet de ser homes i que tot entrenament militar ha de conduir a potenciar aquest instint innat (Bourke, 2000b). Es destaca també la seva capacitat per matar, la facilitat per la violència. D'aquesta manera, trobem una descripció exotitzant en aquesta representació dels marroquins com a sers gairebé fantasmagòrics, extranaturals, fantasmes invisibles o dimonis: una representació exotitzant negativa.

A l'Espanya del moment algunes de les qualitats dels marroquins són reclamades com a necessàries per a la masculinitat correcta: el valor, el coratge, la resistència davant les dificultats i el dolor, i la capacitat per fugir dels plaer de la vida. Té serenitat i temperament davant la mort i la batalla, qualitats que tots els autors admiren en el marroquí i consideren pròpies de la masculinitat correta. Si bé és cert que els veritables homes es fan a la guerra, i que els joves demostren la seva masculinitat en aquest àmbit, també ho és que el marroquins demostren sobradament la seva masculinitat, ja que posseeixen moltes de les virtuts del model de soldat que la defineixen: són coratjosos, estoics, amb un cos dur preparat per la lluita i les penalitats, tenaços i sense por, capacitats per al sacrifici.

Tanmateix, els manquen alguns dels valors morals associats a l'home soldat. Es ressalta que no tenen cap de les normes que requereix la jerarquia militar. No tenen cultura de la lluita justa. De fet, aquesta falta de sentit a la batalla fa que no siguin descrits com un exèrcit, sinó que es parla d'ells com caçadors d'homes, que només intenten matar per gust. També s'indica que s'humilien amb facilitat si veuen que l'adversari és fort, per això els manquen qualitats morals fonamentals a la masculinitat, com ara la dignitat de si, l'orgull, l'honor i el sentit elevat de la batalla. Efectivament, es destaquen les seves qualitats físiques i de resistència però no tenen les qualitats morals que acompanyen i que donen lloc a aquests virtuts masculines. També es descriu que ataquen per traïció i quan veuen possibilitats de guanyar per la força. Aquest tòpic s'emfasitza quan es reitera que són invisibles, tan adaptats al terreny que poden vèncer l'enemic sense entrar en combat.

Si emmarquem el model de masculinitat que representa l'home marroquí en el context de les discussions sobre la qüestió sexual a l'Espanya del moment, veiem que no té cap dels trets de feminització que són tan temuts. En canvi, té moltes de les qualitats que es demanen a la virilitat: capacitat d'acció energia, resistència a les penalitats i al dolor, absència de por de la mort, energia i determinació en l'acció. Si, com hem dit, el cos és fonamental en la definició de la masculinitat, la figura del rifeny posseeix moltes de les qualitats d'un cos viril: és àgil, resistent com el ferro. Són ben lluny dels models d'efeminament tan criticats, amb homes ambigus en la seva masculinitat, semblants a dones, massa intel·lectuals o xarlatans per ser virils, dedicats a la bohèmia, a l'homosexualitat o a l'intel·lectualisme, passius i mancats de tota energia i ratllant la indiferència sexual. El marroquí no s'assembla en cap cas a aquest model del tercer sexe, a aquest model ambigu i efeminat. No trobem, en aquest cas, cap de les característiques de debilitat o necessitat de protecció. No es deixa endur tampoc per una vida regalada al contrari. Un dels tòpics més repetits és que és extremadament sofert, té capacitat pel sacrifici, aguanta dures jornades de lluita sense avituallament. No sembla que el marroquí estigui amenaçat per riscos com la debilitat, la fluixesa o la malaltia nerviosa, sinó que és robust i molt viril. Sembla un model de masculinitat totalment aconseguida, en un context on la masculinitat sembla més un objectiu a aconseguir que un fet donat. Físicament, el marroquí no és gens efeminat, no es preocupa per la bellesa física ni és elegant ni ben vestit. No se'l considera poc sofert ni poc disposat a l'acció, no el domina, com als *señoritos bien*, la vida de comoditats, la vida regalada, ni es deixa endur pels plaers. Al contrari, està disposat a la batalla i l'acció, és «sufrido en demasía», com repeteixen tant diversos autors.

En un sentit, el model del marroquí domina perfectament el seu cos i la seva voluntat davant del sentiment de por. El que és incontrolat en ell, però, és un cert impuls sanguinari, un gust per la violència i la sang sense sentit, fet que estaria relacionat amb la manca d'algunes de les virtuts que també defineixen la masculinitat: els valors de dignitat orgull de si, la lleialtat als companys i el valor de l'assumpció de responsabilitats. També hi juga un paper important l'absència en els marroquins dels llaços afectius entre els homes soldats, propis de la masculinitat militar: aquesta relació bàsica del soldat que és l'amor als companys, la camaraderia amb la resta d'homes en lluita. En el cas dels marroquins, no es troba rastre de l'afecte entre els combatents ni la relació gairebé paternofilial entre soldat ras i cap de la *harka*. Aquesta mancances, com

hem vist, s'expressen també a través del cos i d'imatges estereotipades exotizants com la representació dels marroquins com animals o com a sers invisibles fantasmagòrics, allunyant-los de la humanitat.

Si comparem aquest model amb el model espanyol, podem veure que moltes de les virtuts del marroquí s'assimilen als valors militars positius, especialment aquells que busquen en la masculinitat la intrepidesa i la bravura del soldat espanyol, que és determinat i no dubta a actuar malgrat els riscos, és tot energia i acció, valor i decisió. Per tant, veiem en aquests autors una certa fascinació per les qualitats de la masculinitat que representa el marroquí. S'exalten positivament aquestes qualitats eminentment masculines, d'un virilitat dura i resistent que es demana i s'afirma com a model de masculinitat positiu. Aquest model que representa el marroquí recorda molt als valors que alguns han descrit dels models de soldats que emergeixen del bàndol franquista durant la Guerra Civil, que demanen energia i acció decidida, sobretot en alguns sectors com els legionaris, que senten una especial atracció per la violència. Creen una retòrica i una praxis de l'agressió i la violència com a característica de la masculinitat (Vincent, 2006). Però aquest gust per la violència està deslligat de les qualitats morals que l'acompanyen. En el cas espanyol, la violència es vesteix d'*hidalguía*, orgull, noblesa i amor als companys; en el cas dels marroquins, es presenta com expressió d'una tendència a la violència sense sentit, al gust per la sang en si mateixa.

En aquest sentit, en la seva representació exotitzant negativa com a animal, com a fantasma, el guerrer rifeny representa el cantó fosc del soldat espanyol. La violència i les actuacions sanguinàries s'obvien en el cas del soldat espanyol, però es fan evidents en el cas dels marroquins, ja que aquesta facilitat per matar és el lloc obscur en el model masculí del soldat.

En certa manera, podem considerar el moro un model de masculinitat subalterna. En diversos contextos la masculinitat subalterna suposa una amenaça per a la masculinitat normativa. Per exemple, els models ambigus, el dandi i l'homosexual posen en perill el model normatiu i desperten les pors de falta de virilitat en els homes. En canvi, en la representació del marroquí trobem certa admiració o certa fascinació per les seves qualitats masculines com a guerrer. Hi ha, en aquest sentit, una representació exotitzant que apareix com a positiva i atrau el lector. Però, per altra banda, també apareix una representació negativa que allunya el marroquí de la humanitat: presentat

com a sanguinari o com a ser sobrenatural, com un dimoni invisible. És a dir, l'amenaça que suposa el model del marroquí per a la masculinitat normativa no es produeix per efeminament sinó que apareix en aquest cantó fosc en la presentació del marroquí com a sanguinari, ferotge, animal. En conclusió, per entendre aquest model de masculinitat subalterna, per entendre perquè el model del rifeny apareix amb aquestes característiques, no l'hem de relacionar amb l'efeminament sinó amb la importància de la idea de nació en la configuració de la masculinitat. En els apartats següents analitzarem amb detall aquest aspecte.

5.4 LA DONA ABNEGADA: ATRIBUT DE L'HOME SOLDAT

Hem vist que en determinats sectors és preponderant la figura de l'home soldat, amb les qualitats del valor, la serenitat i el triomfalisme la victòria. Per entendre de forma completa el model de gènere de l'home soldat, en aquest context, hem de relacionar-lo també amb l'àmbit domèstic i tenir en compte la seva relació amb les dones. L'anàlisi de la masculinitat en permetrà entendre també per què en aquests contextos apareixen determinades representacions de la feminitat. Per aconseguir-ho, cal relacionar els models femenins amb els masculins i veure'n la interrelació.

En alguns dels relats analitzats apareix la relació amb les dones que estableix el soldat. En algunes ocasiones la dona sembla un complement o un atribut de l'heroi: al principi de la novel·la *En la guerra*, De Burgos presenta el protagonista com un home valerós, respectat per tothom, que ha tornat a l'exercici militar quan ha estat requerit per la pàtria. També, en aquesta introducció, es presenta la seva dona, i així es completa la descripció del personatge: «Su figura elegante, noble y ruda, formaba un conjunto seductor con la frágil belleza de su esposa, Alina, veinte años más joven que él apenas frisaba en los veinticuatro; parecía envolverlo en esa dulce ternura admiratva que ofrenda la mujer al valor y a la fuerza» (De Burgos, 1909: 2). Veiem com l'esposa, que l'admira i l'estima per les seves qualitats masculines i com a soldat, apareix com una mena d'atribut o complement de l'home. Alina l'estima amb aquesta «ternura admirativa», fet que d'alguna manera forma part dels atributs, de les característiques que adornen el soldat: és valent, elegant, noble i estimat per una dona.

Comprovem, doncs, com la relació amb les dones és un factor important en la figura del soldat: ell és estimat precisament per les seves qualitats masculines relacionades amb l'heroïcitat: el valor i la força. Quan els dos protagonistes arriben a Tetuan, ella descriu l'ambient que hi troba:

> No se veían mujeres por las calles. […] Tal vez el retraimiento de las mujeres no era voluntario: las sujetaba la costumbre tradicional que dejaron los musulmanes en España, imperante aún entre los mismos que combatían á los «moros» en nombre del progresos. Un espíritu atávico que indica los siglos de nuestro atraso en relación a la cultura mundial, privaba al ejército de los consuelos y del aliento

> vivificante con que el alma de las mujeres dignas sabe envolver la misión del combatiente, rimando la hermosa poesía de la epopeya. (Bugos, 1909: 2)

D'aquesta manera veiem com el soldat correcte és qui té una dona que l'estimi. La societat i tots aquells que no estan cridats a lluitar, representats concretament per les dones, han d'admirar i estimar els homes que lluiten. Per contra, l'altre protagonista de l'obra no té dona que l'estimi. La protagonista femenina explica:

> Yo no quisiera que muriesen los seres que tienen quien les ame. Pues entonces, señora —interrumpió Gonzalo— no tenga cuidado por mí. Soy de los que pueden morir. […] He hecho una vida de trabajo y meditación. No tengo ni mujer ni novia. Si me dan un balazo mi administrador se alegrará de no tener que presentarme cuentas. Por eso decía que soy de los que pueden morir. ¡No me ama nadie! (De Burgos, 1909: 3)

A banda de l'esposa que estima el soldat precisament pel seu valor, l'àmbit familiar apareix en la caracterització del soldat també com a àmbit de reconeixement de les qualitats masculines. La mateixa novel·la explica que, per un soldat:

> Su ideal de gloria consistía en poder narrar á su vuelta á la familia, en las noches invernales, proezas realizadas en el Rif. Que los chicos los mirasen con la admiración que ellos sintieron un día cuando sus abuelos les contaban la campaña carlista; y eso que aquello era pelear con cristinos, hombres como ellos, no como los rifeños. (De Burgos, 1909: 11)

En un altre passatge es mostra aquesta relació del soldat heroi amb l'àmbit domèstic que es converteix en un àmbit de reconeixement: «Mi teniente coronel, lo único que le pido es que escriba a mi familia diciéndole que he cumplido con mi deber, que no muero como un cobarde. Mire usted, aún tengo aliento para gritar: ¡Viva España!» (Mola, 1924: 99). Veiem com l'última petició del moribund es refereix a la família, però en termes aparentment poc domèstics: no demana que el tinent traslladi el seu amor a la família o als fills, sinó que vol demostrar que no ha estat un covard i que ha acomplert el seu deure amb la pàtria. La família i l'esposa l'estimaran, ell serà digne de la seva estima en la mesura que compleixi adequadament el seu paper com a soldat.

Aquestes descripcions mostren com s'estableix un paral·lelisme entre el bon compliment del deure com a soldat i el bon exercici de la masculinitat en relació amb

les dones. Les dues esferes queden íntimament relacionades i depenen una de l'altra. En una altra novel·la del període, *Allà en el Rif*, de Tomás Royo Barandiarán, encara queda més clara aquesta relació: a aquesta idea correspon l'argument de tota la novel·la. La protagonista és una dona que es desplaça a Tetuan seguint un home, Germán, que serveix com a soldat al Marroc i que suposadament li ha fet perdre la «honradesa» amb enganys. Germán es contraposa a un altre personatge masculí, Ricardo, un altre jove soldat. Aquests dos models masculins apareixen contrastats: el primer és censurat i el segon obté tot el reconeixement. L'obra descriu Germán, un corruptor de les dones que fa promeses d'amor incomplertes i abusa d'elles i es presenta clarament com el model de masculinitat censurat: no és capaç de controlar els seus desitjos sexuals i s'aprofita de les dones sense responsabilitzar-se'n. De la mateixa manera es mostra covard a l'exèrcit, intenta escapar-se de la batalla i defugir la seva responsabilitat. La falta d'honor i responsabilitat en relació amb les dones i la pàtria s'equipara en el relat de la protagonista, ja que ambdós incompliments van junts. Tampoc és capaç d'acomplir els seus deures i controlar les seves passions en el marc de l'exèrcit. La falta de contenció de la sexualitat i la falta de valor per afrontar la batalla i defensar la pàtria queden relacionats. Ella es troba a Tetuan buscant notícies del seu amant per poder casar-s'hi i reparar el seu honor:

> Hay quien dice que lo vió el día del desastre, aquí mismo, en la plaza, tranquilamente, a donde creo, acude con frecuencia. Esto me inquieta mucho, más que si hubiera estado en las avanzadas durante la lucha. Y me inquieta doblemente: como patriota: porque su deber era permanecer en las posiciones; como mujer: creyendo adivinar el motivo de sus asiduidades por venir aquí: cuando esto pienso, el veneno de los celos empozoña mi corazón. Sin duda me engañaba. (Royo Barandiarán, 1922: 14)

Les faltes d'ell són respecte a ella i respecte a la pàtria; hi ha, doncs, una equiparació entre la vida domèstica i la soldadesca. Més endavant es confirmen les sospites: Germán ha estat enganyant-la a ella i també a la seva pàtria: «Salió precipitadamente de esta plaza el mismo día del desastre. Pero me inquieta más lo que de él me dicen antes de su marcha para el campo de operaciones. ¡Me ha estado engañando miserablemente!» (Royo Barandiarán, 1922: 16). Fuig el dia del desastre el dia de la derrota de les tropes com un covard i també l'ha estat enganyant a ella.

Ambdós aspectes, la fugida i la manca de lleialtat, estan clarament relacionats, tots dos depenen d'una masculinitat ben exercida, de l'acompliment del deure.

Aquesta idea queda diàfanament expressada en la seva trobada final amb Germán:

> Era él mismo, quien también en noche trágica apareció allá en la Península para arrebatarme mi honra…[…]. El día del desastre, en lugar de estar en las posiciones, se encontraba en la plaza, como tantas veces lo hacía, entregado a una vida de depravación y de vicio. Esto no hubiera importado, si como militar hubiera cumplido con su deber. Pero como ves, no es así desgraciadamente. Si alguna vez iba a las avanzadas era para maltratar a los pobres indígenas, que encontraba a su paso. ¡Qué error más grande el que cometió nuestra Patria, entregando a estos hombres una misión tan delicada como tenían que cumplir!" (Royo Barandiarán, 1922: 40).

Veiem com German és deficient com a soldat i es deixa endur en el seu abús del poder amb l'enemic, no compleix amb la pàtria. Tampoc es comporta correctament amb ella:

> Se me aproximó lleno de pasión… de concupiscencia… En lugar de hablarme con su corazón, se dejó llevar de sus sentidos cada vez más excitados… Yo me defendí […] educada por la experiencia de los años, fortalecido mi espíritu con la estancia en estas tierras, pude defenderme mejor que en aquella noche […] envuelta por el humo de la pólvora, son muy otros los sentimientos que despierta tal situación. (Royo Barandiarán, 1922: 41)

A banda de la covardia i l'abús amb els rifenys, també abusa d'ella i es deixa endur per la concupiscència, un dels principals defectes dels mals soldats, la covardia i la persecució dels plaers a Tetuan enlloc del compliment del deure a la batalla. Ella mateixa explica que ha estat un error deixar en mans d'aquests homes la missió al Marroc, homes que no saben assumir responsabilitats ni complir amb el deure establert.

El fet de veure la guerra també transforma la protagonista femenina, també determina el model de feminitat. En aquesta ocasió, ella és capaç de resistir, justament perquè ha assistit a l'horror de la guerra, i la seva posició femenina s'ha reforçat, s'ha constituït en una vertadera dona abnegada, companya del soldat que admira els homes

que compleixen amb el seu deure. Precisament en aquest context de guerra no pot cedir davant d'un home que no és el soldat heroic que hauria de ser. Així li respon: «Me sentí mucho más fuerte, porque no sólo me defendí, sino que también le ataqué reprochándole su conducta. Y, apelando a sus sentimientos caballerescos a su palabra empeñada de hacerme su esposa, le afeé su villana conducta engañándome» (Royo Barandiarán, 1922: 42). Un cop la dona ha vist el patiment de la guerra i l'exemple dels soldats sacrificats, pot resistir com a dona la concupiscència de Germán. Actua, en el seu àmbit privat, en el seu comportament sexual, de manera diferent un cop ha vist els soldats sacrificats a la batalla: ella compleix el seu paper com a dona abnegada, una posició que adquireix quan ha assumit els seus deures amb la pàtria estimar abnegadament els homes que la defensen. Anteriorment no havia estat capaç de resistir la concupiscència de Germán.

La protagonista continua amb les recriminacions:

> Poco importó en aquel momento su conducta vil como hombre, porque sobre ella pesaba también su condición de militar. ¡Qué era, entoces, mi honra mancillada si su conducta para con la Patria, su deber por su carrrera había sido mucho pero! ¡Cobarde! Esto no se debía perdonar porque tras el había tantas y tantísimas mujeres, formando interminable cortejo, de las que habían perdido a sus seres amados… (Royo Barandiarán, 1922: 42).

I hi insisteix:

> Le hablé de los altos ideales de la Patria que él allí representaba, de ese otro amor mancillado, ultrajado por su proceder indigno del uniforme que vestía… Cada vez más exitada, le afirmé que le caía muy bien el traje que entonces le cubría ocultando el brillante unforme español. Le iba muy bien la chilaba mora era su prenda, porque bajo ella sólo podía existir la traición, la felonía el odio… (Royo Barandiarán, 1922: 43).

La dona li retreu d'incompliment del seu deure. En el seu paper de dona abnegada que pateix pels soldats se sent amb el dret de demanar-li valor i assumpció de risc en la batalla, de demanar-li que, enlloc de ser covard i fugir per intentar salvar la vida, s'arrisqui per la causa. Es presenta, així, com a representant d'un suposat seguici de dones que reclamen actuacions valentes a la batalla als homes.

Finalment, explica que Germán s'entrega als seus superiors i es torna a integrar a la disciplina de l'exèrcit per incorporar-se a la lluita. La reflexió final de la protagonista és també significativa, ja que malgrat que la seva situació personal no ha quedat resolta (no es podrà casar amb Germán), està contenta d'haver recuperat un home per la pàtria: «A pesar de todo estoy satisfecha de su resultado. Me fue imposible buscar, rehacer al hombre, pero en cambio, pude salvar a un patriota y estoy contenta» (Royo Barandiarán, 1922: 44). Aquesta reflexió fa evident la funció de la dona abnegada que és la companya del soldat heroic: sacrificar-se també, com ho fa ell, per la pàtria.

El personatge de Germán apareix clarament contrastat amb el de Ricardo: el model masculí positiu, valent, sacrificat, que realitza tota mena d'heroïcitats i estima la protagonista de forma pura i honesta. Representa el model d'home nou, cast, que controla la sexualitat i no enganya les dones. En l'obra apareixen clarament contrastats els dos models: «Después me consideraba empequeñecida al pensar en Germán, el pérfido, y en Ricardo el caballeroso» (Royo Barandiarán, 1922: 55). Més endavant compara els dos tipus d'amor: «Y si vieras qué recuerdos tan inefables guardo siempre de estos dulces momentos; embelesado contémplame [Ricardo], lleno de amor hacia mí, amor puro, casto, santo, bueno. ¡Cuán diferente al de Germán! (Royo Barandiarán, 1922: 93).

Es relata un acció arriscada que Ricardo salva gràcies al seu valor i enginy, servint-se d'un mirallet que la protagonista li va donar. Quan ella rep notícies de Ricardo, diu:

> Por su comportamiento en el trágico blocao, se ha abierto juicio contradictorio para concederle la Laureada; nada menos, que la Laureada de San Fernando, la preciada venera, que sólo adorna el pecho de los héroes. No hay que decir que él está contentísimo, y yo más, porque me dice que todo lo ha conseguido por mí, por aquel espejillo que le regalé. (Royo Barandiarán, 1922: 72).

Finalment, però, la història d'amor no pot és possible: ella no compleix amb els requisits de la bona dona abnegada, companya del soldat, ja que va perdre la virginitat abans del matrimoni i segurament ha quedat embarassada i no pot estar a l'alçada de l'heroi, de Ricardo, i renuncia a ell, tot i que exposa clarament el model que representa:

> Tú, en cambio, mi buen Ricardo, eres el porvenir, eres ese improvisado esfuerzo de nuestra raza, que todavía cuenta con grandes elementos de vitalidad, para seguir siempre adelante y elevar en el mundo el nombre siempre respetable y respetado de la Hispania magna. […] Tú pretendiste rehabilitarme, pero no me merezco semejante sacrificio… Debes huir de mí, mi amor te perjudica… el cariño que me profesas ponlo todo en tu Patria… […]. Ámala a ella y ofréndela todo el cariño que en mí tienes puesto… Trabaja con entusiasmo, con optimismo, que el éxito es de los fuertes de espíritu… Sigue siempre adelante por la senda del triunfo, para obtener así lo más preciado, lo que no se extingue: la gloria…. (Royo Barandiarán, 1922: 112).

Així, doncs, aquests relats mostren que el comportament correcte a la batalla es correspon amb les qualitats del comportament correcte amb les dones. Al mateix temps, el paper de la dona abnegada és important com a atribut de l'home soldat, com a àmbit de reconeixement de les seves qualitats com a home. Al soldat heroic li correspon el model femení de la dona que pateix per ell i compleix adequadament amb la feminitat normativa, de patiment.

L'home marroquí, en canvi, no té companya abnegada. Destaca l'absència de companyes femenines que pateixin per ell. Com en altres aspectes, la dona marroquina es presenta com l'antítesi de l'espanyola: o no apareix en absolut com a companya de l'home o apareix masculinitzada. De Burgos explica:

> Aquellas mujeres que venían a acogerse a la hidalguía castellana sabían combatir como todas las hembras de los pueblos nómadas al lado de los hombres. Ellas eran las que llevaban las armas, municiones, víveres, les alentaban ferozmente a la matanza y hasta les ayudaban saciando su odio religioso con ese apasionamiento de la mujer contra el rumí. […] Apaleaban con porras de madera, claveteas de hierro a los soldados rendidos moribundos. Más de una mora había perecido en el campo de batalla y algunas se arañaban el rostro con desesperación de fieras infernales cuando sufrían una derrota. (De Burgos, 1909: 15).

Pozzi (2005) explica que en algun moment De Burgos té certa simpatia amb les dones marroquines perquè ambdues pateixen els mateixos atavismes. L'autora es pregunta per què després canvia la seva mirada respecte elles. Martín Márquez (2012) es pregunta

també per què Carmen de Burgos té una mirada tan negativa respecte les dones marroquines. En aquest sentit, nosaltres podem considerar que assumeix en els seus escrits aquesta retòrica de la feminitat abnegada que és l'atribut del soldat heroic. En el cas dels marroquins no existeix la masculinitat heroica, per tant, tampoc la feminitat abnegada, per tant és coherent que les dones marroquines apareguin representades com a sanguinàries i masculinitzades.

A diferència de les espanyoles, les dones marroquines ajuden en les tasques de lluita, es deixen endur per les passions negatives d'odi i apareixen com a feres infernals, i fins i tot algunes causen morts en el camp de batalla. Una altra mirada més sensual però en aquest mateix sentit ens l'ofereix el militar Vera Salas (1916: 15):

> Fátima hermosa zagalona salvaje, en sus ojos de negra noche retrata su sed de amor. Su seno turgente y duro se mueve al andar su cuerpo es de luchadora, de dominadora. Fátima es para la guerra y para el amor.

Veiem doncs com en el cas del soldat marroquí no apareix com a atribut la dona abnegada que pateix per ell sinó que, al contrari, les dones apareixen masculinitzades, actuant de forma sanguinària i com a guerreres, com a feres que participen a la batalla.

En les novel·les s'equipara, donc, clarament la relació entre el comportament a la batalla i el comportament amb les dones. Les qualitats que es demana al soldat (responsabilitat, acompliment del deure i control dels impulsos) són vàlides batalla, però també a la llar, tant en relació amb les dones com amb la pàtria. De la mateixa manera, en aquests novel·les el mal soldat abusa de les dones, però també és covard a la batalla, defuig la responsabilitat i es deixa endur per la concupiscència amb les dones però també defuig la responsabilitat a la batalla.

Comprovem, doncs, com els models de feminitat i masculinitat es configuren mútuament, no de forma oposada sinó complementària, ja que tots dos participen dels mateixos ideals. El model femení queda definit en funció de les responsabilitats de l'home a la batalla. Ella ha de fer el paper de dona abnegada que estima l'home per les seves heroïcitats, és la seva companya admiradora. Així, els models femenins queden definits pels models de masculinitat. Això queda palès en la novel·la *Allà en el Rif* quan la protagonista, un cop ha vist la realitat de la guerra, adquireix l'estatus de dona abnegada i, ara sí, és capaç de resistir la concupiscència del mal soldat.

Els models masculins, però, també són conformats pels femenins. En un sentit, la dona abnegada que pateix per l'home soldat apareix com una característica més, com un atribut de l'home soldat. En les novel·les s'explica explícitament: l'home soldat ha de tenir una dona que l'estimi. La funció de les dones és, per tant estimar els homes, però només aquells que fan adequadament de soldats, que compleixen adequadament amb la seva masculinitat. Veiem també, doncs, que la família i l'esposa apareixen com un àmbit de reconeixement de les heroïcitats a la batalla de l'home, és a dir, el soldat és estimat en la mesura que acompleix amb els deures a la batalla, i és per aquest motiu que la dona i la família l'estimen. Per tant, l'home ha d'acomplir adequadament amb la masculinitat prescriptiva.

5.5 MASCULINITAT I NACIÓ

5.5.1 Heroisme: masculinitat i pàtria

Un cop analitzat amb detall l'arquetip de l'home soldat espanyol i marroquí, per comprendre'l de forma completa hem d'analitzar la relació d'aquests arquetips de gènere amb altres realitats socials (Tosh, Dudink, Hagemann, 2004). Com hem explicat a l'inici, les identitats de gènere no es poden analitzar de forma aïllada, sinó que s'han de tenir en compte els diversos vectors identitaris amb els quals es relacionen, com la construcció nacional. Com hem explicat en el primer capítol la nostra aproximació a la relació entre gènere i nació la volem dur a terme de dues maneres: en primer lloc, com la nació o altres vectors identitaris condicionen i determinen els models de gènere, no podem entendre les característiques de la masculinitat sense relacionar-la amb altres realitats socials com la nació (Mosse, 2001; Dawson, 1994; Nagel, 1998, 2005). En segon lloc, hem volgut analitzar també, la nació es representa sovint a través de models de gènere (Yuval-Davis, 1997). En el capítol anterior ens hem ocupat d'aquest segon aspecte. En el present capítol analitzarem el primer com la nació i la divisió colonitzador colonitzat determina els models de gènere, ajudar a definir les seves característiques. Això ens ajudarà a entendre millor els arquetips de masculinitat que hem presentat fins aquí.

Primer de tot hem d'especificar què significa la nació en aquest models masculins (Dawson, 1994; Mosse, 2001; Nagel, 2005). Això ens servirà per entendre de forma complexa les característiques que adopta aquest model masculí que hem descrit, ja que aquestes qualitats de la masculinitat només adquireixen el seu sentit si tenim en compte aquests altres vectors identitaris amb els quals es relacionen en aquest context, és a dir la construcció nacional i l'eix colonitzador-colonitzat.

Les qualitats masculines descrites, el valor, la victòria i la serenitat davant les adversitats que caracteritzen els valors de la masculinitat, només obtenen el seu sentit quan apareix un ideal: la idea de pàtria. Mosse (2001) explica que en la configuració de la nova masculinitat moderna, l'honor masculí no es basa en elements de casta, aristocràtics com anteriorment, sinó que recau en l'assumpció d'altres responsabilitats socials, en el compliment d'un ideal que es concreta, per exemple, en el servei a la

nació: «La noción de que el hombre de verdad debe servir a un ideal más alto llegó al final a ser parte integrante de lo que podía ser llamado la militarización de la masculinidad» (Moose, 2000: 55). L'home és lliure de les minúcies i de la vida diària, domèstica, perquè ha d'ocupar-se de qüestions més elevades, del seu destí, un element que apareix com a fonamental en la definició de la masculinitat. També Jordi Luengo ens explica que, en la descripció de la figura del «señorito bien», el qüestionament de la seva masculinitat es basa en el fet que aquests homes no assumeixen «responsabilidades profundas de la raza, la religión, la vida del espíritu, confianza en la eternidad, la defensa de los intereses familiares» (2008: 24).

Per tant, només podem entendre com estan constituïdes les identitats de gènere si les relacionem amb altres vectors identitaris en cada context; només si entenem quin paper juguen en aquest cas les identitats nacionals en la definició de la masculinitat i la feminitat entendrem les característiques d'aquests models de gènere de forma més complexa. Les qualitats masculines del soldat adquireixen el seu significat si les relacionem amb la nació: el valor, la determinació davant les dificultats tenen sentit perquè serveixen a la pàtria. D'aquesta manera, el soldat es converteix en el màxim exponent de la masculinitat: l'heroi. Aquesta interrelació en permetrà també entendre millor l'arquetip de masculinitat marroquina.

5.5.2 Servir a la pàtria: desig i sacrifici

Veiem com en les obres analitzades apareix com a motivació explícita per al soldat el fet de servir a la pàtria: en la novel·la *En la Guerra* s'expressa aquesta idea, des del principi, en la presentació dels personatge principal, el marit de la protagonista, que té totes les virtuts del soldat heroic. La motivació que el duu a exercir totes aquestes qualitats és el requeriment de la pàtria:

> El comandante Ramírez, que había hecho toda la campaña de Cuba, era generalmente estimado por su valor y su cultura en todo el ejército, después de pasados algunos años en la reserva viajando por el extranjero, volvía al servicio activo, cuando la patria lo necesitaba de nuevo. (De Burgos, 1909: 1)

Un dels valors més importants que ha d'acomplir l'home soldat és servir a la pàtria fins a les últimes conseqüències: la prova més gran de valor i de masculinitat és morir per la pàtria, és més, tenir el desig i el valor de fer-ho i sentir-se'n feliç. Aquesta

és la seva màxima aspiració perquè és precisament en la guerra on l'home pot acomplir la seva masculinitat i demostrar-la. Les qualitats masculines tenen un sentit, especialment el valor, especialment important perquè permet el sacrifici pels companys, com hem vist, però sobretot el sacrifici per la pàtria.

En la seva obra *Dar Akkoba*, el general Mola especifica que la guerra té moltes coses desagradables, però que el fet de servir a la pàtria tot ho compensa:

> Y es que ésta [la guerra] tiene muchas más cosas desagradables que el dolor de las heridas y la tristeza de la muerte, suciedad, fatigas, miseria…; pero también proporciona satisfacciones inmensas: la de la victoria, la del deber cumplido, la de ser útil a la Patria y otras, muchas otras. (Mola, 1924: 61)

En moltes de les obres analitzades s'emfasitza reiteradament que molts homes han mort per la pàtria, que s'han sacrificat per Espanya: «Los heridos están animosos en sus miradas resplandece la de un pueblo que sabe sacrificarse y vèncer» (Vera Salas, 1916: 1). Sacrificar la pròpia vida per la pàtria és un deure dels homes, premiat amb el reconeixement dels companys, de les dones que estan al seu costat i de tota la nació. El veritable home és aquell que té el valor i el desig per morir per la pàtria. Els sacrificis que fan els soldats espanyols són el gran relat de la guerra, és l'escena repetitiva que inclou la situació més adversa possible en què l'home soldat demostra el seu heroisme quan l'amor a la pàtria l'impulsa a continuar, a afrontar les adversitats i a no tenir por de la mort. El passatge següent relata escenes habituals a la literatura de guerra:

> Un capitán de cazadores con cuerpo de hombre y alma de gigante fue herido por dos veces y seguía batiéndose, la perdida de sangre hizo que cayera en el momento en que la línea mora abrazaba a la española en desesperado choque de muerte, el cazador es prisionero dos moros tiran de él y le arrastran a su cubiles, herido hace un esfuerzo con la mano izquierda dispara su pistola, se suicida el proyectil rompe su garganta, destroza su boca, sólo da un cadáver a su enemigo, la vida la sacrifica por su patria a su bandera. (Vera Salas, 1916: 1).

El valor del sacrifici és, doncs, fonamental. Són constants les referències també a qui dóna la vida per la pàtria: «Dar a España el rendimiento y la compensación que merece por haberse desprendido en beneficio de este país de lo que más aprecia una nación: la sangre y la vida de sus hijos» (Fuentes, 1920: 48).

Fins i tot en el moment de la mort es pensa en la pàtria, en una cita que hem comentat anteriorment un soldat moribund parla amb el general: «Mi teniente coronel, lo único que le pido es que escriba a mi familia diciéndole que he cumplido con mi deber, que no muero como un cobarde. Mire usted, aún tengo alientos para gritar: ¡Viva España!» (Mola, 1924: 99). El soldat, quan arriba la mort, no pensa en la família, la dona, els fills, els pares o els amics, sinó en allò que el defineix: l'amor a la pàtria i el sacrifici per ella. L'homenatge als morts per la pàtria es constant, en el recompte dels morts s'esmenten els noms de tots. També les obres es recreen en la descripció dels ferits i els seu patiment per emfasitzar el seu mèrit i el seu reconeixement.

El general Mola sosté una teoria encara més radical i elaborada sobre el valor de la vida humana i el deure del soldat de morir per la pàtria: la mort fins i tot és desitjable. Mola descriu la seva trobada amb l'oficialitat que està a les seves ordres i els descriu d'aquesta manera:

> Bravos jefes y oficiales, peltóricos de entusiasmo y vacios de preocupaciones; allí estaban dispuestos a los que fuera, incluso a morir, que morir luchando en la guerra es honor y es gloria. Claro es que esto no lo tienen quines estiman que la vida está por encima de todo, cuando la vida en sí no vale nada, absolutamente nada; pero no es el caso de sacarles de su error, que hasta desgracia tienen ¡pobres diablos! con su egoísmo y cuando no su cobardía les haya hecho descender al orden de los seres en que el instinto domina sobre los sentimientos (Mola, 1924: 61).

Com veiem, aquesta defensa de la mort per la pàtria i la consideració del valor de la vida humana té molt a veure amb la definició de la masculinitat: la covardia, oposada al valor, és el que converteix els «pobres diablos» només en sers inferiors, gairebé animals. Precisament s'exalten les qualitats del valor en favor d'un ideal, característica principal de la masculinitat. El màxim exponent i la màxima demostració d'aquest valor és no tenir por de la mort i, per tant, encarar-la amb decisió i amb desig perquè, com deixa molt clar el general, «la vida en sí no vale nada». Les qualitats de la masculinitat tenen sentit per ser capaços de sacrificar-se per la pàtria.

5.5.3 El rifeny i el sentit patriòtic

La representació de l'home espanyol dialoga amb la figura del rifeny sobretot en relació amb el sentit patriòtic. Anteriorment hem indicat que el model de masuclinitat marroquina era, en moltes de les seves qualitats, proper al de la masculinitat correcta espanyola. No era gens efeminat. La diferència entre el model espanyol i el marroquí té a veure precisament amb la imbricació entre masculinitat i nació.

Examinarem, a continuació, quines són les motivacions per la guerra dels rifenys, ben diferents a les dels alts ideals patris espanyols. Els rifenys mostren una tendència a la lluita i a la guerra per si mateixa, són sanguinaris per naturalesa i no és cap ideal el que els guia, sinó simplement la ferocitat. Fins i tot el metge militar i bon coneixedor de la societat rifenya Ruiz Albéniz insisteix que «cuando no tienen un enemigo común, combaten cabila contra cabilia, familia contra familia». Per tant, el primer motiu per anar a la guerra és simplement resultat d'una tendència innata a la lluita.

El guerrer rifeny, que no és anomenat *soldat* gairebé en cap ocasió, té altres motivacions per la lluita que sens dubte afecten a la seva definició com a guerrer i com a home. Ruiz Albéniz, en el seu text *La verdad de la guerra*, en fa una bona descripció, en la qual apunta que lluiten per covardia quan veu que l'enemic és fàcil de derrotar:

> Llegaron, pues, á creer que España no era potente, que orillaba el luchar con ellos, y así, se crecieron en sus pretenciones y llegaron á decir al propio general en jefe que , contra su voluntad, no podía ningún español traspasar los límites de la plaza. Estas, y no otras, fueron entre los rifeños las verdaderas casuas de la guerra. (Ruiz Aléniz, 1909: 68)

Hi ha un segon motiu per la lluita, on veiem que no apareix en el rifeny cap de les qualitats que fan, en altres contextos, que es consideri noble la guerra:

> ¿Cómo se llegó á constituir la harka? Sabido es que para el rifeño guerrear es vivir. Pueblo inculto, pobrísimo, cuando no tienen un enemigo común, combaten cabila contra cabila, familia contra familia, cuando se acaba en un poblado la cebada, se razzia la aldea vecina, y así, las familias numerosas, y por tanto potentes, no cuidan los campos y vive siempre, ó del miedo que inspiran, y que

se traduce en halagos de los débiles , ó de destrozar á sus convencions. (Ruiz Albéniz: 1909: 68).

Veiem com els rifenys mostren una tendència a la lluita per la lluita mateixa, fins i tot quan no tenen un enemic busquen amb qui lluitar i no té importància si és la família veïna. Sembla que mostren una tendència innata a la guerra com a activitat valuosa en si mateixa que realitzen bàsicament per motius espuris i sense miraments. També ens ofereix un segon motiu lluiten per covardia, simplement quan veuen que l'enemic és dèbil.

Finalment apareix la raó principal que fa que els rifenys vagin a la guerra és la rapinya. Lluiten com a forma de vida per aconseguir dominar els veïns i aprofitar-se de les seves riqueses. Quan s'acaba la collita, la solució és fer una ràtzia al poble veí. Veiem com tenen un *modus vivendi* basat en la por dels veïns, en el predomini del més fort, i una manera de fer la guerra que es mostra sense ideal, sense motivació elevada que la justifiqui: pura i simple rapinya.

En diversos autors s'explica que la guerra entre els marroquins és simple interès egoista i particular. Aquesta imatge de la guerra i el seu significat pels homes que la duen a terme contrasta enormement amb la representació que se'n fa en el cas dels espanyols, en què es converteix en una manera d'excel·lir com a homes. Explica Ruiz Albéniz:

> Los titulados jefes de la harka no son ni generales ni jefes con reconocida autoridad. Su papel es simplemente de instigadores, de sibilas seductoras, de propagadores de éxitos. El rifeño que acude á aumentar el contingente de la harka no lo hace por compromiso ni obligación. Llega cuando le place, atendiendo cuando más al acuerdo tomado en su aldea y entre los de su familia, y se va cuando en gana le viene, sin que ninguna consideración que no sea la de su voluntad y conveniencia le sujeten al campo de batalla. Ni obligación, ni amor propio, ni honor pone en el combate; sólo luchan por interés, y cuando ven defradudadas sus esperanzas de saqueo ó se cansan de pelear, regresan á sus lugares ansiosos de contar sus hazañas: que en el Rif adquirir título de valiente es asegurarse toda la vida. (Ruiz Albéniz; 1909: 70).

Així doncs, comprovem com els rifenys són representats de forma completament negativa en comparació amb els homes de l'exèrcit espanyol, en què destaquen contínuament les seves qualitats masculines, la lleialtat als companys, la responsabilitat i la determinació i, sobretot, un ideal pel qual lluitar, que possibilita l'exercici de la masculinitat a través del sacrifici. En el cas dels marroquins, la motivació per la guerra és simplement el botí. Els llaços més propers que els mouen són un vague pacte familiar o algun líder que els ha sabut enredar com una «dona seductora». Ruiz Albéniz expressa obertament que no responen a cap dels valors que han de tenir els soldats: compliment d'un deure, obligació, amor propi o honor, moltes de les qualitats que defineixen la masculinitat. Només els mou l'interès i una certa fama de temibles per poder continuar amb les seves tàctiques de rapinya, ja que «en el Rif adquirir título de valiente es asegurarse toda la vida» (Ruiz Albéniz, 1909: 70).

L'autor continua amb la seva descripció dels rifenys com a guerrers en els següents termes:

> Pero cuando se presenta un enemigo común todos se unen, tentados por la codicia, no tanto con el afán de vencer como con el de saquear. De ahí que nunca presenten luchas francas, que procuren rodear al enemigo, que prefieran á un ataque decisivo una emboscada en la que puedan apoderarse de acémilas, víveres, armas y municiones, aunque sea en exigua cantidad […]. Con la sola presencia de una mula de un mauser de una cartuchera con municiones, se puede levantar una cabila entera: «Mirad mirad: el saqueo es seguro. Yo he cogido esto. Venid allí y nos apodeararemos de todo: quizá podamos entrar en Melilla, donde hay tanta riqueza. El español no es fuerte, puesto que yo he podido arrebtarle esta presa…». (Ruiz Albéniz, 1909: 69)

Queda clar que l'objectiu principal de la lluita és la rapinya. A vegades el botí resulta escàs, la qual cosa demostra l'absurditat dels motius que a vegades duen el rifeny a la guerra. Es descriu gairebé la ràtzia i el robatori com una afició o com una pulsió incontrolable, són lladres de professió, tenen l'impuls de robar, després d'imaginar-se el botí esperat. S'assenyala, a més, el fet que la lluita no es fa cara a cara i de forma noble, sinó com una emboscada a traïció.

També en la seva obra, l'interventor militar Sánchez Pérez parla de la manera i els objectius de lluitar dels rifenys com una absurditat, com una empresa sense sentit i

sense criteri. Lluiten contra qui sigui sense importar si són amics, veïns o familiars. En una escena on descriu una trobada amb tres rifenys notables, explica que un d'ells té una marca de ferida a la cara que podria haver estat causada per un dels altres tres marroquins, amics amb qui ara seu tranquil·lament:

> El surco que le hizo una bala, que acaso salió estrepitosamente del fusil de krimo, de Laarbi o de Al-Lal. Aunque así sea, yo he pensado en sentarme un rato con los moros, porque sé la poca importancia que en ellos tiene lo de hacer estrépito con su fusil: hoy es contra nosotros, mañana por nosotros. Tampoco lo de ser tornadizos es censurable en ellos. Lo único censurable de los moros es que vivan retrasados ocho siglos, ideológica y materialmente. Y de que vaya a nuestro compás es de lo que se trata. (Sánchez: 1925: 25)

També hi ha altres autors que destaquen un altre element, un cert desig d'independència que es considera primitiu. S'atribueix al seu ímpetu guerrer l'estima del rifeny per la seva independència. No es tracta, però, de cap ideal; com a màxim, una tendència instintiva. La civilització ha de ser el que faci oblidar aquesta idea infantil. Com indica Anatolio Fuentes en la seva traducció del *Manual para el Oficial de Policia Indígena*, aquest és un dels objectius de la dominació colonial:

> Procurar poner a cada uno en su sitio, mantener el destacamento, instruirle en sus deberes, educarle, darle prestigio y apoyar su autoridad a fin de sustituir el estado anterior de la tribu, más o menos anárquico y desordenado por un regimen de orden y autoridad […]. Esta primera tarea de domeñamiento consiste en hacer olvidar a las tribus las ventajas ilusorias de us independencia pasada; en hacerles apreciar, ante todo, como más confortables los tiempos presentes y en conseguir que la idea de rebelión, que vendrá a menudo a atormentar esas cabezas locas de niños, no se presente en sus cerebros sin que sea inmediatamente rechazada. (Fuentes, 1920: 9)

Podem apreciar clarament com les motivacions per la lluita i per la guerra són representades de forma completament diferent a les dels espanyols, en aquest cas, com a dèries infantils, ja que els guerrers són considerats homes sense ideal.

Alguns autors avisen que no hem de confondre mai l'esperit dels marroquins per la independència com a patriotisme i recorden que el seu objectiu principal de la guerra és el botí:

> En realidad, aunque antes apuntásemos el amor a la independencia entre los factores de los que emana su hostilidad, es menester no confundirlo con el patriotismo, al menos en el sentido europeo, como nosotros los entendemos. A los más habria que reducir el espíritu patirótico a los límites, menguados, de la cabila. Más exacto sería llamarlo «xenofobia». La xenofobia marroquí, más que un imperativo de intolerancia religiosa parece fruto de un dictado geográfico. Marruecos es un país independizado y aislado. […] Ha sido la Geografía la que en gran parte ha permitido al Mogreb mantener hasta hace poco el abolengo tradicional de una impenetrabilidad e insumisión al extranjero. (Academia Militar, 1927: 316)

En tota aquesta retòrica, s'obvia l'ocupació del seu territori per part d'un exèrcit estranger i la usurpació de terres i recursos per tal de presentar el rifeny com un simple lladre i rapinyaire, covard.

El contrast entre l'espanyol i el marroquí és evident. El soldat espanyol se sacrifica pels companys, per la família i per la nació, i té un alt ideal que guia les seves accions militars i determina les seves qualitats masculines. Defensar la pàtria i els companys és un honor, es desitja, es busca. En canvi els marroquins lluiten per motius egoistes, per interessos personals. No tenen cap sentit del deure. No tenen cap sentit de comunitat. La pàtria, la nació i la defensa de la família o dels companys és inexistent. El compliment d'un deure, l'obligació, l'amor propi, l'honor i la responsabilitat no són les qualitats que defineixen la masculinitat marroquina. Aquesta imatge de la guerra i del significat que té per als homes que la duen a terme contrasta enormement amb la representació que se'n fa en el cas dels espanyols, en què es converteix en una manera de fer-se homes de construir les qualitats de la masculinitat. En canvi als marroquins els manquen les qualitats masculines que es deriven de defensar la nació, de defensar un ideal, com ara la dignitat de si, l'orgull, l'anhel de victòria. En canvi els marroquins s'humilien fàcilment. Aquetes són qualitats bàsiques de la masculinitat que el rifeny no posseix.

Com hem indicat a l'inici, hem de llegir l'arquetip del rifeny i de l'home espanyol de forma conjunta en diàleg. La figura de l'altre marroquí serveix per definir el model de masculinitat espanyola. Hem de relacionar el model del rifeny amb les discussions sobre la masculinitat a l'Espanya del moment. Com hem indicat, el rifeny no apareix en cap cas en termes d'efeminament, no s'assimila en cap cas a la imatge de l'homosexual, el Don Joan o el tercer sexe (Aresti, 2001, 2010). Ben al contrari de la feminització, el marroquí conserva moltes qualitats de la masculinitat normativa que es demana: capacitat per a la guerra, energia, duresa, capacitat de lluita i, sobretot, valor davant de la batalla i la mort, que afronta sense por. Té també un cos dur i resistent per al batalla. Com a model masculí no presenta cap de les qualitats de l'efeminament, ni comparteix cap de les característiques dels models de masculinitat més criticats en l'Espanya del moment: no és ambigu ni indiferenciat sexualment, no és dèbil ni es deixa endur pels palers de la vida, no té símptomes de fluixesa ni d'indolència o decadència.

La representació d'una masculinitat deficient que trobem en l'home marroquí es produeix, en canvi, per la falta de nació en el seu ideari, en la seva identitat. A la masculinitat marroquin li manca l'ideal nacional, la idea transcendent que dóna sentit a la masculinitat. Com hem dit anteriorment, el sentit de la pàtria és fonamental per a l'home, soldat i heroi, i per la definició de la masculinitat. Les principals qualitats masculines tenen la raó de ser en la defensa de la nació. El rifeny no té ideal, no lluita en nom de sentiments elevats com l'amor a la pàtria o la fe en els companys en lluita.

La falta d'amor a la nació del rifeny és el que el diferencia de l'home espanyol, és el que el converteix en un simple guerrer i no pas en soldat. No és un home sinó una fera, o un salvatge. Si l'home no compleix amb el seu deure nacional deixa de ser home per convertir-se en animal o salvatge, i això és el que li passa al marroquí, encara que presenti totes les qualitats de la masculinitat guerrera que es demanen.

Les qualitats de la masculinitat en aquest context militar, adquireixen el seu fonament i el seu sentit en la defensa de la pàtria. Els valors de duresa, resistència, valor són importants per a la masculinitat perquè permeten el sacrifici dels homes per la nació, base de la masculinitat militar. Aquest amor a la pàtria també comporta altres qualitats de la masculinitat: l'orgull de no ser derrotat, la dignitat de si, el valor de la victòria, l'amor als companys de lluita. Així , doncs, veiem que la nació estructura les qualitats de la masculinitat en el cas espanyol. En el cas del marroquí l'abscència

d'idela nacional impedeix el desenvolupament de les qualitats masculines. Així el rifeny apareix com a fera i no com a home.

En el capítol anterior, hem vist una definició de civilització basada en la família com a nucli de la nació. En el present capítol trobem una altra definicio de civilització. En aquest context de guerra podem entendre que la civilització oposada a la barbàrie no es caracteritza només per qualitats com el control adequat dels instints primaris, la tècnica, el progrés, la modernitat, sinó que per a la civilització és necessari tenir un ideal, una idea transcendent, un sentit de comunitat. Així ho expressa Mola:

> Bravos jefes y oficiales, peltóricos de entusiasmo y vacíos de preocupaciones; allí estaban dispuestos a lo que fuera, incluso a morir, que morir luchando en la guerra es honor y es gloria. Claro es que esto no lo tienen quines estiman que la vida está por encima de todo, cuando la vida en sí no vale nada, absolutamente nada; pero no es el caso de sacarles de su error, que hasta desgracia tienen ¡pobres diablos! con su egoísmo y cuando no su cobardía les haya hecho descender al orden de los seres en que el instinto domina sobre los sentimientos (Mola, 1924: 61)

Mola evoca en aquest passatge una escala de civilització: a l'escala inferior hi ha precisament els sers més baixos, dominats per l'instint egoista de conservar la vida, per davant del sentiment eleveta de donar-la per la pàtria. En canvi en el cas del marroquí l'absència d'ideal i de pàtria, produeix una masculinitat deficient. Encara que no es produeixi una feminització del model de masculinitat alteritzat, sí que hi ha una masculinitat no aconseguida: quan no hi ha cap tipus de responsabilitat ni d'ideal, la masculinitat és deficient. El rifeny es presenta com una fera i perd també qualitats masculines com la dignitat, d'orgull de la victòria, de no deixar-se humiliar. D'aquesta manera, amb uns models de gènere no ben aconseguits es produeix també el caos social, la barbàrie. La masculinitat sense sentit, purament egoista, condueix a la desorganització de la societat, al caos contrari a la civilització.

Així, doncs, podem comprovar que el model de comunitat o nació determina els models de gènere, en aquest cas la masculinitat. Ho podem veure si recordem la representació de la comunitat marroquina tal com la presenten els autors espanyols: en algunes ocasions apareix com un cert lligam familiar, de cabila, que es trenca fàcilment i és voluble. En la majoria d'ocasions, la societat marroquina es descriu com una

comunitat sanguinària. Regida simplement pel predomini del més fort. Aquest és l'únic element que determina la unitat social.

D'aquesta manera s'il·lustra com s'han forjat els llaços de comunitat al Marroc:

> El moro al no ver justicia en sus litigios odió á su contrario y lo mató. Mil moros hicieron lo mismo y con el ejemplo educaron a sus progenitores por tal camino. La inseguridad era completa, los hombres se huían mutuamente porque el hombre tuvo miedo del hombre y sus casas las asilaron construyéndolas más como fortalezas que como viviendas. El matar llegó á ser el tema del día después la costumbre de un pueblo, por último la fantasía que los prestigiaba. Hoy día, en bastante mal concepto tienen al que durante su vida no hizo alguna muerte. (Vázquez, 1919: 44)

Es produeix simplement un equilibri de força i aquesta és tota l'organització social que s'esmenta: el simple predomini del més fort. Una comunitat sanguinària.En aquest mateix sentit, entre els soldats marroquins tampoc apareixen les tan valorades relacions afectives entre els soldats ni la tan preuada lleialtat entre els companys, que és definitiva per la masculinitat i per forjar la comunitat nacional. Fins i tot es reitera sovint que ataquen els propis veïns i família si els convé.

Una societat on regna la llei del més fort i on domina l'interès individual, l'egoisme i el gust per la sang, dibuixa unes característiques de la masculinitat en consonància. Això determina l'arquetip masculí que representa el rifeny en aquest context. Aquesta mena de comunitat produeix homes representats, conseqüentment, com a animals, sanguinaris. Malgrat que posseeixen qualitats guerreres positives (valor, capacitat de suportar el dolor i les penalitats, cos dur i resistent, qualitats que provoquen en els espanyols certa fascinació), es presenten com a homes sens orgull, ni dignitat, s'humilien ràpidament. No tenen les qualitats morals associades al soldat i a l'home: un sentit elevat de la batalla de sacrifici per allò col·lectiu, pels companys per la nació. Perden valors de la masculinitat com l'assumpció de responsabilitat i el sacrifici.

Per tant, tornem a comprovar que la masculinitat normativa, en aquest context, no es contraposa a la feminitat, sinó amb altres vectors identitaris com la nació. Els rifenys són homes que no compleixen amb la masculinitat correcta per falta de nació i de sentit de comunitat, no pas per efeminament. Una comunitat caòtica i sanguinària

sense unió, ni sentiment nacional produeix homes deficients també en la seva masculinitat.

5.5.4 Nació, feminitat i masculinitat

Finalment, només queda apuntar breument com la relació entre homes i dones en aquest context també depèn de la relació amb la nació, a través de la qual es defineix la masculinitat. Moltes vegades s'analitza la masculinitat en contraposició a la feminitat; tot i que evidentment és així, també podem entendre que feminitat i masculinitat formen un sistema interdependent que es defineix també en relació amb altres realitats socials, altres vectors identitaris com són, per exemple, la nació o la identitat col·lectiva. Els models masculins i femenins es construeixen de forma complementària i no necessàriament oposada. Això s'observa en la descripció que hem fet de la relació del soldat amb les dones i l'àmbit domèstic: hi ha un paral·lelisme entre les qualitats masculines soldadesques i en l'àmbit de la casa, en què la dona apareix com un atribut del soldat i també, juntament amb la família, com un àmbit de reconeixement de les seves heroïcitats. Aquest paral·lelisme cal relacionar-lo, ara, amb la nació.

El compliment correcte dels seus deures com a soldat respecte la pàtria és el que assegura a l'home l'estimació de la seva dona, que serà sempre de tipus admiratiu i abnegat. Així, en les obres analitzades, les relacions de gènere apareixen mediatitzades pel bon desenvolupament de les funcions de l'home en relació amb la nació: és el fet de complir adequadament amb aquestes funcions el que fa que l'home sigui estimat. El deure de l'home respecte a la pàtria mediatitza, doncs, la seva relació amb l'àmbit domèstic. En l'argument de les dues novel·les analitzades precisament s'exalta l'estimació de les dones als homes que compleixen adequadament amb el deure respecte la nació.

Podem comprovar com precisament aquesta relació es produeix en sentit negatiu en el cas dels soldats marroquins, que no tenen dona abnegada que els estimi. Al contrari, les dones apareixen masculinitzades. La mateixa falta d'ideal en relació amb la nació porta a la desestabilització de l'ordre gènere. El soldat marroquí no és un soldat, sinó tan sols una fera o un animal, i no té una dona que se sacrifiqui per ell i que l'estimi. La falta d'heroisme en els homes rifenys és paral·lela a la falta de patiment abnegat en les dones marroquines: la falta de sentit de comunitat és el que porta a la

pèrdua de feminitat de les dones i la deficient masculinitat dels homes en el poble marroquí.

En aquest context, només podem entendre els models de gènere en relació amb altres vectors socials, és a dir, la nació o la construcció d'identitats col·lectives, tenint en compte tant els models femenins com els masculins i, especialment, la interrelació entre ells. Veiem que al soldat heroic li correspon la figura de la dona abnegada que pateix per ell. D'aquesta manera, l'ideal de feminitat i les qualitats patriòtiques i masculines del soldat queden estretament lligades. La subversió dels models masculins implica també la subversió dels femenins i d'aquest ordre de gènere, segons el qual les relacions de gènere se sostenen en l'acompliment adequat de les funcions de cadascú, homes i dones, respecte el col·lectiu, respecte la pàtria.

5.6 CONCLUSIONS

Durant aquestes pàgines, hem analitzat la figura del militar espanyol i del guerrer marroquí com dues cares d'una mateixa moneda, en el sentit que els hem d'entendre com a part d'un mateix sistema de significats que vol afirmar un concepte de masculinitat normatiu.

En primer lloc, hem analitzat el model del soldat espanyol. Hem comprovat que el model del soldat esdevé un model de gènere que ha de ser exemple per a tots els homes. Aquesta masculinitat militar funciona en el context de les incerteses en les relacions de gènere de principis del segle XX com un arquetip per contrarestar certs models de masculinitat que se censuren: l'home mandrós, inactiu, que no assumeix responsabilitats, fluix i mancat de temperament. S'afirma com a model positiu davant de les angoixes d'una virilitat que està sent qüestionada per la presència creixent de les dones a la societat i per la major visibilitat de models masculins ambigus com el dandi o l'homosexual. Vol contraposar una virilitat dura davant del temor del debilitament de la masculinitat i de la indiferenciació sexual, i davant les incerteses que produeixen els canvis en els rols d'homes i dones a principis del segle XX. En els sectors conservadors, per exemple durant la dictadura de Primo de Rivera, es vol recuperar el veritable home espanyol inspirat en els valors del passat gloriós d'Espanya en la cavallerositat, el catolicisme (Aresti, 2012). En aquest sentit, l'heroïsme militar serà un valor important. En el marc de les guerres del Rif s'emfasitza aquest aspecte.

Com a la resta d'Europa, els valors de la masculinitat militar són també, en el nostre cas, la duresa del cos i de la voluntat, el fet d'evitar el defalliment, la contenció de la por, la sang freda, la capacitat de suportar les penalitats, l'estoïcisme. En el nostre context, s'emfasitzen sobretot els aspectes de l'heroïcitat fins al punt de la temeritat. El model descrit per al context colonial es basa en molts casos en una mena de fúria per la lluita, de valor extrem, temerari, sense tenir en compte les conseqüències. Fins i tot la mort es presenta com a mèrit, voler conservar la vida es considera egoisme. La victòria és la màxima aspiració, no tant pels beneficis pràctics que pot suposar sinó per evitar la humiliació de la derrota i conservar l'orgull. És un model de masculinitat militar que es

forja en el context africà i que en algunes de les característiques bàsiques es mantindrà en els models militars franquistes durant la Guerra Civil. En el context de les guerres del Rif es creen uns models de masculinitat que es basen sobretot en els ideals de victòria nacional, en el model de la heroïcitat a la batalla, però sense les connotacions religioses que després caracteritzaran els models de masculinitat militar a la Guerra Civil. En aquest període africà, les referència al catolicisme i la religiositat són menys presents.

Hem comprovat com aquest model de soldat heroic era compartit per la majoria d'autors analitzats com a model correcte i assumit de masculinitat. Aquesta mena de fúria per la lluita i extrema temeritat és, però, criticada per alguns sectors que demanen serenitat, previsió i càlcul més que no pas accions arriscades. Ara bé, això mostra com n'és de present el model del soldat heroic i tots els valors que té associats. Es presenta en els relats escrits per militars, però també apareix a la premsa o a les novel·les populars. Hem vist també com el contramodel del soldat rifeny era un model comú i força repetit entre els militars més conservadors, com ara Ruiz Albéniz, o els més exotistes, com ara Vázquez Sastre. Aquest model d'home rifeny també es reproduïa a la premsa i a les novel·les.

Si comparem aquest model de masculinitat espanyola colonitzadora amb altres contextos colonials veurem que el primer té unes característiques pròpies. En moltes ocasions, les empreses colonials són lloc idonis per afirmar la masculinitat, a través de la idea d'aventura. En un lloc llunyà on hi ha persones i paisatges que l'home blanc ha de domesticar s'afirma la masculinitat (Taradu, 2009; Mangan, 2012). Així doncs, la duresa del paisatge i la capacitat de dominar els nadius afirma una masculinitat allunyada de la comoditat de la llar. L'objectiu és acabar convertint en domèstic el lloc colonitzat. Seguint les teories darwinistes, en la lluita entre pobles l'home blanc és el més dotat per dominar perquè és superior a la resta de pobles i hi ha d'imposar la seva autoritat i domesticar-los. En aquest sentit, aquest representa la civilització (Mangan, 2012; Taraud, 2012; Dawson 1994).

En el nostre cas, no és tan present aquest component d'aventura i de domesticació de l'entorn i de les persones, ni tampoc es presenta la idea de civilització, sinó que s'afirmen determinats valors de la masculinitat lligats sobretot a l'exaltació de la pàtria i de la nació davant d'un enemic exterior, el rifeny, però també en relació amb

altres potències colonials, com ara França. Les derrotes al Marroc són doloroses per a determinats sectors socials, especialment els militars, se senten humilitats. En aquest context colonial, els homes lluiten per salvar Espanya i el seu nom a nivell internacional. Alguns, fins i tots, temen la desaparició del país si es veu encerclat per potències estrangeres i no compleix amb l'ocupació del territori assignat a l'Àfrica. Per tant, més que la idea de civilitzar o domesticar la població, es planteja la defensa nacional a través d'una masculinitat suficientment dura per fer-ho. En aquest sentit, el cas espanyol s'assembla a un procés d'enduriment de la masculinitat a les colònies que s'ha descrit en l'àmbit francès i anglès, en alguns períodes, la guerra colonial suposa reafirmar una masculinitat agressiva i resistent en contra de la vida fàcil de la metròpoli. Fins i tot, en alguns casos adquireix característiques força agressives (Mangan, 2012, Taraud, 2012).

És en aquest context africà on es forma el grup de militars africanistes que duran a terme el cop d'Estat. En aquest context africà adquirirán certa cohesió com a grup i un sentit de missió, se senten escollits per salvar Espanya. Sobretot en els sectors més reaccionaris, per exemple figures com Mola o Franco, es consideraran els únics legitimitas per salvar Espanya i després per governar-la. Aquestes idees sobre la nació, aquetsa necessitat d'Espsnya de ser salvada que compartiran alguns dels militars s'hauran forjat precisament en el context de la guerra colonial (Nerín, 2005). Aquest context serà decisiu en la formació d'aquesta homes, en la configuració d'una visió del món molt concreta. Precisament un dels elements que formarà part d'aquesta visió del món serà aquest model de masuclinitat dura i, temerària. Un model de masuclinitat en el qual es valora el sacrifici de la pròpia vida per sobre de qualsevol càlcul racional de possibilitats. Així doncs aquets grup de militars se sentiran escollits per salvar la nació precisament perquè saben exercir aquesta mena de masculinitat agressiva, dura i resistent. Aquest model de masuclinitat serà un component important en la cultura d'aquest sectors de l'exèrcit d'Àfrica. Quan acabin la seva «missió» al Marroc els militars africanistes començaran una nova missió, aquest cop, però, a la península, amb la visió del món i els valors apresos a les colònies (Nerín, 2005). Una part d'aquesta visió del món serà un model de masculinitat après en el context colonial i en relació a la imatge de l' «altre» marroquí.

Com hem reiterat, hem d'entendre que l'arquetip del soldat espanyol es construeix en relació a la imatge de la masculinitat marroquina, són les dues cares de la

mateixa moneda. En les pàgines precedents hem analitzat també la imatge del guerrer rifeny des del punt de vista de la masculinitat. En aquest sentit, hem comprovat que el rifeny apareix amb totes les qualitats positives de la masculinitat que es considera correcta i que s'admira: és valerós, fina a la temeritat, és capaç de les accions més arriscades, no té por i mai no dubta davant dels perills. És també resistent i molt sofert és capaç de suportar les més grans penalitats. Per tant en aquest sentit representa moltes de les qualitats d'una masculinitat correcta.

Així doncs, en un sentit hi ha un emmirallament en l'enemic, que és una mena de figura exòtica. Se n'admiren alguns trets específics: la determinació, la temeritat, l'habilitat d'actuar sense por de les conseqüències ni de la mort. Aquesta admiració per les qualitats del rifeny ens parla de quina masculinitat espanyola s'està definint. Les qualitats de temeritat i acció decidida, encara que provoquin morts evitables, són admirades pels espanyols. En aquests textos apareix, doncs, una representació exotitzant del guerrer marroquí que denota certa fascinació per les seves bones qualitats masculines. Fins i tot Franco presenta el rifeny, en alguna ocasió, com un enemic digne i com un expert en tàctiques de guerra.

Ara bé, malgrat aquesta admiració, en la representació que en fan els espanyols la masculinitat marroquina no és completa, no és del tot aconseguida, ja que li falta un altre dels ingredients fonamentals que els autors espanyols volen afirmar com a element fonamental per a la masculinitat: la relació amb la nació. El rifeny no es mostra efeminat ni mancat de virilitat, però el que el diferencia del model espanyol és la falta d'ideal: no té el sentit de comunitat, l'ideal nacional que defineix i dóna sentit a les característiques de la masculinitat. No hi ha nació al Marroc, la societat es descriu com un grup basat en el predomini del més fort, una mena de comunitat sanguinària, sense lligams ni sentit d'unió, fet que produeix homes sanguinaris sense ideal. Com diuen els textos, feres, animals, sense els valors de la masculinitat pròpies de l'home que estima la pàtria: honor, orgull, dignitat, responsabilitat, valor, amor als companys. Això minva la seva masculinitat. A través de la imatge de la masculinitat rifenya s'assenyala un component fonamental que és el que dóna sentita a la masculinitat : l'amor a la nació.

Hem vist com els homes colonitzats són definits en diversos contextos com efeminats. Així descriu Sinha (1995) els indis contraris a la colonització: són dèbils, físicament fluixos, no tenen autoritat per governar les seves dones, etc. Com hem

explicat, això és una manera de gestionar les relacions de poder colonial. Els homes de la classe mitjana índia que volen participar en les estructures de poder colonial són titllats d'efeminats per tal d'excloure'ls d'aquest accés al poder. També per al cas francès, s'ha analitzat la masculinitat colonitzada com a efeminada: el fet de tenir els colonitzats com a servents domèstics, és una manera d'emascular-los. Com hem descrit en el capítol anterior, definir una sexualitat degradada s'ha interpretat en alguns casos també com una desvirilització.

Martín Márquez (2012) analitza, en aquest mateix sentit d'efeminament, les imatges masculines que apareixen en el cas espanyol també en les guerres del Rif. Considera que els marroquins no apareixen com a virils, sinó com a efeminats[23]. Martín (2012) també descriu els soldats espanyols en termes d'efeminament. Segons l'autora, la camaraderia, l'amor dels soldats entre ells en el si de la batalla o l'amor que es proclama en moltes cròniques entre oficials i la tropa seria una prova de desvirilització. També ho seria el fet que els espanyols tinguin relacions homosexuals amb els marroquins.

En la nostre cas, hem dut a terme una anàlisi diferent a la d'aquests autors esmentats, en el sentit que hem comparat aquestes imatges de la masculinitat marroquina amb els discursos de gènere a l'Espanya del moment. En el nostre context, considerem que és necessari tenir també en compte els discursos de gènere a la metròpoli perquè serà en base a aquests discursos que es construirà la imatge de gènere de l' "altre", de l'home marroquí, no podem parlar de «masuclinitat» i «efeminament» de forma genèrica, sense tenir en compte les discussions entorn als models de masculinitat en cada context.

Segons la nostra anàlisi, a diferència de les descripcions que en fan els dos autors, si comparem l'arquetip del marroquí amb els discursos de gènere a l'Espanya del moment veiem que els colonitzats no apareixen com a efeminats, sinó tot el contrari: completament virils, amb moltes de les qualitats de la masculinitat normativa. No considerem, tampoc, que els espanyols apareguin com a poc virils, tot el contrari. Les representacions d'amor entre els soldats i els oficials no són una mostra de debilitat o poca masculinitat, sinó un dels seus valors principals. Aquest amor que es reclama no es

[23] Labanyi (2012) ha estudiat com s'explicava la derrota a les filipines d'Espanya en els films del primer franquisme, en aquestes pel·lícules també s'analitza com els nadius són presentats com a efeminats davant de la fermesa dels espanyols.

refereix tant a l'afecte entre les persones concretes sinó que s'hi apel·la perquè els homes puguin demostrar un dels elements principals d'aquesta masculinitat correcta: el valor, la capacitat de sacrifici pels companys. En el nostre context, i tenint en compte les imatges majoritàries, no apareixen, doncs, en cap cas ni els espanyols ni els marroquins com a efeminats.

Així doncs, no seria pertinent comparar el model del marroquí amb models de masculinitat efeminada, sinó amb altres casos on s'han definit els colonitzats com a especialment guerrers: els nadius indígenes col·laboracionistes en el cas indi, per exemple, o els que comencen a participar en l'exèrcit metropolità, com en el cas francès, són definits de forma positiva. D'aquesta manera, es crea la retòrica de les «races guerreres», aquelles races que tenen habilitats especials per a la guerra (Joly, 2011; Streets, 2006).

A diferència d'aquests altres contextos, el rifeny no és cap membre del propi exèrcit ni és col·laboracionista, sinó que és l'enemic. En el cas de l'home marroquí analitzat no es tem que la masculinitat sigui excessiva o superior a l'espanyola, ni tampoc que els nadius assetgin sexualment les espanyoles. La descripció d'aquesta raça guerrera en el nostre context no expressa les virtuts d'aquells que són col·laboracionistes, atorgant-los certes qualitats positives.

En el cas francès o anglès s'ha estudiat aquesta retòrica de les races guerreres per veure com s'utilitzava per gestionar les relacions de poder colonial (com servien per controlar, classificar la població colonitzada, per controlar el nacionalisme anticolonial). En el nostre context, hem volgut analitzar-la en un altre sentit: hem volgut analitzar com, en aquest context, l'arquetip espanyol i el marroquí es configuren mútuament. Com la imatge de l'"altre" marroquí, és una icona per a definir l'arquetip de masculinitat correcte, l'espanyol. La imatge de l'"altre", ens parla, en el fons, de la pròpia masculinitat espanyola. És una icona per definir i discutir el model de masculinitat que es considera desitjable i correcte per als Espanyols. Hem volgut analitzar tots dos arquetips conjuntament i en relació als discursos sobre la masculinitat que es produien durant aquells anys a Espanya. Així hem comprovat que la imatge del marroquí ens parla d'algunes qualitats desitjades de la masuclinitat: el valor extrem, l'atreviment. En la seva versió negativa també ens parla de qualitats de la masculinitat que es volen afirmar: per a una masculinitat correcta és necessari l'amor a la nació.

En aquest context, doncs, els models de masculinitat no es construeixen només en oposició a la feminitat, sinó que es defineixen també en relació amb altres realitats socials com la nació. També els models femenins que apareixen associats al soldat es construeixen en relació amb la nació. El model de feminitat, la dona abnegada que pateix per l'heroi i el model de masculinitat es construeixen de forma complementària i no oposada. Aquests dos arquetips de gènere es defineixen per la relació que tenen amb la nació: tots dos adquireixen les seves característiques de gènere en el bon compliment del seu deure respecte a la pàtria. Així ocorre en el cas espanyol. En canvi, en el cas de la societat marroquina passa el contrari: l'absència d'ideal nacional provoca la desestabilització de l'ordre de gènere, de manera que els homes apareixen com a feres, amb una masculinitat deificient i les dones masculinitzades.

En aquest sentit podem argumentar que, en el context de les guerres del Rif, i en el marc dels autors estudiats, la civilització oposada a la barbàrie no es defineix per la raó, el progrés, l'educació i la tècnica, sinó per la possessió de l'ideal nacional, per l'existènia de la nació i l'amor i el sacrifici per ella. Hem explicat com Mola defineix precisament aquests graus de civilització: els sers que volen conservar la vida són inferiors, egoistes; en canvi, els verdaderament superiors i civilitzats són aquells que l'ofereixen a la pàtria. Aquest ideal nacional i de comunitat, com hem vist, està íntimament relacionat amb el comportament de gènere correcte, amb la masculinitat i feminitat correctes, a través dels quals s'expressa: l'home soldat i la dona abnegada patidora. Sense aquest ingredient no existeix la civilització, justament el que ocorre en el cas de la societat marroquina, en què tot l'ordre de gènere apareix subvertit perquè no hi ha ideal nacional: l'home, enlloc de ser soldat, és una fera sanguinària, i la dona és masculinitzada.

Ens preguntàvem a l'inici quins models de masculinitat apareixen en aquest context: n'hem analitzat dos de contraposats, l'espanyol i el marroquí. Tots dos formen part del mateix conjunt de significats. A través d'aquestes imatges del marroquí i l'espanyol es discuteixen quines han de ser les característiques de la masculinitat. Com hem comprovat en aquests sectors que defensen l'empresa colonial com un projecte de defensa i afirmació nacional, l'amor a la pàtria i l'ideal nacional esdevé un component bàsic de la masculinitat. La societat marroquina orfe d'aquest ideal nacional és una comunitat sanguinària que produeix homes amb una masculinitat deficient i incompleta.

LA VIRILITAT DE LA NACIÓ. IMATGES MASCULINES DE L'ESPANYA COLONIAL

6 LA VIRILITAT DE LA NACIÓ. IMATGES MASCULINES DE L'ESPANYA COLONIAL

En aquesta tesi doctoral ens preguntem de quina manera les representacions de gènere, més concretament la masculinitat, mostren la societat marroquina com a nació endarrerida, decadent i colonitzable i, al mateix temps, com a través d'aquetes representacions, concretament les masculines, es representa Espanya com a nació i com a subjecte colonial. Aquesta anàlisi ens ha de permetre entendre la naturalesa del colonialisme Espanyol al Marroc en relació a d'altres colonialismes europeus. Com se situa a Espanya en el món de les nacions que tenen imperis i en el marc dels seus principis compartits (com la idea de civilització i endarreriment).

Hem abordat la primera qüestió en el capítol 2 per al període de finals del segle XIX i principis del XX, on hem analitzat com es representa la societat marroquina a través d'imatges masculines, especialment en l'àmbit domèstic. Hem comprovat com la deficiència en l'àmbit domèstic de l'home impedeix la constitució de la família, sense la qual no hi ha societat ni civilització. Per tant, gènere i nació es relacionen en aquest context a través de la idea de família. Al mateix temps, les imatges de l'alteritat serveixen per presentar Espanya com a nació moderna, civilitzada i colonitzadora i afirmar determinats models de gènere en aquest país.

En aquest quart capítol tornem a preguntar-nos per la representació de la nació a través de les imatges i de la retòrica de la masculinitat. En aquest capítol, abordarem però no la representació de la societat marroquina sinó la representació d'Espanya com a nació colonial. Ho farem per un període posterior: el que se situa al voltant de les guerres del Rif i molt especialment després de la derrota d'Annual. En aquest cas, veurem com apareix una articulació completament diferent entre masculinitat i nació, en aquest cas no es vehicularà a través de la idea família. Analitzarem com Espanya com a nació apareix representada com a home i, en conseqüència, com apareix un concepte totalment diferent d'Espanya com a nació colonial. De nou, per a aquest període, podrem entendre les particularitats del colonialisme Espanyol a través de les representacions de gènere i especialment les representacions de la masculinitat.

Per analitzar la representació de la nació com a home en aquest context tindrem en compte, en primer lloc, que les derrotes al Rif es presenten com un procés de pèrdua

de valors de la masculinitat. A partir d'aquesta circumstància mostrarem l'articulació d'una proposta de recuperació de la nació que explicarà la nació en termes de masculinitat militar, agressiva. En tercer lloc, analitzarem algunes imatges (literàries, però també gràfiques) que, en aquest context, presenten la nació com a home: el conjunt d'homes en lluita, la camaraderia masculina, el soldat imperial vencedor i, finalment, la imatge de la nació colonial a través de la figura del pare imperial.

Si entenem, com Archilés (2008), que la nació no és un fet acabat sinó que es construeix contínuament, la discussió sobre el ser de la nació és el procés mateix de la seva construcció:

> La nacional es una identitat narrativa, fluida, cambiante, codificada en relatos sobre quien se es o se quiere ser (y por tanto, sobre quien no se es o se quiere ser) y en la cual la ansiedad por no ser o no ser suficientemente está presente. (Archilés, 2013b: 99)

Les identitats nacionals estan, doncs, en contínua discussió, no són mai del tot acabades. Aquesta discussió es produeix en diferents àmbits, podem considerar el projecte colonial a l'Àfrica un dels escenaris on es produeix aquesta discussió. On s'expliciten algunes d'aquestes ansietats i es volen definir els relats sobre com és, com vol ser i com no vol ser la nació. En aquest context concret es discuteix i es defineix aquest «nosaltres» que és la nació (Archilés, 2008a, 2008b). Des de la nostra perspectiva, entenem que en aquests processos, les imatges i representacions de gènere, concretament les masculines, són fonamentals.

Com hem explicat en el primer capítol, considerem imprescindible relacionar les identitats de gènere amb altres realitats socials i vectors identitaris com la nació o la classe social. Només podem entendre adequadament les identitats de gènere si les relacionem amb aquests altres elements. De la mateixa manera, només podem entendre les identitats de classe o nacionals si les relacionem amb les identitats de gènere. En el present capítol, ens proposem, doncs, analitzar, en aquest context, com les representacions de gènere contribueixen a la construcció de la idea d'Espanya com a nació colonial. Com hem explicat en els estudis sobre imperialisme i colonialisme, s'ha posat de manifest la importància de relacionar les empreses imperialistes amb la construcció nacional metropolitana (Sinha, 1999, 2004; Mcklinock, 1995). Entenem, per tant, que el marc colonial és important per a la representació de la nació. En el cas

espanyol aquesta interrelació s'ha treballat escassament (Archilés, 2013b). En el present treball, el considerem un lloc especialment adequat per a l'anàlisi d'aquesta interrelació entre gènere i nació.

6.1 MASCULINITAT I REPRESENTACIÓ SIMBÒLICA DE LA NACIÓ

Com hem explicat en el primer capítol, la relació entre gènere i nació es pot fer en tres direccions. La primera se centra a analitzar com la nació és important a l'hora d'entendre les característiques dels models de gènere (Mosse, 2000; Nagel, 2005; Dawson, 1994). És aquest primer aspecte el que hem explorat en el capítol anterior, que s'ha centrat en la importància de la nació en la definició de les característiques de models de gènere en el nostre context concret. La segona és la relació entre moviments nacionalistes i moviments feministes (Nash, Díez, Deusdad, 2012, Nash, 2004), que queda fora de l'abast d'aquest treball. Com hem indicat es fa necessari explorar aquesta relació en una tercera direcció: la imaginació de la nació a través del gènere (Anderson, 1993;Yuval-Davis, 1997; Tosh, 2004). És a dir, com la nació s'ha definit en el terreny simbòlic amb connotacions de gènere. Com afirma Nerea Aresti, «la capacidad significante y ordenadora del dualismo sexual se ha manifestado útil también en la creación de discursos y símbolos patiróticos» (Aresti, 2014c: 1). En aquest sentit diversos estudis s'han preguntat de quina manera la nació ha estat representada a través de la categoria de gènere i com els models de gènere són elements importants a l'hora d'articular el cos nacional, de crear representacions sexuades de la nació. Aquesta aspecte s'ha estudiat fonamentalment des de dues perspectives: en primer lloc, i com s'ha afirmat tantes vegades, la nació s'ha representat com una dona, especialment com a mare; en segon lloc, també és força analitzada la representació de la nació com una família.

Aquesta interrelació s'ha treballat, doncs, més àmpliament a través de la feminitat. La nació com a dona ha estat profusament estudiada, en diversos casos s'ha analitzat com diverses concepcions de la nació s'expressen a través d'imatges femines (per exemple, en el cas de la nació basca en la pintura (Aresti i Llona, 2004). S'han analitzat les imatges de la nació liberal que es concreten en imatges femenines, com per exemple els símbols de la matrona amb el lleó o la constitució (Andreu, 2009b; Fuentes, 2002). La regeneració nacional s'ha lligat també molt sovint a la feminitat, el cos nacional es feminitza (Archilés, 2012). Xavier Andreu (2009b), per exemple, explica

que una Espanya simbolitzada per una dona religiosa i austera, per contrarestar les descripcions orientalitzants del país produïdes des de l'exterior és clau en el procés de regeneració nacional. En molts contextos la nació s'ha representat com a mare. La dona apareix com a reproductor biològica i cultural i com a essència nacional per això el seu adequat comportament com a mare i esposa és fonamental per a la nació. La nació com a mare també inspira l'amor dels ciutadans-fills cap a la pàtria. Com a mares i esposes, les dones han simbolitzat la tradició, l'essència cultural ancestral, allò immutable de la comunitat nacional. (Blasco, 2014; Sinha, 2004; Yuval-Davis, 1997). Es tracta d'un element important en el discurs nacional perquè lliga dues esferes difícils de conjugar. Per una banda, la tradició i l'especificitat de la comunitat. Per una altra, un projecte de futur d'aquesta comunitat, les dones queden associades al passat, els homes al futur. Especialment en els nacionalismes anticolonials aquesta dicotomia és encara més punyent, ja que el passat s'associa amb la pròpia cultura i el futur i la modernització, amb la cultura colonitzadora. Això fa que a les dones se'ls imposi el paper de conservadores de la tradició de la nació, fet que afecta de forma definitiva els seus drets individuals (Sinha, 2004; Ahmed, 1992; Yuval-Davis, 1997; Wenk, 2000).

Una altra representació recorrent de la nació com a dona és la de l'agressió en contextos bèl·lics. La nació atacada es presenta com una dona ultratjada i en última instància violada, com un cos femení real o simbòlic que representa el territori nacional. És a dir, es produeix la violació del territori de la nació com la violació del cos femení (Aguado i Yusta 2012, Joly, 2012)

Aquesta discussió sobre la representació de la nació com a dona té, com hem dit, connotacions pel que fa als drets polítics de les dones i explica el repartiment desigual dels drets de ciutadania. La divisió tradicional de rols per sexes es trasllada a la nació: les dones, l'essència, la tradició, la representació simbòlica de la nació; els homes, l'acció, l'autoritat, la decisió. Per això els segons tenen drets de ciutadania, ja que són agents de la nació, mentre que les primeres, en canvi, en queden excloses. Com afirma Aghulon (cit. Bergès, 2012), l'estat és masculí i la nació és femenina en la seva representació: en aquest repartiment de rols reprodueix simplement la divisió tradicional de rols per sexes.

La segona manera en què se sol representar la nació és com a família (Blom, 2000; Andreu, 2009b). La nació s'ha il·lustrat com una genealogia domèstica

(Mcklintock, 1995). Interpretar la nació com a família té funcions molt rellevants per als projectes nacionals: tant els membres de la nació com els de la família comparteixen vincles naturals, cosa que dóna a la nació un llenguatge legitimador i naturalitzador poderós. Amb aquesta analogia familiar la nació es presenta com un fet natural fora de la història, que té les seves arrels en el passat, es projecta cap al futur com a entitat estable i és, així doncs, despolititzada (Sinha, 2004).

La representació de la nació en aquest sentit a través de la masculinitat ha estat menys estudiada, encara que hi ha alguns treballs al respecte. Per exemple, com hem explicat en el capítol 2 al voltant de la crisi del 98 es representa a través de la masculinitat una nació espanyola decadent (Aresti, 2014). També s'ha analitzat la crisi del 98 a Espanya com un procés d'efeminament o de pèrdua de virilitat i s'ha relacionat amb una crisi de la masculinitat, també Uría insiteix a través de l'anàilsi de la figura dels futbolistes en que la regeneració nacional s'explica a través d'esportistes forts i sans en termes higienistes (Cleminson i Vázquez, 2011, Álvarez Junco, 1998, Uría, 2008, 2014).

En l'àmbit colonial també s'ha insistit en la representació de les societat colonitzades a través de la feminitat: la dona degradada de l'harem és símbol de manca de civilització de tota la societat. Al mateix temps la odalisca sensual i disponible representa el territori a conquerir disponible per l'europeu (Marin, 2002, Martin, 2012, Mcklintock, 1995).

Com hem explicitat en aquest treball, en el nostre cas, creiem que per a l'anàlisi de la relació entre gènere i nació en el nostre context és especialment adequat analitzar com la nació es representa no a través de la feminitat sinó a través dels valors i les imatges de la masculinitat.

Com hem indicat en el primer capítol, en aquest treball ens plantegem analitzar la relació entre gènere i nació a través de dues perspectives. En primer lloc com la nació és important en la definició dels models de gènere (com hem analitzat en el capítol anterior) i en segon lloc com a través dels models de gènere es fa visible, es representa la nació. En el capítol 2 hem explorat aquest aspecte pel que fa a la represnetació de la societat marroquina, en el present capítol ens volem centrar en la societat espanyola, analitzarem com la nació espanyola es representa com a nació colonial a través de la masculinitat, en el període de les guerres del Rif.

En aquest sentit, entenem que les identitats de gènere són importants per fer visible i tangible la nació. Des d'aquesta perspectiva, entenem que, com explica Anderson (1993) i recorda Andreu (2009b), la nació s'ha de fer intel·ligible, s'ha d'encarnar, ha de tenir visibilitat per tal que les persones reconeguin aquesta entitat imaginada que està més enllà de la seva experiència directa. Una manera especialment eficaç de fer-ho és, doncs, a través d'imatges de gènere, una de les experiències més íntimes i quotidianes per a les persones.

En la seva obra *Banal Nationalism* (1995), Billig explica que la nació té una sèrie de marcadors o referents que recorden la seva existència banalment sense ser explícits, en el dia a dia. A través de la repetició quotidiana d'aquests marcadors els ciutadans cada dia fan la nació de la qual formen part. Entre aquests referents hi trobem, per exemple, la bandera, que apareix en cada edifici públic, i també el fenomen de la deixi a la premsa: la retòrica de «nosaltres» i «ells» en el relat de les notícies als diaris. Així la comunitat nacional es va fent i reproduint. Aquí ens plantegem precisament entendre el models masculins que representen la nació des d'aquest perspectiva com un d'aquests marcadors o referents que donen existència a la nació i que la defineixen quotidianament. Però de tan quotidians i assumits es converteixen en banals, es donen per fet, són imperceptibles, no explícits.

Com s'ha explicat, aquesta relació entre gènere i nació que se centra en la representació d'imatges de gènere s'ha analitzat en la majoria dels casos sobretot a traves de la feminitat. En el nostre context, ens convé, doncs, analitzar també com la nació s'ha encarnat en imatges masculines, entenent aquests imatges com una manera de fer visible i tangible la nació, a la manera de Billig, com un dels referents que són fonamentals per definir la nació, malgrat que el fet de ser tan quotidians els naturalitzenm i no ens semblen connotats a nivell de gènere.

6.2 L'ESPANYA COLONIAL AL VOLTANT DE LA DERROTA D'ANNUAL. PRESENTACIÓ DE LES FONTS

Com hem explicat per al període de finals del segle XIX i principis del XX, la dimensió imperial és un element fonamental en la definició nacional (Archilés, 2012, 2013). Després dels fets del 98 i en el marc del colonialisme europeu, Espanya ha de definir la seva posició internacional i situar-se en el mapa colonial internacional (Balfour, 2002). En aquest sentit, el període de les guerres del Rif és especialment

rellevant. En els enfrontaments amb els rifenys per conquerir el territori, l'exèrcit espanyol pateix derrotes estrepitoses que produeixen nombroses víctimes i un gran impacte en l'opinió pública (Madariaga, 2005; Bachoud 1988; Balfour, 2001). Les més destacades són la del 1909 al Barranco del Lobo i especialment la d'Annual el 1921. Com passa a finals del segle XIX i al voltant de la crisi del 98, les derrotes a les guerres del Rif són un escenari on discutir la identitat espanyola. Després de la derrota d'Annual de 1921 es reactualizen aquetes ansietats i dubtes: és Espanya un imperi de nou? Pot ser-ho? És prou forta? Més que certeses, hi ha dubtes i molts sectors tant de la Península com a l'exterior es plantegen seriosament si Espanya pot ser colonitzadora o si, al contrari, ha de ser civilitzada ells mateixa (Bachoud, 1988). El context colonial ens parla de cert complexe d'inferioritat que arrossega Espanya arran del 98. Molts dels militars que formen part de l'exèrcit d'Àfrica s'han format marcats per aquesta derrota i tenen certa ànsia per recuperar el prestigi perdut, després de les derrotes del 21 aquestes ansietats es reactualitzen, se senten humiliats i menystinguts per la població metropolitana, reclamen recuperar l'honor nacional (Nerín , 2005, La Porte, 2006). Els procesos colonials, i no només l'espanyol, estan plens d'ansietats. Per definició, el món colonial és el món de competició entre nacions. En el cas espanyol es tem queda enrere (especialment respecte França) (Archilés, 2013b). Hi ha una certa ansietat perquè el país sigui de nou imperial (Archilés 2012), per lluitar contra la subordinació cultural i política i per tenir un lloc al concert de les nacions europees.

Mentre especialment els socialistes i altres sectors com els anarquistes són enormement crítics amb l'actuació al Marroc, d'altres veuen en els conflictes un vehicle per «fer» la nació (Balfour, 2002). La guerra de 1859 va ser la que va tenir més impacte en aquest sentit, però la guerra de Melilla de 1893, les derrotes de 1909 i de 1921 també van suscitar sentiment d'adhesió cap a la nació amenaçada. Després d'aquests fets es produeix una onada patriòtica bastant exitosa i que genera en els primers moments una gran adhesió, la premsa també s'hi apunta (Balfour, 2002; Nerín, 2005, La Porte, 1996). Això significa que va tenir un component nacionalitzador (Archilés, 2013b: 203). En el present capítol vol estudiar com aquestes ansietats sobre Espanya com a nació colonial s'expressen a través dels valors i les imatges de la masculinitat, en un període especialment crític després de la derrota d'Annual.

Com hem explicat en capítols anteriors, la guerra de conquesta al Marroc és contínua i té per a Espanya costos molt elevats a nivell econòmic i també pel que fa a

vides humanes. El 1921 es produeix un punt clau en l'evolució de la guerra, la derrota d'Annual, on hi ha una gran quantitat de morts, ferits, pèrdues materials i presoners. Té un gran impacte en la societat espanyola, significa una victòria important dels rifenys que fa endarrerir les posicions espanyoles fins als límits territorials de Melilla. El general Silvestre ordena l'avenç cap als territoris de Beni-Urriaguel amb l'objectiu d'arribar a Alhucemas. Però les avançades a Igueriben són assaltades i cal retirar-se, altres posicions s'han de replegar. Per falta d'organització i mitjans i pel pànic que generen els rifenys, s'abandonen les posicions desordenadament, la qual cosa provoca un nombre molt elevat de morts. La decisió de Silvestre sorgeix de la voluntat de prendre una acció més agressiva en contra dels intents del govern de pactar amb els rifenys. Aquesta situació fa que diverses posicions com la de Monte Arruit es trobin durant dies sota el setge sense aigua ni menjar, sense poder atendre els ferits ni enterrar els morts. Per altra banda, els rifenys fan molts presoners, entre els quals generals que queden sotmesos a l'enemic, a Abd el-Krim.

El relat d'aquest setges, soldats que fugen, morts i presoners arriba a la premsa. De la mateixa manera que el 1909, sorgeixen crítiques ferotges contra els governants i contra una empresa absurda que colpeja només les classes populars. La premsa minoritària considera que no ha estat més que un altre gran desastre, en bona mesura responsabilitat del monarca i causat per la deficiència de l'actuació política (Ramiro, 2001). Al contrari, segons la premsa majoritària, el desastre es deu a la falta de recursos que els governs han ofert al militars i a les traïcions dels rifenys. Com hem explicat en el capítol anterior, la qüestió del Marroc és fonamental en l'accés al poder de Primo de Rivera. Els militars donen suport al cop d'estat perquè se senten abandonats per un govern massa dèbil i, sobretot, que permet el menyspreu social a l'exèrcit i que promou l'expedient Picasso que vol jutjar la seva actuació desastrosa al Marroc (Balfour, 2002).

Sorgeix un corrent d'opinió que troba en el desastre d'Annual una anècdota per a la crítica a l'Espanya del moment i per a la reflexió entorn a la necessitat de regeneració nacional. Les campanyes militars i la pressió francesa fan sorgir el nacionalisme i ajuden a vestir l'edifici ideològic ultraconservador i nacionalista (Bachoud, 1988). Per un sector dels africanistes, el Marroc és un projecte clar de regeneració nacional, és bàsicament una aventura imperial que ha de servir per redefinir Espanya (Vizcarri, 2004). Als anys 20 es consolida una generació de militars al Marroc que constitueix el sector més ultradretà que s'apoderarà de l'exèrcit d'Àfrica. Són un

grup molt cohesionat amb un sentiment de missió de salvació nacional que evoquen referències com la necessitat de recuperar la glòria imperial i que representen la guerra al Marroc com a gloriosa. Aquests militars es veuen a si mateixos com l'única part real i vital vàlida de la nació, capaç de regenerar-la, en contraposició a uns governs metropolitans massa dèbils. La legió que funda Millán Atray a imitació de la legió francesa és una exemple extrem d'aquest ideals que adquireixen formes brutals en la seva actuació al Marroc. Posteriorment els sectors socials més conservadors donaran suport a aquests sectors de l'exèrcit africanista que serà «el mascarón de proa de la derecha» (Nerín, 2005: 92). La guerra al Marroc catalitza, doncs, la tendència cap a la ultradreta que es produeix a tot Europa (Balfour, 2002). El cos de militars al Marroc es va convertint en un grup tancat i que en bona mesura construeix una identitat pròpia basada en un concepte determinat de nació i poble cada cop més militaritzat. Com afirma Balfour , «Marruecos fue para el ejército el aglutinante, de un grupo disperso, decepcionado, herido en su orgullo la guerra de Marruecos hizo un puño cerrado dispuesto al ataque» (Balfour, 2002; Vizcarri, 2004). Aquest grup africanista està compost per representants d'un regeneracionisme autoritari ideològicament són de tendències diverses: feixistes, monàrquics o partidaris de la república autoritària. Tenen, però, una sèries d'experiències compartides a la guerra al Marroc que els cohesionaran com a grup. Després s'uniran en contra de la República per dur a terme el cop d'estat (Balfour, 2002). De fet, la majoria dels protagonistes del cop d'estat i que després ocuparan el poder provenen de l'exèrcit africà. Segons afirma Nerín (2005) tots els aprenentages que faran al Marroc seran els que els serviran, després, per sotmetre els espanyols durant 40 anys (Nerín, 2005:26)

En determinats sectors, doncs, els fets del Marroc serveixen per consolidar projectes de regeneració nacional autoritaris. Aquests projecte s'encarnen i es fan visibles a través d'imatges de la masculinitat que representen una Espanya que es vol afirmar imperial i renaixent. La retòrica de la masculinitat és un vehicle idoni per a totes aquests discussions i reafrimacions de la nació.

A continuació veurem com en els sectors conservadors que acaben confluint en el franquisme condueixen aquests projectes de regeneració a través d'imatges de la nació com a home. En primer lloc, presentarem com la derrota militar de 1921, convertida en derrota nacional, s'explica a través de la masculinitat. Explicarem, en segon lloc, com la nació que s'ha de recuperar d'aquest desastre nacional s'encarna en

els valors de la masculinitat militar i és agressiva. Finalment, analitzarem com l'empresa de regeneració d'Espanya es representa en diferents figures masculines de l'espanya imperial. Espanya com a imperi és simbolitzada per diferents arquetips de masculinitat que impliquen en cada cas imatges diferents de l'altre marroquí.

Per dur a terme aquesta anàlisi ens centrarem en les obres escrites pels representants de la dreta reaccionària que van ser al Marroc i ho van relatar. Analitzarem les obres del general Franco (*Diario de una Bandera*) publicada al 1921 i de Luys Santa Marina (*Tras el águila del César*,) publicada al 1924, publicades poc després de la derrota d'Annual, que relaten l'experiència d'aquesta autors al Marroc i reflexionen també sobre les causes de la derrota. Com hem explicat en el capítol anterior, l'experiència africana és decisiva per Franco, de fet gairebé tots els seus referents i aprenentatges militars són de les guerres colonials, de fet bona part de la Guerra Civil el bandol franquista aplicarà tècniques de la guerra colonial (Nerín, 2005). Al Marroc duu a terme tota la seva carrera militar amb ascensos molt ràpids: és cap de regulars i després de la legió, forma part de les tropes que van a protegir Melilla després del desastre d'Annual i també participa en el desembarcament d'Alhucemas, que acaba amb les guerres del Rif. També al Marroc conviu amb el grup de militars africanistes que desconfien de la política metropolitana i la consideren dèbil. Senten que ha traït i menyspreat l'exèrcit després de la derrota d'Annual i es consideren triats per dur a terme la missió de salvar Espanya. Els principals impulsors del cop d'estat contra la república són militars africanistes: Franco, Mola, Queipo de Llano.

També analitzarem el retrat que fa Luys Santa Marina de l'experiència de la legió al Marroc. Escriptor, periodista i traductor que va ser membre de Falange, es posa al costat dels insurrectes contra la República. Sent una admiració il·limitada per l'exèrcit (Nerín, 2005) i per retratar-ne les accions i exaltar-lo escriu *Tras el águila del César*. L'obra neix del desig de reivindicar l'exèrcit i del sentiment que no ha estat prou reconegut. Relata la vida dins la legió al Marroc en un estil literari que barreja l'exaltació de la violència amb un llenguatge arcaïtzant que vol evocar èpica i heroisme (Garbajosa, 2003).

En aquesta mateixa línia, l'òrgan principal d'expressió al Marroc d'aquests sectors és la *Revista de Tropas Coloniales*, que sorgeix el 1924, també poc després dels esdeveniments d'Annual. És fundada per Queipo de Llano, que ha conduït una carrera

d'ascensos ràpids a l'exèrcit de l'Àfrica i considera Primo de Rivera massa tou en la intervenció marroquina. Col·labora amb Mola, Franco i altres africanistes per dur a terme el cop d'estat i té un paper rellevant durant la Guerra Civil, com Franco (que posteriorment dirigeix la revista) i molts altres militars africanistes. La revista es crea per combatre les tendències abandonistes de Primo de Rivera respecte el Marroc, per defensar els suposats interessos de la nació i també per acabar amb la campanya de responsabilitats contra els militars que s'ha engegat amb l'expedient Picasso. La seva finalitat és, a la pràctica, glorificar els militars africanistes i ser-ne una de les plataformes d'expressió. A la revista publiquen Franco, Mola i Queipo de Llano, però també molts dels noms que formen part dels alçats contra la República: «Hasta tal punto se identificaba el consejo de redacción con el núcleo golpista que el número de junio del 36 tenía sólo 16 páginas porque todo el consejo de redaccción estaba dedicado a 'asuntos más trascendentes'» (Nerín, 2005: 64).

També són interessants per a aquesta anàlisi alguns relats periodístics que es publiquen per analitzar la derrota d'Annual i explicar-ne, segons els autors, les veritables causes. Després del desastre, els sectors afins als militars africanistes publiquen les seves anàlisis per defensar-los de les acusacions que estan rebent arran de l'expedient Picasso i de les denúncies de la corrupció que hi ha a l'exèrcit africà. Aquest relats són una defensa d'aquests militars i també en el fons una reflexió sobre la identitat d'Espanya com a nació colonial. És el cas del metge militar i periodista Víctor Ruiz Albéniz, que és al Marroc des del 1908. El 1922 publica *Ecce homo: prueba documental y aportes inéditos sobre las causas del derrumbamiento y consecuencias de él*. Una reflexió sobre les causes de la derrota i les vies de recuperació. Ruiz Albéniz té una llarga experiència al Marroc. Envia sovint les seves cròniques sobre el Rif a diversos diaris i escriu nombroses obres sobre la societat marroquina. Conviu amb els militars africanistes que després s'alcen contra la República. És el relator de les seves gestes al Marroc. Amic personal de Franco, es converteix en una figura clau en la propaganda franquista després del cop d'estat.

Un altre autor que escriu la seva anàlisi sobre el perquè de la derrota d'Annual és Manuel Bastos Ansart, en el llibre publicat el 1921 *El Desastre de Annual: Melilla en julio de 1921*. Bastos Ansart estudia a l'Acadèmia General Militar, on es gradua com a enginyer. Serveix a Cuba i també es dedica a les mines i al ferrocarril: ascendeix successivament. Inicialment és diputat a les Corts pel regionalisme aragonès, però

durant la Guerra Civil se situa al bàndol franquista, on té diversos càrrecs relacionats amb la mobilització militar. Després és col·laborador en la propaganda franquista (Nerín, 2005). Balfour (2002) situa l'obra de Bastos Ansart entre les més dures amb els marroquins després de la derrota d'Annual, l'autor considera que s'ha de buscar la revenja de l'ofensa patida.

De la mateixa manera, tindrem en compte també com aquests fets d'Annual apareixen a la premsa conservadora. Analitzarem el relat i l'anàlisi dels fets principalment del *Diario ABC*. Per altra banda, també esmentarem breument alguns intel·lectuals destacats del moment, Unamuno i Pío Baroja, que també reflexionen sobre la identitat nacional a través dels fets al Marroc. Segons Bachoud (1988), alguns d'aquests autors evolucionen de postures més liberals o progressistes cap a postures més nacionalistes. Inicialment situats a l'esquerra, el període del 1909 al 1914 suposa l'abandonament de velles concepcions i l'apropament a la dreta. En aquest període, aquests autors fan servir la qüestió marroquina com a anècdota per parlar de la nació. No es plantegen el problema marroquí de fons, sinó que l'integren en les seves preocupacions en la definició o redefinició de la nació en el sentit de la defensa o l'exaltació de la nació espanyola. Després de les manifestacions que tenen lloc a tot Europa en contra de l'execució de Ferrer i Guàrdia, els autors adopten una postura defensiva nacionalista i especialment antifrancesa. Unamuno, concretament, es refugia en un nacionalisme espiritualista, s'allunya del materialisme històric que havia defensat en la seva joventut per adoptar un patriotisme irracionalista. En aquest sentit, creu que la guerra al Marroc, encara que no suposi progressos materials, pot portar la regeneració de la nació en sentit espiritual. Maeztu té la mateixa reacció, és un home clarament d'esquerres que reacciona de forma nacionalista en relació a la qüestió marroquina. El 1911, davant de les pressions estrangeres augmenta la seva adhesió al nacionalisme, adopta una mena de patriotisme defensiu davant les agressions externes (Bachoud, 1988). En la seva anàlisi de les postures dels intel·lectuals davant el problema marroquí Bouzlamante (2007) apunta que les opinions dels intel·lectuals són contradictòries i canvien segons les circumstàncies. En el nostre cas no en farem una anàlisi exhaustiva, sinó que ens interessa citar-los tan sols per l'ús que fan de la qüestió marroquina per parlar de la nació, per analitzar com aquesta reflexió sobre la nació es dur a terme a través de les imatges i els valors de la masculinitat. També ens fixarem en la recreació literària de la derrota d'Annual que es fa en la novel·la popular *No quiere morir*

d'Antonio Cases, ambientada al Marroc i dedicada al general Primo de Rivera i promocionada per ell. La novel·la es publica el 1924 i és clarament una reflexió sobre la derrota d'Annual i sobre Espanya. A través dels fets del Marroc es retrata una Espanya sense rumb que necessita la direcció d'un lideratge fort i amb mà dura, en una al·lusió clara a Primo de Rivera.

6.3 RELATS DEL DESASTRE: HOMES DEVASTATS, HONOR NACIONAL I ANSIETAT COLONIAL

La derrota d'Annual causa un gran impacte en l'opinió pública. Els dies posteriors al desastre comencen a arribar a Espanya les notícies sobre els morts, els ferits i posteriorment els presoners. Les imatges d'homes vençuts, ferits o morts, indefensos, devastats i abatuts són molt presents. Són homes que han perdut totes les qualitats que definien la seva virilitat. El seu màxim representant és el general Silvestre, que s'acaba suïcidant. Aquestes fets s'interpreten i es llegeixen en clau d'humiliació nacional.

Aviat, després de les derrotes patides, es comencen a conèixer els relats dels fets, que expliquen com els soldats es van deixar vèncer pel pànic en els moments de l'atac. Ruiz Albéniz presenta la desmoralització de les tropes com una de les causes de la derrota. Els homes van perdre la serenitat i el control d'ells mateixos, sobretot els oficials i, al capdavant de tots ells, Silvestre:

> Confió en que no tenía fuerzas suficientes para hacer frente a la situación, cuando entonces carecía ya de medios para salir de su agobio, por el desánimo de las tropas y porque él mismo y los que le rodeaban no tuvieron la serenidad ni el valor suficiente para reaccionar ante la catástrofe y disminuir sus consecuencias con elementales medidas de orden, previsión y serenidad? El fiarlo todo a la improvisación, a la buena estrella, a la inspiración del momento crítico, fué la causa de aquella hecatombe, que con un poco más de previsión, una moral militar más elevada y una abnegación y serenidad más perfecta al final, quizás se hubiese evitado o por lo menos enormemente disminuído en sus incomprensibles porporciones desastrosas. ¿Y qué decir de los que se dejaron arrollar por el pánico, y dieron lugar a una catástrofe producida más que por el peligro real por la depresión moral del mando y de las fuerzas? (Ruiz Albéniz, 1922: 383)

La principal causa del desastre, segons el parer d'alguns autors és el fet que les tropes han perdut la moral, i han caigut en la por i el pànic, d'això en són responsables els caps i oficials i Silvestre al capdavant. Després de descriure la fugida:

> "La evacuación es tumultuosa. Todos los jefes deciden morir en las alambras, y los soldados, en huída desesperada, se lanzan fueras de las alambradas, [...] llegan a nuestras guerrillas perseguidos por los enemigos, desmoraliznado en sus huídas a aquellás, y al ver unos y otros cortado su paso por el barranco, donde domina y siembras la muerte el enemigo, se inicia la desbandada, [...] y en toda la línea cunde el desfallecimiento y cada cual se retira como y por donde puede. En Annual, la desolación es indescriptible: es el segundo combate que acaba con total derrota nuestra. El enemigo está, con razón, envalentonado. Los nuestros tienen el ánimo tan deprimido, que solo piensa ya en el mejor modo de salvar de la muerte. (Ruiz Albéniz, 1922: 374)

La resistència dels rifenys, la realitat de la conquesta i l'ocupació queden amagades. La causa de la derrota és la manca de serenitat d'oficials i soldats, el pànic, la pèrdua de l'ànim i la serenor, és a dir, la desaparició de qualitats de la masculinitat. La resposta de Silvestre són els dubtes i la indecisió:

> La derrota le privó de su buen juicio, no tiene disposiciones, deja hacer, da órdenes contradictorias que revelan su situación de ánimo: propone a las 22.30 un desmbarco en Sidi Dris y Afrau, y veinte minutos después, o sea a las 22.50, le anula al pedir que la escuadra bombardee los poblados de Beni Urriagel y Bocoya. (Ruiz Albéniz, 1922: 375)

Per tant, la derrota es produeix per la pèrdua d'una de les principals virtuts de la masculinitat la serenitat davant les adversitats, la pèrdua de l'ànim, del valor que és una de les principals virtuts de l'home. La capacitat de mantenir l'autocontrol i la calma davant les situacions més adverses i la capacitat de pensar raonadament. Aquest fet es relaciona evidentment amb el valor davant l'adversitat i davant l'enemic. Com hem vist en el capítol anterior, és important en la masculinitat l'autoritat i el lideratge, tenir determinació, ànim per a l'acció malgrat les adversitats. Totes aquestes qualitats són les que han mancat a aquests homes en el moment crucial.

Emfasitza aquesta sensació de pèrdua de virilitat la comparació amb l'enemic que està «envalentonado». En el seu relat del desastre, Bastos Ansart compara la moral de la tropa rifenya i l'espanyola:

> Aquellos días no se combatía, y sin embargo, se sabía la harka organizándose a las órdenes de Abd-el-Krim, se les sabía envalentonados y se comprendía que, por el contrario, la moral de nuestra tropa estaba decaída positivamente. El desastre de Abarrán les había convencido de la posibilidad de ser aniquilados; la deblidad de su posición no se escapaba a su juicio. Estaban muy lejos de Melilla, las posiciones de detrás no eran fuertes, se estaba acumulando todo sobre el sector defenivo de Annual, y desde esta posición a las primeras de la retaguardia ¡había tanta distancia, tan mal camino! (Bastos, 1921: 132).

Davant d'aquesta situació el més desmoralitzat és el general Silvestre; descrit abans com a general orgullós, valent decidit i «bravo», ara sembla disminuït: «La situación era cada vez más desagradable, el general no exteriorizaba ninguna preocupación, pero los soldados echaban de menos aquella arrogante confianza, aquella varonil seguridad a que les había acostumbrado. Parecía transformando su carácter, cortadas sus garras de fiero león» (Bastos, 1921: 137). Per tant, aquests homes han perdut una de les qualitats principals de la masculinitat: l'autocontrol i la serenor davant de l'adversitat, la qual cosa ha provocat el desastre. Això està relacionat amb la pèrdua d'un dels altres elements principals de la masculinitat: el valor. El general Franco emfasitza aquesta idea: «Un ola de pánico, había pasado sin duda por aquellos hombres que corrieron más peligro al abandonar el blocao que si habiendo extremado su defensa» (Franco, 1976: 116). Als cap d'uns dies un d'aquests homes se suïcida.

Els relats dels soldats que queden devastats, perden el seny i es queden muts després de les agressions patides apareixen a la premsa: «Los heridos vienen tan extenuados que han perdido la memoria, su conversación es incoherente y contradictoria; pudieran ser una fuente de información y no lo son, porque todo es vaguedad, y preguntáis a dos que vienen del mismo sito y están en desacuerdo» («Figuras y episodios de camapaña »*Diario ABC*, 30 de juliol de 1921, pag 7). Juntament amb les descripcions, a la premsa apareixen fotografies dels ferits, fotografies d'enterraments d'espanyols caiguts o dels oficials morts en el combat (Veure

en les pàgines següents «Melilla solemnes honras funebres» 5 d'agostde 1921, *Diario ABC* o les fotografies d'oficials morts a Annual, 30 de juliol de 1921 al *Diario ABC*).

DIARIO ILUSTRADO. AÑO DECIMOSEPTIMO. N.° 5.792
10 CENTS.

ABC

DIARIO ILUSTRADO. AÑO DECIMOSEPTIMO. N.° 5.792
10 CENTS.

FUNDADO EN EL AÑO 1905 POR D. TORCUATO LUCA DE TENA

EL COMANDANTE DE CERIÑOLA D. JULIO BENITEZ, MUERTO EN IGUERIBEN (FOTO LITRAN)

EL CAPITAN DE REGULARES D. CARLOS ZAPPINO, MUERTO EN ANNUAL (FOTO GOMBAU)

EL COMANDANTE DEL REGIMIENTO DE AFRICA D. JUAN ROMERO, MUERTO EN ANNUAL (FOTO LITRAN)

EL TENIENTE DE CERIÑOLA D. FRANCISCO ARCE, MUERTO EN LOS RECIENTES COMBATES. (FOTO GARRIDO)

EL TENIENTE DE REGULARES D. FRANCISCO NUEVO, MUERTO EN ANNUAL (FOTO LITRAN)

EL TENIENTE DE REGULARES D. PEDRO LEDESMA, MUERTO EN ANNUAL (FOTO LITRAN)

IMPRESIONES DE UN HOMBRE DE BUENA FE

Hemos asistido a algunos combates de boxeo, siempre con cierta frialdad, sin conseguir explicarnos la pasión que este deporte suscita en otros países. Verdad es que tampoco nos explicamos el entusiasmo que los toros despiertan en el nuestro; pero hemos insinuado acerca de él varias teorías, mientras que para el boxeo no hallábamos ninguna que nos satisficiese.

Y he aquí que la reciente lucha de Balsa con un francés, en el teatro de la Zarzuela, ha hecho la luz en nuestro espíritu. Ahora nosotros nos presentamos ante el país con este hallazgo importante, cumpliendo el sacerdotal deber de un escritor, que es la guía espiritual de los pueblos.

Balsa nació en Galicia. Galicia fué, naturalmente, la primera región española que se enteró de sus éxitos en el extranjero. Un puñetazo dado por Balsa en Caracas tenía cierto débil eco en La Coruña o en

EL CORONEL DE ESTADO MAYOR D. GABRIEL DE MORALES, MUERTO EN ANNUAL (FOTO ESPAÑA)

El Ferrol. Nos gusta ganar todos los *records*. No somos toreros, pero destacamos a *Celita* para ayudar a esa labor de estoquear fieras. No tenemos *cabarets*, pero vemos partir, con cierta sonrisa satisfecha, de una humilde aldea coruñesa a Carolina Otero, que conquista París. Nos complace ver cómo ocupan los ministerios algunos gallegos de talento y otros que en su tierra no pasarían de concejales. Y cuando nosotros llegamos a Madrid, hace seis o siete años, tuvimos una emocionada alegría al saber que el bohemio más bohemio de la corte era un gallego que llevaba un mes sin probar bocado. ¡Un mes sin comer! Era un *record*. Fuimos a felicitarle.

—¡Usted, en lo suyo, ha llegado ya!—le dijimos con cierta envidia.

Y nos negamos a darle un duro, porque esto era estropearle el *record*.

Balsa era, envuelto en la bruma de la distancia, un héroe de película. Un "Polo" auténtico. Llegaban jirones de hazañas suyas. Era una fuerza enorme que a veces aparecía aureolada por episodios novelescos. En cierta ocasión detuvo un tronco de caba-

ABC (Madrid) - 30/07/1921, Página 3
Copyright (c) DIARIO ABC S.L, Madrid, 2008. Queda prohibida la reproducción, distribución, puesta a disposición, comunicación pública y utilización, total o parcial, de los contenidos de esta web, en cualquier forma o modalidad, sin previa, expresa y escrita autorización, incluyendo, en particular, su mera reproducción y/o puesta a disposición como resúmenes, reseñas o revistas de prensa con fines comerciales o directa o indirectamente lucrativos, a la que se manifiesta oposición expresa, a salvo del uso de los productos que se contrate de acuerdo con las condiciones existentes.

MADRID DÍA 5 DE AGOSTO DE 1921 NUMERO SUELTO 10 CENTS.

ABC

DIARIO ILUSTRADO. AÑO DECIMOSEPTIMO. N.° 5.797 10 CENTS.

MADRID: UN MES, 3 PESETAS. PROVINCIAS: TRES MESES, 9. EXTRANJERO: SEIS MESES, 38 PESETAS.
REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN: SERRANO, 55. MADRID. APARTADO NÚM. 43

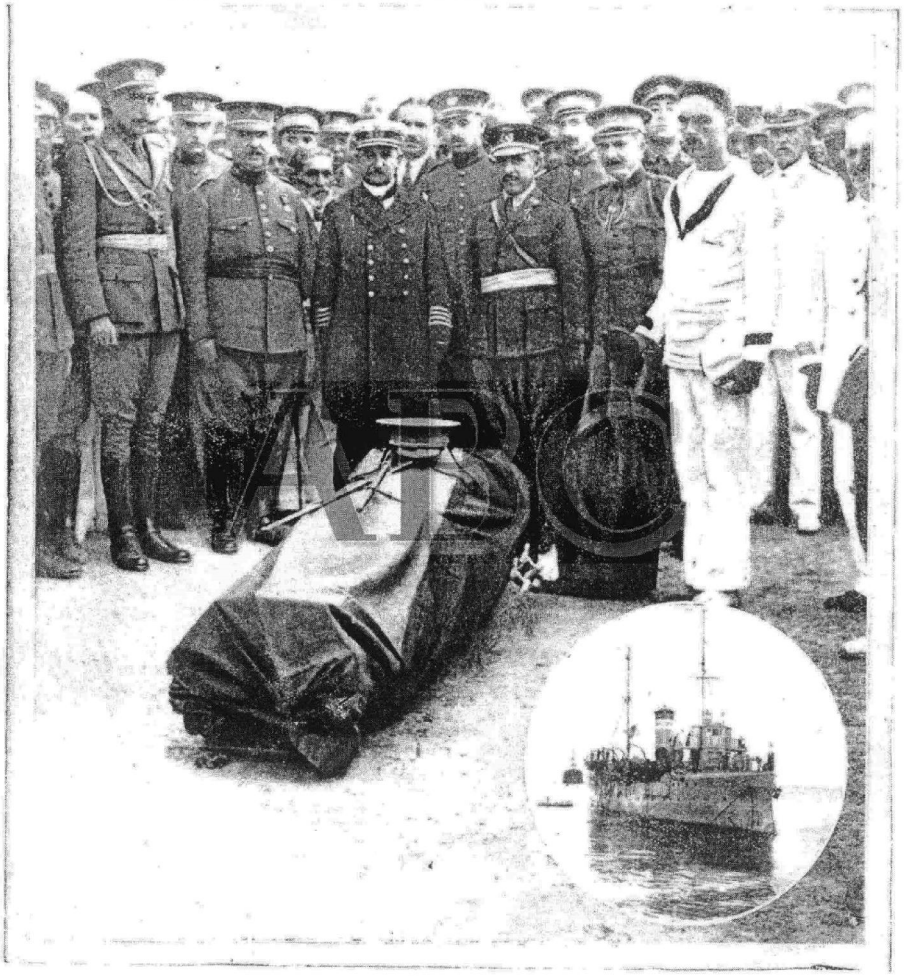

MELILLA. SOLEMNES HONRAS FUNEBRES

EL FERETRO, CON LOS RESTOS DEL CORONEL MORALES, ENVUELTO EN LA BANDERA ESPAÑOLA PARA SER CONDUCIDO AL CEMENTERIO. EN LA PRESIDENCIA DEL DUELO, EL COMANDANTE DE MARINA D. BARTOLOMÉ MORALES (1), HERMANO DEL FALLECIDO; EL GOBERNADOR MILITAR DE MELILLA (2) Y EL CORONEL JORDANA (3). EN CÍRCULO, EL CAÑONERO "LAYA", QUE TRANSPORTÓ LOS RESTOS DESDE SIDI-DRIS. (FOTOS ZEGRI)

\BC.es Hemeroteca.
Copyright (c) DIARIO ABC S.L, Madrid. 2009. Queda prohibida la reproducción, distribución, puesta a disposición, comunicación pública y utilización, total o parcial, de los contenidos de esta web, en cualquier forma o modalidad, sin previa, expresa y escrita autorización, incluyendo, en particular, su mera reproducción y/o puesta a disposición como reseñas, reseñas o revistas de prensa con fines comerciales o directa o indirectamente lucrativos, a la que se manifiesta oposición expresa, a salvo del uso de los productos que se contrate de acuerdo con las condiciones existentes.

Aquesta pèrdua dels valors de la masculinitat no queda restringida als homes protagonistes en concret, sinó que s'encomana a tota la població. Ruiz Albéniz parla de la població espanyola a Melilla que vol accedir als vaixells per fugir: «La llegada del general fue un sedante moral que produjo el más saludable efecto en aquellos aterrados españoles que se empujaban en el puerto como rebaño de despavoridas reses, para asaltar los buques que habían de conducirlos a España (Ruiz Albéniz, 1922: 96). Defineix la població com «animals» espantats.

Totes aquestes escenes s'interpreten en clau d'humiliació nacional davant dels rifenys: «Los moros estaban envalentonados, Abd-el-krim que ya los mandaba, dispone el ataque vigoroso a Sidi-Dris y no hay que negarlo, el plan estaba bien combinado. Si Sidi-Dri, caía, la posición de Annual había caído también» (Bastos, 1921: 128). Es presenta com un fet humiliant que l'enemic sigui vigorós i valent, «envalentonado» i, en canvi, que Espanya sigui derrotada. L'enemic fa un atac vigorós, els espanyols fugen espantats. Ruiz Albéniz es queixa que la premsa hagi difós informacions que suposen una humiliació:

> En una mesa, al lado de la que ocupábamos a la puerta de un café, varios señores, dos de ellos indígenas, comentaban, en francés, el resultado de las operaciones de Beni-Arós. Según aquellos extranjeos, nuestra derrota había sido peor que la de Annual; uno de ellos, después de decir cien dislates, aseguró que la mayoría de los heridos que habíamos tenido lo eran de arañazos, pedradas y palos dados a nuestros soldados por mujeres de Tazarut. (Ruiz Albéniz, 1922: 491)

L'autor relata com s'apropa a ells i els contesta que no és veritat, que «las tropas españolas se han cubierto de gloria» (Ruiz Albéniz, 1922: 491), es veu obligat a contestar davant d'aquests relats que suposen una injúria a tota la nació. També Franco fa esment a aquest fet, en què, a més, les dones rifenyes maten els cadàvers: «Son las noticias que traen estos hombres, en los que el terror ha dilatdado las pupilas, y que nos hablan con espanto de carreras, de moros que les persiguen, de moras que rematan a los heridos, de lo espantoso del desastre» (Franco, 1976: 102). És una humiliació de la masculinitat, la pitjor humiliació nacional que hi pot haver: els homes espanyols són atacats per dones rifenyes i sense lluitar. Justament l'autor argumenta que sent l'obligació de protestar contra la premsa com a «buen hijo de España». Aquests relats

de la derrota i la humiliació no afecten només els homes concrets, protagonistes dels fets, sinó que es traslladen també a tota la població i tota la nació espanyola en el seu conjunt. Espanya se sent humiliada davant el rifeny i és ridiculitzada pels estrangers, com els francesos.

De la mateixa manera, Ruiz Albéniz esmenta l'estat de la societat espanyola que demana venjança dels cruels crims als quals ha estat sotmesa. Critica que en un moment en què «una panda de semisalvajes están derrotando a España» des de dins del país es qüestioni l'actuació de l'exèrcit i els homes al Marroc, ja que la sort d'aquests homes és la sort de tota la nació.

> ¡Discutir los destinos, las recompensas, los castigos, las órdenes de Mando, los nombres mismos de quienes alcanzan o pretendan alcanzarlo, en las horas en que ha sufrido España y su ejército la mayor de sus derrotas, y que se la ha inferido, no una nación poderosa, no un pueble fuerte y una armada con elmentos superiores a los nuestros, sino una horda de semisalvajes, gentes sin organización ni siquiera espíritu patriótico, eso, eso no habia ocurrido nunca en España hasta estos tristes momentos actuales! (Ruiz Albéniz 1922: 504)

Es presenta aquesta derrota com la pitjor mai patida per Espanya. Davant d'aquesta situació s'explica com la nació completa se sent humiliada i demana venjança: «¡¡¡Justicia!!! La piden las madres de tanto español trágicament inmolado. La pide el honor del ejército. La pide la nación cuya sangre se derramó por torpezas, concupiscencias y cobardías, que no es posible dejar sin castigo» (Ruiz Albéniz, 1922: 383).

És significatiu el relat publicat a *La Vanguardia* sobre què han fet els rifenys amb el cadàver de Silvestre.

> Dicho capitán presenció como los moros de Beni-Uarriaguel se apoderaban del cadáver del general Silvestre y lo destrozaban. De resultas de aquella impresión el oficial aludido perdió el habla, que aún no ha recuperado, pero si no puede hablar ha podido escribir y en letras trazadas por su mano ha relatado. La trágica escena en forma que no deja lugar a dudas sobre el fin del desgraciado general Silvestre. Por otro lado, hace unos días nuestro representante en Tánger tuvo noticia de haber llegado a la zona de Tetuán y estarse paseando por aquellas

> cábilas la cabeza del general Silvestre con el propósito que fácilmente se alcanzará a nuestros lectores. Abd-el-Krim lleva sobre su djilba el fajín del general. Este es otro hecho relatado por otros escapados de la harca, y sabido es que los moros no llevan las insignias del enemigo sino cuando éste ha caído para siempre bajo las iras de su venganza. (*La Vanguardia*, 1921).

En aquesta escena veiem el general mort, però no en cap acte heroic, sinó humiliat pel rifeny que porta la seva insígnia com un trofeu. Un soldat ha perdut la parla, és un home devastat davant el general mort i humiliat pel rifeny que porta el seu cap tallat. La pèrdua de virilitat és evident.

El 5 d'agost de 1921 es publica al *Diario ABC* el relat dels defensors de Nador, que també se senten humiliats després de relatar totes les penalitats que passen els soldats a la seva posició, conviure amb morts sense enterrar, no tenir aigua, sense aliments ni atenció als ferits. Relaten com els van obligar a rendir-se, motiu pel qual «se sentían humillados. Algunos se negaron a que Zegri —que hizo una interesente información gráfica— les fotografiara».

En la novel·la de Cases també es fa referència a les humiliacions patides, en la descripció literària i en el marc de la ficció es fa encara més evident aquest sentiment d'humiliació:

> Se había derrumbado parte del prestigio militar del pueblo más militar del mundo. Un ejército fuerte se veía arrollado por turbas a quienes enloquecía el pillaje y el afán de venganza. Kilómetros y kilómetros eran abandonados por tropas que caían en seguida en poder de tribus salvajes que ejercitaban en aquéllas su ferocidad musulmana. ¡Marruecos! (Cases, 1924: 19)

Així parla del que van patir els presoners:

> Se habla de los prisioneros, y unos y otros se repiten las noticias que del cautiverio han ido llegando. ¡Pobres hermanos, lo que sufieron! Los sonrojos, los martirios, las penalidades, son incontables. [...] Hambre, miseria, enfermedades dolorosas... [...] Los españoles tenían que proteger de la iras rifeñas a sus jefes, encanecidos por la humillacion y por la pena. Sin ropa interior y con traje de verano, aguantaron el frío intenso. Que se sumó implacable a la serie de horrores y de desdichas infinitas. Los soldados dormían

> en una habitaión estrecha, teniendo que permanecer en cuclillas. Recostados unos sobre otros; para cambiar de postura precisaban iniciar todos a un mismo tiempo el movimiento acordado. ¿Más aún? Más todavía... Los periódicos relataban con horror detalles de suplicios incruentos. A un general lo llegaron a amarras con cadenas al cuello para tenerlo inmóvil y vencida la cerviz, como a un buey insumiso y joven. En verano, todos los soldados tenían que permanecer desnudos para no asfixiarse de la propia y común podedumbre; y a fin de evitar que los moros les arrebatasen los garbanzos, que eran su úncio sustentos, los escondían en los bolsillos, teniendo que tomarlos después como torrados insípidos. (Cases, 1924: 205).

En aquest relat literari es fa més èmfasi en el procés de derrota i desvirilització dels homes: generals sotmesos a l'enemic, amb canes, humiliantment despullats i fins i tot un general a qui tenen literalment amb el cap cot, vençut.

El fet que siguin una «panda de semisalvajes», que no siguin homes com «nosaltres» emfasitza aquest sentit de ridícul i humiliació nacional. Bastos Ansart (1921: 19) parla, en aquest mateix sentit, de la «vergüenza que sentíamos». Tota la retòrica del desastre i de la humiliació nacional es transmet a través d'homes emasculats, que han perdut la parla o el seny, s'han tornat bojos o han estat ferits o morts, i s'explica a través de la retòrica de la masculinitat: la desvirilització, homes vençuts que han perdut les qualitats que els feien homes, és a dir, vèncer, tenir serenitat i valor davant l'adversitat. La derrota no es relaciona amb la guerra, l'ocupació del territori, la resistència dels rifenys o qualsevol altre causa objectiva, sinó que es planteja com una pèrdua de les virtuts masculines, que es trasllada a tota la nació: el poble més guerrer del món, indica Cases, es veu vençut. La desvirilització humilia els homes però també tota la nació, que es veu vençuda en relació amb altres pobles: el rifeny, però també el francès. Així doncs, s'expliquen aquests fets en clau de pèrdua de valors i orgull masculí més que no pas per la desgràcia humana que signifiquen. Els morts, els ferits no es lamenten per la pèrdua de vides humanes que signifiquen sinó precisament pel que tenen d'humiliació nacional significada a través de pèrdua dels valors de la masculinitat per part dels homes concrets però també per part de tota la nació. Un dels valors adherits al model de masculinitat que hem descrit en el capítol anterior és la victòria, l'orgull de vèncer. Les derrotes s'entenen com una pèrdua d'aquest valor i per

tant de la masculinitat dels homes concrets i de tota la nació. A partir d'aquest moment s'imposa la recuperació de la virilitat.

6.4 LA NACIÓ COM A HOME: ESPERIT NACIONAL I VIRILITAT

En els relats a la premsa i els assajos entorn de la derrota d'Annual, les causes i les propostes per a la recuperació, la retòrica de l'esperit, l'entusiasme i l'ànima són una evocació recurrent a l'hora de parlar de la nació. En aquesta mena de relats nacionals del desastre i la decadència, alguns autors i periodistes fan referència a un esperit nacional decaigut i mal dirigit que s'ha de tornar a enfortir, ja que és el que representa la nació veritable i la fa visible. L'apel·lació a l'esperit no és res més que l'apel·lació a uns valors determinats de la masculinitat. Aquest esperit decaigut necessita encarnar-se en valors de la masculinitat, com els que hem descrit en el capítol anterior: fortalesa, energia, disposició, determinació, acció i no defalliment.

En la seva obra *Diario de un Bandera* Franco fa referència a les discussions que hi ha a l'Espanya del moment en relació amb les causes de la derrota. Alguns autors es refereixen a la falta de recursos, de coneixement de la societat rifenya o de material de guerra; en canvi, Franco, lluny d'aquests explicacions més objectives, té una altra teoria: «Examinemos nuestras conciencias, miremos nuestras virtudes aletargadas y encontraremos la crisis de ideales que convirtió en derrota lo que debió haber sido un pequeños revés» (Franco, 1976: 211) Aquesta idea de les causes de la crisi està clarament basada en una metàfora de la nació que utilitza la retòrica de la masculinitat. Com hem dit abans, les virtuts dels bons soldats, paradigma de la masculinitat, són l'energia, l'actuació decidida i la determinació davant de l'efeminament que suposen la manca d'acció, l'endormiscament i la passivitat. De la mateixa manera que un home defallit, la nació ha caigut en la passivitat i la letargia, de manera que necessita convertir-se de nou en energia i acció, virtuts encarnades pel model de l'home soldat i expressió de la màxima masculinitat.

D'una manera especial s'expressa Luys Santa Marina en el seu llibre d'elogi als legionaris del Marroc, *Tras el Águila del César*. Explica, a la introducció, els pocs guanys materials que s'han obtingut en l'aventura al Marroc. Malgrat això s'enorgulleix que «en lo espiritual, en el mundo del esfuerzo puro, donde sólo se cotiza el corazón, el

botín fue algo esplendoroso: la reconquista del alma española, su vuelta a las rutas del Quijote, polvorientas y llenas de espejismos heroicos: sin aquellas fieras banderas, no hubiesen sido posibles nuestras banderas victoriosas» (Santa Marina, 1980: 11). La retòrica masculina del llenguatge nacional és evident en el fet que la veritable ànima espanyola s'expressa en valors de la masculinitat com l'heroïcitat. Espanya com a nació no s'ha de guiar pels guanys materials, el progrés o el benestar, sinó que el que realment és important és cuidar aquest esperit, aquesta ànima espanyola, que no són més que les virtuts de la masculinitat per a la nació.

En la presentació del primer número de la *Revista de Tropas Coloniales*, òrgan d'expressió dels militars africanistes que es comença a publicar el 1924, Queipo de Llano explica els motius d'iniciar aquesta publicació i els seus objectius. Un dels principals és donar a conèixer entre la població espanyola el problema del Marroc:

> Por fortuna el horror que inspiraba la catástrofe que se preveía y la ansiedad que de regeneramos sentíamos todos los buenos españoles, encarnaron en unos cuántos hombres de corazón que, arriesgándolo todo, afrontaron la ardua tarea de hacer resurgir el espíritu español adormecido por el fatalismo musulmán que parece flotar por todos los ámbitos de España y conducir a ésta por el camino que puede hacerla digna de su gloriosa historia. Para ello cuentan hoy con el apoyo y la inspiración de nuestro Soberano y deben contar con la cooperación entusiasta de cuantos amamos a nuestra Patria y conservamos inmaculada la fé en nuestra raza. (Queipo de Llano, 1924: 1)

De nou en aquestes línies de presentació la nació espanyola apareix adormida, «aletargada», derrotada i decadent. S'apel·la a aquest element especial per parlar de la nació, l'esperit espanyol que ha de despertar.

En el passatge següent s'assumeix la retòrica de l'endarreriment i el progrés dels pobles, i el discurs d'una Espanya en decadència que ha passat de ser part de les nacions poderoses i imperials a una època de decadència. Significativament, en aquest passatge s'associa la decadència d'Espanya amb el fatalisme musulmà, que situa els pobles musulmans entre els pobles decadents del món i reprodueix un discurs ja de llarga tradició que situa Espanya com una nació més propera a l'Àfrica i al sud que al món civilitzat del nord.

> Qué ocurre, pues, que dé motivo a algunos frívolos nacionales y extranjeros a decir, que España, no siente, el problema de Marruecos? Ocurre, que como en tantas otras cosas, nuestra Patria, yace aletargada, en un sopor de narcótico, debido a que le han venido administrando mal inspirados gobernantes. Ocurre que España, que siempre lo dio todo, quedó pobre y exhausta, salvo contados de sus hijos, y teme no poder con los esfuerzos que para toda obra de regeneración interior o exterior le son precisos. Mas acordaos de aquél, que en circunstancias ordinarias, no pudo levantar la piedra y al ver bajo ella un niño, la levantó cómo una pluma, por salvarle, y luego decía simplemente, «es que yó con el alma tengo mucha fuerza». Busquemos, pues, el alma de España, que se interesa, por toda causa noble, por toda causa justa y para ello presentémosle nuestra actuación en África, como lo que es, no cómo lo que algunos aprovechados quieran hacerle creer que sea. (Figuerola, 1924)

Es reclama buscar i enfortir de nou aquest esperit, aquesta ànima d'Espanya, això suposa dotar a la nació amb les característiques de la masculinitat, aquest esperit, aquesta ànima nacional ha de poseïr les característiques de la masculinitat.

Cleminson i Vázquez (2011) analitzen la retòrica de l'efeminament al voltant de la derrota del 98 i fan un esment de com es torna a actualitzar després de la derrota del 1921 al Marroc, a través de l'anàlisi d'un article del metge César Juarros, *Marruecos la perversa*. En aquest context s'investiga com es presenta la derrota a través de la retòrica de la impotència masculina i com se'n relacionen les causes físiques i sobretot morals amb una suposada homosexualitat latent. Com veurem a continuació, en el nostre context hi ha una actitud força diferent, els autors analitzats no se centren en la crítica dels mals de la nació sinó que els interessa la reivindicació, la recuperació de la nació. Aquesta actitud propositiva demana precisament que Espanya s'encarni de nou en els valors de la masculinitat, demana que com a nació sigui un home, que aquest esperit agafi les característiques de la masculinitat militar que hem descrit en el capítol anterior.

Es busca aquesta ànima nacional, aquest esperit, que són les característiques de la virilitat com la fortalesa. En una la novel·la en defensa de Primo de Rivera, Cases (1924: 179) parla en aquests termes de la nació: «¡Ah! Es que la voluntad nacional, en fuerza de no ejercitarse, se ha ido empequeñeciendo y es incapaz de esfuerzo y de tensión. Se han terminado los apóstoles, han perecido los guerreros…». La nació, doncs,

ha perdut la voluntat, la característica pròpia de la masculinitat s'ha empetitit. Aquest esperit nacional que tots invoquen, aquesta ànima no és més que les característiques de la masculinitat aplicades a la nació. Enlloc de lamentar la derrota, la nació ha de ser forta, decidida, ha de ser com un home. És a dir, el que necessita la nació és recuperar la seva masculinitat perduda:

> Jamás podrá decirse con mayor propiedad al pueblo español ante el estado lamentable de alguno de sus trascendentales problemas. ¡Todos en él pusisteis vuestras manos! El divorcio que los políticos parecían tener interés que existiese entre los gobiernos y el pueblo, al que engañaron tratándole como eterno menor de edad, es la causa de que la pérdida de nuestro imperio colonial trajese consigo la enorme depresión que sufrió el espíritu español hasta entonces vigoroso y dispuesto siempre al sacrificio por la Patria; espíritu que se procuró abatir aún más por algunos intelectuales. (Queipo de Llano, 1924: 1)

Es tracta d'una defensa tancada de l'actuació de l'exèrcit però basada en una interpretació del que és la nació, que es basa completament en la retòrica de la masculinitat. En primer lloc, es recorre de nou a la idea de la indolència musulmana, la inactivitat, la passivitat. Hem vist en el capítol anterior com la responsabilitat i l'assumpció de decisions són un element fonamental definitori de l'arquetip masculí. De nou apareix en aquesta representació de la nació la inactivitat com a signe d'efeminament. Es parla de governs inútils, que no porten a bon resultat, que són d'una «esterilidad desesperante». El poble espanyol apareix també efeminat quan s'explica que els governants el tracten com un «eterno menor de edad». Finalment, es diu clarament que l'esperit espanyol (i, per tant, la nació), que havia estat sempre «vigoroso y dispuesto al sacrificio», ara es veu debilitat. Els governs apareixen com els causants de tots els mals: «¡Oh, debilidad eterna de nuestros gobiernos!». Aquesta debilitat que s'assumeix com un tret negatiu es refereix al fet que els governants volen evitar que hi hagi més morts al Marroc. En aquest sentit, la nació com a entitat que ha de ser forta i sacrificada com un home justifica una retòrica en relació amb la guerra que no ha de voler evitar més víctimes. De nou la retòrica de la fortalesa i la debilitat afecta els pobles, les nacions. La nació sempre havia gaudit de vigor i virilitat, estava disposada al sacrifici, com tot home verdaderament viril. Però aquest qualitats estan adormides, s'han perdut.

Es critica de nou la premsa per la seva «campaña abandonista fundada en nuestra supuesta impotencia». Es parla del problema nacional a través de la masculinitat: la potència i la impotència. Això fa disminuir les forces d'Espanya contra un enemic «aguerrido» i totalment disposat a la guerra. Fins i tot l'enemic interpreta «nuestra actitud como cobardía o incapacidad, acosaba nuestras posiciones avanzadas suponiéndose invencible y organizaba una parodia de república digna de risa, si no tuviese efecto a expensas de nuestro decoro como Nación» (Queipo de Llano, 1924*b*: 1). Així doncs, la nació espanyola es veu humiliada en el seu honor perquè un enemic dèbil que fa paròdies de repúbliques considera Espanya covarda i incapaç; Espanya com a nació ha perdut la seva virilitat i l'ha de recuperar. Després de la derrota, la nació espanyola ha d'oblidar la seva *debilitat* i incorporar-se al grup de les nacions *fortes*. Apareix, per tant, representada com un home amb totes les virtuts de la masculinitat: orgull de la victòria, necessitat d'exercir autoritat i domini i ser vencedor, no pas amb les qualitats de la feminitat.

Ruiz Albéniz ho explica en aquests termes. És un ferm defensor de la presència d'Espanya al Marroc, considera que és imprescindible per a la supervivència d'Espanya mateixa, de nou ha de ser una nació forta en el món de les nacions: si Espanya no va a conquerir el Marroc, ho faran altres nacions europees i llavors serà la ruïna del país i, finalment, ella mateixa serà conquerida. De nou es cau en la retòrica de la masculinitat en el sentit que es parla de nacions fortes i nacions dèbils, entenent que allò positiu és ser fort i en guerra, i no dèbil i pacífic. La retòrica de la nació com a home (fort, vencedor, en guerra) justifica aquesta actitud bel·licista que no té en compte les víctimes de la guerra:

> Hay que decir al pueblo —aunque esto no es fácil que lo comprenda— que en el concurso de los pueblos fuertes, si aún suena nuestro nombre, y se nos deja oir y hablar, és únicamente por Marruecos. Y si de ello nos desentendiéramos, ¿qué pesaría España en los futuros planes de las grandes naciones? [...] ¡Que puede haber muchos Gibraltares en todo nuestro vasto litoral, en toda nuestra tierra providencialmente montada sobre dos mares! Y no se hable de independencia y del valor en defenderla proverbial del pueblo español. Hoy la independencia se pierde tanto con dejar al extranjero hollar el suelo patrio, como con dejarse estrujar, oprimir, asfixiar por el cerco de las necesidades y intereses (Ruiz Albéniz, 1921: 305).

També nombrosos intel·lectuals reflexionen sobre el ser d'Espanya a través del problema del Marroc. Unamuno, per exemple, publica un article a la revista *Nuevo Mundo* (17 de juliol 1913) on explica, després de la derrota del Barranco del Lobo el 1909, la seva postura sobre el problema marroquí:

> Porque el problema es que España se haya visto enredada en ese problema sin que el pueblo español tenga la menor idea clara de las ventajas ó desventajas de ir á meterse en África. Bien, es cierto, que nuestra conciencia colectiva internacional es escasísima, casi nula, y escasísima y casi nula por ende nuestra conciencia nacional colectiva. Pues de la misma manera que un hombre no puede decirse que tenga conciencia de si, sino respecto á los demás hombres, y frente á ellos, contra ellos, y con ellos á la vez, —pues lo que separa une y no la tiene si encerrándose en si no hace sino á sí mismo contemplarse— de la misma manera, un pueblo que no se ve frente á otros pueblos, contra ellos y con ellos á la vez, no puede tener conciencia de sí. De donde resulta, que el meterse el pueblo español en su concha, en su territorio, y no atender sino á las que creemos internas necesidades, conducirá tal vez —y aun esto lo dudo— á una más sana vida fisiológica ó material, á un bienestar económico mayor, pero impedirá la formación de nuestra personalidad nacional.

Unamuno (*Nuevo Mundo*, 17 de juliol de 1913) creu que val la pena sacrificar el benestar material de les nacions si amb això s'aconsegueix augmentar la consciència nacional. Si s'abandona l'Àfrica s'abandona l'esperit nacional i aquesta mena de personalitat nacional

> Nos traería por de pronto un sentimiento de depresión espiritual nacional. Todo ello es cuestión de espíritu. De espíritu, ¿eh?, no de idea. Soy de los que desean para mi patria el que sea una patria, una persona colectiva con la mayor conciencia posible de sí y de lo que la diferencia y de lo que la une á las demás patrias, una persona colectiva, con su espíritu propio y su concepción y su sentimiento propios de la vida, y no una provincia más de Europa. Y pienso si esa región de África que nos ha cabido en *suerte* —y en sorteo— y donde para civilizar tenemos que civilizarnos más que estamos, no puede llegar á sernos una escuela y una despensa; una escuela de patriotismo y una despensa de espiritualidad.

En aquestes paraules d'Unamuno queda clara la idea que la nació és una mena de «yo hipertorifado», com explica Bachoud (1988). Com hem vist en la descripció anterior, la nació apareix explicada com si fos una persona, que ha de relacionar-se amb les altres persones i tenir atributs personals com consciència de si mateixa.

Aquesta persona-nació no és neutra a nivell de gènere, apareix representada explícitament amb un home. De nou trobem tota la retòrica de l'ànima, l'esperit nacional, la personalitat nacional. Aquesta mena d'atributs de la nació en el fons ens parlen de les característiques de la masculinitat, unes característiques concretes de masculinitat militar i agressiva que ha de posseir la nació: fortalesa, determinació acció. També ha de competir amb la resta de nacions, ser forta i no dèbil i pacífica. Aquesta representació de la nació com a home té conseqüències pràctiques ja que fa assumible una acció política que implica guerra i víctimes com una cosa normal natural: la nació és un home i els homes defensen les humiliacions rebudes.

Pío Baroja explica la situació d'Espanya com a imperi en aquests termes en un article publicat a la revista *Nuevo Mundo* el 21 de juliol de 1913, després de les guerres del 1909 i el 1911:

> El pueblo conquistador y el pueblo conquistado están á la misma altura. El Tenorio, al cabo de algunos años de ejercer su ministerio ó lo que sea, es un pobre hombre arrugado que cuenta en un casino historias aburridas que hacen dormir; el pueblo Tenorio, pasados algunos años un pueblo arruinado.

En aquesta representació d'Espanya, la metàfora de la masculinitat és clara: la nació és com don Juan Tenorio, és com un home vell que ha perdut el vigor, en aquest cas significat amb la potència imperial que tenia.

Podem constatar, doncs, que aquesta mena d'entitat abstracta que és la nació, explicada a través de les fórmules que en diuen *esperit* o *ànima nacional*, es tracta en realitat dels valors de la masculinitat més evident: energia, determinació, valor, fortalesa, acció sense defalliment. Per tant, la nació és clarament un home, és masculina. En aquest marc de pensament, la nació ha de ressorgir, retrobar el seu veritable ser, que s'associa amb la història imperial gloriosa de conquestes per recuperar les virtuts de la masculinitat militar i agressiva que caracteritzen les nacions poderoses del món. Aquesta idea la mostra clarament Bastos Ansart quan relaciona el desastre amb una

manera de ser del poble espanyol: li falta energia, determinació, només vol viure tranquil, prefereix no lluitar.

> El pueblo español es inteligente, sensible y bueno. Se hace cargo con facilidad y precisión de las siuaciones. Sufre adversidades y siente con viveza y con exactitud lo que le afrenta. Se presta al sacrificio y se entrega a lo que claramente, define como un deber. Es, lo repetimos, inteligente, sensible y bueno; pero le falta en casi todos los momentos energía. Sin exaltación, sin que una causa exterior le mueva, o tal vez, mejor dicho, le conmueva, no tiene la energía tenaz de todos los instantes: prefiere no luchar. En la juventud, toda una numerosa clase media hace un esfuerzo por lograr una carrera que le asegure un modesto pasar sin birllo, sin lucha, sin emociones; en la industria y en el comercio, en todas las clases, lo que se busca es el capital necesario para vivir tranquilo. Ese afán inquieto, lleno de movimiento, de insaciable ambición, siempre buscando un avance mayor, casi no lo conocemos en España; y así el pueblo admite que le dejen tranquilo, sin explicarle sus problemas; y así éstos se estudian poco y la Nación recibe continuas sorpresas. (Bastos, 1921: 17).

En aquest passatge, es representa el poble espanyol com un poble desvirilitzat que prefereix viure tranquil a lluitar i ser enèrgic, malgrat sembla que és un poble bo, intel·ligent i sensible. Com hem vist en el capítol anterior, la veritable masculinitat s'associa al fet de dur a terme una gran empresa, allunyada de la vida quotidiana, tranquil·la i burgesa. En aquest cas es presenta el poble espanyol com afeblit, endormiscat, perquè prefereix una vida de tranquil·litat. Bastos explica quina és la solució: tornar a «estar en contacto con el alma nacional». Tal com argumenta, en altres moments històrics Espanya ha sabut sobreposar-se a les derrotes:

> Fuéramos una Nación relajada en su fondo moral, uno de esos países, que los hay, sin lógica, y habríamos de conformarnos con la mayor de las tristezas; pero España, en todos los momentos decisivos y grandes, responde siempre, como hemos dicho, con delicada inspiración. Es pues absolutamente necesario que estos sucesos nos sirvan de lección y de correctivo. (Bastos. 1921: 18)

Així doncs, segons aquests projectes nacionals la nació ha de retrobar la seva virilitat, que n'és la veritable essència, però la té adormida. Com hem vist, la retòrica clarament masculina de les nacions fortes i dèbils és comunament acceptada. En lloc

d'apel·lar a altres valors com ara la pau, la prosperitat o el benestar de la població, aquest projecte de renovació parla de la nació en termes de masculinitat militar agressiva. La nació ha de ser un home: activa, forta, decidida. Es presenta la nació com a home, això implica projectes de revenja i de guerra.

Franco, en un article a la *Revista de Tropas Coloniales*, insisteix en aquesta idea. En primer lloc critica a tots aquells que no saben veure en la guerra al Marroc una guerra gloriosa. Reivindica la gran obra que s'està duent a terme en aquest país i critica els que no la valoren com a tal. A continuació mostra l'exemple d'altres nacions colonials, apareix de nou l'emmirallament en altres nacions europees. En aquest passatge mostra l'exemple de com hauria de comportar-se la nació:

> Soy poco amigo de buscar ejemplos extranjeros, tenemos tanto y bueno en casa, que nada envidio en la vecina; pero en esta ocasión tal vez sirva para acallar a los que estas teorías combaten, emplear la savia extraña si esta es provechosa. Leemos en Alfred de Tarde, página 28 de «Marruecos, escuela de energía»: El General Lyautey, en una fórmula corta y rica de sentido, ha dicho del África del Norte, que es para nuestra raza lo que el Far-West para América, el campo por excelencia de energía, de rejuvenecimiento y de la fecundidad. Sí, en estos campos de entrenamientos lejanos y mortíferos la raza ha mantenido sus reservas de salud y sus grandes virtudes que debían brillar en los días de la guerrra. El arrojo, el sentido de sacrificio, el culto del valor sereno y sonriente, ¡cuántas veces estas cualidades habrían brillado antes de 1914 sobre los territorios despreciados de la guerra colonial! (Franco, 1924: 6).

En aquest exemple, Franco es torna a mostrar la nació amb característiques de la masculinitat: energia, joventut i fecunditat. Ho expressa clarament quan cita com les qualitats de la raça, les qualitats vertaderes del poble, seran retrobades i rejovenides en aquests camps del Marroc. Les virtuts de la raça són exactament les virtuts masculines: el valor irreflexiu, l'ímpetu, el sacrifici. Totes les qualitats de la masculinitat que són les qualitats que té la raça, que té el poble francès i que també hauria de tenir, segons Franco, el poble espanyol. Segons el seu projecte, aquesta reserva de virtuts nacionals i racials es troba al Marroc, autèntica reserva de la virilitat nacional.

També en un article de Maeztu es mostra com la nació ha de recuperar un dels seus atributs principals, un dels atributs de la masculinitat: el valor. Tot i que l'article és

representatiu de les contínues demandes de suport a l'exèrcit, l'autor va més enllà de la idea convencional i fa una reflexió general sobre el valor, que entén que és una virtut en si mateixa, independent de la finalitat al qual estigui dedicat.

> ¿Por qué están mis simpatías con el ejército? La razón funamental no tiene que ver sino indirectamente con el ejército español. Es filosófica. Es la primera de las virtudes los mismo para el pensamiento que para la acción. [...] Si yo me hubiese encontrado en España con alguna otra institución en que se cultivase el espíritu del valor con más intensidad que en el ejército, habría sido probablemente esa institución la que se hubiera atraído mis simpatías preferentes. Pero en medio de un practicismo universal, que considera el heroísmo como una «primada», como un quijotismo, como una presunción ridícula o inane, el ejército es en España la única lámpara encendida en la capilla del valor porque me parece preciosa la función que desempeña el ejército al imponer al pueblo nuestro el respeto y el sentido del valor. (Maeztu, 1924: 4)

El poble, la nació en el seu conjunt, ha de recuperar la qualitat del valor. Les nacions no han de ser tranquil·les, pacífiques i productives, sinó que han de tenir valor. Aquesta qualitat del valor com un atribut dels pobles i les nacions s'assumeix com a vàlid per a la nació per aquesta representació de la nació com a home tan assumida banalment. Així s'incorporen a la nació valors de gènere que les persones consideren elements quotidians, propis del dia a dia i de l'experiència quotidiana: els valors de la masculinitat. Maeztu (1924: 4) també es queixa del fet que els governs no actuïn mai correctament amb el problema del Marroc:

> Es que España no podia desistir de su empresa sin una confesión de impotencia que no habría sido favorable a su prestigio, ni a su seguridad. Pero ningún gobernante ha querido encargarse de la impopular tarea de hacer sentir al pueblo la necesidad del sacrificio que la empresa de Marruecos requiere. De lo que se cuidaban era de encargar a los generales de Marruecos que de ninguna manera tuvieran que enviar a la Península una lista de bajas.

Així, l'autor entén que la nació s'ha d'encarnar en un home per guanyar l'honor i el prestigi de la victòria per a la nació espanyola. Ha de recobrar el valor principal de la masculinitat, el coratge. Aquesta virtut té sentit en ella mateixa, n'és indiferent la finalitat: el valor ha de ser una de les virtuts que el poble ha de tenir. Com posa de

manifest aquest passatge, ser al Marroc és per a Espanya una necessitat. No ser capaç de portar endavant l'empresa al Marroc és una mostra d'impotència i incapacitat d'Espanya, a banda d'una qüestió de prestigi. Així, podem apreciar com la situació espanyola de debilitat internacional es mostra similar a una mancança en una qualitat masculina: la impotència. Per això en aquest sentit és lògic que el mateix autor defensi com a virtut nacional principal dels pobles: el valor, el principal atribut de la masculinitat, que ha de servir per evitar la impotència de la derrota en la comparació amb altres nacions. Aquesta qualitat del valor com a qualitat masculina es presenta com un element positiu i gairebé com una qualitat natural que han de tenir les nacions malgrat que això impliqui enviar a casa una llista de víctimes mortes a la batalla.

La solució rau de nou, doncs, a recuperar les virtuts de la masculinitat per a la nació: «Nosotros creemos que el problema es perfectamente soluble: que es problema de voluntad, de querer afrontarle resueltamente con todas las asistencias necesarias que nuestro pueblo, si ha de ser digno de su historia» (Queipo de Llano, 1924*b*: 1). S'apel·la a la voluntat, a l'acció del poble que ha de ser valent i determinat per fer una nació forta, una representació eminentment masculina.

Espanya no pot demostrar debilitat, ha de ser forta en l'escena internacional i defensar l'honor. En el seu relat, Bastos Ansart (1921: 257) explica:

> No tenemos más remedio que cumplir el compromiso adquirido con las naciones; esto es una realidad. Es una realidad, también, que ni podemos presentarnos ante el mundo con la nota de debilidad , de no haber conseguido un propósito intentado desde hace tanto tiempo; ni podemos permitir que Fancia ocupe por nosotros el Rif.

Aquest autor veu com una debilitat el fet de pactar amb els rifenys. El que s'ha de fer és vèncer i castigar, i la idea que s'ha de fixar al món és la següent:

> Traidoramente tuvimos un descalabro; y de que la nación seria, decidida, no sólo lo vengó, sino que trocó en maniobra de fuerza, lo que había querido hacer blanda y políticamente, habremos afirmado el principio de nuestro celo, en defender nuestro decoro, y aquí, dentro de la nación podremos, basándonos en su éxito, restablecer en todos los órdenes el principio de autoridad, aprender a resolver los problemes en el acto y con energía y levantar el espíritu público que

> ha demostrado merecer que cuidemos de él y lo fortalezcamos. Que después de sus sensatez y su nobleza, es lo menos que se merece la nación. (Bastos, 1921: 259).

Espanya ha de fugir de la debilitat i el deshonor i actuar amb decisió, força, determinació, victòria, resoldre els problemes per un mateix amb energia de nou, restablir l'esperit públic amb aquestes virtuts. I només així podrà restablir també a l'interior d'Espanya la masculinitat, és a dir, el principi d'autoritat. La retòrica de l'esperit per parlar de la nació torna a aparèixer.

En el següent article publicat al *Diario ABC* el 1909, també a conseqüència d'una derrota al Marroc, es posa de manifest explícitament la retòrica de la masculinitat per reivindicar el veritable ser nacional. En aquest cas la comparació és explícita:

> Se ha producido un movimiento de opinión, tan exagerado, tan fuera de proporción con la realidad y la escasa importancia militar de suceso, que más parece delirio de mujeres neuróticas que juicio de gente reflexiva. [...] Preciso es para juzgar sucesos y aceptar o rehusar las consecuencias de ellos en lo que a la vida y al porvenir de España se refiere, tomar puntos de vista mucho más altos: sustraerse a sensiblerías y pesimismos deprimentes del espíritu nacional, e inspirarse en más viriles ideas. [...] ¡Catorce muertos! ¿Y ventitantos heridos? Es que un país serio puede asustarse de eso? Y si se asustara ¿no sería prueba de una decadencia dolorosa de su espíritu....? [...] Cuarenta bajas, poco más o menos, sufridas en tres o cuatro achuchones sobran para asustar á madres y esposas, pero son muy pocas para alamar á una nación cual siempre fue la española! [...] Es preciso pensar con un poco más de calma y sentir con algo más virilidad ¡Por Dios! No se burlen de nosotros, no nos demos en espectáculo risible ante Europa mostrando nerviosidad poco decorosa y llamando batallas a los que nadie que sepa lo que batallas son llama con tan retumbante nombre [...]. Lo primero que necesita un hombre para gozar concepto de tal es la resolución de hacerse respetar siquiera ser muy prudente y pacífico; lo primero que una nación necesita para ser como tal considerada es conciencia de la dignidad nacional, saber mostrarse en cualquier momento de su historia como madre de una raza viril! Y mal se compadece, á la verdad, con esto el chillar y gemir en

> cuanto hay que abordar empresas de hombres. (*Diario ABC*, 31 de juliol 1909: 5).

Certament apareix al final la representació de la nació com a mare, però si ens fixem en la proposta que s'està fent en la definició en sentit positiu de la nació, comprovarem que en tot l'article s'apel·la clarament a la nació com a home, una nació que ha de retrobar la seva virilitat: valor, calma davant les adversitats, no caure en els nerviosisme, tenir valor i no espantar-se fàcilment. Es parla explícitament de la virilitat com un valor de la nació i, a més, al final de l'article s'equipara el destí de la nació amb el destí d'un home concret. De nou la retòrica de l'esperit de la nació que és decadent es refereix a la virilitat.

En la representació de la nació com a home hi ha un altre element repetit contínuament. Es tracta de la reivindicació de les qualitats masculines que suposadament posseeix la raça espanyola. Constatem que la retòrica de la masculinitat s'utilitza per parlar de pobles, de nacions. En aquest sentit es repeteix en molts autors que la raça és vigorosa i posseeix les qualitats de la masculinitat.

Davant de les crítiques rebudes, aquests autors reivindiquen que la raça espanyola és viril, té totes les qualitats de la masculinitat. Berenguer[24], en la seva obra *Nuestras glorias por los campos de África* (1925: 25), fa aquesta comparació:

> Vengan los detractores de las virtudes de la raza; detengan un momento su atención los que discuten el vigor de nuestros hombres, los que no tienen fé y la niegan a los demás, detengan, sí, sus juicios, y repasen el historial de los Cuerpos que actuaron en estos terrenos ingratos del Rif, en las diversas campañas. Lean historia.

En un altre passatge d'aquesta obra, Berenguer exposa més clarament la idea segons la qual es consideren explícitament espanyoles les virtuts masculines dels soldats: explica les diverses operacions dutes a terme, que «la empresa es digna del arrojo espanyol», i descriu amb detall totes les dificultats de la batalla i els actes més arriscats que els soldats han fet davant les adversitats més complicades per afirmar finalment que «a los que un día negaron la virilidad de la raza, es preciso ponerles a la

[24] Hem presentat aquest autor en el capítol anterior: és periodista i escriptor i serveix a Melilla durant les guerres del Rif. Al 1925 publica la seva obra *El ejército del pueblo, nuestras glorias por los campos de África.* Té per objectiu defensar i donar a conèixer l'actuació de l'exèrcit al Marroc.

vista los casos de heroismo, de abngeaciones, de sacrificios que hemos registrado a nuestro paso por los campos y los montes de Marruecos» (Berenguer, 1925: 45). De nou, la raça té virtuts masculines, i així es descriu en la figura de Silvestre:

> La sombra de Silvestre se proyectó en la cuartilla; sencillamente fue un loco en la hora de la adversidad; pero nadie niegue la reciedumbre española de su alma, la intrepidez de sus ensañamientos; la audacia impoderable de su espíritu que le llevó más allá de la razón. (Berenguer, 1925: 45)

No només els generals, sinó que qualsevol dels homes posseeix aquestes qualitats que són pròpies de la raça. Més endavant explica «las hazañas memorables del capitán del Grupo de Regulares de Melilla, Don Juan Salafranca Barrios; del teniente del mismos Grupo, don Vicente Camino López: capitán de Polícia Indígena, don Ramon Huelva Pallaré, que infundieron al espíritu de la tropa la constancia y el tesón maravillosos de la raza» (Berenguer, 1925: 53).

Finalment, en el passatge en què descriu les accions que duen a terme els soldats insisteix molt clarament en les qualitats masculines que caracteritzen la raça espanyola:

> Sin duda alguna, se puede afirmar: las virtudes raciales aquellas que nos presentaron siempre ante el mundo como modelos de tenacidad, acometedores rápidos en los movimientos, ágiles, ingeniosos; de hombres excepcionalmente sobrios, no se han perdido, por el contrario, se han exaltado, se han intensificado, como lo prueban esos maravillosos maestros de la potencialidad corporal que son los componentes de las guarniciones que se mantuvieron días y días en Tizzi-Assa, como en Tifarauin; en Gorgues, como en Xarquia Xeruta; en Buharrax, como en Kala, y en el terrible macizo de Beni Gorfet como en Koba Darsa, y Arba el Kola… Los que se obstinen en hablar de la decadencia de la juventud española, detengan un instante sus juicios ante los actos gloriosos de esos hombres que cercados por un enemigo cien veces mayor, ensoberbecido, pujante, bien abastecido, han sostenido el nombre de sus regimientos, que es el nombre de España, con una tenacidad y una perseverancia desconocidas en los anales de las distintas campañas sostenidas por los diversos pueblos que forman la tierra. (Berenguer, 1925: 81)

En comparació amb la resta de pobles que formen la Terra, les qualitats pròpies de la raça espanyola són la intrepidesa, la virilitat, l'heroisme, l'abnegació i el sacrifici, la «reciedumbre española» i la tenacitat. En l'obra de Franco també es parla d'Espanya en aquests termes com a raça vigorosa. Quan arriba la seva companyia a Tetuán i desfila, el general exclama: «Es ante el desfile de estos recios soldados cuando se siente la grandeza de la raza» (Franco, 1976: 48).

En la retòrica de la decadència nacional el factor racial és important des del tombant de segle i especialment al voltant del 98. Hi ha una clara reflexió entorn a unes suposades qualitats racials de la nació. En el context del 98, s'interpreta que la veritable tradició espanyola és la del soldat conqueridor i triomfant: si ara s'han patit derrotes és perquè la raça ha degenerat i ha produït mals soldats, dèbils i no prou formats físicament i psicològicament. En aquesta decadència no és el soldat l'únic culpable, sinó que tota la nació és la causant de produir en el seu conjunt soldats dolents o bons, és a dir, hi ha una decadència de la raça.

Entre metges i higienistes hi ha una gran preocupació per identificar els elements de fortalesa i debilitat de la raça. Parlen de raça en termes certament ambigus: es refereix a elements físics, però també morals. La diferència entre tots dos àmbits no és clara. En els autors que hem esmentat també es parla de la raça per parlar del poble espanyol o de la nació amb aquesta mena d'ambigüitat: no es tracta de qualitats estrictament físiques o biològiques, sinó que es refereixen més aviat a qualitats morals o actitudinals. Com hem vist, les qualitats racials que es busquen són les de la masculinitat, com la determinació i el valor. La guerra al Marroc serveix per reformar aquests elements de raça perduts.

Hem comprovat, doncs, que la nació es representa amb imatges masculines i, per tant, se li atribueixen totes les característiques de la masculinitat. També és cert que és freqüent en la literatura d'aquest període que la nació s'evoqui com una dona que, com hem vist, és una de les imatges més estudiades pel que fa a la relació entre gènere i nació. En diversos autors es parla de la nació com a mare, les evocacions d'Espanya com a tal són recurrents. També hi ha casos, però, en què la nació es representa com una dona que encarna en ella mateixa de forma excepcional totes les virtuts de la masculinitat. Trobem aquesta idea diàfanament expressada en una obra de literatura popular del període escrita per Antonio Cases. La novel·la narra la història de dos

enamorats: ella, Elvira, es queda al poble de Castella on viuen; ell, Santiago, marxa com a soldat al Marroc. La intenció clara tota l'estona és defensar la dictadura de Primo de Rivera. Al pròleg, el mateix dictador elogia la novel·la:

> Los escritores que como Cases dedican su talento a obras tonificadoras de sentimientos como el patriotismo y el honor, hace labor educadora y social importantísima, y sólo con amplia producción, en este sentido orientada se sostienen e incrementan en los pueblos las virtudes necesarias para la virilidad del espíritu. (Cases, 1924: pròleg)

De nou apareix aquest esperit viril que tots reclamen per a al nació. La novel·la retrata una Espanya corrupta i desorganitzada i proclama la necessitat de l'aparició d'un militar que salvi el país de la desorganització i la derrota al Marroc. El personatge de Santiago representa el militar que al Marroc s'ha deixat endur pel desànim, l'apatia i la lascívia pensant només en els plaers sense confiar en l'empresa nacional, és a dir, torna derrotat. El personatge d'Elvira és, però, el més interessant: ella representa Castella, és qui conserva els valors de l'Espanya veritable en contra dels polítics corruptes del poble, també dels soldats covards que no compleixen amb el seu deure, i és qui demana la necessitat d'un militar fort que salvi la nació. El seu personatge encarna la nació mateixa. Santiago i un altre soldat conversen sobre ella i es pregunten quin poble d'Espanya haurà produït una noia tan excepcional: «Ignora ese soldado que Elvira no es de ahí, porque Elvira es Castilla; es decir , cuanto de generoso, liberal y guerrero fue siempre el espíritu castellano» (Cases: 1924: 96). Elvira representa Espanya en el seu conjunt. «Cuando Elvira se asoma al largo ventanal de su casona antigua y observa el discurrir sereno del río de leyendas, siente nacer en su pecho castellano los afanes de grandeza y de dominio que hicieron inmortal su raza» (Cases, 1924: 51).

La noia representa la nació i justament per això adquireix qualitats masculines:

> Quedó en toda su claridad y pujanza la belleza de la mujer más bella de Castilla. Lo suficientemente alta para dar airosidad y brío a su cuerpo de amazona, era Elvira joven de apretados senos, que se comprimían más aún por tirantes de su levita entallada; tenía la espalda larga y ondulante, que propendía a ser rígida cuando la abrigaba el respaldo de un asiento, y en los hombros parecía que había ido a reposar la majestad de un reinado indio. Sus piernas eran, al andar, corceles de desfile, y en toda la parte posterior de aquella mujer castellana había tal

> castidad y al mismo tiempo tal concentración de fuerzas domeñadas y pujantes, que su paso era un murmullo de admiración y de respeto a la vez. Joven y hermosa, semejaba en su natural altivez la guardesa de dignidades sagradas inviolables.

Té un cos d'amazona, un cos amb «bríO» i els pits li queden estrets dins del vestit, no se li ressalten sinó que se li amaguen. És una descripció de bellesa femenina però amb qualitats de la masculinitat com la força difícilment continguda, la dominació, l'ànsia de poder, la decisió, l'autoritat, la majestuositat. Té precisament aquestes qualitats perquè en l'obra representa la nació.

> Sin embargo, aunque su rostro no buscaba agradar a las gentes, aureábalo una leve sonrisa íntima y callada complacencia que feminizaba a los labios sangrantes y finos y a los ojos fulgurantes y dominadores de aquella mujer que, sin haber traspasado los diez y siete años, parecía estar encumbrada en las cimas del poder y del mando. [...] Ella no quería ser ni tierna, ni mansa, ni obediente. Corríale por el cuerpo, como si a todas horas la besase el sol, sangre férvida y apresurada, la cual era un solplo de fuego que parecía bajar de las nubes para detenerse quemante en los pechos. ¡Oh!, si Elvira hubiese nacido hombre... Aseguraban todos los que la conocían, que si la hija de don Sebastián vistiese traje masculino sería la más cruel que su padre, pero más justa que hombre alguno. (Cases, 1924: 33).

En els moments de dificultat i cansament al front, els homes llegeixen en grup les cartes que Elvira envia a Santiago. L'obra al·ludeix precisament a aquestes qualitats masculines d'ella i la compara finalment de forma explícita amb un home:

> Versos son, padre, por lo que tienen de sonoras, de elevadas, de nobles, de despertadoras de sentimiento. Casi todo el Ejército las concoce y la misma oficialidad las relee, porque son cartas que parecen escritas por un héroe a otro héroe, por un hombre que supo cumplir su deber a otro que lo esta cumpliendo un hombres. (Cases, 1924: 95)

En un altre passatge de la novel·la, Elvira passa una nit de febre i malaltia; en aquesta cas també es parla d'ella com una dona amb virtuts masculines: atac, heroisme, puixança: «Todo el robusto talamón de su entereza y toda su pujanza de protesta, de

ataque y de heroísmo, se ve decaer ante la larga e inacabable vela de la noche invernal» (Cases, 1924: 118)

És significatiu que quan una dona representa Espanya més enllà de la imatge de mare sigui com a dona excepcional perquè reuneix qualitats que són pròpies de la masculinitat. Així mateix ocorre en la descripció que fa Immaculada Blasco (2014) quan descriu les dones que es presenten com a encarnació de la nació. Es caracteritzen en primer lloc per sentir un gran amor a la pàtria, però en segon lloc perquè adquireixen qualitats virils. Segons explica la mateixa autora, això es produeix perquè s'interpreta que són dones que actuen de forma excepcional en moments excepcionals. Analitza els casos de Teresa de Ávila i Isabel la Catòlica com a dones que representen la nació i que tenen també aquestes qualitats masculines: esperit de sacrifici, enteresa, temperança, predomini de la raó, activitat incansable. Isabel la Catòlica és una dona que va aconseguir la unitat de la nació espanyola, guiada per les «virtudes de la raza», ja que governava amb mà dura, tenia, com diu l'autora, un govern maternal però amb trets masculins. Teresa de Jesús també té algunes de les principals característiques de la masculinitat: sacrifici, acceptació del dolor i la mort com a camí per l'heroisme. L'autora explica que aquestes característiques són atribuïdes a aquestes dones perquè representen les virtuts de la raça. De la mateix manera, Nerea Aresti relata com el nacionalisme basc representa les dones com especialment virils: «Esta idea se apoyaba firmemente en una caracterización legendaria de las mujeres vascas como mujeres fuertes, vigorosas, austeras e incluso rudas, tal y como las habían descrito numerosos escritores, naturalistas, antropólogos y viajeros, desde Alexander von Humboldt a Emilia Pardo Bazán» (Aresti, 2014c: 5). De la mateixa manera que Immaculada Blasco, s'interpreta aquesta virilitat en les dones perquè suposadament per sobre de la seva condició femenina hi ha la seva condició racial. Un altre exemple de virilització de les dones la trobem en les anàlisis que fa Spackman (1996) de D'Annunzio i Marinetti: en el cas de Marientti, explora les imatges de la feminitat, la de les mares i esposes d'herois més tradicionals, com la de les dones que apareixen virilitzades quan representa tota la nació italiana o Roma. En el nostre cas trobem la mateixa virilització de la dona que explícitament representa la pàtria, l'Elvira. Precisament i tenint en compte els exemples anteriors, podem considerar que la nació es representa a sí mateixa preferentment a través dels valors de la masculinitat i, per tant, quan una dona representa la nació també apareix amb totes les qualitats de la masculinitat.

Hem analitzat, doncs, com al voltant de les derrotes marroquines es discuteix el ser nacional a través de la retòrica de la masculinitat: la pèrdua i la recuperació de la virilitat. La nació apareix representada com a home i fins i tot quan una dona representa la nació adquireix característiques masculines. Com hem vist, després de les derrotes del 98, el complex sobre la capacitat colonitzadora d'Espanya i el desastre al Marroc del 1909 i especialment el 1921 causa una necessitat de renovació nacional. Álvarez Junco (1997) explica que es produeix un impuls nacionalista renovat en què es vol buscar una visió optimista d'Espanya, l'autoflagel·lació dóna lloc a un nacionalisme més optimista i autoafirmatiu. L'autor explica que durant aquests anys s'instauren esdeveniments o símbols per a la reafirmació nacional, com per exemple festes (el centenari de *Don Quixot* establert el 1905 i la Fiesta de la Raza el 1918) o espais públics nacionals com la creació del Poble Espanyol a Barcelona o les places d'Espanya a Barcelona i Sevilla el 1927 (Álvarez Junco 1997). Podem llegir aquestes imatges masculines de la nació en el marc d'aquest nou impuls nacionalitzador i optimista. Podem interpretar en aquest sentit les imatges de la nació com a home i com a home imperial que hem descrit. Hem pogut comprovar com la nació, a banda de ser representada com a mare o com a donzella ultratjada, és també i molt especialment representada directament com a home. Es parla de la nació amb valors que semblen propis dels homes: fortalesa davant d'altres nacions, orgull, preeminència davant de les altres, determinació, victòria. Tots aquests valors associats als pobles i a les nacions no són neutres a nivell de gènere són específicament masculins.

6.5 IMATGES MASCULINES DE L'ESPANYA COLONIAL

Així com tot sovint s'ha analitzat com es representa la nació a través d'imatges femenines repetides en cartells estampes i literatura (per exemple, la imatge de la mare sota un atac o de la nació com una noia jove), volem analitzar com també es presenta amb imatges masculines. Els homes apareixen com a norma universal, com a model de persona humana i és més difícil veure'ls com persones sexuades, amb un gènere concret. Potser perquè es tracta d'imatges masculines no som del tot conscients de les seves connotacions de gènere. A continuació analitzarem com a través d'aquestes imatges masculines repetides i fixades es transmet un determinat contingut sobre Espanya com a imperi.

Hem dit a l'inici que al Marroc es discuteix si Espanya pot ser o no un nació potent colonitzadora. Hem explicat a l'inici com hi havia certa ansietat a la societat i a certes elits sobre si Espanya es podia comptar entre les nacions colonitzadores del món si pot ser una nació imperial forta. Els sectors més reaccionaris de l'africanisme al Marroc volen reivindicar Espanya com a tal, una reivindicació que es vehicula a través d'imatges masculines. Els valors de la masculinitat agressiva militar, com hem vist són idonis per fer visible i parlar de la nació en aquest sentit. Tornar a ser una nació imperial voldrà dir tornar a ser una nació viril, amb les qualitats de la virilitat militar. El projecte d'Espanya imperial no és, però, homogeni en la dreta reaccionària, sinó que hi ha diferents projectes. Tots s'expressen, però, a través de diferents imatges masculines.

És preponderant la representació de l'Espanya imperi com soldat vencedor. Compararem aquesta imatge amb una altra que també reivindica a Espanya com a imperi però amb connotacions diferents i que s'expressa a través de la figura masculina del pare. Aquestes dues figures impliquen una relació determinada amb l'altre marroquí. Així doncs, en primer lloc, analitzarem la imatge majoritària de l'Espanya com a nació colonial com a soldat vencedor. En segon lloc, la compararem amb una imatge més minoritària en aquests sectors però que ens servirà com a contrapunt: el pare imperial. Veurem com Espanya es representa com a subjecte colonial a través d'aquestes imatges de la nació com a home.

6.5.1 El soldat vencedor: la nació triomfant

En primer lloc, la nació colonial es representa a través de la imatge soldat vencedor, conqueridor, com mostra Vera Salas en aquest passatge en què apareix la personificació de la nació en Juan Soldado. L'obra explica les vicissituds de Juan Soldado, el personatge que vol representar tots els soldats espanyols al Marroc com si fossin un. L'autor visita un hospital i ho relata així:

> Los heridos están animosos en sus miradas resplandece la de un pueblo que sabe sacrificarse y vencer. [...] He hablado con Juan Soldado, me ha contado hechos épicos, sucesos guerreros, de semidioses, hechos que me han llenado de entusiasmo y me han hecho una y mil veces bendecir a Dios por ser mi España la patria del valor, cuna de heroismo (Vera Salas, 1916: 1).

En aquest sentit, la figura de l'heroi es converteix en una representació del cos nacional. Vera Salas[25] ho mostra molt explícitament en la seva narració: no cita cap nom perquè «todos son españoles». El seu relat «será reflejo del pueblo grande y guerrero, que tiene por defensor de su bandera al humilde, legendario y heroico JUAN SOLDADO» (Vera Salas, 1916: 3). Aquí Juan Soldado no és una persona concreta, sinó un home soldat genèric que representa tota la nació. Una idea determinada de masculinitat serveix per encarnar determinades idees sobre la identitat nacional: el soldat heroic, valent, sense por, sacrificat per la pàtria, determinat a la victòria.

Maeztu reitera aquesta imatge del soldat colonial com a imatge nacional en la comparació amb Anglaterra: «La intelectualidad inglesa no hacía apenas otra cosa que exponer argumentos demostrativos de la justicia de la causa y expresar sentimientos que persuadieran al soldado no sólo de esta justicia sino de hallarse personificando la nación entera» (Maeztu, 1924: 4).

Ruiz Albéniz (1922: 488) es queixa amargament de les crítiques de la premsa a l'exèrcit. En el passatge que reproduïm a continuació es contraposa el que representa la premsa i les intrigues polítiques que només tenen interessos particulars amb els que realment representen la pàtria: els soldats. Aquesta idea es transmet a través de dues

[25] Hem presentat aquest autor en el capítol anterior. Vera Salas és comandant d'infanteria, és militar de carrera i participa a les guerres del Rif. És també aficionat a la literatura i escriu nombroses obres sobre tema marroquí per tal de donar a conèixer a la societat espanyola la situació al Marroc. Entre elles, l'obra que té més èxit és: *El Porvenir de España en Marruecos*, publicada al 1916.

imatges contraposades: després de descriure el que ell anomena intrigues polítiques i baixeses dels governants i també de la premsa a la metròpoli, ho compara amb la imatge següent:

¡Y pensar que mientras en Beni-Arós, en el campamento, al caer de la tarde, diariamente, los soldados, oficiales y jefes, se reunían en torno de la música del glorioso regimiento de Ceuta a cantar jubiloso himnos a España, en España se pintaba como liebres corredoras y asustadizas!

D'aquesta manera s'entén que el soldat és l'ànima veritable de la nació precisament perquè la nació vol veure's a si mateixa amb totes les característiques de la masculinitat que hem descrit en el capítol anterior: vigor, orgull, victòria, capacitat de vèncer i humiliar l'enemic. Això es contraposa a la «cruzada derrotista» de la premsa. Aquetes idees se sintetitzen en imatges d'homes força estereotipades i repetides que no es refereixen a un soldat, a una única persona, sinó al conjunt de soldats, que representen la unitat de la nació, o la dels soldats units hissant una bandera. Ambdós elements, conjunt de soldats i bandera, simbolitzen la mateixa nació, són imatges que es repeteixen en les cròniques i les descripcions.

Les imatges d'unió entre els militars són significatives a l'hora de representar tota la comunitat nacional com una nació que posseeix les qualitats de la virilitat necessàries. En un article a la *Revista de Tropas Coloniales* (1924), Franco dedica molta atenció a la necessitat de formar adequadament els oficials que van al Marroc de manera que la confiança entre oficials i subordinats sigui absoluta per tal de provocar aquesta unió entre els homes. Evoca la nació a través de la masculinitat amb la imatge de l'abraçada entre els homes:

> Hay que combatir las rivalidades, los odios, los partidismos, pensando que todos somos militares en la obra marroquí, y que caminando juntos y unidos en apretado abrazo por la senda del deber, habremos ganado esa gran batalla que hará que lo que es hoy problema magno se encauce por los derroteros del más franco éxito. (Franco, 1924*b*: 6)

La imatge de caminar junts i units en una abraçada representa la idea de la nació unida que avança amb un objectiu comú. Com hem vist en el capítol anterior, els rifenys

que no tenen sentit nacional tampoc tenen el valor tan estimat de camaraderia i amor als companys que caracteritza la unió nacional dels pobles civilitzats.

En un altre article de Ruiz Albéniz també es recorre a aquesta mena d'imatges de la unitat dels homes. Així es presenta la comunitat de soldats com a família unida:

> El que sienta que en la vida hay algo mas atrayente y digno de ser amado, que el interés de hacerse querer de sus compañeros y subordinados, compatriotas o indígenas del país; el que no estime que al maridarse con su batallón, bandera o tabor, ha contraído la sagrada obligación de crearse con los que en ellos le acompañan su verdadera y única familia, elevando en su corazón a sus jefes a la categoría de padres, a sus compañeros a la de hermanos y a sus soldados a la de hijos, ese, no servirá para la gran obra que al «colonial» le está por entero confiada. (Ruiz Albéniz, 1924: 9)

De nou la imatge d'unió entre els homes és potent. Tan units apareixen els homes que es presenten com una família, però composada només per homes, per la línia masculina, sense les dones.

Aquestes imatges apareixen també reproduïdes gràficament en les portades del relats sobre el Marroc i en alguns relats periodístics: per exemple, les que mostren tots els homes reunits al voltant de la bandera que posen dalt d'un cim simbolitzant que han aconseguit la victòria. Apareix la bandera com a protagonista i els homes al voltant, com la que apareix en la sèrie «Campaña de África», del 1909, de Chocolates Jaime Boix. (cit. Martín Corrales, 2002c: 96) (veure pàgina 275). És una imatge molt comuna i repetida en la retòrica imperial i masculina. També apareix una imatge similar a la portada de la marxa militar *Toma del Gurugú*, dedicada al general Marina (cit. Martín Corrales, 2002c: 96) (veure pàgina 276).

Campaña de África, 1909, Chocolates Jaime Boix. (Citat a Martín Corrales, 2002c).

Portada de la Marcha Militar «Toma del Gurugú» dedicada al General Marina, Jefe de operaciones del ejército español en la zona de Melilla, 1909. (Citat a Martín Corrales, 2002c).

Aquestes evocacions a la camaraderia entre els soldats són molt habituals i representen un dels elements primordials de la seva experiència en contextos de guerra. Mondini (2014) destaca aquest fenomen de la camaraderia en la guerra però l'interpreta com un fenomen oposat a la crida nacional. Explica que moltes vegades en les crides que es fa als homes a la lluita no s'apel·la tant a la nació com a la camaraderia masculina, a la defensa dels companys, ja que la primera no és tan necessària com la segona per mobilitzar els homes per lluitar. Nosaltres creiem, però, que es pot considerar que aquesta unió dels homes en la lluita no es contraposa a la idea de nació sinó que hi col·labora, precisament té sentit perquè aquestes imatges encarnen la nació són el símbol de la nació. Aquesta unió, aquest «apretado abarazo» és la representació de la nació igual que ho és la bandera. La comunitat dels soldats és eminentment nacional. S'han interpretat també aquestes escenes d'unió i camaraderia entre els homes i també les que mostren l'amor entre subordinats i superiors com expressions velades d'homoerotisme o d'insinuacions de relacions homosexuals entre homes (Martín, 2012). Sense negar en absolut que aquestes relacions existissin, volem emfasitzar que les evocacions d'amor i de camaraderia a nivell retòric les hem de relacionar amb la representació de la nació com a home. És més, com veurem en el capítol següent, no sempre es produeix la relació ideal entre superiors i soldats, sinó més aviat el contrari. Per tant, podem considerar aquestes evocacions són apel·lacions retòriques per enfortir la idea d'unitat nacional.

En la imatge *Despertará el león?* (veure pàgina 278) apareix la nació representada com un lleó a qui un marroquí està fent pessigolles i el text es pregunta si es despertarà. Aquesta imatge per representar la nació és molt comuna. En la seva anàlisi de la iconografia de la idea d'Espanya, Fuentes (2002) explica que es representa la nació com una dona que té un lleó als peus. En aquest cas, però, no apareix associada amb cap imatge femenina sinó que apareix en solitari, com un lleó, que representa la força i el poder, i això mateix al·ludeix el text. Tornem a trobar aquesta representació d'Espanya com a lleó a la portada de l'obra *La Crónica de la guerra*, de Rafael Guerrero (cit. Martín Corrales: 2002) (veure pàgina 279). En aquest cas va associada a la figura del soldat que porta la bandera d'Espanya. L'home fa un gest enèrgic i mira endavant, simbolitzant l'impuls de la nació en la guerra. Amb el soldat hi ha un lleó en actitud agressiva que esquinça amb les urpes una bandera amb el símbol musulmà de la

mitja lluna. Igual que el lleó, el soldat que sosté la bandera espanyola trepitja amb els peus el cos d'un rifeny mort al costat la seva gumia caiguda. L'home sosté la bandera recta i alta i l'arma també dreta, en contrast amb l'arma del marroquí, que és a terra, flàccida. En aquestes imatges l'encarnació de la nació en els valors masculins és clara. Així, a més de simbolitzar la nació a través d'imatges de dones sostenint els símbols nacionals com constitucions o banderes, o a través de la imatge de la mare o la donzella, també les nacions es presenten a través d'imatge de l'home.

¿Despartará el león? *Abordaje del Laud Miguel Y Teresa y ofensa al honor nacional por loas piratas del Rif. Conjunto de cubiertas de cajas de cerillas de fines del siglo XIX* (cit. Martín Corrales, 2002c: 83)

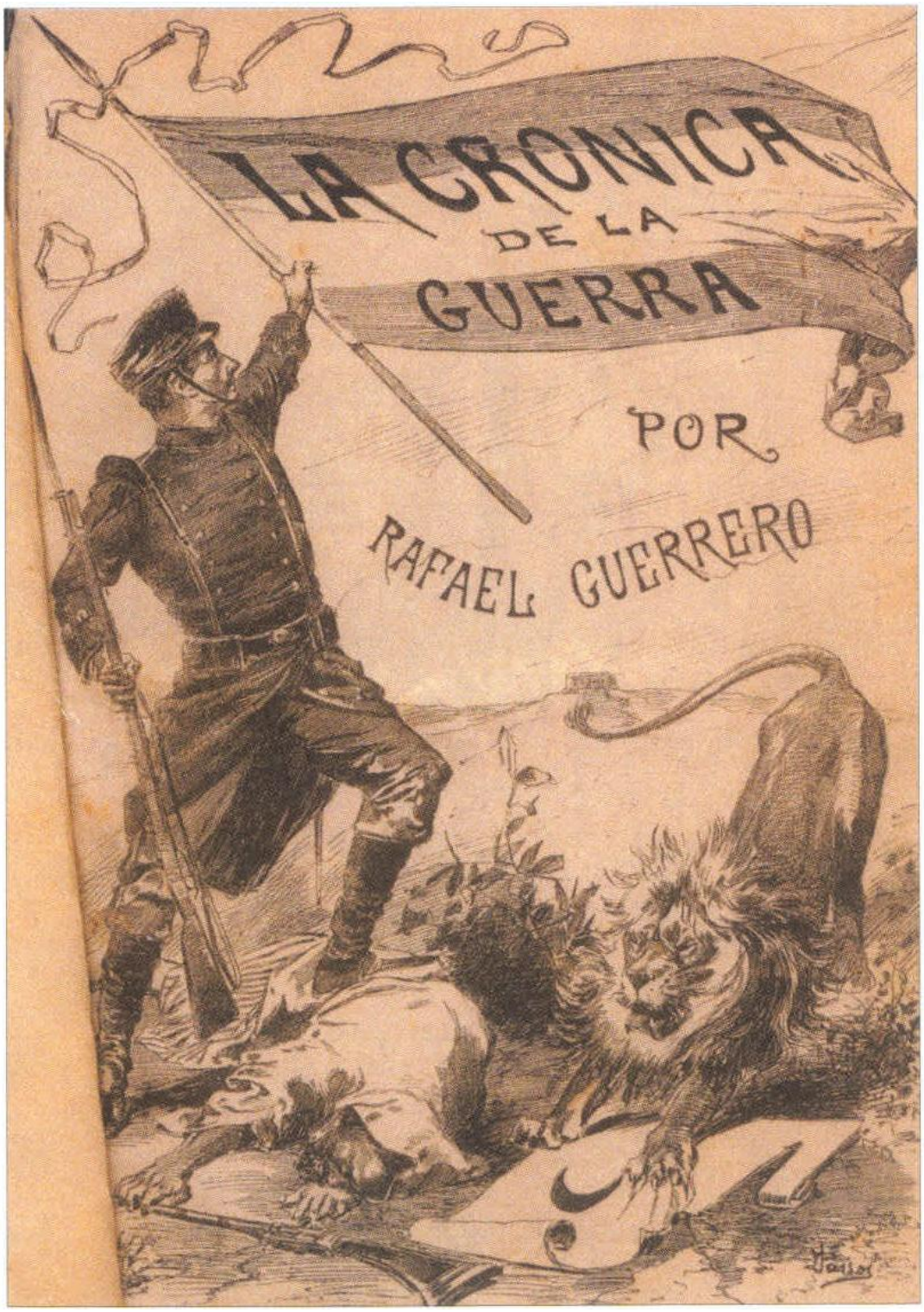

La Crónica de la guerra, de Rafael Guerrero (cit. Martín Corrales, 2002c)

Què ens diuen aquestes imatges masculines de la nació en aquest context colonial? Parlen de determinats valors de la nació, estan transmetent un contingut determinat sobre com és la nació, què representa, què ha de fer, com s'ha de comportar. Un dels elements que simbolitzen les imatges masculines de la nació en el nostre context és la idea del triomf. El valor masculí del triomf representa una nació que vol reivindicar-se com a imperi. En aquest sentit, la imatge del legionari serà també la representació clara del triomf i la victòria nacional. En el llibre de Franco *Diario de una Bandera* s'emfasitza sobretot aquest aspecte: la victòria, una de les qualitats que defineixen una masculinitat correcta, com hem explicat en el capítol anterior. El projecte imperial de Franco i d'aquests autors prefeixistes és vèncer l'enemic com a projecte de reivindicació nacional. Per tant, l'Espanya imperial es representa sobretot a través de a imatge del legionari triomfant que venç l'enemic. Les escenes en l'obra en les quals es relaten les victòries dels legionaris són constants. S'emfasitza l'èxit, el triomf sobre l'enemic: «Los moros, escarmentados de su primer ataque contra los tanques, esperan ocultos en las barrancadas el momento del repligue» (Franco, 1976: 198). S'emfasitza la idea que els legionaris són per damunt de tot la victòria i espanten els rifenys. El mateix Franco explica que entre ells es pregunten amb temor «¿Si llegan los del Tersio? A pocos días de llegar los legionarios se siente el decaimiento en el campo moro» (Franco, 1976: 207).

Els relats de les victòries legionaris són constants:

> En estos momentos, el enemigo, al verse amenazado por retaguardia, se declara en huída y las ametralladoras y fusiles se encargan de perseguirle con sus fuegos por las múltiple barrancades. (Franco, 1976: 200)

> Por la izquierda avanza un escuadrón de Regulares. En el collado aparece de pronto numeroso enemigo. Le deja avanzar, y cuando está a media ladera, rompe sobre él sus mortíferos fuegos. Muchos jinetes caen, otros mueren con sus caballos y varios de éstos, sin jinete, galopan asustasdos entre el nutrido fuego, mientras los restos del escuadrón se retiran al galope por los costados de la loma. (Franco, 1976: 202)

Fins i tot els rifenys reconeixen la victòria i la superioritat dels espanyols: «Pacificado Beni Said, los moros relatan el glorioso episodio. Les habían casuado con

su defensa cuarenta y ocho muertos y ciento cuarenta heridos, y los cabileños, admirados de su valor, les dieron sepultura» (Franco, 1976: 220).

L'imperi apareix com a obra masculina de destrucció i victòria, que es converteix en la demostració de la virilitat de la nació concretada en l'ideal masculí de la victòria. S'elogia en tota la obra l'ímpetu i l'esperit moral de la legió, que són «furia de España». Aquests legionaris al Marroc són la imatge d'una nació que vol ser imperi, vèncer i regenerar-se a si mateixa a través dels valors de la masculinitat, d'una nació que vol aparèixer en aquest context colonial en comparació amb la societat rifenya (que ha infligit dures derrotes a Espanya), però sobretot en comparació amb altres potències europees com a triomfant: la imatge del conjunt de soldats vencedor hissant la bandera és útil a aquest concepte de nació.

Un exemple més extrem de l'encarnació del projecte imperial en els valors masculins de la dominació, l'autoritat absoluta i la victòria el trobem en les escenes d'extremada violència del llibre de Luys Santa Marina *Tras el águila del César*. La imatge amb què es representa aquesta idea d'Espanya victoriosa sobre l'enemic es concreta en una masculinitat extrema que compara els homes amb animals que tot ho dominen, que tot ho veuen i que tenen una gran capacitat de destrucció. Així parla dels legionaris Luys Santa Marina (1980/1924?: 25):

> Sobre la tierra la banda de azores / se abatió con las alas desplegadas; / nada quedaba oculto a las miradas agudas de sus ojos avizores / nada quedaba oculto, e implacables / picos y garras para herir dispuestos, / todo lo deshacían: sólo restos / dejaron en los campos miserables / hombres halcones de orgullosos ojos / eran los legionarios, y en el Día / de la Ira, en pos de banderines rojos, / talan y arrasan con cólera fría / cosechas y poblados. Todo arde, / hoguera inmensa, bajo la azul tarde.

Hi ha una exaltació clara de la violència i un èmfasi en aquest foc arrasador que acabarà amb tot. Els soldats es presenten a si mateixos com a animals, violents que tot ho poden, que tot ho dominen, en una exageració evident de les característiques de la masculinitat militar.

En un altre passatge es compara els legionaris també amb animals extremadament violents i es mostra la qualitat absoluta del triomf i la victòria embriagadora:

> Regreso. Buena sangre roja chupó la arena seca. Terminóse, al fin, la jornada de muerte y sol, y con los arreboles ígneos del crepúsculo entró la legión en su campo, sin orden, com banda de lobos, ebria de triunfo (ojos lucientes, quijadas carniceras, pechos velludos). (Santa Marina, 1980: 28)

El marroquí apareix en aquestes obres com el complement necessari per a l'afirmació de les imatges masculines de l'Espanya colonial. Com hem vist, en el relat de Franco és l'enemic que s'espanta quan arriben els espanyols, que perd l'ànim i es deixa vèncer. D'altra banda, en la majoria de representacions el rifeny és la imatge de la derrota i la humiliació tan necessària per a l'afirmació de l'Espanya imperial vencedora. Són explícites en aquest sentit les imatges completament extremes i repetitives de Luys Santa Marina de caps tallats de marroquins. En un d'ells es relata el següent episodi en què un legionari va a un bar i demana una copa per a ell i el seu amic, quan la cambrera pregunta on és l'amic, el legionari treu un cap tallat i diu: «Bebe, bebe, Mokamed, que es tu última copa, y la pagarás con tu cabeza...» (Santa Marina, 1980: 35). Escenes com aquesta són constants en l'obra, juntament amb d'altres d'acarnissament amb els cadàvers dels marroquins, anomenats durant tota l'obra *mojamés* o bé *jamidos*, un apel·latiu genèric cap a un enemic totalment despersonalitzat i humiliat.

El to de befa és un component important en aquesta humiliació. És l'anul·lació màxima de l'enemic, no només la victòria, sinó, a més, la profanació dels cadàvers com a divertiment. La mort que en el cas dels soldats legionaris espanyols s'entén com un honor té una altra connotació en el cas dels marroquins, que no només moren, sinó que són ridiculitzats i els seus cossos, decapitats i esquarterats. Això contradiu unes tradicions musulmanes que prescriuen que el cos que ha donat Déu a cada home no pot ser mutilat, ha de ser presentat complet davant Déu el dia de la mort. Es tracta de la màxima expressió de la victòria i la dominació:

> —¡Sandías! ¡Sandías! / La gente les miraba extrañada, pues es fruta que se lleva de España (iba tapado el carro conc sus chilabas). / —¡Sandías! ¡Sandías! / —¿A ver cómo son? —preguntó una criada desde un antepecho. / —¡Buenas! ¡Están maduras! —respondió uno. / Y sacó por la coleta una testa de mojamed. La otra

se metió más corrida que una mona, ante las carcajadas de los espectadores. (Santa Marina, 1980: 34)

També en la crònica de Bastos Ansart es reflexiona sobre la relació que ha d'establir Espanya amb el poble colonitzat. Espanya no ha de demostrar debilitat, sinó que ha de castigar amb la força els rifenys. Ser excessivament amable és mostrar debilitat i Espanya no s'ha de mostrar dèbil: els moros han de ser castigats. L'autor es mostra satisfet de les operacions guanyades perquè per fi se'ls ha castigat:

> Pero cuando deteniendo las operaciones se reorganizaron y se recomenzó, ya preparados, en fin de septiembre, sólo se registran acciones venturosas y se les venció y castigó, no intentando entonces componendas con el Sultán, que nada significaba y ocupándose militarmente y conservándose los terrenos todos, en que se había avanzado. [...] Se habían pasado, por consiguiente, momentos difíciles, se había sufrido, pero estaban vencidos y castigados y si al comenzar ocupaban libremente toda la zona, ahora se veían dominados y sometidos, y se veían además en la humillación que merecía su soberbia sin justificación. (Bastos, 1921: 66).

Es queixa de les humiliacions rebudes per Espanya i, com tot home que ha de recuperar l'honor perdut, exigeix càstig i venjança:

> Con los moros, las consideraciones del general Maina eran exageradas. Marina, como sus sucesores, Aldave, Jordana. Han creído que el medio mejor era tratar cuidadosamente a aquellos orgullosos desarrapados, y ¡cuántas veces no han confundido ellos la amabilidad nuestra con el miedo; ¡cuántas veces ha faltado el gesto brutal y enérgico de la imposición sangrienta! (Bastos, 1921: 68).

Aquest autor expressa una extrema satisfacció davant d'aquesta victòria, davant del càstig. La necessitat primordial d'Espanya és vèncer i no aparèixer com a dèbil.

Així doncs, als rifenys se'ls ha de vèncer, dominar i castigar i si s'escau se'ls ha de tallar el cap. Aquesta imatge de càstig i també de violència és, de nou, l'encarnació d'Espanya com a imperi triomfant sobre els dominats i vençuts, amb la bandera, que abans estava decaiguda i ara torna a estar dreta:

La bandera de los amarillos viejos / Pendía triste, entre cosas muertas. / Pero una mañana ondeó en pleno sol, / izada por brazos vigorosos, y sintió en su seda negra las cálidas balas alades, / y como una vieja amiga a las caricisa que vuelven rejuveneció, trémula, bajo los altos cielos. (Bastos, 1921: 162)

Molts autors han relacionat l'exaltació de la violència amb el sexe (Martín 2008; Vizcarri, 2004). S'ha relacionat aquest gust per la violència que demostra especialment Santa Marina amb una mena de plaer sexual sadomasoquista. Certament, en alguns passatges de l'obra s'equipara el fet de matar amb el plaer, es presenta com una festa, com una activitat plaent. En aquest sentit s'ha comentat també àmpliament una escena de l'obra de sexe i violència en què els legionaris van a un prostíbul i violen les dones. Labanyi (1996) hi ha interpretat que el subjecte masculí vol conservar per a ell la capacitat creadora i transformadora de la dona-mare, vol tenir per a ell totes les capacitats de generació en relació a l'estat nació. Aquest desig acaba convertint la dona-mare en un objecte sexual que ha de dominar-se per salvar el jo masculí del seu poder subversiu o de la seva competència generadora. Això explicaria la necessitat d'una dominació violenta de les dones. També s'han relacionat aquestes escenes amb l'homoerotisme. La violació de la mateixa dona per part de dos homes seria una evocació d'una relació homosexual indirecta, en una mena de camaraderia masculina o relació homoeròtica (Martín, 2012). En l'obra apareix efectivament la imatge de violació de les dones i les escenes d'extrema violència sexual, però la majoria d'imatges violentes es refereixen a l'atac a l'enemic rifeny. Ara bé, més enllà d'analitzar quina relació tenen les imatges amb les dones, la feminitat o el sexe, nosaltres les volem relacionar amb el poder que tenen a l'hora de significar Espanya com a nació colonial, en el sentit que les qualitats de la masculinitat (triomf, dominació, victòria, autoritat) representen aquí una idea d'Espanya-imperi triomfant.

Aquests autors entenen la missió imperial com una missió espiritual d'afirmació dels valors de l'Espanya autoritària, del seu model jeràrquic. L'empresa al Marroc és concebuda com un espai on autoafirmar-se i construir la pròpia identitat i el projecte feixista. Aquests militars evoquen referències com la necessitat de recuperar la glòria imperial, es representa la guerra al Marroc com a gloriosa; així, ells mateixos es vinculen en certa manera amb cavallers cristians de l'Espanya medieval (Balfour, 2002; Bachoud 1988; Vizcarri, 2004). Aquests autors se senten hereus de l'Espanya-imperi. Recorren de forma habitual al famós testament d'Isabel la Catòlica, que impulsa a la

conquesta africana (Vizcarri, 2004). Totes aquestes idees sobre el triomf imperial s'encarnen en les figures masculines, en valors que no són neutres a nivell de gènere, sinó específicament masculins: la victòria, la dominació i l'autoritat i, en el cas de Santa Marina, en un sentit de violència extrema. A través d'aquestes imatges, Espanya es vol veure a si mateixa com a imperi, com un soldat vencedor que recupera l'orgull de ser victoriós a la batalla i entra així en el concert de les grans nacions europees. Es veu com una nació que ha recuperat els valors de la masculinitat.

Aquesta retòrica viril que s'utilitza per parlar de la nació que la defineixi i que parla d'ella amb atributs virils es crea al mateix temps que possibilita que molts dels autors defensin que la veritable essència de la nació són els militars. La retòrica masculina que s'utilitza per parlar de la nació i fer-la visible facilita que aquells que representen un model cada vegada més preponderant de masculinitat militar, com són els soldats (vegeu el capítol anterior), es presentin com la quinta essència de la nació.

D'aquesta manera, en el context de la derrota hi haurà un clam en molts sectors de la societat espanyola a considerar l'exèrcit i els soldats com la quintaessencia de la nació, que es vol veure a si mateixa com un soldat, victoriós, naturalment. Hem vist com Maeztu explicava que els soldats són els que encarnen la virtut principal que ha de tenir la nació, el valor, i és per aquest motiu i no cap altre que estima el cos militar com a essència nacional. Es considera el soldat al Marroc com la reserva espiritual de la nació, l'encarnació de la veritable ànima nacional. Franco parla d'ells com «Legionarios del Tercio Extranjero que llevan la savia del suelo español [...]. Soy legionario de España» (Franco, 1976: 167). El legionari és, doncs, l'essència mateixa d'Espanya. Aquestes referències, repetides àmpliament en la premsa, mostren que els soldats, més que no pas cap altre sector de la societat, són la pàtria, la reserva de la nació, qui millor l'encarna. El fet d'apel·lar a imatges de la masculinitat fa visible la nació i especialment la nació autoritària que el soldat representa, i el fet de vèncer a la guerra és un dels elements que ha de situar Espanya de nou en el concert de les nacions fortes.

S'ha analitzat per al període de la Guerra Civil el consens, en les files més reaccionàries de la societat espanyola, sobre el fet que els soldats i els militars són els que definitivament salvaran Espanya del problema marroquí, del problema separatista, del desmembrament, de l'amenaça del moviment obrer. Mary Vincent (2006) ho explica en el sentit que s'entén la degeneració nacional com una degeneració femenina: «Las

jovenzuelas libertarias eran un peligro por estar desbocada sin autoridad paterna ni tutela masculina». Els homes es presenten com els regeneradors i salvadors d'aquesta situació que tornà les dones al seu lloc. La guerra feta per homes seria una empresa purificadora. En aquest sentit, es llegeix la relació entre nació i masculinitat assumint els rols de gènere tradicionals: es presenta la dona com a passiva i l'home com actiu. En aquest cas la nació és una dona esgarriada. En el nostre cas, en canvi, la nació no apareix com a dona sinó com a home. La nació no és un fet donat, sinó que s'ha de fer, s'ha de definir en cada context concret. No té unes característiques predeterminades, es defineix contínuament. En el nostre context, doncs, es defineix com a home, amb unes característiques de la masculinitat concretes: les del soldat vencedor. D'aquesta manera, la nació apareix en realitat com a masculina i és això el que fa que el soldat que venç l'enemic sigui la màxima representació d'una nació que vol ser imperial i vol tornar a entrar al club de les nacions fortes.

6.5.2 L'Espanya colonial com a pare

Finalment, hem de comparar aquesta imatge de l'Espanya imperial com a soldat vencedor amb una altra, també a través de la masculinitat, que s'encarna en la imatge d'Espanya com a pare imperial i que es relaciona de nou amb les discussions que hem descrit inicialment sobre la capacitat d'Espanya de ser colonitzadora o no. El que volem destacar en aquesta comparació és com aquesta idea d'Espanya imperi també es representa a través de la masculinitat.

Aquesta representació d'Espanya no se centra en els aspectes més militars de la masculinitat, sinó en altres característiques com el coneixement, la capacitat intel·lectual i els valors del progrés tècnic, que s'encarnen en la figura de masculinitat colonial del pare imperial que és tutor, guia: no es tracta tant de valors de triomf i superioritat amb l'acció i la força, sinó de l'exercici d'una autoritat més de tipus paternal. Vol representar una Espanya menys dominadora i triomfant i més patriarcal, civilitzada, tutora de nacions inferiors. Aquesta altra imatge de l'Espanya com a colònia apareix també en alguns dels autors, com el metge militar Ruiz Albéniz i Bastos Ansart, que formaran part del futur bàndol franquista. Com hem vist en el segon capítol, Espanya no s'escapa de la retòrica de la modernitat de voler ser i voler-se sentir europea, civilitzada, en relació amb les altres nacions europees. En aquest sentit, la comparació amb els rifenys té un paper important.

Ruiz Albéniz és el representant més clar d'aquesta postura. Tota la seva obra al voltant dels fets d'Annual té l'objectiu de defensar el general Berenguer i, en general, en relació amb el Marroc és un clar defensor de l'obra civilista més que no pas la conquesta. Això no significa que no cregui en l'acció militar; sí que ho, fa però considera que s'ha de combinar amb l'anomenada en el període acció política. És a dir, una política de coneixement de la població local, d'atracció dels seus líders cap a Espanya amb astúcia i intel·ligència a través de la política i dels possibles beneficis de l'acció espanyola (serveis com l'escola o la medicina). A la pràctica això vol dir pagar als líders rifenys per comprar la pau. En aquest sentit, l'autor critica l'acció espanyola al Marroc:

> Desde el ministro al último ingeniero, todos llevaban en su pecho el sentimiento de que «estábamos en país conquistado» y... ¡ya se sabe lo que esto quiere decir en España! Y por estar en *país conquistado,* los vencedores daban trato de vencidos a los indígenas, de donde, lejos de aparecer por parte alguna la necesaria labor de compenetración, de conquista moral, de comunidad de intereses, se reducía nuestra actuación a servir las conveniencias militares, y, cuando más, la de alguos grupos industriales representados por poderosas compañías mineras (Ruiz Albéniz, 1922: 31).

Es queixa de la poca capacitat de l'acció espanyola per dur a terme la política d'atracció i coneixement dels rifenys i es planteja aquesta incapacitat com una característica pròpia de la identitat espanyola: «Pero... una vez más nuestras malas costumbres políticas, nuestra ausencia de sentido prático y el hervor imperialista que llevamos en la sangre los españoles dieron al traste con aquella buena orientación que pudo ahorrarnos tanto tiempo tanta sangre y tantos millones» (Ruiz Albéniz, 1922: 37). Se suposa que aquest «hervor» es porta a la sang mateixa. Veiem com aquest autor critica la idea de l'Espanya triomfant. Aquesta ànsia imperial es presenta com una característica del poble espanyol en el seu conjunt:

> Nos quisimos imponer; no nos importaba hacernos útiles, precisos, deseados como sembardores de vida. Este es nuestro principal error y la base de nuestros infortunios en Marruecos. ¿Habrá que señalar a los responsables?... No, no tienen nombre propio: son la ignorancia, el atávico sentimiento de aversión hacia el moro, alentar de un vesánico o inextinguible deseo de conquistas, la desidia

> para el estudio, [...] la responsabilidad inicial es de España, de toda España. Pueblo que con llamarse noble, con ser altanero y con fiarlo todo a la Providencia, cuando no a la casualidad, cree cubeirtos todos sus deberes y cumplidos a satisfacción sus fines todos. ¡Así nos va en el mundo! (Ruiz Albéniz, 1922: 44).

En aquest passatge es reflexiona sobre el ser d'Espanya, es parla d'Espanya com a poble noble i orgullós, poc previsor, basat en sentiments atàvics i en desigs bojos de conquesta. De nou veiem com el país es presenta a través de valors masculins: l'altivesa, l'orgull, l'entusiasme i la fogositat imperialista. L'autor està reflexionant en el fons sobre la situació d'Espanya com a nació colonial: «Así nos va en el mundo!». En contraposició a aquesta imatge d'entusiasme n'hi ha una altra que també es vehicula a través de la masculinitat: Espanya com a sembrador de vida, com a pare.

Es parla d'una reforma necessària en la manera de fer la guerra:

> La guerra tiene tanta ciencia como la medicina y a ningún médico se le aplaude por contagiarse, sino por curar. [...] Y nuestros generales, en cambio, a cualquier cosa, allá se lanzan; ¿para qué estaban ellos? Teniendo en aprecio que les llamaran valientes, no importábales nada si no les llamaban sabios. No cabe duda, esto es un error y un error gravísimo. Odiemos el matonismo de es frase española «por riñones», odiémosla siempre. Odiémosla si la pronuncia el chul, y odiémosla y reprobémosla si la dice o piensa un general (Bastos, 1921: 213).

Aquesta actitud masculina es relaciona amb la posició d'Espanya a nivell internacional i en la situació on Espanya es vol col·locar en el món de les nacions: «Nosotros debemos vencer por la superioridad de los conocimientos, de las aplicciones científicas, por el estudio, por una esmerada preparación.» (Bastos Ansart, 1921: 215).

En aquest mateix sentit compara els espanyols amb els marroquins per indicar que els primers no se situen en el món de les nacions del costat dels rifenys, sinó de la banda dels homes civilitzats:

> Tomemos por un momento cualquiera, cien moros y cien soldados nuestros, tal y como llegaban de la península; y no nos avergonzaremos de conocer la verdad. Los cien moros son más fuertes. ¿Cómo comparar los cien arriscados, montaraces, bárbaros moros (bábaros, pero con su fusil Lebel nuca se olvide),

> con cien buenos muchahos nuestros, acostumbrados al pacífico cultivo del campo, al telar, a la fábrica, al pastoreo? De los moros, el que más o el que menos se ha batido desde niños, ha aprendido a matar... los nuestros, naturalmente, y a mucha honra —como suele decirse— sólo saben trabajar. (Bastos, 1921: 216)

L'autor reivindica com un valor d'Espanya la dedicació al treball i a la feina més que no pas a la guerra, situant Espanya al cantó del món civilitzat: en els paràgrafs següents de la seva dissertació afegeix que Espanya ha de guanyar les guerres gràcies a la tecnologia, l'ús d'aeroplans i el telègraf, no pas de la força.

Aquesta mena d'evocacions ens recorden a la retòrica sobre la civilització que hem analitzat en el capítol 2, en què Espanya vol aparèixer com a moderna i civilitzada. En aquell cas es refereix a models masculins en l'àmbit domèstic; en aquest, a models masculins en l'àmbit militar, i es contraposa fer la guerra per impulsivitat i valor a fer-la amb ciència i raonament. De nou, sembla que s'està responent a certs tòpics sobre Espanya, en què apareix com una nació inferior i menys civilitzada en relació amb altres nacions europees, i també com un home, com un Tenorio antiquat que es deixa endur pels impulsos i actua «por riñones».[26]

En el bàndol franquista alguns dels autors també es troben atrapats en el discurs de la modernitat i senten la necessitat de respondre als que han situat Espanya en el cantó de les nacions decadents. Tota aquesta discussió sobre Espanya es duu a terme a través d'imatges masculines: el Tenorio, com hem dit, el soldat impulsiu en contraposició a la figura del pare imperial i civilitzat que descriurem a continuació. Aquest model nou es presenta com una reivindicació, un anhel, la qual cosa demostra que els valors de la masculinitat agressiva estan consolidats en aquest context.

La imatge de pare imperial la representa especialment Ruiz Albéniz, l'obra del qual és una reivindicació d'aquesta figura, una defensa de l'acció al Marroc, i es presenta com a model. Significativament, Ruiz Albéniz és metge i descriu la tasca de direcció de la societat comparada amb la feina del metge. En concret, la labor de l'home que ha de dirigir la societat es compara amb del cirurgià.

[26] Aresti (2014a) també fa referència a aquesta retòrica en el context de la crisi del 98.

> Estas líneas, proemio de un libro lleno de sinceridad, se escriben en momentos verdaderamente dolorosos, y van encaminadas, no a paliar los sufrimietos, sino quizá a acrecentarlos con la dura y cruel cura del cirujano. No queremos, no podemos emplear paliativos, hay que curar, no hay que aliviar. Los estupefacientes en medicina y en el terreno político social son armas de dos filos. Porque abusamos de ellos, España perdió sus colonias, y llega a este momento de su historia ignorante del peligro que la amenaza. ¡Basta ya de usar la cocaína del eufemismo, ni la morfina del «todo se arreglará». Porque nada se arreglará si no empieza el pueblo mismo por saber a qué atenerse, hacia dónde dirigir su ruta, sobre qué terreo apoyar la planta de sus pies. (Ruiz Albéniz, 1921: 10)

Aquesta postura com a metge és fonamental en la retòrica de representar el projecte d'Espanya com a nació culta i moderna. La seva figura emfasitza totes les qualitats de l'home que representa aquest ideal: civilitzat, científic, objectiu, capaç de raonar de basar-se en la ciència en el coneixement. La posició d'Espanya com a nació moderna és possible només en el contrast amb la societat marroquina. Davant de l'endarreriment de les tècniques mèdiques dels marroquins, el metge apareix com l'encarnació de la ciència i la nació moderna:

> Los éxitos médicos fueron lo bastante para dar al *tebib*[27] una autoridad cierta y seria. Temperamentos vírgenes, en ellos los medicamentos hacían verdaderos milagros. Con un poco de manga ancha profesoinal al principio, por obtener efectos brillantes merced a la morfina, al bálsamo de Opodeloch, hipnóticos y paliativos, se aumento la fama del *tebib* que era tan solicitado que la consulta llegó a durar ocho horas diarias. (Ruiz Albéniz, 1921: 50)

L'autor adopta, doncs, la postura paternalista de qui coneix les tècniques de la ciència moderna, fins i tot juga amb la dosi dels medicaments per obtenir resultats més impressionants. Tot això, en oposició a les tècniques rudimentàries de la medicina rifenya, que «carecen en absoluto de toda noción científica y de los poderosos colaboradores que se llaman terapéutica e instrumental quirúrgico. Unos cuantos

[27] Metge. Així era com els marroquins anomenaven a Ruiz Albéniz, *Tebib Arrumi*, 'el metge cristià'. També és així com ell matexi signa alguna de les seves obres.

vegetales constituyen toda su farmacopea; las gumías y planchas de hierro, todo su arsenal operatorio» (Ruiz Albéniz, 1921: 51).

Aquest home civilitzat té una altra qualitat principal: la superioritat intel·lectual:

> Un moro muy despierto que me servía de guía y que, como todos los rifeños, iba cargado con su buen fusil, al verme sin arma, preguntó malicioso: Tebib; y tú, cómo atraverte a andar por aquí sin fusila? Contesté que no la creía necesaria, puesto que todos éramos amigos, y que mi misión era la de procurar hacerles todo el bien posible. Pero tú debías estar fuerte, tú debías tener armas; moro estar falso como mula, pasar mano con carucua por lomo, y cuando aparecer contento, soltarte patada. Volví a insistir en que yo no temía nada, porque mi fuerza estaba en mis obras, que procuraba fuesen buenas, y él rezongando y como convencido, terminó diciendo: «ya, ya... tú llevar fusila; tu fusila ser tu cabeza...», como dando a entender que el poder del que sabe, es poder mejor que el de la fuerza bruta. (Ruiz Albéniz, 1921: 80)

Sigui certa o no l'anècdota, en aquest passatge es vol emfasitzar la superioritat intel·lectual de l'espanyol, «ya va dicho anteriormente que el rifeño se siente mentalmente inferior al cristiano, al español; de ahí que cuando logra burlar su inteligencia, cuando consigue equivocarle, siente la satisfacción de haber hecho algo verdaderamente difícil y plausible» (Ruiz Albéniz, 1921: 87).

Aquesta imatge de pare colonial necessita la imatge de l'alteritat que representa el rifeny per consolidar-se, és a dir, la contraimatge de rifeny com a nen. Així el presenta Ruiz Albéniz: explica les riqueses que té el Rif, però que evidentment els rifenys no les saben utilitzar, són inferiors i necessiten l'Espanya-pare: «el indígena ni abona sus campos, ni se cuida de ahondar gran cosa la tierra con la reja de sus arados romanos, ni aun de elegir los terrenos apropiados y gratos a cada especie de semilla» (Ruiz Albéniz, 1921: 18).

En l'escena en què l'autor ha d'abonar els salaris de les persones que treballen a les mines es mostra clarament la seva posició com a pare dels rifenys, que són tractats de forma infantil. Parla d'ells en aquests termes:

> Hombre a quienes si hablan no se les entiende, y si se les habla no se es entendido; y cada moneda que se da es mirada una y otra vez, y... este duro que

> no lo quiere porque no suena como una campana, y estotro porque tiene la efigie de rey niño, y los rifeños no lo aceptaban como moneda buena «porque —decían— un niño no puede ser rey» y tenían que ser todos de Amadeo o de Alfonso XII (los de la República tampoco eran aceptados, «porque *mukera no puede estar rey*» (Ruiz Albéniz, 1921: 59).

Amb aquestes descripcions es destaquen les absurditats i la ridiculesa dels rifenys davant del que es presenta com a símbol de la civilització: els diners i el pare imperial. L'escena continua i l'espanyol apareix com el pare que ha de renyar els fills i alliçonar-los quan s'han portat malament. Explica què passa si es reté el sou d'algun dels treballadors perquè ha faltat a la feina:

> Incidente al canto de cerca de una hora; y éste que coge su fusil y amenaza; y aquél que se pega con otro, y *chau-chau*, y gritería, y no entenderse y tener de continuo que amenazar (y aun a veces realizarlo) con suspender el pago, si las reclamaciones no cesan [...] con el rifeño, una bondad excesiva daña más que una rigidez despótica. La amabilidad es debilidad y la prudencia cobardía. (Ruiz Albéniz, 1922: 59)

És molt habitual que es reprodueixi la manera de parlar dels marroquins per indicar la seva inferioritat intel·lectual o el seu infantilisme, tal com es apareix en aquest escena. També s'utilitza molt sovint *chau chau* com a expressió que utilitzen per definir els crits i l'enrenou que fan els marroquins talment com si fossin nens, o les paraules *mukera* o *fusila* per *mujer* i *fusil*.

El seu infantilisme ve també per la seva creença cega en la religió i les supersticions, són innocents i càndids en aquest sentit, també els fan por, com si fossin objectes màgics, els instruments moderns.

> En cambio, como epíritus incultos, sienten el temor de lo sobrenatural, como niños a quienes se amedrenta con el coco; en ellos, nuestros más modernos adelantos producen verdadero espanto: el teléfono, la fotografía, la luz eléctrica, las máquinas de vapor, los aparatos de óptica constituyen algo que temen y respetan. (Ruiz Albéniz, 1921: 75)

En una anècdota semblant, Bastos Ansart explica una visita a casa d'un rifeny notable. El que més destaca és la gran quantitat de rellotges de paret que hi tenia: «La

operación de dar a todos cuerda, había sido en nuestro honor y resultaba tan agradable como el té» (Bastos, 1921: 41). En aquesta cerimònia dels rellotges l'autor deixa en ridícul l'autoritat rifenya precisament perquè apareix infantilitzat i ignorant, incompatible amb la modernitat i la tecnologia.

Aquesta representació dels rifenys és la que possibilita que l'espanyol es presenti en aquest cas com a agent de civilització, com a pare imperial, com hem vist superior intel·lectualment, dominador de la ciència i tutor del marroquí que no és tan ferotge sinó més aviat infantil. En aquest cas Espanya es presenta com a nació imperial a través de la imatge masculina del pare que guia i que té autoritat sobre els seus fills.

Així, aquesta altra versió de l'Espanya colonial es basa en una representació com a home culte que utilitza la raó i té coneixements científics, en definitiva, és superior intel·lectualment. Se significa també en aquest cas amb valors com la superioritat masculina i l'autoritat de tipus patriarcal. D'aquesta manera, Ruiz Albéniz apareix com la imatge de l'agent imperial civilitzat, semblant en alguns aspectes a la que Dawson (1994) ha analitzat per al colonialisme britànic en la figura de Lawrence d'Aràbia: bon coneixedor de l'indígena i del país, que no s'hi enfronta, al contrari, hi col·labora, però mai d'igual a igual, sinó convertint-se en certa manera en el líder de la població local, qui els guia amb els seus coneixements de ciència moderna i intel·ligència. Al mateix temps, és un home que coneix perfectament el país i els seus habitants, és un home culte. Aquesta figura encarna els valors d'una masculinitat paternal: l'autoritat, la superioritat intel·lectual i paternalisme volen representar un projecte d'Espanya també superior intel·lectualment, paternal i que té autoritat sobre les nacions inferiors del món, una nació igual a la resta de nacions colonials europees.

Aquest home nou no és només un home civil, un metge com ell, sinó que es refereix també al model de l'home militar que Berenguer representa en les seves obres. De fet, el defensa en tota la seva obra: el presenta com un militar temperat i culte que coneix l'indígena i el país. Se n'elogien les qualitats de raó, serenitat i acció civilista i, sobretot, el coneixement del país i la llengua. Berenguer representa el bon oficial colonial que vol pacificar el país:

> Paulatinamente, sin aventuras, ni trances de extrema belicosidad, lamiendo la roca de la rebelión [...] ir implantando un nuevo régimen de vida, sin herir ni

> rozar las costumbres, haciendo el protectorado más deseado que *impuesto*, por medio de la creación de intereses mútuos. (Ruiz Albéniz, 1922: 139)

Diverses pàgines descriuen el general com a home, caracteritzat per «su celo, actividad, inteligencia, valor y arduo trabajo» (Ruiz Albéniz, 1922: 92), que «nunca quiso saber nada de populacherías, de las que tanto se abusa en España para fabricar hombres célebres y héroes Populares» (Ruiz Albéniz, 1922: 96). Finalment, es destaca una qualitat nova, la de no actuar «nunca de ligero»: sempre ha estudiat els problemes, no ha actuat mai per impulsivitat, sinó que ha sabut dur a terme un estudi acurat del país, de la seva llengua, que parla, i dels seus habitants abans de prendre decisions. És a dir, és un autèntic coneixedor el país (Ruiz Albéniz, 1922: 99).

Així doncs, el país colonitzador que hauria de ser Espanya segons el criteri de l'autor és l'Espanya encarnada en la figura masculina de l'agent imperial civilitzador perfecte, que ha de ser apòstol, missioner, tutor, no com un soldat sinó com un mestre. Així el descriu en un article publicat al primer número de la *Revista de Tropas Coloniales*, el 1924: «A la bravura, al mismo heroismo debe ayuntarse y quizá sobreponerse la vocación; el sentido de apostolado que es imprescindible para su misión» (Ruiz Albéniz, 1924: 9). Segueix explicant les qualitats del soldat colonial: ha de ser d'una positiva fortalesa física, ha de tenir un cos àgil i resistent i l'ànim endurit per resistir les penalitats, però no les de les batalles dures en què l'ànim del combat produeix la resistència del cos.

> El espíritu de todo buen militar puede suplir y suple las debilidades del cuerpo, la guerra, el soplo de la muerte, la aurora del triunfo electrizan y hacen poderoso y enérgico al más enclenque y desmedrado; pero días, semanas, meses y años de continuada fatiga y privación, solo los recios de cuerpo lo resisten. (Ruiz Albéniz, 1924: 9)

L'oficial colonial ha de basar-se també en la «rusticidad de aficiones y costumbres», ha de ser capaç de suportar la vida dura, dormir al ras i la mala alimentació dels emplaçaments colonials, i no ha de trobar a faltar els plaers de la ciutat, els cafès ni les tertúlies polítiques. Ha de ser un oficial que estimi el país en el qual es troba, que tingui interès a estudiar l'indígena, les seves lleis, costums i hàbits, en la pau i en la guerra: «Se sienta atraído por el 'picante saborcillo' del país sobre el que vive y

lucha», ha de ser algú que no se senti estrany al Marroc que se senti atret pel país i per l'«ideario que allí llevó a la Patria» .

> Fortaleza, alegría de vivir la vida de campaña por dura y larga que sea, amor al país donde se labora, asbtracción de toda otra ambición que la de ser colaboradro más, una rueda del engranaje en la obra colonial que la Patria se propone realizar, fé ciega en los fines, confianza en los medios, amor sin límites al estudio del hombre y al suelo en que se vive, exclusión de afectos esenciales fuera de aquellos de sus propios camaradaras y subordinados... he aquí las cualidades esenciales, que a más del valor, la disciplina, la subordinación y el espíritu de sacrificio, se requieren en el alma de un oficial colonial, verdadero misionero moderno de la civilización y apóstol de una idea una gran idea y justa como la de abrir en todo orbe las puertas al Progreso, y dar en el reinado de éste, puesto de privilegio a los más honrados y perseverantes en el trabajar por él, y a los más devotos en hacerle triunfar por la inteligencia y constancia tanto o más que por la fuerza. (Ruiz Albéniz, 1924: 9)

En aquesta descripció, la imatge de l'oficial colonial s'allunya de les heroïcitats per centrar-se en valors com l'amor i l'estudi del país on es treballa i la dedicació a l'ideari colonial, que no és altra que dur el progrés a arreu del món. L'èxit d'aquest altre heroi colonial no és tant de caire militar sinó que es relaciona amb la capacitat de dur el progrés, el treball incansable i la modernitat al poble tutelat. Aquest model de soldat instruït no es descriu per les seves capacitats militars, que efectivament són positives, sinó com un apòstol «de una idea grande y justa», com un veritable «misionero» modern, dedicat a un «apostolado». Es tracta de la descripció clara de l'agent imperial pare-guia que porta la civilització i el progrés. Com s'assenyala en aquest passatge, es ressalten virtuts com treballar, la intel·ligència, la constància, «tanto o más que por la fuerza» (Ruiz Albéniz, 1924: 9). Com hem dit, aquest model d'Espanya colonial també apareix representat a través dels valors masculins: autoritat, paternalisme, superioritat intel·lectual sobre els tutelats, tots valors de la masculinitat paternal.

Hem vist dues imatges de l'Espanya imperial: la que la representa com a soldat vencedor i la que ho fa com a pare. Les dues figures masculines, el soldat i el pare, representen dues maneres d'entendre Espanya com a nació colonitzadora i que, en definitiva. Una apel·la als ideals de triomf i victòria i l'altra a l'autoritat patriarcal, al

paternalisme, a la superioritat intel·lectual. Ambdues imatges de l'Espanya imperial es construeixen naturalment en contraposició a l'altre marroquí, imprescindibles per afirmar tant una com l'altra, en el sentit de la presència d'un enemic feroç que ha de ser vençut, però també de la necessitat de l'existència d'un poble inferior a qui tutoritzar.

6.6 CONCLUSIONS

En aquest treball ens hem preguntat com a través de les imatges de la masculinitat es representen la societat marroquina i l'espanyola com a nació colonitzada i com a nació colonial, respectivament. Entenent que en l'estudi de les identitats de gènere és imprescindible analitzar la imbricació que tenen amb altres vectors identitats com la nació o identitat col·lectiva. En aquest capítol, hem analitzat la representació d'Espanya com a nació colonial a través d'imatges masculines. Aquesta relació entre gènere i nació s'ha estudiat més habitualment a través de la feminitat: la nació com a mare, el territori nacional com a donzella violada, la matrona o la dona amb els atributs de la nació, amb la constitució o amb la bandera. En el nostre context, hem mostrat com la nació no es representa només a través de figures femenines, sinó d'imatges i sobretot valors de la masculinitat.

Aquesta nació-home apareix en un context molt concret: les derrotes al Marroc s'interpreten com un procés de desvirilització per als homes, però també per a la nació en el seu conjunt. Espanya té una posició dèbil en l'escenari internacional, altres nacions europees són més influents. A més, les derrotes importants que pateix al Marroc deixen escenes d'homes vençuts i presoners dels rifenys. Aquesta situació s'interpreta, en determinats sectors de la societat, no pas com una desgràcia humana o un problema econòmic o polític, sinó com una pèrdua dels valors masculins de la nació. La derrota no ha estat causada per la resistència dels rifenys, no es reflexiona sobre la realitat d'ocupació del territori, sinó que es planteja com un pèrdua de les virtuts masculines tant dels homes en concret com de tota la nació. La pèrdua de vides humanes es lamenta en el sentit que representa una humiliació de la nació, ja que la nació és com un home: no pot ser vençut. El valor de la victòria, del domini és essencial a la masculinitat, així doncs, la derrota no concorda amb una masculinitat correcta ni tampoc és pròpia de la nació representada com a home.

En aquestes evocacions sobre la guerra al Marroc i el paper d'Espanaya com a nació colonial s'utilitzen expressions com ara *esperit nacional*, *ànima nacional* o *personalitat nacional*, per parla de la nació. Aquestes evocacions no són res més que l'apel·lació a determinats valors de la masculinitat militar i agressiva que hem descrit en el capítol anterior, l'esperit nacional ha de tenir: fortalesa, energia, disposició,

determinació, acció i no defalliment, competència amb la resta de nacions. Aquestes han de ser les qualitats que ha de tenir la nació, que és representada així com un home. En alguns casos, aquesta representació de la nació a través de la masculinitat és explícita (per exemple, la nació com a conjunt de soldats hissant la bandera), però en molts altres casos és implícita i s'expressa a través de l'apel·lació a aquesta mena de esperit o ànima que es refereix, en el fons, a valors de la masculinitat. Es representa, doncs, la nació com a home en termes gènere, com no podria ser d'una altra manera, ja que no existeix res fora de la dicotomia masculí-femení.

Aquests sectors de la dreta reaccionària presents al Marroc entenen que, més enllà de la crítica i el desànim hi ha d'haver una recuperació, una proposta. La nació ha de ser com un home: ha de ser forta, contrarestar la humiliació patida i no mostrar debilitat, davant d'altres actituds com el pacifisme, la negociació i la concòrdia. En aquest sentit, s'interpreta com una debilitat el fet que els governs vulguin evitar més víctimes a la guerra, la nació que adquireix els valors de la masculinitat no és dèbil. Espanya com a nació no s'ha de basar en el progrés, els guanys materials, el benestar o qualsevol altre valor, sinó que el que ha de cuidar per sobre de tot és aquest esperit, aquesta ànima, és a dir, les virtuts de masculinitat agressiva i militar que han de definir la nació i la seva personalitat. Especialment l'orgull de la victòria, l'autoritat i el domini que són clarament qualitats de la masculinitat. El poble, la nació en el seu conjunt, ha de recuperar la qualitat del valor. Les nacions no han de ser tranquil·les, pacífiques i productives, sinó que han de tenir valor, una qualitat que, com a atribut dels pobles i les nacions, s'assumeix com a vàlida gràcies a aquesta representació de la nació com a home tan incorporada i assumida banalment.

Aquesta representació de la nació com a home té conseqüències pràctiques, ja que fa assumible una acció política que implica guerra i considera les víctimes com una cosa normal: la nació és un home i els homes defensen les humiliacions rebudes. La retòrica de la nació com a home (fort, vencedor) justifica aquesta actitud bel·licista.

Això també es concreta en imatges més explícites, per exemple, en la figura masculina de Juan Soldado, que no representa un soldat concret, sinó tots els soldats, o les imatges tan repetides dels soldats units en una abraçada o hissant la bandera. A més, quan les figures femenines representen la nació adquireixen també les qualitats de la masculinitat, com hem vist en el cas d'Elvira. Aquestes imatges de la nació tenen,

doncs, unes característiques determinades que no són neutres a nivell de gènere, sinó que són específicament masculines.

En el nostre context aquestes imatges masculines transmeten una sèries d'idees sobre la nació que es forgen en el context concret, el colonial. El fet de ser capaç o no de ser un imperi és fonamental per a la idea d'Espanya. Per als sectors de la dreta estudiats, la nació necessita tornar a ser forta i imperial en relació amb l'enemic rifeny, però també en relació amb altres nacions europees. La nació, en el context de les guerres del Rif, no s'encarna en qualsevol home, sinó en el soldat vencedor. Espanya es presenta amb les característiques d'aquest arquetip de masculinitat: domini, victòria, triomf, humiliació de l'enemic. En un context en que es percep que Espanya ha de ser forta i dominant en relació al rifeny però també en relació a altres nacions europees, en el marc del projecte colonial que es percep com un projecet de regeneració nacional i recupració de l'antiga glòria imperial (Vizcarri, 2004). Hem comprovat com aquesta imatge d'Espanya és simbolitzada amb la imatge del soldat victoriós. L'altra imatge de l'Espanya colonial que hem estudiat es presenta també a través de la masculinitat. És la figura del pare: Espanya com a país colonitzador, superior intel·lectualment als marroquins i que els fa de pare i s'assimila així a Europa. Espanya no s'escapa de la retòrica de la modernitat i també vol aparèixer com a nació moderna, associada al progrés.

Hem explicat, doncs, com en aquest context la nació no apareix representada com una dona sinó com un home. En diversos casos s'ha relacionat la masculinitat amb la nació, però en aquests caos l'home sempre apareixia com a agent. Per exemple, Immaculada Blasco (2014) argumenta aquesta relació de la manera següent: la nació com a mare serveix per inculcar en els homes l'amor a la pàtria com l'amor d'un fill a la mare. Això serveix perquè els nens interioritzin l'amor a la pàtria i així lluitin per ella. També Bunk (2007) explica que en el context de la Guerra Civil els homes de tots dos bàndols apareixen com a protectors de les dones i com a protectors de la nació com a dona. Mary Vincent (2006) també fa esment de l'home salvador i protectora de la nació-dona: s'entén l'home com a agent regenerador o salvador de la nació. Des d'aquesta perspectiva, estaríem reproduint de nou una divisió de rols per sexes tradicional, en què la dona és passiva i l'home actiu. Com hem explicat en el capítol 2, també Aresti (2014a) ha explicat com al voltant de la crisi del 98 des de la premsa estrangera es representava Espanya com a nació decadent a través de la imatge masculina del

"caballero trasnochado" o el "bruto español", models de masculinitat decadents o antics eren propis de la nació espanyola decadent. En el nostre cas hem volgut analitzar, en canvi, com la nació s'imagina es fa visible i extreu les seves característiques dels valors de la masculinitat. En el nostre cas, hem vist com la nació no es representa només a través de la feminitat, sinó principalment a través dels valors de la masculinitat. No són, doncs, les dones les úniques que queden relegades a l'àmbit de la representació: l'home i la masculinitat també es converteixen en una metàfora important per donar visibilitat a la nació, per crear-ne una imatge. La nació adquireix els valors de la masculinitat, el caràcter nacional que es reclama està format per les característiques de la masculinitat militar agressiva.

En aquesta representació de la nació com a home que hem descrit es produeix un fenomen similar al que analitzen Cleminson i Vázquez (2011) per al context del 98. Ells relaten les crítiques a Espanya després del 98, fonamentades en una inversió de gènere, la derrota s'ha produït perquè la nació s'ha efeminat. La degeneració de la raça, en aquest context, també s'entén com una pèrdua de virilitat (Álvarez Junco, 1998, Uría, 2008, 2014). En el nostre període es recuperen certs elements d'aquesta retòrica després de les derrotes al Marroc, però, lluny de ser només una crítica, en els autors que hem analitzat es tracta d'una actitud diferent, hi ha una tendència a la proposta, a l'articulació d'un pla d'acció, d'intent de recuperació. Aquesta recuperació, en el nostre cas, és l'encarnació de la nació en models virils. Per al període del 98, Cleminson i Vázquez (2011) atribueixen la crisi nacional a la crisi de la masculinitat que es produeix en el tombant de segle. Argumenten que és aquesta conjuntura concreta la que lliga nació i masculinitat. Com que la masculinitat està en crisi, els problemes de la nació es presenten també com els problemes de la masculinitat: com un problema d'efeminament. Al nostre entendre, aquest lligam no depèn de les circumstàncies concretes, sinó que nació i masculinitat apareixen estretament entrelligades en qualsevol circumstància, es construeixen simultàniament. El fet que una derrota militar es consideri com una crisi «nacional» o que la política internacional s'expressi en termes de nacions fortes i dèbils té a veure amb la representació de la nació com a home. En el nostre cas, a més, en aquests sectors que hem analitzat no es produeix només una crítica, hi ha una proposta de recuperació nacional que presenta una proposta de nació molt concreta: la nació com a home, com a soldat fort.

En aquest cas, doncs, què ens diuen aquestes imatges masculines sobre Espanya com a nació colonial? Ha de ser activa, decidida, forta davant d'altres nacions, orgullosa, preeminent davant de les altres, determinada, victoriosa. En lloc de projectes de prosperitat i benestar per a la població, aquest projecte de nació-home implica revenja i guerra, amb conseqüències greus. Aquest projecte de nació agressiva apareix normalitzat si s'encarna en els valors de la masculinitat, es fa visible apareix com a natural, fins i tot raonable, perquè s'encarnen en els valors d'un fet tan quotidià per a les persones com són els models de gènere, en aquest cas els models de la masculinitat militar.

Si ho comparem amb l'anàlisi duta a terme en el capítol 2 en relació amb el període de finals del segle XIX, comproven que hi ha diverses maneres de relacionar masculinitat i nació. En aquell capítol la relació s'estableix a través de la imatge de la nació com a família. Hem analitzat el model de l'home en l'àmbit domèstic com a primordial per a l'existència de la nació i la civilització. Tanmateix, en el context d'aquest capítol hem comprovat que la nació no apareix presentada com a família, sinó directament com un home dominador i fort.

Aquesta relació entre masculinitat i nació és especialment rellevant en contextos imperials. Tosh (2005) explica que la relació entre imperi i masculinitat és bidireccional: un imperi britànic que es percep en perill necessita homes durs i forts que el salvin, però de la mateixa manera els homes amenaçats pels moviments feministes i altres canvis que posen en qüestió la seva masculinitat, necessiten un imperi on salvar la seva masculinitat.

En el nostre cas, establim una tercera relació entre imperi i masculinitat: l'imperi es defineix com a part de la definició de la nació metropolitana a través d'imatges i dels valors de la masculinitat. En el present capítol no volíem explicar com sorgeixen determinats models de masculinitat en aquest context (tasca que hem fet en el tercer capítol i farem en el cinquè), sinó de quina manera apareix Espanya com a nació imperial. Per aconseguir-ho, hem analitzat les imatges de la masculinitat que ens permeten entendre quines característiques té, en aquest context, aquesta nació colonial en concret, aquesta Espanya que vol ser imperi.

També ens preguntàvem, doncs, a l'inici com les imatges masculines ens poden ajudar a entendre la naturalesa del colonialisme Espanyol al Marroc en relació amb

altres colonialismes europeus, és a dir, com se situa a Espanya en el món de les nacions que tenen imperis i en el marc dels seus principis compartits (com ara la idea de civilització i endarreriment, la idea de raça). En aquest context de les guerres del Rif hem vist una imatge preponderant, la de l'Espanya colonial com a nació vencedora sobre l'enemic: l'empresa colonial com una afirmació de la virilitat de la nació. Lluny de cap concepte de missió civilitzadora, les imatges presenten la nació espanyola colonial en termes de victòria. El valor masculí del triomf representa una nació que vol reivindicar-se com a imperi, que vol aparèixer triomfant en aquest context colonial en comparació amb la societat rifenya (que ha infligit dures derrotes a Espanya), però sobretot en comparació amb altres potències europees. La imatge del conjunt de soldats vencedors hissant la bandera és útil per a aquest concepte de nació. S'estableix una relació amb el colonitzat que el presenta fonamentalment com l'enemic a vèncer i no el salvatge a civilitzar. En aquest cas, els rifenys són simplement l'enemic necessari per a aquesta afirmació.

Hem comparat aquest concepte de nació colonial amb un altre model diferent, més minoritari, representat per la figura del pare que presenta Espanya com a nació colonitzadora de manera diferent: com una nació moderna, intel·lectualment superior als rifenys, no vençuts sinó tutelats. Aquesta representació és similar, doncs, a la descrita en altres contextos colonials en què la metròpoli és la tuteladora de la societat colonitzada en el marc de la retòrica de la missió civilitzadora. Aquesta idea d'Espanya com a nació colonial civilitzadora es representa també a través de la masculinitat en la figura del pare colonial. Hem vist, però, com aquesta imatge és una reivindicació que fa Ruiz Albéniz, una crítica al model preponderant d'Espanya colonial com a soldat vencedor, on demana que s'imposi aquesta altra manera d'actuar més continguda i racional. Això demostra que la idea de triomf i de victòria destaca com a model de colonització al Marroc en aquest període de guerra.

Hem comprovat, doncs, com al Marroc hi ha una discussió sobre definició d'Espanya com a nació colonial, que es produeix a través d'imatges i valors de la masculinitat. Una de les figures, però, la del soldat vencedor, és preponderant. Una nació que es vol reivindicar com a imperi adopta l'estereotip masculí i els valors que representa: dominació i força. No és estrany, en aquest sentit, que al Marroc és forgi el nucli dur que després condurirà el cop d'estat a la península. Com hem explicat, aquest grup de militars adquireixen certa cohesió al Marroc, allà forgen la seva consciència de

grup i la seva visió del món. Part d'aquesta visió del món serà una idea de nació basada en els valors de la masculinitat militar, en contra de l'altre marroquí, que és el dominat, vençut i castigat, i que és necessari per la definició viril de l'Espanya colonitzadora. Quan aquest grup d'homes escollits acabin la seva missió al Marroc dirigirna la seva mirada a la península on aplicaran totes les experiències i valors apresos en el context colonial (Nerín, 2005).

En aquest sentit, aquest període de les guerres marroquines és un moment important en la configuració de la ideologia feixista que eclosiona durant la Guerra Civil (Balfour 2001; Bachoud 1988; Vizcarri, 2004, Nerín, 2005). Alguns han qualificat aquest període com a prefeixista (Vizcarri, 2004).

Hem de relacionar, doncs, aquestes imatges masculines de l'Espanya imperial amb altres contextos com l'italià o alemany durant el període formatiu del feixisme. En aquest sentit, podem relacionar-les amb l'anàlisi que fa Spackman quan analitza dos autors precursors del feixisme: D'Annunzió i Marinetti. Spackman explica que aquesta retòrica de la masculinitat pròpia del feixisme ha estat molt enunciada però poc analitzada i explicada.[28] L'autora se centra, sobretot, en l'anàlisi de les característiques de la virilitat feixista i en la relació amb la feminitat i l'homosexualitat que estableixen aquests dos autors. Analitza aspectes com la proposta que fan de l'eliminació de la família, perquè les dones i la feminitat es consideren una amenaça per a la virilitat i s'han d'evitar. L'altre element que estudia és el temor a la feminització dels homes i sobretot a l'homosexualitat. La relació que s'estableix entre masculinitat i nació en aquests autors també s'entén en el sentit que la competició entre nacions que porta a la guerra és imprescindible per evitar l'homosexualitat. La metàfora de l'homosexualitat s'utilitza per explicar l'internacionalisme: esborrar les fronteres nacionals seria d'alguna manera el mateix que esborrar les fronteres entre els homes i, per tant, es cauria en el perill de l'homosexualitat. En canvi, la competició entre nacions que propicia la guerra fa possible la convivència entre homes sense risc d'homosexualitat. Hi ha una equiparació entre fronteres nacionals i fronteres de la virilitat.

[28] És rellevant, en aquest sentit, la seva anàlisi dels crítics posteriors al feixisme. Com explica l'autora, se segueix assumint aquesta mateixa retòrica de la virilitat. Per exemple, en un intent d'entendre per què la població segueix les propostes feixistes, parlen de la massa de la població com a femenina que es deixa enlluernar per un home (el líder feixista), que d'alguna manera la viola contra la seva voluntat. Aquesta manera d'entendre el comportament social es basa en la mateixa retòrica de la virlitat.

Altres autors que han treballat sobre com és l'home feixista n'han estudiat algunes de les característiques. És dur, heroic i defuig la comoditat. Es caracteritza per valors com la força, l'energia, la violència, l' obediència, la creença en el futur, l'energia, el dinamisme i l'ímpetu enèrgic. És magnànim, lliure de judicis i precaucions morals. En el cas alemany és molt important la puresa racial, que evita la degeneració. Com explica Mosse (2000), l'home feixista suposa una forma extrema dels ideals de masculinitat militar, suposa el model normatiu de masculinitat però intensificat en la seva vessant agressiva i inflexible.

En el nostre cas, però, hem analitzat una altra dimensió de la relació entre feixisme i masculinitat: hem volgut veure com la nació es representa en termes de masculinitat i es fa visible i recognoscible gràcies a figures masculines. Més enllà de l'anàlisi de quins models de masculinitat proposa el feixisme i les característiques que adopta l'home feixista, ens hem centrat en les característiques masculines que adopta el model nacional que construeixen els autors estudiats en aquest context, entenent que no és neutre a nivell de gènere, sinó masculí.

Hem comprovat com la nació es representa a si mateixa a través dels valors de la masculinitat. En aquest sentit, la relació que estableix Spackmann entre nació i masculinitat se centra en l'anàlisi de la relació de la virilitat amb la feminitat i l'homosexualitat. Nosaltres ens hem centrat en la relació entre virilitat i nació. En altres contextos, s'ha estudiat també com la masculinitat ha volgut encarnar determinats models d'identitat nacional. Per exemple, Sonya Rose ho analitza per al context de la Segona Guerra Mundial a la Gran Bretanya. Explica com el model del *gentleman* anglès: un home contingut i racional, vol representar una nació britànica caracteritzada per una ciutadania democràtica. Aquest model masculí representa un model de societat diferent que es vol construir precisament en contraposició al nazisme. En el nostre cas ens trobem en un cas més similar al model alemany.

Com en aquests altres contextos esmentats, la masculinitat i les metàfores de la masculinitat són un element important a l'hora d'entendre el període formatiu de la ideologia reaccionària espanyola, especialment per entendre la seva idea d'Espanya. Aquesta idea d'Espanya i la relació entre masculinitat i nació es configuren en unes circumstàncies molt específiques: en el marc del món colonial, Espanya se situa en una posició molt específica. Té poc pes en l'escena internacional, és només una peça en

mans d'altres estats, i segons alguns autors té por de desaparèixer o fins i tot de perdre els territoris insulars, com les illes Balears o les illes Canàries, a mans d'altres estats europeus. Aquesta situació s'agreuja en el marc de les derrotes estrepitoses a les guerres del Rif, amb nombrosos morts i molts espanyols fets presoners. Espanya és derrotada per una nació suposadament endarrerida, una raça inferior. És un context de rivalitat colonial entre diversos estats europeus en què la capacitat de dominar, de tenir autoritat sobre pobles suposadament inferiors i la capacitat de ser fort en relació amb altres nacions colonials és important en la definició d'una identitat nacional. Aquesta imatge de la nació amb característiques d'una virilitat agressiva arrenca, doncs, d'una percepció de debilitat internacional d'una nació que es veu i se sent en mans d'altres potències i derrotada pels rifenys. Ara la nació ha de ser forta, no caure en el grup de les nacions dèbils del món, ha de ser capaç de vèncer, dominar i humiliar, ha d'exercir una autoritat absoluta. És en aquestes circumstàncies on es configura la versió extremament virilitzada de la nació. Les metàfores de la masculinitat són, doncs, un aspecte rellevant per entendre com apareix aquest pensament reaccionari i, en concret, la idea d'Espanya en aquesta circumstància colonial concreta. Com afirma Vizcarri (2004), els autors analitzats consideren l'Àfrica el lloc on es troba l'autèntica identitat espanyola, on hi ha la veritable sàvia de la nació. És a l'Àfrica on formaran la seva visió del món, la seva idea de societat, de govern, de nació els que dirigiran el cop d'Estat. Aquetes idees apreses a l'Àfrica les aplicaran després a la península (Nerín, 2005). Si és així, per aquests autors, en el nostre context, aquesta veritable identitat espanyola és masculina. Espanya és un home.

Mentre el regeneracionisme liberal entenia el problema d'Espanya com un problema econòmic, pedagògic, d'infraestructures i d'estancament científic, la ultradreta veu la decadència com un símptoma de la pèrdua d'una identitat col·lectiva centrípeta, interclassista (Vizcarri, 2004). Aquests sectors senten la necessitat de fomentar una unió absoluta, una identitat única i singular. Es busca expulsar les idees socialistes i dissolvents (Vizcarri, 2004). Segons la nostra anàlisi aquest jo col·lectiu, aquest «espíritu nacional», aquesta identitat col·lectiva és masculina. Aquestes ansietats i necessitats de recuperar la fortalesa i la unitat fan que la nació s'encarni molt fàcilment en imatges masculines imperials, especialment el soldat vencedor que representa ordre, jerarquia, autoritat i duresa davant de circumstàncies que parlen de debilitat, pèrdua de poder i d'autoritat internacional, dependència. Vizcarri (2004) explica que les guerres

del Rif es produeixen en un moment de crisi en la identitat nacional per la pèrdua de poder en l'escena internacional (i també per altres factors interns com ara l'auge del moviment obrer i dels nacionalismes basc i català, i la incompetència governativa). Davant d'aquestes incerteses, per a aquests sectors reaccionaris és útil la imatge d'una Espanya viril, amb autoritat, vencedora o fins i tot guia, tuteladora, que emfasitza valors de duresa, autoritat i jerarquia. En el marc de la ultradreta, una imatge masculina serveix per contrarestar les inestabilitats i encarnar totes aquestes idees sobre la nació.

Una altra característica del pensament ultradretà en aquest període prefeixista que defineix Vizcarri (2004) és que lluny d'interessar-se per qüestions pràctiques concretes, està molt preocupat per temes culturals i especialment espirituals. Es construeix un sistema de valors i creences que busca transcendir consideracions de caràcter econòmic, cultural i social i busquen les explicacions en una mena de causes espirituals o transcendents. Caracteritza també aquest pensament reaccionari el gust per allò simbòlic, retòric, també per l'estètica, es crea una mena de religió cívica on allò sagrat o deïficat és justament la nació (Vizcarri, 2004). En aquest sentit, hem comprovat que els autors estudiats entenen que la nació té una mena d'ànima, d'entusiasme, d'esperit, que pot ser fort o dèbil, estar adormit o despert. Com hem vist, aquest esperit s'encarna en valors de la masculinitat dura. Aquest esperit o idea trascedent que representa la nació ha de tenir les qualitats de la masculinitat militar. Aquesta nova litúrgia necessita d'imatges per fer-se visible. L'èmfasi en el símbols, la retòrica i l'estètica potencia l'ús d'aquests imatges de la masculinitat per representar Espanya.

Diversos autors han discutit si es pot considerar el règim de Franco feixista o no, i en quina mesura es pot comparar a règims com el nazisme o el feixisme italià. Saz (1996, 2004) discuteix diferents aspectes comparatius entre el cas espanyol, l'italià i l'alemany per un període posterior al que tractem nosaltres. S'analitzen diversos factor: la naturalesa del *caudillo* espanyol (que no és l'encarnació de la voluntat nacional o del poble, sinó de Déu), la presència de l'Església i l'exèrcit, les connotacions darwinistes o no dels diferents règims. L'autor considera que el franquisme no és del tot identificable amb la tradició conservadora i reaccionària de la dreta espanyola, però tampoc totalment amb la ideologia feixista. El diferencia del feixisme la versatilitat, la capacitat de transformar-se i adaptar-se en diferents circumstàncies, i la llarga supervivència. Al mateix temps, sí que comparteix algun dels elements de les ideologies feixistes: antiliberalisme, antimarxisme, autolegitimació com a revolució nacional, repressió.

Alguns autors com Payne i Tusell parlen d'un règim parafeixista, de pseudofeixime, de dictadura autoritària amb tocs feixistes o de temptació feixista en el primer període, però amb canvis en període posteriors. Hi ha un consens, però, a considerar-lo el menys feixista de tots els feixistes i el més feixista d'entre els menys feixistes (Saz, 2004). Saz el denomina *parafasicsmo*, un règim segons el qual governen les elits tradicionals i l'exèrcit, però amb una pàtina de populisme i tota una sèrie d'instruments i d'organització pròpies de les dictadures feixistes. Es tractaria, així doncs, d'una dictadura feixisitzada.

En aquest sentit, el culte a la masculinitat pot ser un aspecte a tenir en compte en les discussions que es pregunten sobre la naturalesa del règim franquista. També és interessant, respecte a això, analitzar el període del Marroc on es formen alguns dels seus futurs líders destacats fixant-nos especialment en aquesta relació especial amb la masculinitat i la virilitat. Això acostaria el cas espanyol en aquest període al cas italià. El faria similar, com hem explicat, en un element important en el feixisme, que és una mena de devoció a la masculinitat, com en el cas italià o alemany. En aquest sentit, Saz parla d'un cert populisme, un procés de feixisització. Podem entendre les imatges masculines de la nació analitzades com un element important d'aquest populisme, d'aquesta feixisització. Un element més en aquest populisme podira ser l'encarnació de la nació en els valors i les imatges de la masculinitat, especialment la masculinitat imperial triomfant.

Entre les discussions sobre la naturalesa del franquisme molts autors s'han preguntat també per què el bàndol franquista s'apropia de la idea de nació més eficaçment que el republicà (Aresti, 2012; Álvarez Junco, 1997). Archilés (1996) es pregunta com el nacionalisme passa d'un concepte alliberador, on la nació significa la llibertat del poble, al concepte conservador de nació. Què és el que fa creïble i acceptable aquest discurs davant d'altres discursos rivals?

Segons explica l'autor, aquest nacionalisme té èxit perquè és capaç de ser una força aglutinant davant les tensions de la societat en transformació i plena de conflictes transcendint les divisions ideològiques. La idea clau és l'apel·lació a la idea de poble, al conjunt autèntic del cos nacional que té una missió comuna. En aquestes apel·lacions, l'autor també assenyala com a important la política popular o populisme, la creació d'una litúrgia nacional plena de símbols, com per exemple els monuments nacionals.

Així, la nova política del nacionalisme conservador permet que la multitud caòtica del poble es converteixi en un moviment de masses que comparteix una creença en la unitat popular a través de la mística nacional creada amb ritus i festivals que donen expressió a aquesta voluntat general única (Archilés, 1996: 665). La massa acaba formant part integral d'un únic col·lectiu, un únic jo col·lectiu. A través d'aquest populisme s'apropia el feixisme del concepte de nació.

Segons el nostre punt de vista, i per a l'anàlisi feta en el nostre context, podem entendre que aquesta imatge populista de la nació té connotacions de gènere, ja que apareix com a home, s'encarna en els valors i les imatges de la masculinitat. Aquesta encarnació de nació en els valors i la imatge de la masculinitat forma part d'aquests rituals, símbols estètics que fan visible la nació i en faciliten l'èxit i l'acceptació popular. En aquest procés de feixisització o populisme són molt útils els valors de la masculinitat triomfant, recuperada, forta, decidida i vencedora. En aquest sentit, Aresti (2012) argumenta amb Radcliff que el bàndol franquista sap articular millor que el republicà un model de masculinitat que es considera nacional, pròpiament espanyol. En el context d'aquesta recerca podem considerar que el bàndol franquista sap usar els valors de la masculinitat per simbolitzar la nació de forma ben clara. Per acabar-ho d'estudiar caldria analitzar comparativament els dos casos, però el que és evident és que el bàndol franquista articula en aquest període que estudiem, el període formatiu marroquí, una imatge de la nació basada en els valors de la masculinitat triomfant.

Hem pogut constatar, per tant, que no són únicament les imatges femenines les que representen la nació, ben al contrari: les imatges de la masculinitat també són molt útils en aquest aspecte. Aquestes figures genèriques poden ser els soldats, per exemple, o el grup d'homes hissant la bandera, que representen el cos nacional, encarnen la nació en un model concret que inevitablement és marcat des del punt de vista de gènere. De la mateixa manera, la nació agafa en aquest context les característiques d'una masculinitat agressiva caracteritzada per valors com domini i la fortalesa en lloc de la debilitat, la idea de victòria davant de la de conciliació, l'orgull davant de la pau, la força en lloc del benestar de la població o la compassió que evitaria noves víctimes. La nació autoritària troba en les virtuts de la masculinitat la forma de fer-se tangible, recognoscible i visible, talment com si fos la bandera. Podem entendre, doncs, les imatges masculines descrites com uns dels referents del nacionalisme banal dels quals parla Billig, com un símbol de la nació tan quotidià, tan assumit que ens passa desapercebut.

Com s'ha apuntat diverses vegades, la masculinitat passa inadvertida com a norma universal de ser humà, fet que ens fa assumir com a representació «natural» de la nació els valors de la masculinitat. La nació expressada en els valors de la masculinitat pot aparèixer als nostre ulls com a neutre a nivell de valors de gènere, però com hem vist es tracta d'una representació de la nació marcada per la diferència de gènere, una representació de la nació com a home.

La nació com a home permet fer visible i acceptable una nació autoritària, donar-li unes característiques concretes, els valors de la masculinitat. Els estudis de la nació i el nacionalisme es pregunten com experimenten els subjectes la nació, com l'incorporen a la seva identitat (Archilés, 2013a). Des del nostre punt de vista podem considerar que encarnar la nació en un element tan íntim per a les persones, tan familiar i conegut com són els valors de la masculinitat, és una manera de fer assumible amb naturalitat aquesta forma de nació autoritària.

S'ha estudiat més àmpliament com la nació es presenta com una dona. S'ha afirmat diverses vegades que en la relació tan estreta entre gènere i identitat nacional l'home queda en l'àmbit de l'acció, la decisió i l'actuació, i la dona relegada a l'àmbit de la representació. S'argumenta que aquesta divisió és lògica, ja que és coherent amb la divisió de rols per sexes: l'estat, és a dir, l'autoritat, la capacitat per actuar, és masculina. En canvi, la nació considerada com la tradició, la llar i la reproducció de la cultura nacional és femenina . Com hem analitzat, si observem la relació entre nació i gènere des de l'estudi de la masculinitat veiem que la masculinitat i els seus valors són elements fonamentals també en l'àmbit de la representació de la nació.

D'aquesta manera, entenem que nació i gènere estan íntimament relacionats i es construeixen mútuament. Per als homes, com hem explicat en el capítol anterior, és fonamental la nació per a la construcció de la seva identitat de gènere. Al mateix temps, la nació necessita de la masculinitat per definir les seves característiques nacionals i resumir-les en una imatge, un símbol que la faci visible i recognoscible per a les persones com una cosa familiar. Així doncs, el model de nació autoritària que es forma en aquest context colonial concret es fa visible, acceptable, es naturalitza quan s'encarna en una figura masculina, en un model de gènere, un element quotidià i assumit com a natural per les persones.

ANTICOLONIALISME I ANTIHEROISME: CRÍTICA AL PROJECTE COLONIAL A TRAVÉS DE LA MASCULINITAT

7 ANTICOLONIALISME I ANTIHEROISME: CRÍTICA AL PROJECTE COLONIAL A TRAVÉS DE LA MASCULINITAT

En els capítols anteriors ens hem preguntat com a través d'imatges masculines es representa la societat marroquina i també la societat espanyola com a nació colonial. També hem volgut saber quins models de masculinitat apareixen en aquest context colonial i com la nació o la posició colonial determina els models de gènere: hem analitzat el models marroquins (l'home marroquí a la llar com a marit, l'home marroquí com a guerrer), però també els espanyols: el model preeminent de masculinitat militar. En el present capítol analitzarem un altre model de masculinitat espanyola en l'àmbit del colonialisme que sorgeix precisament de la crítica al projecte nacional i colonial al Marroc.

A continuació estudiarem una sèrie de relats escrits per homes que es veuen obligats a participar en la guerra al Rif com a soldats. Expliquen la seva experiència i volen donar testimoni dels fets. Aquests homes, des del socialisme, l'anarquisme o el catalanisme es mostren radicalment contraris a l'empresa al Marroc i escriuen aquestes cròniques com a denúncia. Els analitzarem, però, des de la perspectiva de gènere, plantejant-nos com a hipòtesi que la crítica al projecte colonial i nacional ha d'implicar necessàriament una crítica al model de masculinitat que els sosté, el model de masculinitat militar.

En aquest cas, tindrem en compte la relació entre gènere i nació en el sentit contrari als capítols anteriors: no com la masculinitat col·labora i sorgeix del projecte colonial i nacional sinó com una posició crítica amb la colonització ha de suposar una subversió a aquest model de masculinitat. Precisament si gènere i nació estan estretament entrelligats, una posició contrària al projecte colonial i nacional hegemònic ha de portar necessàriament a qüestionar el model de gènere que hi col·labora. Al mateix temps, la crítica a aquest projecte colonial només es pot fer a través de la crítica al model de gènere que comporta el model masculí del soldat heroic. Veurem fins a quin punt es produeix aquesta crítica i fins a quin punt sorgeix un model de masculinitat alternatiu.

S'ha considerat que el marc colonial és un àmbit idoni per a la construcció de la masculinitat metropolitana (Sinha, 2005; Hall, Rose, 2006, Mangan, 2011, Taradu, 2012, 2012). S'han estudiat en diversos contextos els models de colonitzador que a través de l'aventura llunyana afirma la seva masculinitat, oposada a la vida tranquil·la de la metròpoli, el model del militar que en lluita amb la natura i les persones salvatges endureix la seva masculinitat o el model de agent colonial que tutela els colonitzats com a representant de la missió civilitzadora. És a dir, s'ha analitzat com aquest poder colonial s'expressa a través de models de masculinitat. En tots aquests casos es mostra com el poder colonial i nacional produeix un model de masculinitat adherit a aquest projecte. Ara bé, la societat metropolitana no és homogènia, no tots els sectors socials a nivell de classe o nacionals estan adherits al projecte de les colònies de la mateixa manera. Hem de problematitzar també el subjecte colonial. No podem considerar-lo una entitat homogènia. No podem analitzar la masculinitat colonial només des de la perspectiva de l'encarnació del poder colonial. Certament, els homes sempre representaran l'autoritat, però són molt més, en termes de gènere, que l'encarnació del poder i l'autoritat. Més enllà d'afirmar la masculinitat del colonitzador en contraposició al colonitzat efemina, hem d'analitzar què vol dir ser home per a cada context, per a cada grup d'homes que participa en la colonització en cada període.

Diverses autores han criticat que es presenti el subjecte colonial com a homogeni, ja que no es té en compte la participació de les dones en l'empresa colonial (Mills, 2003; Lewis, 1996). Nosaltres volem emfasitzar també aquesta crítica a la representació del subjecte colonial com a homogeni, però des de la masculinitat. No hi ha un únic model d'home colonitzador, sinó que n'hi ha diversos en competició, també en aquest context. Precisament volem analitzar els sectors en l'àmbit espanyol que són crítics amb el colonialisme espanyol i se'n consideren víctimes. Per tant, entenem que aquest context de guerra i lluny de casa és un lloc idoni per trobar un model de masculinitat subversiu. Així doncs, esperem trobar en els relats d'aquests autors una crítica no només a la guerra al Marroc, sinó també al model masculí hegemònic en aquest context el soldat heroic militar.

A continuació explicarem breument la resistències que les guerres al Rif generen a la societat espanyola. Tot seguit, presentarem els diferents autors que després d'haver participat en aquestes guerres van relatar la seva experiència com a forma de denúncia. En tercer lloc, analitzarem com en aquestes obres hi ha un discurs comú de crítica a la

masculinitat hegemònica. Finalment ens preguntarem si hi apareix també en algun sentit, més enllà de la crítica, un model de masculinitat alternatiu.

7.1 CRÍTIQUES A LES GUERRES DEL MARROC. PRESENTACIÓ DE LES FONTS.

L'empresa colonial al Marroc és durament criticada per molts sectors socials. Alguns socialistes, sectors liberals, catalanistes i republicans consideren que la colonització és necessària, però creuen que Espanya l'està fent de forma deficient. Es critica durament la falta d'organització i de seriositat a l'hora de dur a terme l'empresa. S'acusa Espanya de ser poc moderna en comparació amb altres nacions europees i sobretot excessivament militarista. Les crítiques, però, són encara més punyents en determinats sectors que adopten clarament postures antimilitaristes i anticolonialistes, sobretot els socialistes, anarquistes i alguns sectors catalanistes i republicans que aposten per l'anomenat *abandonismo*, és a dir, marxar del Marroc.

En aquest capítol ens volem centrar en l'anàlisi de les posicions d'aquests últims: aquells sectors que critiquen la guerra al Marroc i la colonització com una empresa sense sentit. Aquesta crítica té un component de classe ben clar: es considera que la guerra i la colonització al Marroc s'ha dut a terme només en benefici d'uns sectors molt concrets de la societat, els sectors capitalistes que es beneficien de les mines del Rif i els militars que necessiten les campanyes per augmentar la seva preeminència social. Arran de la Setmana Tràgica, l'oposició a la guerra del Marroc és molt evident entre les classes populars, que veuen en el reclutament una injustícia de classe: especialment perquè es recluten joves de classes baixes, mentre que els més adinerats poden estalviar-se el servei militar i la guerra al Marroc. Malgrat que el 1909 canvia aquesta norma i tots els joves han de participar en els sortejos per anar al Marroc, els favors de sotamà i les estratègies dels més rics per no fer el servei segueixen funcionant (Balfour, 2001; Madariaga, 2005). Bona part de les classes populars consideren que estan lluitant una guerra de les elits que no els és pròpia i que estant sent sacrificats de injustament. D'aquesta manera, la guerra al Marroc funciona com a catalitzador de les tensions socials.

Les protestes van de la mà dels anarquistes i molt especialment dels socialistes. En aquest sector i en el marc de la Internacional Socialista hi ha una divisió entre diverses postures. Els reformistes creuen que en el marc d'una societat socialista es pot dur a terme una veritable tasca de civilització per millorar les condicions de vida dels colonitzats. Reclamen per a ells tanta llibertat com sigui possible, compatible amb el seu nivell de desenvolupament. Consideren, però, que la finalitat última és la independència. En segon lloc, els revolucionaris estan totalment en contra de qualsevol projecte colonialista i militar que suposi l'opressió del poble colonitzat i de les classes populars a la metròpoli (López García, 2007).

Bachoud (1988) sosté que són els socialistes els que més utilitzen la qüestió del Marroc per articular les seves protestes, a ulls populars ells són els que queden més lligats a l'oposició al Marroc. A partir del 1907 i molt especialment als anys 10 i 20 el Partit Socialista és molt actiu en les seves protestes respecte a aquesta qüestió. Després de la derrota del 1921, engeguen un conjunt de campanyes i mítings en contra de la guerra al Marroc, pel caràcter injust i immoral que té, el malbaratament de diners i els milers de víctimes que hi ha, especialment entre les classes populars. Els socialistes es preocupen, d'una banda, per la injustícia del reclutament i les males condicions de vida dels soldats; per una altra, per la preponderància social creixent dels militars (Ramiro, 2001).

Així doncs, la tendència és més a la crítica interna al militarisme, l'autoritarisme i la pobresa a Espanya que no pas cap preocupació per l'alliberament dels pobles colonitzats. Aquestes protestes són, però, una escola de mobilització política i politització. Serveixen com a aglutinador per a una crítica al règim. Els anarquistes que també participen en les campanyes són més clarament antimilitaristes i anticolonialistes. Consideren el marroquí un germà, un igual en un món on només hi ha explotats i explotadors (Bachoud, 1988). Aposten per la solidaritat internacional del proletariat: el marroquí és el germà oprimit. Consideren l'empresa al Marroc una empresa capitalista i bel·licista que perjudica els obreres i els pobres (Ramiro, 2001). Per part dels anarquistes hi ha també una crítica a la idea de civilització, que no consideren més que la implantació de la societat capitalista i artificiosa a d'altres pobles oprimits. Malgrat tot, totes aquestes postures no estan exemptes de cert eurocentrisme, en cap cas es deixa d'utilitzar la qüestió marroquina com a catalitzador de les tensions

internes a Espanya en relació amb els conflictes de classe socials i econòmics (Bachoud, 1988; Ramiro 2001; López, 2007).

Un altre dels sectors crítics amb la guerra al Marroc és el catalanisme. Des d'aquests sectors s'utilitza la qüestió del Marroc per criticar l'Estat espanyol, el seu endarreriment i la seva incapacitat d'aplicar adequadament la missió civilitzadora i de fer una colonització eficaç. En aquest sentit, molts catalans admiren l'acció francesa. Ara bé, els interessos econòmics catalans al Marroc són plenament coincidents amb els espanyols (Martín Corrales 2001; Garcia Ramon, 2008; Dieste, 1997). La defensa dels drets dels pobles colonitzats no és pas en el centre de les crítiques al colonialisme espanyol. Prat de la Riba i Rovira i Virgili no acceptaven el dret d'autodeterminació dels pobles «bàrbars», això no era propi de nacions europees. La Lliga va tenir una postura ambigua respecte la colonització inicialment, després de 1909, va donar suport a la intervenció però després va evolucionar cap a postures abandonistes, tenia una postura pragmàtica. Un altre dels enfocaments més habituals entre els sectors catalanistes és considerar el tema del Marroc un tema espanyol, per tant, completament aliè a Catalunya.

Especialment després d'Annual, els catalanistes aboguen per abandonar el Marroc, en la línia amb el sentiment popular. Al 1923 Estat Català radicalitza el seu discurs contra la guerra al Marroc i fa pronuciaments en favor d'Abd-el-krim. Un cop instaurada la dictadura de Primo de Rivera, Francesc Macià intenta fer una unió antiestatista el més àmplia possible. Mostra la seva admiració per Abd-el-Krim, que realment sap resistir contra els espanyols. Arriba a imaginar-se una unió amb el Rif en una mena de Lliga de Nacions Oprimides. Té la idea de reunir els màxims sectors possibles per atacar el règim espanyol aprofitant la debilitat que suposa la guerra de l'Àfrica. Lluny d'abordar clarament la injustícia colonial, volen aprofitar per erosionar el règim, mobilitzar l'oposició i promoure la consciència catalana (Ucelay-Da Cal, 1980; Martín Corrales 2001; Garcia Ramón, 2008). En la majoria d'ocasions, doncs, la qüestió marroquina serveix per criticar una Espanya reaccionària i militarista. Les postures pròpiament anticolonials són testimonials (Nerín, 2005).

En el present capítol volem esbrinar, doncs, si en el marc d'aquests sectors crítics amb la guerra del Marroc es produeix també una crítica al model de masculinitat que, com hem explicat, és un element central en aquest projecte colonial. Partim de la

hipòtesi que aquesta crítica a la colonització al Marroc ha d'implicar també la crítica al model de la masculinitat heroica que s'exalta contínuament com a model de gènere i és àmpliament difosa a nivell social. Explorarem, també, si en aquests sectors més crítics sorgeix una proposta de masculinitat alternativa, en forma de doctrina explícita o de pràctiques quotidianes.

Per dur a terme aquesta tasca ens hem centrat en l'anàlisi de les obres que reflecteixen el dia a dia dels soldats a la batalla, és on podem trobar aquestes pràctiques alternatives de masculinitat. Diversos soldats que lluiten al Marroc deixen escrita la seva experiència, en forma de diari personal o de forma més literària. També farem referència a obres de literatura popular que reflecteixen aquestes idees. Finalment ens preguntarem també si algunes de les cròniques de la guerra escrites per dones com Carmen de Burgos o Teresa Escoriaza suposen un qüestionament a aquest model de masculinitat heroica militar, tenint en compte que aquestes autores també adopten postures contràries a la guerra des d'una òptica pacifista i feminista. Diverses autores han assenyalat que, pel fet de tractar-se de dones, la seva posició subjectiva davant dels fets bèl·lics pot ser anòmala o diferent dels seus companys masculins (Marín, 2013; Pozzi, 2000; Zapata, 2011; Zaplana, 2005).

A continuació presentarem breument els autors i els textos escollits. Tots els autors triats van servir al Marroc com a soldats o en cas de les dones hi van ser com a periodistes. D'entre els homes destacats que escriuen les cròniques més crítiques amb la guerra al Marroc hi ha el periodista i poeta reusenc Prous i Vila. Es forma en els cercles de la intel·lectualitat progressista i catalanista hereva del modernisme, en l'àmbit del noucentisme. En la seva joventut és proper al catalanisme conservador de la Lliga, però als anys 20 i com a reacció a la dictadura de Primo de Rivera es declara defensor de la República i evoluciona capa a postures d'Estat Català. És empresonat durant la dictadura de Primo de Rivera per penjar una estelada en una plaça de Reus. Els seus llibres escrits als anys 20 no es publiquen fins als anys 30.

El text que ens ocupa són les notes que escriu durant la seva estada al Marroc, que va tenir lloc entre el febrer del 1921 i l'octubre del 1922. Després de la derrota d'Annual forma part de les tropes de l'anomenada *reconquesta*. L'obra també és el resultat de les cartes que envia, des d'allà, al seu amic Santasusgana. Ell mateix presenta la seva obra com un relat fidedigne: «La fantasia i la vanitat no hi han tingut res a veure.

Observacions que no disfressen gens la realitat d'aquella guerra» (Prous i Vila, 2003: 39). La seva obra es publica el 1934 (Corretger, 2003).

L'autor expressa el seu suport a la constitució d'un Estat Català lliure, té una imatge confederal d'una Ibèria de pobles lliures, és republicà i antimonàrquic. La seva obra resulta una premonició de la Guerra Civil quan tantes vegades es pregunta si el que estan fent els militars espanyols als rifenys no ho faran també a les places de les ciutats espanyoles i als carrers de Barcelona.

Prous i Vila també critica durament el colonialisme. Creu que les evocacions a la pàtria per justificar la colonització són un engany, ja que el seu únic objectiu és satisfer els interessos dels capitalistes que volen explotar les mines del Rif. Al final de l'obra fa una clara declaració d'intencions: ell vol lluitar per la llibertat de la seva pàtria la catalana i sobretot per la «llibertat SUPERMA» (majúscules en l'original) contra totes les opressions i per la llibertat de tots els pobles ibèrics. En coherència amb aquests plantejaments, entén que tots els pobles tenen dret a ser lliures. Equipara, a més, la situació dels catalans amb la situació dels rifenys: ambdós estan subjugats per Espanya. No considera lícit acusar els rifenys ni ningú de salvatge o incivilitzat «perquè sota la pell xarolada o de color de cafè torrat també hi ha un cervell que pensa, que pot discórrer, i un cor que glateix, que estima i sap expansionar-se» (Prous i Vila, 2003: 234). Considera que els rifenys tenen tot el dret a defensar la seva pàtria igual que qualsevol defensaria la seva. Com hem explicat, aquest corrent no era majoritària en el catalanisme, que més aviat utilitza la qüestió del Marroc per a la crítica a Espanya, i no insisteix en la injustícia de la colonització en si mateixa (Ucelay-Da Cal, 1980; Martín Corrales 2001; Garcia Ramón, 2008).

A partir dels anys 30, amb el final de la dictadura de Primo de Rivera apareixen els llibres més directament crítics amb la guerra al Marroc. També en les novel·les populars s'expressen les experiències dels soldats al Marroc. Com veurem, és especialment rellevant la novel·la titulada *Uno de Tantos*, de Salvador Ferrer, publicada el 1930. Es refereix als fets ocorreguts al Marroc el 1924 amb la retirada de Xauen i narra la vida dels soldats rasos. El llibre de Ferrer, més que una novel·la és una crònica o un diari d'un soldat de quota que presta serveis a la zona de Tetuan, en el servei de rereguarda. Vol explicar i denunciar la realitat de la guerra, especialment els relats ficticis que en fan les fonts oficials, i mostrar la crueltat, el patiment i les penalitats que

passen els soldats. És una al·legat contra el patriotisme i el colonialisme que es considera absurd. No creu que els rifenys necessitin cap tipus de civilització, és més, si algú la necessita en primer terme són els camperols espanyols que estan en la pobresa. És radicalment antibel·licista i molt crític amb l'estament militar, no perquè no estigui ben organitzat o no sigui eficaç (com són la majoria de crítiques), sinó perquè l'opressió de la disciplina militar animalitza i degrada el soldat. Com diu López Barranco (2006: 166), sota aquesta «inquina contra la institución militar laten algunos presupuestos anarquizantes». L'autor Salvador Ferrer no té cap altra obra coneguda més que aquesta (López, 2006). Sabem d'ell, però, que és estudiant perquè així es presenta ell mateix en la seva obra.

Una altra novel·la popular rellevant pel seu caràcter pacifista és *Chumberas y babuchas*, publicada el 1934 i escrita per Francisco Fusimaña, un «ex soldado con vocación testimonial» que serveix a la zona de Tetuan entre el 1925 i el 1927 (López, 2006: 172). És un al·legat contra l'autoritarisme militar i expressa la tràgica vida d'un soldat de l'exèrcit espanyol obligat a desertar pel maltractament que rep dels seus superiors. El protagonista acaba com a servent entre els rifenys, que també el tracten gairebé com a esclau i es nega a entrar en guerra quan veu que haurà de lluitar contra els seus compatriotes. Aquest llibre és una denúncia de l'obligatorietat del servei militar per als més pobres, que deixen desemparada la família que queda en la misèria, és un discurs contra la guerra que posa al mateix nivell la brutalitat militar d'espanyols i rifenys.

L'autor més reconegut en la crítica a la guerra del Marroc és, però, Ramón J. Sender, que publica la novel·la *Iman* el 1930 a Madrid. Tres anys més tard es torna a publicar a Barcelona en una segona edició que ven 30.000 còpies (Peñuelas, 2003). És, aleshores, un periodista molt conegut que escriu a *El Sol* i altres diaris d'esquerres. Sender pertany a una família acomodada, però marxa a Madrid per desavinences amb la família, profundament conservadora. Des del primer moment es dedica al periodisme a *El Imparcial*, *El País*, *La Nueva España* i *La Tribuna*. A Madrid s'apropa als ambients anarquistes i a les protestes obreres. El 1922 és cridat a files i s'incorpora immediatament després del desastre d'Annual, on servirà fins el 1924. Malgrat que el pare podia pagar perquè fos soldat de quota, ell no ho accepta. Després de la seva estada al Marroc segueix col·laborant amb el diari *El Sol* i amb altres publicacions com ara *Solidaridad Obrera* y *La Libertad*. El 1927 ja ha passat una temporada a la presó per les

seves activitats contra el règim de Primo de Rivera . Segons explica Arturo Barea, Sender està obsessionat amb el problema humà i social de l'obrer espanyol. Integrat en el moviment anarquista de la CNT i la FAI, l'autor escriu sobre els obrers, ja sigui en forma de crònica o de novel·la (Peñuelas, 2003; Vázquez, 2008).

L'obra *Imán* correspon a l'etapa que s'ha anomenat *de compromís polític*, abans del seu exili. Es publica quan Alfons XIII encara és al poder, el 1930. És editada per una petita editorial de tendències anarquistes en una tirada més aviat limitada, però són les edicions posteriors les que tenen més impacte. Sender explica que la novel·la vol ser un testimoni fidel del que els soldats viuen a la campanya al Marroc i que és el resultat de les seves notes desordenades recollides durant la seva estada al país veí. La imaginació, tal com diu, no ha tingut res a veure en l'elaboració de l'obra.

L'objectiu de la novel·la és explicar la realitat de qualsevol dels molts camperols i obrers que van al Marroc sense idees pròpies, «obedeciendo un pulso ajeno y admirando a los héroes que salen retratados en los periódicos» (Sender, 2003: nota introductòria). Tota l'obra és una denúncia de l'opressió que pateixen les classes obreres, molt especialment dins l'estructura militar, el servei a files forçós per anar a la guerra és una mostra clara d'aquesta injustícia de classe. Critica durament la idea de pàtria que sosté aquesta opressió i el colonialisme com una empresa sense sentit. Transmet una imatge positiva dels rifenys que estan en el seu dret de defensar-se. A banda de la novel·la més coneguda, *Imán*, també és important tractar una novel·la anterior de l'autor: *Una hoguera en la noche.* Aquest relat es publica a la *Revista Lecturas* els mesos de juliol i agost del 1923. És una novel·la escrita abans de l'estada al Marroc i fruit de nombroses lectures sobre el tema, en què es perfilen ja algunes de les preocupacions de l'autor que es desenvoluparan a *Imán* sobre la crueltat de la guerra colonial.

L'altre gran crític amb la guerra al Marroc és Arturo Barea. És d'origen humil, per mantenir-se fa diverses feines fins que és enviat a files el 1920 a la Comandància d'Enginyers de Ceuta. Viu, per tant, la derrota d'Annual i forma part de les forces enviades cap a Melilla després del desastre. Fa tasques d'enginyer al Marroc però també s'incorpora a la lluita, on és ferit de gravetat i repatriat el 1923. Barea és membre del Partit Socialista i de la UGT. El 1936 lluita en defensa de la República i ingressa a l'oficina de premsa estrangera del Ministeri d'Estat. Durant la Guerra Civil emet des de

Madrid una sèrie de cròniques radiofòniques sobre la vida del Madrid en guerra. Posteriorment s'exilia a París i a Londres, després als Estats Units i a l'Amèrica Llatina. Barea, escriptor i conferenciant, és descrit com a «ultraizquierdista» (Vázquez, 2008).

La seva obra *La Forja de un rebelde* es publica el 1943 en anglès i posteriorment es tradueix al castellà. La novel·la *La Ruta* és la part de l'obra que tracta la seva experiència marroquina del 1920 al 1923, per tant, descriu els fets d'Annual. El propi Barea explica que presenta el seu relat com a testimoni de la realitat sense afegitons:

> Lo que he registrado en este libro sobre la guerra de Marruecos y la dictadura de Primo de Rivera, preludio a la caída de la monarquía, es de estricta verdad histórica dentro de los límites de una experiencia puramente personal. Con los escasos materiales de que dispongo, he hecho lo mejor para verificar los datos, intentando comprobar lo que mi memoria me decía. Me doy cuenta de que lo que había visto era la etapa embrionaria en el desarrollo del autoritarismo castrense, y en particular los comienzos de la carrera política del general Franco. (Vázquez, 2008: 191)

Barea considera la colonització i la guerra al Marroc una absurditat sense sentit i creu que s'hauria d'abandonar immediatament el país. A aquesta denúncia està dedicada tota la novel·la. Critica molt especialment la corrupció que s'hi produeix i explica detalladament tots els sistemes que utilitzen els oficials per enriquir-se a costa dels soldats rasos (estafant en la compra de material, de menjar, etc.). Qüestiona el patriotisme i l'empresa colonial: es pregunta com poden els espanyols colonitzar ningú si són ells mateixos incivilitzats si els seu camperols són analfabets i la seva població passa gana.

Una altra obra important per a aquest estudi és *El blocao*, de José Díaz Fernández, que estudia Dret i posteriorment es dedica al periodisme. El 1921, després de la derrota d'Annual, és cridat a files, i es troba a la zona de fortificacions de Tetuan i Beni Arós fins l'agost de 1922. A partir del 1923 treballa al diari *El Sol* i col·labora amb *Revista de Occidente*. Durant els últims dies de la monarquia, el seu activisme republicà li causa una condemna de presó i vuit mesos de desterrament. Des del 1930 és codirector de la revista *Nueva España*, on es congreguen la majoria d'escriptors de l'esquerra del moment. És escollit diputat per Astúries pel Partit Radical-Socialista el 1931, després és nomenat secretari polític del Ministeri d'Instrucció Pública. El 1936 és

reelegit diputat, aquesta vegada a les files del partit de Manuel Azaña, Acción Republicana. Durant la guerra ocupa diversos alts càrrecs dins la secció de premsa del Ministeri d'Estado (Afers Exteriors). Després de la Guerra Civil, s'exilia a França amb la seva dona i la seva filla i és internat en un camp de concentració el 1941. Mor a Toulouse pràcticament d'inanició (Vázquez, 2008).

La seva novel·la *El blocao* té una molt bona acollida, especialment pel fet de fer un retrat de les misèries de la guerra en lloc de les heroïcitats. Aquesta obra és diferent a les esmentades anteriorment, en el sentit que no relata directament l'experiència viscuda, sinó que n'és una recreació literària. Està composta per una sèrie de relats curts de ficció més elaborats literàriament. L'obra, que tal com explica el mateix autor, vol convertir les seves experiències al Marroc com a soldat en matèria d'art, se situa al voltant del desastre d'Annual, quan Díaz Fernández duu a terme la seva estada al Marroc. És publicada el 1928, un cop acabada la guerra, com una reivindicació d'una ferida encara oberta, en paraules de l'autor, és a dir, en una resposta al triomfalisme dels mitjans oficials. Aquesta obra i la de Sender son una rèplica a aquesta mena d'escrits triomfalistes que exalten l'exèrcit i la campanya marroquina, especialment els de Franco, com per exemple «La Maniobra», publicada el 1924 al segon número de la *Revista de Tropas Coloniales* (López, 2006). L'obra és una denúncia del règim militar i el colonialisme. Com la resta d'autors, Fernández explica que vol reflectir l'experiència del soldat comú:

> Yo no tengo la culpa de que haya sido tan brutal, tan áspera o tan gris. Quizá no haya sabido inhibirme de mi ideología […] el Blocao tiene que parecer un libro huraño, anarquizante rebelde, porque bordea un tema político y afirma una preocupación humana (Díaz Fernández, 1976: 28).

Traspua un clar sentit antimilitarista i antibel·licista a través d'uns protagonistes gens adherits als projecte nacional ni colonial, que no troben sentit ni a la guerra ni a la colonització. L'autor aposta en un dels contes que formen part de l'obra per la revolució proletària i està en contra de l'ocupació militar del Marroc.

Hem seleccionat una altra novel·la popular per a l'estudi d'aquest capítol; en aquest cas, per les postures feministes que hi defensa l'autor. Es tracta de Cristóbal de Castro, periodista, escriptor i traductor andalús. Tot i que la seva obra més destacada és la novel·la *Los hombres de hierro*, publicada el 1927 a la col·lecció «La novela

mundial», també escriu nombroses novel·les i obres de teatre, així com dos assajos polítics sobre la reforma agrària i sobre Nicolás María Rivero, dirigent del Partit Democràtic. Segons Manuel Galeote, Castro és «un poco republicano y otro poco arcaizante; y escribe la crónica frívola y la crónica de reivindicaciones sociales...», el considera un escriptor feminista, defensor de la igualtat entre l'home i la dona. En opinió de Castro (1927: 171), «la literatura y el teatro debían plantear 'los problemas del Amor, que son los problemas del Sexo'». Altres autores (Porro, 1998) discuteixen la seva veritable adscripció al feminisme, al·leguen que simplement reflecteix els temes de moda. En el nostre cas veurem com aborda el tema de la masculinitat en un relat on el protagonista és el pare d'un jove que ha hagut d'anar a lluitar al Marroc per tal de «fer-se un home».

Com hem dit, abordarem també la representació de la masculinitat que fan algunes autores feministes i antibel·licistes que són al Marroc com a cronistes. D'entre les més crítiques hi ha Carmen de Burgos (1867-1932) que, com hem explicat en el capítol 3, és una de les primeres reporteres de guerra a Espanya. Feminista i republicana, envia les seves cròniques sobre la guerra al Marroc del 1909 al *Heraldo de Madrid* i posteriorment les transforma en la novel·la *En la Guerra*, la història d'amor en l'escenari bèl·lic que hem tractat en el capítol 3. El 1913 escriu el pamflet «¡Guerra a la Guerra!», on denuncia la censura que ha patit com a corresponsal al Marroc.

De Burgos té una postura completament antibel·licista i subsidiàriament antinacionalista i anticolonialista. Considera la guerra injustificable i la colonització inútil: el progrés no porta la civilització a la humanitat sinó la barbàrie. La humanitat té més valor que cap pàtria. Critica l'autoritarisme militar i el fet que les classes populars vagin a lluitar guerres d'altri. Malgrat tot, com ella mateixa explica, la censura li impedeix expressar obertament aquestes opinions i per això en la majoria de les seves obres sobre el Marroc, els articles i la novel·la curta *En la guerra*, expressa una posició patriòtica i reprodueix els models de masculinitat que hi van associats.

La segona autora triada per la seva posició contra la guerra és Teresa Escoriaza. Neix a San Sebastià, però s'educa a Madrid, Bordeus i Liverpool. El 1917 es trasllada als Estats Units, on treballa com a professora d'espanyol i francès i com a corresponsal de *La Libertad*. En aquesta revista publica cròniques amb el pseudònim *Félix de Haro*. És enviada com a corresponsal al Marroc al 1921 per *La Libertad* i les seves cròniques

apareixen poc després com a llibre. Segueix treballant a l'estranger com a periodista, escriptora i professora quan la Guerra Civil li impedeix tornar a Espanya. És una dona independent, activa, en contacte amb els cercles intel·lectuals de l'època. Aconsegueix fer-se un lloc en el panorama periodístic espanyol. Té fermes conviccions feministes, creu en la independència femenina de cap tutela masculina (Marín, 2013; Palenque, 2006). Palenque (2006: 374) l'ha descrita com una dona «combativa, crítica, liberal, valiente, moderna, de gran cultura, sorprendente para su tiempo y que abrió caminos por los que habrían de transitar las mujeres del futuro. No hizo política y sólo perteneció (que yo sepa) a una asociación de carácter reivindicativo: la Panamerican Women's Association».

La dificultat per trobar relats on es reflecteixi aquesta crítica al projecte colonial en les fonts més oficials, en els relats de la premsa, condicionats per la censura (Balfour, 2001) o en la documentació oficial és evident. La guerra al Marroc és un problema d'opinió pública de primer ordre i no es permet una informació lliure que relati la cruesa i la injustícia de la guerra. La mateixa Carmen de Burgos expressa en el seu escrit «¡Guerra a la Guerra!» que en els seus relats a la premsa ha estat víctima de la censura i no ha pogut expressar les seves idees. En aquest context, hem hagut de buscar les fonts publicades amb posterioritat a la dictadura de Primo de Rivera, en primeres edicions d'editorials molt minoritàries o en el marc de la novel·la popular on s'han pogut expressar aquestes crítiques.

Un altra característica de els fonts triades és que totes estan escrites per autors que serveixen al Marroc com a soldats i presenten relats d'una experiència viscuda. Entenem que la recreació literària d'aquesta experiència mai serà el retrat fidel dels fets sinó una transfiguració d'allò viscut, malgrat les proclames dels mateixos autors. Ara bé, el que ens interessa precisament és la intenció reivindicativa dels textos triats. Tots ells es basen en l'autoritat que els dóna haver participat en la guerra per fer una denúncia, una reivindicació, i és aquesta reivindicació i denúncia contra la guerra i la colonització el que més ens interessa. Com hem explicat a l'inici no ens interessa tant si els fets relatats són verídics sinó identificar les representacions i els marcs de pensament comuns, en aquest cas en relació a la masculinitat.

La majoria dels autors relaten l'experiència que ells mateixos han viscut però volen representar també l'experiència del soldat ras. Volen ser la seva veu, explicar com

viuen i pateixen la guerra al Marroc. Evidentment, però, no podem entendre de forma directa la veu d'aquests intel·lectuals, homes il·lustrats que fan de portaveu, com l'experiència real de la majoria dels soldats. Accedir a la seva veu és díficil. Hi ha estudis sobre la vida diària dels soldats, les condicions de la campanya (menjar, el vestit, l'allotjament), indicis de les pràctiques quotidianes no permeses que es duen a terme en campanya com ara la prostitució, la violació de dones marroquines o la corrupció (Balfour, 2001; Martín, 2012; Madariaga, 2005; Macías, 2012, Nerín, 2005). Nerín (2005) explica que el 22% dels soldats eren pròfugs i el 27% declarats inútils físics (no sabem quin percentatge havia utilitzat algun truc per fer-se passar per inútil per al servei). Ara bé, més enllà d'això, és més difícil accedir a les vivències dels soldats rasos, ja que la majoria són analfabets que no deixen cròniques de la seva experiència, i encara menys en aspectes íntims. Certament, doncs, sent conscients que els autors analitzats no representen exactament l'experiència dels soldats rasos, sí que és cert que ens presenten un relat subversiu respecte les cròniques oficials de la guerra i el relat que ens fa la premsa. A través d'ells veiem algunes pràctiques en les quals participen la majoria dels soldats: la befa als oficials, les crítiques a l'autoritat, els trucs per evitar entrar en combat o per ser enviats a casa. Malgrat que no sigui exactament la veu del soldat ras, els autors analitzats articulen una experiència de la guerra marroquina crítica amb el relats oficials. A més com que es tracta d'obres literàries que expliquen una experiència personal ens pemeten accedir a les vivències més íntimes o quotidianes i per tant als valors de gènere. La literatura resulta, doncs, per a l'anàlisi que ens proposem una font especialment útil perquè ens permet accedir a aspectes com les identitats de gènere als quals no podem accedir a través d'altres fonts.

A més, resseguirem en els textos els elements que són comuns a tots els autors i que per tant participen d'un corrent d'opinió comú i compartit. Com hem explicat al principi, ens fixarem també en la intertextualitat: aquests relats tenen una altra cosa en comú: tots ells responen als textos oficials sobre la colonització al Marroc que exalten els èxits i virtuts de l'exèrcit. Per tant, són adients per analitzar si aquesta crítica a l'empresa colonial suposa una crítica al models de masculinitat i la construcció, en alguna mesura, d'un model alternatiu de masculinitat.

Carabí i Armengol es pregunten a la seva obra *Alternative masuclinities for a Changing World* (2014) quins han estat els espais de subversió o rebuig de la masculinitat hegemònica. Fins recentment, expliquen els autors, no hi ha hagut un

moviment explícit i organitzat com a moviment social que rebutgi els models de masculinitat imperants. Però ha existit aquest experiència històrica? En quins llocs o pràctiques masculines es poden trobar models en què la masculinitat no signifiqui opressió, on es contradiguin els models de masculinitat comuns? Els autors exposen diferents casos i exemples extrets d'obres literàries o de casos d'estudi concrets.[29]

En el nostre context, considerem l'experiència viscuda de la guerra des de la subalternitat de classe i la crítica al patriotisme com un lloc adequat per trobar aquesta altra mirada sobre la masculinitat. Els autors citats estan en contra de la guerra i critiquen l'opressió militar, l'autoritarisme desmesurat i arbitrari que suposa a través del relat de l'experiència viscuda i quotidiana. Denuncien la situació precària dels obrers i camperols que han caigut soldats al Marroc. Considerem que és en aquests marges i sectors crítics i en aquestes experiències on podem trobar la crítica al model de masculinitat hegemònic.

7.2 LA MASCULINITAT HEROICA, MASCULINITAT HEGEMÒNICA

Hem de recordar en aquest punt la definició de masculinitat hegemònica que fa Connell (2005): és un patró de comportament i de pràctiques (no només un conjunt d'expectatives i models sinó de pràctiques) que permeten la dominació dels homes sobre les dones. La masculinitat hegemònica no és una forma de comportament majoritària, només una minoria compleixen aquestes expectatives, però sí que és normativa en el sentit que és la manera més honorable i ben vista de ser un home. Requereix, a més, a tots els altres homes que es posicionin en relació amb aquest model, que no és en cap cas absolut sinó que està sotmès a la contestació i al canvi. Es veu afectat per les dones i per altres formes de masculinitat i no és unívoc, com en qualsevol procés de construcció de l'hegemonia hi ha una lluita per la definició dels conceptes.

Com explica Connell (2005), a vegades la protesta a la masculinitat oficial s'ha de buscar en els llocs marginals en termes de classe, ètnica, gènere: els anomenen *protest masculinity*, és a dir, models o pràctiques construïdes dels marges. La

[29] Per exemple, el desenvolupament recent d'associacions d'homes contra la violència contra les dones. O bé les pràctiques de contracepció dutes a terme en certes regions de Mèxic: on predominen la vasectomia per sobre de formes de contracepció patides per les dones etc.

masculinitat hegemònica està, per tant, contínuament contestada; el que no es pot assegurar és si aquestes formes de contestació tindran èxit i s'imposaran o seran sempre marginals.

En el nostre context, veurem com els relats analitzats contesten i subverteixen la masculinitat militar, hegemònica en aquest context. Les obres analitzades volen fer visible l'experiència viscuda. Estan escrites amb una intenció clara de denúncia i de donar a conèixer una realitat amagada i que contradiu els relats oficials. Així ho expressen, com veurem, obertament els diversos autors. Si n'analitzem el contingut en diàleg amb altres obres analitzades al llarg d'aquesta tesi doctoral veurem que, en certa mesura, són una resposta als missatges que, des dels sectors militaristes i més conservadors, s'està transmetent de la situació al Marroc. Les obres d'aquests autors suposen una resposta clara als models de masculinitat heroica que hem descrit i que circulen de forma preponderant a la premsa i als relats oficials de la guerra.[30] Els homes protagonistes d'aquests relats juguen amb els valors de la masculinitat hegemònica per contestar-la. Més que no pas la definició d'un programa específic i articulat de resposta, els autors estudiats subverteixen les característiques del model hegemònic i les ridiculitzen.

Com hem explicat, en el nostre context i en general a l'Europa de principis del segle XX es produeix un procés de militarització de la masculinitat. La guerra i el model del soldat apareix com la quinta essència de la masculinitat (Mosse, 1991, 2000; Vincent 1999, 2006; Capdevila, 2002). L'arquetip del soldat es cada vegada més present i més important en la definició de les qualitats de la masculinitat. En aquest sentit, la guerra s'entén com un element fonamental per a la diferenciació entre els sexes. En el cas espanyol, també s'ha analitzat com el model de l'home soldat és decisiu en la definició de la masculinitat per al cas de la Guerra Civil (Vincent, 2006, 1999; Aresti, 2014b). Com hem explicat al capítol 3, les característiques de l'home militar com són el valor, la duresa, la resistència a les penalitats, el desig de sacrifici, l'entusiasme per la lluita, la mort sublimada per un ideal es converteixen en característiques de la masculinitat. És el model masculí del soldat heroic.Com explica Di Febo (1989), el

[30] Certs relats oficials també responen a aquestes crítiques. De fet, hi ha un diàleg entre els uns i els altres: mentre els relats que denuncien les deficiències en l'equipament, el menjar i en general les condicions dels soldats són censurats, algunes cròniques oficials s'esforcen a explicar el contrari: que els soldats no els falta de res i estan perfectament atesos i equipats.

model característicament espanyol del monjo guerrer i en general el model del soldat és un model de masculinitat per a tots els homes

És aquest model el que aquests homes contesten a través de la narració de la realitat viscuda a la guerra i des de posicions polítiques contràries a la colonització. En alguns casos de forma més explícita, en d'altres visibilitzant pràctiques i experiències que suposen una subversió d'aquest model. Veurem, en primer lloc, com es contesta en aquests autors el model del soldat i els valors militars. En segon lloc, plantejarem com això suposa un qüestionament d'alguns dels aspectes de la masculinitat hegemònica en aquest període. En tercer lloc, analitzarem com, en aquest context, el qüestionament d'aquest model de gènere està relacionat amb una crítica a la colonització i a la guerra.

7.3 L'HOME VULNERABLE

7.3.1 La feblesa del cos

Recordem que els valors que caracteritzen el soldat són la tenacitat, la capacitat de suportar les penalitats de la guerra i l'estoïcisme que permet assumir el patiment amb resistència. La primera de les qualitats del soldat és la resistència i la duresa del cos. És un mèrit dels soldats ser capaços de suportar els rigors més durs i les penalitats més extremes (una de les qualitats més ben valorades del guerrer marroquí), la capacitat de suportar el dolor sense esquivar-lo ni queixar-se'n. En relació amb aquest aspecte, hem vist com s'emfasitzen també les qualitats corporals: un cos dur, resistent, fort, per aguantar aquests rigors, adobat per la lluita i per l'esforç incansable. En el nostre cas, el relat que en fan els nostres autors és totalment subversiu respecte a aquest model.

Una de les escenes més repetides és la paròdia dels rituals militars, entre els quals hi ha la formació: Díaz Fernández, en l'obra *El blocao*, ho descriu (1976: 95): «los cazadores estaban ya formados fuera de la alambrada, con sus gorros descoloridos y sus macutos fláccidos […] la cuerda de soldados, floja y trémula, desapareció pronto por el barranco vecino». En aquest passatge en què s'emfasitza la flacciditat, la debilitat, els capells descolorits, la fluixesa i el tremolor, es qüestionen els valors militars com la duresa que se suposa que han de tenir els homes, i més implícitament la potència i la rigidesa.

A *Imán*, Sender també mostra aquesta altra imatge del soldat. Després de caminar moltíssims kilòmetres amb tot l'equipament a sobre, es descriu el moment en que reben l'ordre de «firmes», però no es tracta d'un acte de de resistència, d'energia:

> No es un rumor seco y enérgico, sino un largo y diverso rozar de ropas y arrastrar de pies. Quedan alineados, inhiestos. De pronto, la cabeza de alguien avanza de la fila y un soldado cae lentamente adelante sin doblar las piernas. La frente produce contra el suelo un ruido enorme, seco y blando (Sender, 2003: 97).

L'escena queda arrodonida quan un soldat trenca la fila perquè es desploma. El valor de la duresa, la resistència del cos i la capacitat de suportar el dolor queda clarament en entredit.

Com hem dit, els diversos autors critiquen els mateixos elements i algunes escenes es repeteixen. En un altre passatge on també es critica la rigidesa i els rituals militars que apareixen com a absurdes, Barea explica una formació i desfilada en què els homes, exhausts, no poden resistir més: «Tuvimos dos casos de insolación y cinco desmayos. Lo mismo ocurrió con los demás regimientos» (Barea, 2001: 232).

La tan aclamada arribada a Melilla sota setge de les tropes espanyoles alliberadores que, segons els relats més oficials, tranquil·litzen la ciutat, adquireix en l'obra de Barea una altra dimensió: «En la Melilla sitiada, un barco panzudo volcó estos miles de hombres mareados, borrachos, agotados de cansancio que iban a ser sus liberadores» (Barea, 2001: 112). Es contraposa la imatge dels soldats ebris, marejats i esgotats amb la dels alliberadors de Melilla tan aclamats per la premsa i pels mitjans oficials. Enlloc dels soldats forts i alliberadors arriben

> «Miles de hombres exhaustos. […] Agotados hasta el límite de sus resistencia después de cien kilómetros de marcha a través de Marruecos bajo un sol asfixiante, mal vestidos, mal equipados, peor comidos. Tan pronto como el barco dejó el puerto, comenzaron a marearse y a ensuciar la cubierta del buque. Comenzaron a blasfemar y a hacer lo que les vino en gana, jugar, emborracharse peleándose en su borrachera por las incidencias del juego: cantar y chillar, burlarse de los que vomitaban, reírse del coronel tripudo con cara verdosa y el

uniforme salpicado de comida a medio digerir. El barco era un infierno. (Barea, 2001: 112)

En aquests autors es contraposa la duresa dels cos i la resistència suposada dels soldats amb uns homes que apareixen cansats, marejats, vomitant. En aquest passatge trobem un element nou que contradiu el soldat disciplinat i que controla els instints: quan poden, aquests soldats marejats i exhausts també es deixen endur per les diversions, comencen a beure, a jugar i a barallar-se.

El cos, com hem explicat, és un element fonamental per a la masculinitat militar: ha de resistir, ser dur, no defallir. En aquest relat de la guerra veiem cossos febles, defallits ferits i espatllats físicament: «Noventa kilómetros en tres jornadas. […] Los hombros desollados por el correaje y el sudor, las plantas de los pies abiertas y la cal del camino en las grietas. Hacia mediodía se escupe ya un barro grisáceo» (Sender, 2003: 33). També Prous i Vila relata els coses febles que no poden resistir l'esforç i simplement defalleixen: els homes estan tan cansats i els equips són tan pesats que quan aturen la marxes no es poden mantenir drets i cauen a terra.

Els cos amb ferides i incapaç de resistir acabar també malalt. La malaltia fa estralls en els cossos dels soldats. Salvador Ferrer (1930: 30) ho explica així: «Mi frente calenturienta y el dolor de mis piernas, que estaban alimentando dos eczemas desde varios días antes, me impidieron oír nada. Además suifría una enteritis violenta». La feblesa del cos es mostra en la seva cruesa en els diveros autors: es mostren els homes malalts, amb febre alta i mans que tremoloses, amb el rostre blanc, homes que aparanten ser molt més vells del que són (Sender, 2003: 51):

Com hem remarcat tantes vegades, el cos és un element molt important en la definició de la masculinitat. Com explica Connell (2005), l'*embodiment*, les pràctiques que els homes fan amb el seu cos, són molt importants (per exemple, dur a terme accions arriscades o menjar determinats aliments menys saludables són pràctiques que vénen determinades per la masculinitat). En el model del soldat heroic, l'home no ha de protegir ni cuidar el seu cos, al contrari, l'ha d'entregar a la causa i no preocupar-se de protegir-lo ni tenir-ne cura. Això concorda amb el valor de l'estoïcisme i la capacitat de suportar les penalitats, aquests valors tenen un reflex corporal: el cos ha de resistir, ser dur i aguantar. En el dia a dia dels soldats que expliquen aquests autors, els cossos no aguanten, sinó que estan ferits, marejats, malalts, desmaiats.

Tampoc hi ha en el relat d'aquest soldat cap intenció de suportar penalitats ni d'aguantar-les amb estoïcisme, ben al contrari. Els homes insisteixen a fer tot el possible per millorar les condicions a la campanya i per evitar tot patiment i tota incomoditat. Tampoc mostren cap entusiasme per la lluita, sinó que l'intenten evitar sempre que poden. Una de les maneres habituals que tenen els soldats per defugir la guerra és fer-se els malalts. Prous i Vila (2003: 288) explica que «altres m'han explicat qui sap les martingales per fer-se el malalt i passar-se dies ací fins a dos mesos, el temps suficient per poder tenir un permís». Descriu el cas d'un jove que diu tenir la tènia i cria cucs per així fer-ho veure. Un truc dels més habituals és anar a Melilla o a Tetuan amb les prostitutes i intentar d'aquesta manera agafar la sífilis per ser enviat a l'hospital. Aquesta mena d'idees les expliquen tots els autors: Sender, Prous i Vila, Salvador Ferrer i Barea.

En l'obra de Salvador Ferrer s'explica clarament aquesta cultura dels soldats d'evitar el patiment i la guerra al màxim possible: el protagonista rep un consell d'un amic:

> Ricardo debes aprender a ser soldado. Procura siempre alagartarte. De lo contrario vas a pasar muy malos ratos. Empezaba a saber cual era el valor sobriamente realista de las palabras cuarteleras; alagartarte, es decir, huir de la quema, estarse quieto pegado a la tierra cuando tocas a pasarlas mal. (Ferrer: 1930: 24)

7.3.2 La feblesa de la voluntat

En el marc del model militar hegemònic que hem descrit, la duresa de la ment és gairebé més important que la duresa del el cos. Com hem explicat anteriorment, la duresa i fins i tot la bellesa del cos masculí és el resultat de les qualitats interiors dels homes, especialment d'una voluntat forta.

En algunes ocasions i models, aquesta fortalesa de la voluntat es refereix a la contenció de les emocions, el patiment, el dolor i especialment la por. L'expressió emocional en aquest context es considera una debilitat de la voluntat dels homes, de l'enteresa mental. L'autodomini, sobretot el fet de conservar la serenitat i la sang freda davant del patiment, del perill i de la incertesa, és el que garanteix homes estoics capaços de suportar el patiment i resistir. Aquesta duresa de la voluntat també implica el

control dels baixos instints com el desig sexual o les necessitats del cos (el cansament, la gana, la set). Aquesta característica permet, doncs, una de les capacitats fonamentals del soldat: la capacitat de sacrifici (Mosse, 2000; Aresti, 2001, 2010).

La força de voluntat implica també poder exercir de soldat heroic en el sentit de la inclinació a l'acció sense dubtes. Com hem descrit en el capítol 3, el soldat ha de tenir una voluntat determinada que derivi en una energia cap a l'acció de guerra, decidida, arrogant. És a dir, una determinació i voluntat de lluita absolutes que ratllin, en alguns dels models, la temeritat, i demostrin el que els autors en deien *bravura* o *ímpetu*, una de les qualitats principals de l'heroi. Això ens porta, doncs, a un altre dels valors de la masculinitat militar: el desig i l'entusiasme per la lluita.

Aquesta resistència de la voluntat va aparellada també amb virtuts com la dignitat, l'orgull d'un mateix, la victòria i el fet de no admetre el fracàs o la humiliació de la derrota, especialment en contextos militars. Com hem vist en el capítol 3, aquestes són característiques generals del model masculí del soldat. Per contra, en el model normatiu, la debilitat de la voluntat comporta tota mena de desgràcies: la principal és l'efeminament, però també la degeneració, la debilitat, la neurastènia i histerisme en els homes, la malaltia i, és clar, la pèrdua de la virilitat.

En els relats que presentem en aquest capítol, tots aquests valors de la masculinitat apareixen subvertits. Lluny del soldat voluntariós i desitjós de lluitar, entusiasmat per la batalla i disposat al sacrifici en un exercici d'extrem control de la voluntat, els soldats que presenten aquestes obres són com autòmats, titelles o somnàmbuls mancats de tota determinació, de tota voluntat. Només es deixen endur per les circumstàncies, no tenen cap voluntat sinó que aquesta està absolutament anul·lada.

En la seva obra, Prous i Vila (2003: 58) descriu els soldats com a titelles: «Ens fan moure per un sens fi de falsos ressorts invisibles com una mena de titelles o de marionetes que cauen o s'aguanten segons la voluntat o l'encert dels qui ens maneguen». De la mateixa manera els descriu Sender: els soldats són *peleles*, els homes estan morts de cansament després de caminar quilòmetres i quilòmetres: «Andaremos siempre, y será mejor porque en el momento en que nos detengamos caeremos en tierra como peleles» (Sender, 2003: 34). També els descriu com a autòmats:

> Ochocientos hombres, mudos, sordos, con paso resignado de autómatas. La mochila del de delante limita todos los horizontes. No se sabe dónde se va, quizá no se vaya a ningún sitio o quizá al fin del mundo. Puede que la misión de uno cuando nació fuera andar eternamente. El polvo borra las cejas, pone una máscara gris en todos los rostros de tal modo que no nos conocemos. (Sender, 2003: 33)

No hi ha sentit ni horitzó, literalment. Tampoc personalitat ni individualitat, i molt menys voluntat que dirigeixi l'acció. Quan finalment arriben al campament, explica:

> Cuando, por fin, entramos lo cruzaríamos y seguiríamos andando como sonámbulos si no nos mandaran alto e hicieran cerrar la columna y colgarse bien el fusil —«las culatas atrás!»— para desfilar cantando el himno. También los batallones llegados hoy han entrado cantando el suyo. El jefe de la posición, sentado ante su vaso de cerveza, se indigna siempre por la poca bizarría de las voces. (Sender, 2003: 34)

Així doncs, els homes són somnàmbuls, autòmats, titelles. Això es contraposa intencionadament a la imatge del cap de la posició que comparativament està assegut prenent una cervesa (un luxe a la campanya) i es queixa justament del poc valor i gallardia dels soldats. La realitat dels soldats és que han perdut tota la fortalesa física i moral que ha de caracteritzar el soldat i l'home. En l'àmbit de la literatura més popular, també apareix aquesta imatge del soldat ridiculitzada: en l'obra de Fusimaña *Chumberas y babuchas* es parla, com en moltes altres, del soldats com a ramat quan són transportats en tren. També en una altra novel·la popular, *Uno de tantos*, de Salvador Ferrer, es fa referència als homes que van al tren com a *borregos* (Ferrer, 1930: 25).

Finalment, reforçant aquesta mateixa idea en una imatge més potent es descriuen els soldats com a cadàvers en vida, de les èpiques de la batalla no en queda res i el pitjor és una monotonia i un avorriment absoluts: «Éramos como una reproducción de ellos mismos, y nuestra semejanza era una semejanza de cadáveres verticales movidos por un oscurso mecanismo. […] El enemigo andaba por entre nosotros, calzado de silencio, envuelto en el velo impalpable del fastidio» (Díaz Fernández, 1976: 32).

Com hem indicat a l'inici, també hem analitzat les autores que han escrit relats sobre el Marroc i s'han mostrat contràries a la guerra en alguna mesura. Aquesta postura antimilitarista significa per a alguns qüestionar tot l'ordre de poder social i de l'empresa colonial; per a d'altres, és simplement una posició basada en la commiseració i els dolor pels mals que provoca la guerra. Teresa Escoriaza, autora d'una relat titulat *El dolor de la guerra* (1921), emfasitza en algun moment una imatge similar a la dels soldats que, malgrat ser vius, semblen més aviat morts, com cadàvers dempeus. La seva posició és nacionalista i entén la guerra com a «mal necesario», però malgrat tot exposa algunes imatges que contradiuen aquest ideal del soldat heroic. Es relata l'escena tan i tan repetida, també en la premsa i en molts cròniques de guerra: com els soldats s'acomiaden abans d'anar a la batalla i desfilen alegres i entusiasmats són aclamats per la multitud. L'autora explica aquesta mateixa escena però l'interpreta de forma diferent: «No he podido acabar de presenciarlo. Sus animadas voces, sus risas locas y aquellos sombreros agitados alegremente se me han representado como lo que en realidad son: el saludo de los moribundo» (Escoriaza, 1921: 37). De la mateixa manera veu els homes que estan als blocaus: «Llegando a un blocao, hemos visto alzarse como sombras que abandonan la tumba a los que lo guarnecían» (Escoriaza; 1921: 64). Així doncs, en aquestes escenes els homes apareixen sense cap esperit de lluita ni entusiasme per la batalla, sense voluntat. No hi ha determinació, inclinació a l'acció ni desig de lluita, són titelles. Es contradiu així una de les principals qualitats de la masculinitat, la duresa de la voluntat i la determinació.

En altres situacions també es qüestiona aquesta duresa de la voluntat quan s'expliquen casos dels soldats que s'han tornat bojos a causa del patiment i les privacions sofertes. La voluntat no és capaç de resistir en absolut la mort, les atrocitats, el cansament, la gran opressió de la disciplina militar, la set i la visió dels companys morts i mutilats, la por. La voluntat no ho resisteix. S'expliquen, per exemple, casos d'homes que s'han tornat bojos i han perdut la voluntat a causa dels efectes de la jerarquia militar. Per exemple, un boig dóna ordres contínuament inconnexes sense sentit: «Hay otros dos: uno que está todo el día haciendo la instrucción a lo largo de la enfemería, con la cabeza baja y tan inclinado hacia adelante que apenas puede alcanzar el equilibrio a grandes zancadas». (Sender, 1930: 79)

Però aquesta bogeria no és un accident de la guerra, sinó que n'és la conseqüència per a tots els soldats. Viance, el protagonista d'*Iman*, també embogeix i li

sembla que veu ombres, contra les quals dispara sense parar fins que no l'aturen ja que havia estat disparant contra un cadàver (Sender, 2003: 129).

També en la novel·la de Salvador Ferrer trobem aquests homes que s'han tornat completament bojos a causa de la set i de la humiliació que representa haver de beure la pròpia orina per manca d'aigua: un dels soldats per el senderi i comença a còrrer pels campament sense respectar cap de les jerarquies militars. Els oficials perdonen les irreverències de l'home: la vida és dura, però la «patria lo reclama». Tot i això, el boig exclama:

> Mentira —todos volvimos la cabeza sorprendidos—. Mentira, la patria no reclama esto. Y Paniagua, con los labios llenos de sangre, mostraba en el brazo derecho un mordedura que se había ocasionado para intentar apaciguar la sed — Es mentira, compañeros cobardes, es mentira, la patria no reclama esto, esto, esto… Sacó de su tienda el plato de aluminio, lleno de líquido amarillento — probádlos probádlos todos bebéoslos cada cual que se beba los suyos. Valientes cochinos cobardes. Nadie se atrevía a hablar, Paniagua cayó echando espumarajos por la boca, todos le rodeamos, la sangre mezclada con aquellos orines, era la bandera triste que ondeaba sobre su agonía, panaigua estaba loco. (Salvador Ferrer, 1930: 58)

En altres passatges, més enllà de la crítica, es fan visibles aspectes amagats o poc concordants amb la masculinitat normativa. Es tracta d'una part de les seves experiències que els ha estat negada o s'ha volgut denigrar i que tenen a veure amb el model de masculinitat.

Un d'aquests aspectes està relacionat amb la contenció emocional que s'exigeix als homes. L'expressió emocional es considera una debilitat, i com a tal ha de ser censurada. Els homes no poden expressar amor ni tampoc enyorança, patiment o tristesa, però sobretot està molt censurat el desànim, la pèrdua de l'enteresa. Aquestes obres visibilitzen el patiment dels homes, però no en el sentit clàssic del sacrifici i l'estoïcisme, sinó ben al contrari, en mostren el que significa la debilitat. És una crítica decisiva a una de les característiques principals de la masculinitat. Les relacions d'afecte i amistat amb els companys de lluita i amb la família també apareixen sense les connotacions habituals de lleialtat i sacrifici pels companys en el marc de la camaraderia militar. Són, en canvi, l'expressió de l'afecte personal. L'expressió del

sentiment de por dels homes és finalment el que culmina aquesta debilitat i la crítica al valor principal de la masculinitat heroica: el coratge. Aquests relats, doncs, contradiuen els models imperants de masculinitat militar, però també un dels valors clau de la masculinitat moderna que prescriu per als homes una contenció emocional extrema en l'expressió de sentiment i molt especialment contenció davant la por, els homes han de conservar els nervis (Mosse, 2000, Veure capítol 3 del present treball).

Els autors analitzats descriuen aquestes pràctiques que subverteixen els valors de la contenció emocional. En primer lloc, mostren soldats que ploren i es desmunten emocionalment. Després de la derrota d'Annual la situació dels soldats és terrible, han vist atrocitats o estan ferits o moribunds. Enlloc de resistir amb enteresa, es desmunten emocionalment. Sender relata com un oficial derrotat plora desconsoladament quan un soldat ras el tracta de tu, i queda palès que tota la jerarquia i autoritat militar que posseïa és inservible davant la mort propera: es troba abandonat enmig del camp enemic i té els peus tan destrossats que no pot caminar per fugir: «Lo tutea deliberadamente, con esta fraternidad de la tragedia. Descubre ahora en el oficial la desesperación que apenas lograba contener y que desborda al sentirse tuteado. Suenan unos tiros lejanos y suelta a llorar en silencio» (Sender, 2003: 156).

Salvador Ferrer emfasitza clarament aquest aspecte en la seva obra, retrata primer un soldat que només pensa en el patiment de la seva mare mentre ell és a la guerra i el seu company que plora desconsolat quan el vaixell que el duu a la guerra s'allunya del port:

> Oye, —¿volveremos?— Al oír esta pregunta se me quedó mirando, asustado. Sus ojos temblaron y se le cayó el pan—. ¿Te entristeces? Calló. Al poco rato cogióme la mano y febrilmente, temblándole el aliento, con voz rencorosa, dejó escapar las palabras entre los dientes: ¡Ah sí! Tengo que volver; tengo que volver es forzoso. Aunque tenga que huir. —¿La novia? — Sonrió apenas. —Sí sí; mi novia, mi verdadera novia; mi viejecita. Moriría de pena si no volviera y yo no quiero que muera estando lejos de mí; yo tengo que volver. Se recostó en mi hombro y empezó a llorar (Ferrer, 1930: 20)

En la mateixa escena el protagonista també se sent aclaparat quan el vaixell surt del port. Té la sensació d'haver iniciat un desterrament, com més s'allunya el vaixell de terra més es desespera «por fin, sollozando como lo que era, como un chiquillo sin

experiencias, caí de bruces rompiendo las palabras: —Madre, Madre! » (Ferrer, 1930: 22)

La tensió de la batalla i l'horror vist acaba amb els nervis dels soldats. Els homes que apareixen en aquest relats es desmunten: Barea relata com després d'Annual va a l'escenari dels fets, on han d'enterrar els cadàvers trobats per tot arreu. Les escenes són espantoses, l'olor dels cadàvers es penetrant, no poden dormir, ni menjar. Finalment, el protagonista no pot resistir més, cau desmaiat davant del sergent de guàrdia i se li concedeix un permís. (Barea, 2001: 116)

Quan torna a casa no és capaç de tastar la carn, vomita. Quan per fi es decideix a explicar tot el que ha viscut a la família, perd els nervis i plora desconsolat: «Y me eché a llorar como un niño pequeño, más infeliz y miserable que nunca, por el daño que estaba haciendo, por el dolor que había visto» (Barea, 2001: 143).

La masculinitat continguda es contradiu fins a tal punt que a vegades els homes apareixen com a nens. Prous i Vila relata l'alegria dels soltats quan, després d'una tempesta i d'una batalla, surt l'arc de Sant Martí: «Ha sortit l'arc de Sant Martí i el soldat mostra una alegria infantil: És el mateix, és el mateix que allà. Ací també surt L'arc de Sant Martí […]Si el pare ho veia! Li ho escriuré així que pugui. Estarà content…. I ho diu amb una candidesa extraordinària, pegant-se cops a les cames i ajupint-se per veure'l millor » (Prous i Vila, 2003: 291)

A banda del patiment emocional i el descontrol nerviós, també es mostra en aquestes obres el patiment per la soledat i l'enyor de la família, de nou no per l'estoïcisme que suposa sinó com a mostra de debilitat:

> La soledad del centinela es desabrida, áspera. La reflexión agrava esa soledad. Llanuras pardas, grises. A la de uno se suma la total soledad del campo y del cielo, más ancho y frío en los desiertos. […] Y el cráneo, caldeado, no encuaza la desolación de las lejanías hacia la añoranza, sino que la encierra en un terribles laberinto de imposibles. No se puede huir de sí mismo por la reflexión, porque se va a dar en ese laberinto y es incomparable el suplicio de buscarle salida. La derivación hacia lo político es obligada en los soldados más cultos. Pero, independientemente de esta solución, que viene a agravar la inquietud con

> unos esquemas de conciencia, siente uno delante, detrás, encima, debajo, un vacío asfixiante. (Sender, 2003: 38)

És interessant fer notar com en aquest passatge s'apel·la als ideals polítics d'alguns soldats que entenen la guerra al Marroc com una injustícia per a les classes populars. Però la reflexió va més enllà, cap a una qüestió més íntima: els ideals polítics no són consol per a un buit aclaparador.

L'enyor dels familiars i de la llar és un sentiment recurrent en els soldats. Una altra escena que es repeteix moltes vegades és la de la recepció de les cartes. En les teories més oficialistes, les cartes «infunden brío» i fan herois als soldats (Escoriaza, 1921: 74). Com hem explicat en el capítol 3, la família és un àmbit de reconeixement del soldat, que estima l'home en la mesura que compleix adequadament amb la nació i així amb la masculinitat. En el cas d'aquests soldats, la família apareix d'una manera molt diferent: s'expressa la injustícia de la separació i simplement el patiment i l'enyor dels soldats i també dels familiars. S'explica com esperen amb ànsia les cartes dels familiars que es llegeixen i rellegeixen contínuament.

Prous i Vila també ensenya una escena on els soldats senten l'enyor de les seves famílies:

> Entre un grup de soldats amics que defugen llur monotonia mostrant en íntima amistat els retrats dels parents i éssers volguts. Oh, la meravella del retrat! Per què no dir que tots hi hem pres part en aquesta escena íntima i casolana? Si haguéssiu vist els ulls que feia cadascú en mostrar i en contemplar les imatges amades, hi hauríeu vist brillar una llàgrima como un gota de rosada reflectint la lluïssor d'un estel. A tots corprenia la mateixa emoció del record. I el que no ha pogut ensenyar el retrat de la mare, el de l'amiga o el dels germans, ha mostrat el de la muller o el d'un bell infant evocador de rialles a redís d'una llar jovenança. (Prous i Vila, 2003: 168)

En aquesta escena s'emfasitza, a més, el caràcter domèstic. La relació que s'estableix entre homes en el relats més oficials és la de la camaraderia, que es basa en la lleialtat pel company i el sacrifici per ell si és necessari. En aquests relats, en canvi, no s'emfasitza el sacrifici estoic pels companys sinó l'afecte personal i la solidaritat en

el patiment. Prous i Vila relata una escena en la qual un dels companys no duu cap retrat a sobre:

> Ha revelat una tristesa amarga que no ha pogut dissimular. […] «Pobre soldat amic!» […] Riveiro, que seia al seu costat, se l'ha mirat amb els seus ulls plorosos de sempre i li ha ofert un dels retrats dels quatre o cinc que ell tenia. Sembla que el d'una seva germaneta de deu anys —repetit per tal que no estigués sense cap retrat. […] No cal dir que aquest gest sentimental d'en Riveiro ha estat ben poc comprès i reeixit: tota la tenda en pas ha esclatat a riure. (Prous i Vila, 2003: 168).

En aquests relats no hi ha dones que admirin els homes per ser herois, hi ha homes que enyoren les famílies i pateixen per elles. Tampoc hi ha companys en actes sacrificats d'extrema camaraderia, sinó afecte entre homes en una situació de patiment. Les escenes domèstiques entre homes expliciten aquest afecte personal i no pas una lleialtat sacrificada en escenes de combat.

Aquesta visibilització de l'expressió emocional acaba finalment amb el qüestionament d'un dels elements bàsics de la masculinitat militar: el valor. La por abans de la batalla es fa evident en aquesta escena que explica Salvador Ferrer: els dos amics protagonistes parlen abans de la batalla, un li diu a l'altre « —No seas así; es preciso demostrar nuestra entereza, esta noche» es fa evident que tenen molta por de morir i pensen només en les seves mares, finalment per consolar-se « Nos abrazamos fuertemente » (Ferrer, 1930: 83)

En aquests obres s'expressa la por i també es contraposen els sentiments reals dels homes, la por a morir, la necessitat d'acomiadar-se dels amics i el pensament cap a les famílies amb el model que es demana als homes, l'enteresa amb què s'apel·la contínuament als homes. En aquestes circumstàncies ni els protagonistes ni potser cap home són capaços de complir amb aquestes demandes de la masculinitat. La por és constant en el relat de Sender. Quan torna després del desastre d'Annual a l'escenari dels fets, escriu: «Viance se siente momentáneamente aterrado por el recuerdo de Annual. Huir, huir. Pero se huye con orden sin la fiebre desmoralitzadora». (Sender, 2003: 284).

Salvador Ferrer (1930: 148) ho deixa clar: «Soldaditos de España con el miedo blasonando el corazón y la aventura apenas desflorada en los labios». De nou les aparences de la masculinitat oficial no són més que una falsedat: «En la guerra no hay disciplina; si alguien dice los contrario sufre una equivocación palmaria. En la guerra solamente existe miedo insuperable a la muerte o miedo, en tono menor a la superioridad» (Ferrer, 1930: 49). En aquest fragment és explícita la crítica als valors militars com una falsedat. L'apel·lació a la disciplina dels soldats és el resultat, en els relats més oficials, de la masculinitat correcta dels homes, el valor, l'estoïcisme. En aquest fragment s'explica el veritable motiu: simplement la por, la debilitat dels homes.

En una altra obra de Sender, *Una hoguera en la noche*, es presenta també un personatge antiheroi totalment atemorit i dominat pels nervis i les passions, que té por que les tropes indígenes que estan a les seves ordres es rebel·lin contra ell. La contradicció entre el que es vol aparentar i la realitat és evident: davant d'un atac dels rifenys, ell contesta: «Esos mokandis —se dijo— al parecer quieren ver cuál es el temple del nuevo jefe del blocao y añadió con sorna: pues si quieren se van a enterar. Pero si hubiera podido mirarse en un espejo habría visto su cara pálida como la cera» (Sender, 1980: 46). El tinent sap que ha de simular tranquil·litat però el cos el delata: està pàl·lid de por. Aquesta contradicció entre les demanda de serenitat que es fa als homes i la realitat dels seus sentiments: tenen una por aclaparadora es fa evident constament en aquests relats

També en el relat d'Escoriaza es mostra subtilment aquesta por. L'autora es mostra adherida als valors de la masculinitat militar, com hem explicat, però en alguns aspectes mostra aquesta altra vessant. Com a afirma Marín (2013), la seva posició com a dona fa que posi atenció a aspectes que no acostumen a aparèixer a les cròniques bèl·liques, que tingui permís per fer-ho i a mostrar-se'n sensible:

> La guerra es una cosa muy seria y no lo es sólo para él, tan consciente de su responsabilidad. Lo es para todos sin excepción ninguna! También para los que bromean ante el peligro! Rien las bocas, sí; pero en los ojos hay una lucecita febril, indicadora de algo que no es muy divertido. (Escoriaza, 1921: 58)

7.3.3 Anhel sexual

Una altra de les característiques de la masculinitat heroica que se subverteix està relacionada en part amb el cos i en part amb la ment. En el marc de la contenció que es demana als soldats, hi ha la contenció de les passions i de les debilitats, entre les quals la de l'impuls sexual. Com hem vist en capítols anteriors, el bon soldat és també «oficialment» contingut a nivell sexual. La contenció del desig és un element clar de la nova masculinitat moderna (Mosse, 2000; Aresti, 2001, 2010), que proclama l'amor monògam i també dels models de masculinitat militar dominats per l'ideari del domini de la voluntat sobre el cos que evoluciona cap a la idea del monjo guerrer cast i sacrificat, especialment en el bàndol franquista (Vincent, 1999, 2006; Di Febo, 1989). Malgrat que, per exemple, la prostitució és un element tolerat i les violacions a dones marroquines es produeixen (Balfour, 2001, Veure capítol 3), en els relats més oficials es vol simular la contenció i moralitat dels soldats, i per això els aspectes sexuals són invisibilitzas.

L'apel·lació a la sexualitat apareix de diverses maneres. La primera és la simple manifestació i visibilització del desig sexual: veiem com els soldats visiten sovint els prostíbuls o fins i tot les prostitutes els acompanyen en la campanya. En els relats de Díaz Fernández el desig sexual dels homes s'expressa clarament en aquesta metàfora: «Algunas noches la luna veía a tenderse a los pies de los centinelas, y daban ganas de violarla por lo que tenía de tentación y de recuerdo» (Díaz Fernández, 1976: 98). En una altra escena es descriu clarament aquest desig sexual dels soldats:

> Quan arriba una dona la campament l'efecte és immediat:
>
> Todo el campamento se estremeció. Cada hombre era un nervio cargado de escalofríos voluptuosos. Los soldados salían a la puerta de los barracones, se subían a los muros de la explanada, corrían de un lado a otro, atropellándose para verla. Ella iba sembrando el escándalo de su juventud entre aquella chusma hambrienta, desorbitada y torva, que sentia al unísono el bárbaro acezar de la lujuria. […] Yo vi aquel día a muchos compañeros míos aspirar fuerte el vapor de la viajera y tenderse después en la paja de la tienda, a solas con aquella fragancia, mareados deliciosamente por ella como por una droga. (Díaz Fernández, 1976: 103).

Cal emfasitzar en aquests passatges no només el desig sexual dels soldats que en altres relats oficials i heroics no apareix, sinó també el fet que els homes d'aquest relats es troben dominats pels nervis i per les baixes passions. La carn i la luxúria poden més que l'esperit i la ment, fet que contradiu un altre dels aspectes centrals de la masculinitat. Els homes apareixen, a més, dominats per una dona que només amb el seu pas en condiciona el comportament. Incapaços de controlar els seus impulsos, es comporten com bojos i de forma ridícula només per la seva presència. A continuació s'explica com un tinent coronel «mientras los oficiales discutían de táctica y estrategia, ilustraba los mapas del Estado Mayor con dibujos obscenos» (Díaz Fernández, 1976: 103)

Davant d'aquest anhel i desig incontrolable dels soldats només n'hi ha un que se'n salva en el text de Díaz Fernández: «Sólo la saludable juventud de Pedro Nuñez se salvaba allí. Yo iba a curarme en sus anécdotas estudiantiles, en sus nostalgias de gimnasio y alpinismo, como un enfermo urbano que sale al aire de la Sierra» (Díaz Fernández, 1976: 34). Així doncs, en aquest relats es concep el desig sexual com una mena de malaltia que s'ha de curar. La contenció sexual és un fet saludable, semblant a anar a prendre l'aire fresc de la muntanya, i el desig sexual, una malaltia pròpia de la decadència urbana. Aquestes apel·lacions fan referència a un debat que s'està produint en aquests anys en relació amb la sexualitat masculina: el concepte de sexualitat evoluciona des de perspectives més catòliques que consideren el sexe sempre un pecat, cap al concepte dels nous metges i moralistes que consideren natural el desig sexual sempre que sigui ben controlat. El perill de no controlar la sexualitat és perdre la virilitat, i tenir relacions sexuals amb prostitutes també n'és una (Aresti, 2002). En el nostre cas, apareix clarament aquest concepte de sexualitat com a patologia, ja que sovint se'ns mostren homes que no controlen el desig sexual i això suposa l'absurd, el ridícul o la mort. De nou es visibilitza un comportament masculí molt poc normatiu: els homes es deixen endur pels desitjos del cos que no poden controlar.

La referència a les prostitutes que acompanyen els soldats és constant i apareix en totes les obres. L'estricta moral militar i la contenció sexual són contínuament desmentides per aquestes obres que expliquen com els soldats juguen contínuament, malgrat que és una pràctica prohibida explícitament, beuen fins a acabar ebris a les cantines i visiten tan sovint com poden els prostíbuls. Sender (2003: 82) diu: «Más abajo está el prostíbulo con tres chicas, una de ellas mora. Si en las repúblicas bien

organizadas —según el concepto tradicional— estos establecimientos no deben faltar, más necesarios son aún en los campamentos». Prous i Vila descriu el que es pot trobar a Melilla:

> Hi ha prostíbuls i cases barates on durant el desastre la majoria dels oficials de la Plaça hi feien *juergas* i dormides permanents amb les pupil·les. Ara és un viver de soldats que no paren de vagar-hi dia i nit a corrua feta: aquesta mena d'establiments són els que van més en voga. (Prous i Vila, 2003: 51)

Els prostíbuls estan perfectament instal·lats i tant a les ciutats com als campaments hi ha torns, ordre i una jerarquia de preus. El propi autor com a persona culte es distancia, però, d'aquestes pràctiques.

La subversió i la contradicció amb el model de moralitat oficial queda clara en l'anècdota que explica Prous i Vila. Des de les autoritats s'intenten evitar aquestes pràctiques:

> S'ha desplegat des de fa uns dies una campanya contra la immoralitat i la pornografia. Hi ha una ordre rigorosa que cap soldat no porti damunt llibres ni revistes d'aquesta mena. […] És una mena de manifest amb el qual ens han volgut obsequiar una vegada més les dames benèfiques i patrioteres, que volen vetllar, segons elles, per la cultura i la moral del soldat. El manifesta al peu del qual hi ha un sens fi de signatures de dames i personalitat-distingides, segons diuen- és en sí ridícul i xavacà. Demana no gens menys que el soldat no ha de perdre la seva virilitat llegint llibres pornogràfics i contemplant estampes immorals, per tal com ha de conservar la força i la salut per a la pàtria i que totes aquestes lectures enterboleixen la ment del soldat, i que de la sensualitat i el pensament només en pervé la masturbació i la idiotesa, la qual cosa pot arribar a fer d'ells —nosaltres tots— uns perfectes titelles inútils. (Prous i Vila, 2003: 246)

Veiem com es considera que el desig sexual és un element que debilita els homes i que si és incontrolat és fins i tot malaltís. L'autor, de nou, se'n distancia: «Que jo confesso, no m'he sentit mai temptat de delectar-m'hi, si bé n'he vist en mans d'altres» (Prous i Vila, 2003: 246). Seguidament explica que l'ordre penjada en cada tenda i publicada a *El Telegrama del Rif* no té absolutament cap efecte. Els soldats

segueixen llegint pornografia i si els superiors enxampen alguna publicació prohibida se la queden per ells. El manifest apareix ple de dibuixos pornogràfics al cap de poc temps:

> Els dibuixants anònims que brollen espontàniament de pertot han fet, en els blancs que deixa lliures la lletra impresa, una mà de dibuixos, no simplement al·lusius, sinó extremadament significatius —com aquells que empastifen les parets de manta comuna pública—, segurament inspirats per les làmines fulminants de les publicacions suara prohibides, les quals, gràcies als advertiments de la croada contra la pornografia, diuen que han pujat de preu (Prous i Vila, 2003: 249).

Una suposada moralitat en campanya oficialment exigida és completament fictícia. Això desmenteix la prescrita contenció masculina.

7.3.4 La mort humiliant

De la mateixa manera que el cos no és robust ni la voluntat és dura i resistent, capaç de contenir les emocions i suportar les penalitats, la mort no és gloriosa, sinó humiliant. La culminació d'aquesta resposta als models de masculinitat heroica és la descripció de la sordidesa que suposa la mort dels homes. La descripció de la mort dels homes d'aquestes cròniques queda molt lluny de les imatges que relaten la mort dels soldats amb la retòrica elevada i edulcorant del sacrifici pels companys, per la pàtria. Els soldats que presenten aquests autors són soldats que moren absurdament, de forma humiliant i sòrdida. El soldat heroic és home perquè és resistent, contingut, dur i sacrificat en cos i ment i, fins i tot, ho és davant la mort, que és el que el fa home: la mort gloriosa és la culminació de la masculinitat, la culminació d'aquests valors de resistència, la màxima prova que no és dèbil, és la voluntat de sacrifici i la capacitat de morir amb enteresa. Finalment, una altra de les característiques que hem vist en els model del soldat heroic és el fet que la pròpia mort apareix com un desig, fins i tot com un anhel dels homes que busquen aquest sacrifici. Hem vist en el capítol 3 que la mort s'arriba a considerar un mèrit, i el fet de conservar la vida i no oferir-la a la nació és un egoisme. Voler conservar la vida significa el domini dels instints animals, carnals i egoistes per sobre dels espirituals, elevats i civilitzats. En canvi en els relats que ens ofereixen aquests homes, les morts glorioses es demostren també com una falsedat.

Se'ns refereix per exemple, en paraules de Prous i Vila, la mort d'un soldat que ha fet cas d'una ordre absurda que apel·lava al valor masculí:

> Un dels soldats que ho ha fet ha estat destrossat per una granada de canó: l'ha agafat pel ventre i l'ha partit pel mig enfonsant-lo dintre el terra; l'explosió l'ha deixat completament desfet. Ha estat casual, però ha estat així; ha mort a l'acte i ha restat amb els ulls oberts com si amb la impressió no li hagués donat temps de tancar-los; ha quedat amb aquesta mena d'ulls oberts, envidriats de tots els morts que moren per sorpresa… (Prous i Vila, 2003: 59).

La mort no és un desig, és una sorpresa que et deixa enfonsat a terra i partit per la meitat.

Un altre dels aspectes que visibilitzen aquests autors són els cadàvers destrossats i mutilats. En els relats més heroics es presenta l'instant abans de morir quan es fan apel·lacions a la pàtria però no l'instant posterior on només hi ha una cadàver. Tampoc veiem mai com han quedat els cossos morts després de l'atac. Prous i Vila (1930: 229) explica la situació dels cadàvers quan arriben a Monte Arruit:

> Hi ha una llarguíssima fossa que amida 200 metres per tres d'amplada en la qual, com que només ha estat tapada amb pedres, els morts estan mal enterrats, ací surt un peu, allà un cap i més ençà una mà dels que hi ha a sota tot esquelètic, mutilat, […] tot de morts de desferres humanes que des d'ara ja compten amb el nom de màrtirs, sota l'epígraf de Cementiri Nacional.

L'autor explica també com troben els cadàvers d'homes que, buscant aigua desesperadament, van morir amarrats a terra, intentant llepar la sorra que era una mica fresca. La màxima expressió d'aquesta decadència de la masculinitat militar es troba en la decadència absoluta del cos: els cadàvers apareixen totalment desfigurats i mutilats, no hi ha cap tipus de duresa ni de dignitat en els homes que fan la guerres.

En altres escenes s'explica com els soldats han estat humiliats directament en la seva virilitat: els han tallat els genitals un cop morts o han estat violats pels rifenys. Prous i Vila descriu (2003: 106) els cadàvers que es troben en un camp:

> Alguns conserven encara bocins de llur guerrera o camisa estripades, de mig cos en avall no duen res. Tenen els caps aixafats, aplanats dins la terra, esmicolats,

> [...] altres apareixen amb els braços trencats, les cames esmicolades. Ens adonem, però, que a tots els han estat tallades o arrencades les parts. Això ho revela el fet que tots ells estiguin nuets, els que no ho estan del tot, de mig cos en avall. Àdhuc es coneix el senyal d'haver-les-hi tallades ben arran del baix ventres. No més detalls. Diuen que això ho feren les mores en venjança de certs abusos que ells no haurien comès, però que sempre recauen damunt els innocents….

En una altra ocasió, Salvador Ferrer també explica el cas d'un soldat presoner dels rifenys que va ser violat per ells:

> Me despojaron de mis vestimentas; me ataron; me cruzaron la piel a correazos; después me hicieron arrodillar, con la cabeza en el suelo; me levantaron las nalgas. Siempre que los demás hablen conmigo estará retratada en sus pupilas esta escena indignante de mi vida; pero no tengo valor para pegarme un tiro. (Ferrer, 1930: 215)

En el capítol anterior hem descrit com aquestes imatges de cossos mutilats o d'homes que apareixen amb els genitals tallats són interpretades com una pèrdua de valors masculins, dels homes en concret però també de tota la nació. La causa d'aquestes morts i mutilacions no és una guerra d'ocupació ni la resistència rifenya, sinó la pèrdua de virtuts de la masculinitat de tota la nació que ha produït aquesta humiliació dels homes, que és una humiliació de la nació. De forma molt diferent, en aquests autors aquestes escenes es relaten per mostrar el contrari: l'absurditat de la guerra, la seva injustícia i les conseqüències que provoca. Cal remarcar, però, que en aquests relats no hi ha cap lament per la masculinitat dels homes. En cap dels autors s'explica que aquestes mutilacions dels genitals o violacions siguin negatives perquè suposen una emasculació dels homes i una pèrdua de virilitat, sinó que el que estan reivindicant és que la virilitat no va lligada als valors militars de guerra i duresa. Segons ells, la masculinitat no ha de ser guerra, patiment i mort. Sobretot denuncien la injustícia de la guerra mostrant-ne les conseqüències. Amb aquestes escenes es vol ridiculitzar el model del soldat heroic i no pas lamentar la pèrdua de virilitat dels homes víctimes d'aquetes morts i mutilacions.

En l'escena següent es veu com no hi ha cap respecte ni glorificació cap als morts. La guerra i la mort no té cap èpica ni contribueix a la dignitat dels homes, no és

cap acte de glòria, duresa i sacrifici, és ridícula, tràgica i humiliant, els cadàvers no són tractats amb honors. Explica el cas del capellà que està resant al costat d'uns cadàvers: de sobte d'entre els morts s'aixeca un home que es queixa que no el deixen dormir: estava ebri i s'havia quedat adormit al costat dels cadàvers (Sender, 2003: 56).

Teresa Escoriaza, que no té una posició tan obertament anticolonial ni antinacionalista però sí que detesta la guerra, també es dol d'aquest poc respecte amb què apareixen tractats els cadàvers. Descriu com són transportats en camions:

> ¡Visión espantosa! Bajo la lona se dibujaban una serie de bultos informes, que decía bien lo que era una mano exagüe colgando sobre el borde. ¿Muertos? Sí, un montón de muertos, apilados sin orden y sujetos con cuerdas. Como sacos…! Sujetos y apilados comos sacos! (Escoriaza, 1921: 123)

Significativament, aquest passatge és el final de l'obra.

Comprovem que la guerra no produeix la força ni la duresa en els homes. Ni tampoc la glòria d'una mort feta amb sacrifici i producte de l'enteresa de la voluntat, sinó que la guerra fa dèbil el cos i la voluntat dels homes fins al punt d'una mort humiliant, que els agafa per sorpresa. El fet de fer visibles els cossos destrossats i les morts ridícules fa evident la vulnerabilitat absoluta dels homes. Els homes són dèbils moralment i físicament. Això, però, en la interpretació dels autors no és producte de la falta de virilitat, ni produeix emasculació, sinó de la injustícia de la guerra.

7.3.5 La deshumanització dels homes

Aquest qüestionament del model heroic és totalment evident quan els diversos autors expliquen que la guerra no els converteix de nens en homes, sinó en bèsties, i els deshumanitza. La guerra no fa dur el cos i la voluntat sinó que destrueix i devasta els homes. Tota la contenció, el sacrifici, la determinació i el valor, el que té com a resultat no són homes veritablement masculins, sinó persones devastades, deshumanitzades, que en alguns casos arriben al suïcidi.

En primer lloc, es produeix una brutalització dels homes que es converteixen en bàrbars, cruels i brutals. En segon lloc, la deshumanització en el sentit que són homes sense cap ideal, en una situació vital que no té cap sentit per ells. Apareixen com a homes perduts, acabats, i bojos.

> Aquí no se pué decir de un hombre que está chalo, porque lo estamos todos. Donde hay que vernos es en nuestra tierra; allí cada cual está a su ser. ¿Desenterrarías tú un cadáver en tu tierrra así sin más ni más? Ni tú ni nadie, porque esto es lo más sagrao. Pues aquí ya han saco por cuarta vez de la tierra a un pobre moro, y si haces la descubierta esta madrugá lo verás a un lado de la carretera hecho unos zorros. ¿Quién lo ha desenterrao? Dirán que los chacales. ¡Mierda, digo yo! Y no quiero hablar más, vaya, casi todos los soldados lo han visto, en efecto, y sueltan a reír. Lo que no sabe este vaina es que los caminos de los convoyes le pasan por encima, porque lo ponen atravesao en la carretera y no tinene más remedio si no quieren perder tiempo. (Sender, 2003: 64)

Maten presoners sense necessitats, tots ho saben, i així ho explica Sender. Una idea similar l'expressa Barea: els homes en la lluita són com animals:

> En la guerra los hombres se salvan por el hecho de que son incapaces de pensar. En la lucha, el hombre retrocede a sus orígenes y se convierte en animal de rebaño sin más instinto que la autopreservacion. Músculos que nadie usó por siglos resucitan. […] Pero ¿pensar? No. No se piensa. […] El cerebro se os llena de un deseo de beber, de un deseo de dormir. En la oscuridad, sed y sueño cabalgan sobre el cuello de cien soldados en marcha, en cien cerebros vacíos. (Barea, 2001: 106).

També Carmen de Burgos, en el seu al·legat contra la guerra i especialment contra la guerra al Marroc, titulat «¡Guerra a la Guerra!», critica que la guerra fa els homes inhumans: després d'explicar que ha vist l'horror de la guerra, la mort, i les ferides, diu:

> Pero más que todo esto, me ha horrorizado la crueldad que la guerra despierta, cómo remueve el fango en nuestras almas, cómo nos habitúa con el sufrir ajeno hasta casi la indiferencia… y sobre todo ¡cómo penetra el odio en los corazones!!, sí; con la barbarie de la guerra surgen los atavismos bestiales borrados en nuestra selección. El enemigo no es ya nuestro hemano. Sentimos deseo de matar. ¡Qué horror! (Burgos, 1913: 5).

En la major part dels casos el que s'explica, però, és sobretot la deshumanització i devastació dels homes. Viance, protagonista d'*Imán*, no reacciona quan després

d'haver sobreviscut a Annual és condemnat de nou a continuar amb el servei dos anys més. És arrestat per haver-se enfrontat al metge que el declarava apte per al servei quan en realitat estava ferit: «—¿Qué has hecho? Te van a formar expediente, y eso puede perder a un hombre para siempre. —¡Bah suboficial, yo me he perdido ya! —y ríe su risa inexpresiva hace al suboficial retirar su mirada de Viance, aturdido» (Sender, 2003: 247). És un home perdut i tan aniquilat que fa por mirar-lo. El metge s'impressiona quan veu aquesta indiferència. En una altra ocasió explica així les conseqüències de la guerra per a ell: per ell entrar en campanya va ser la primera mort, quan va entrar a files va morir el jove animat i confiat, mai més tornarà a ser la persona que era abans «y en lugar de volver a ser el de antes se queda vacío e inánime ante la llanura, poblada de cadáveres » (Sender, 2003: 161)

Aquestes obres ens mostren, doncs, homes sense personalitat ni sentit de l'existència. En diverses ocasions es descriu la mirada de Viance com de «locura e idotez», té una «extraña risa sin objeto» (Sender, 2003: 76). Finalment, ho explica Viance directament: «¿Por qué han ido aniquilándolo moralmente, negándole siempre la facultad de pensar, de opinar, reduciéndole a una cosa que hay que inventariar en cada revista y tener siempre al alcance del pie?» (Sender, 2003: 119).

Aquesta deshumanització afecta directament la seva virilitat. Perden allò que els feia homes. Quan Viance torna al poble, aquest ha desaparegut sota una presa i no hi ha feina, no té futur. Quan arriba, un grup d'obrers joves es riuen d'ell i de la seva indumentària, que el fa semblar femení:

> ¡Viva el ejército! Y otro, atiplanando la voz. Rectifica: —¡El ejército, no la melicia!! La melicia, la señora melicia! Viance se yergue: —¿Quién ha sido el hijo de…? Uno avanza, —¡Yo! ¿Qué pasa? Tiene un gran éxito. Todos estan pendientes de la reacción de Viance. En cuanto lo ven dudar, lo clasifican con fallo inapelabe. Viance quiere protestar; pero su voz apenas sale de la gargantan, y es lo primero que denuncia su mezquindad física, su inferioridad. Al lado de esos mozalbetes es un viejo enfermo, inútil. ¿Para qué?, piensa. Todo es tan lejano e indiferente que sería una estupidez liarse a golpes. ¿Para qué? Duda, vacila aún. Alguién dice tropemente: —¡No llores hombre! Vamos a tomar una copa! (Sender, 2003: 302)

El protagonista vol aparentar una reacció de virilitat convencional que és totalment impossible en la seva situació. Ha quedat devastat, perdut. En la postguerra, els valors de la masculinitat i, per tant, de la nació, tan exaltats en campanya, queden en entredit. En nombrosos contextos de postguerra s'ha estudiat com els homes ferits i vençuts no representen la masculinitat volguda, fet pel qual suposen un problema un cop tornen a la vida civil, no encaixen amb el relat patriòtic de la guerra; això ocorre amb els mutilats i ferits però també amb aquells que pateixen seqüel·les psicològiques (Branche, 2007; Lerner, 2000; Winter J., 2000; Roudebush, 2000). En aquesta escena veiem com els joves no reconeixen l'esforç fet pel soldat; per tant, també és un engany l'admiració que suposadament sent la nació pel soldat. Els joves humilien al soldat veterà

També en l'obra de Ferrer ens explica com la guerra deixa els homes devastats i vençuts: «Marruecos nos ha robado la juventud y la alegría. Yo ya no podré estar alegre jamás. Cuando los embates de la vida me hagan atravesar momentos graves sentiré la desilusión de estas estancias de hoy y seré un hombre vencido» (Ferrer, 1930: 214).

La guerra i tots els valors que implica per a la masculinitat (duresa, resistència, voluntat, coratge i determinació) en realitat no afirmen i construeixen la masculinitat, sinó el contrari, debilita els homes, els deshumanitza. Dos joves van a la guerra en el relat de Fusimaña (1934: 17):

> —Oye Juan no te crees que somos muy poquita cosa? Y tan poca cosa, Ramón. No somos más que un número. Es que yo creo que tenemos menos estatura. —Claro, como que hace unos días que nuestra misión es achicarnos. —No te sobra pantalón a tí? —No; me sobra gorro y me bailan los pies dentro de los zapatos. —A ver si combinamos para no parecer tanto payasos.

La guerra, lluny de convertir-los en homes, fa tot el contrari: els converteix en bèsties i els fa petits, són poca cosa, fins i tot els vestits els van grans.

Finalment, aquest procés acaba en alguns casos amb el suïcidi, que s'insinua o s'explica obertament:

> Viance prende una mirada de perro en las tres bombillas que lucen envueltas en gas azul. Se siente suspendido en el aire, como un ahorcado. La cuerda es el

> secreto que guarda en lo hondo de los ojos. Un secreto que lo eleva por encima de los demás; pero lo eleva —¡ay! — por la garganta. (Sender, 2003: 303)

Molts creuen que més valdria suïcidar-se i morir ràpidament. La descripció de Sender en aquest sentit és explícita:

> Viendo este silencio, estos pasos falsamente enérgicos con los cuales el oficial demuestra al capitán, al comandante, su espíritu militar, esa alineación correcta, se piensa que todo este ceremonial entre piojos miseria, hambre, harapos, es una pasada broma de locos. Nadie se engaña en el fondo. No hay uno solo que crea en la necesidad de nada de esto. Todos saben, además, lo que aguarda fuera. Dan ganas de gritar: «¡Es más cómodo para todos romper filas y pegarnos un tiro!». (Sender, 2003: 95)

Ferrer (1930: 23) també explica aquesta sensació de devastació:

> Durante mi estancia en tierras de moros sufrí muchas veces una vaga sensación de muerte. Es algo desconcertante. Entran ganas de tumbaros en el sitio donde mayor peligo existe, poniéndoos frente al enemigo invisible y desear que un balazo elimine por unas horas rompiendo el hilo tenue que une vuestra razón con los sentidos. En estos momentos es imposible coordinar una sola idea. Falla el aliento.

En aquesta mateixa obra explica com el soldat company del protagonista finalment s'ha suïcidat i el protagonista exclama: «¡Qué penoso continuar, ahora las caminatas por aquellas carreteras! Que hagan lo que quieran. Si no volvemos nunca, bien está. Si esto no acaba nunca que no acabe. Las balas no nos matan. Matémonos nosotros mismos, si nos cansamos demasiado» (Ferrer, 1930: 193). A aquest amic que s'ha suïcidat està dedicada tota l'obra *Uno de tantos*. En aquests relats, comprovem, doncs, que totes aquestes qualitats de la masculinitat tan exaltades en els relats oficials no porten a la virilitat, no converteixen els nois en veritables homes ben al contrari porten a la deshumanització, a la pèrdua del sentit de l'existència i al suïcidi.

7.4 CRÍTICA AL COLONIAISME A TRAVÉS DE LA MASCULINITAT

7.4.1 L'heroi ha mort

Els autors analitzats plantegen una crítica al projecte de colonització i nacional molt clara. Com hem dit, altres postures critiquen la manera com s'està duent a terme aquest projecte colonial, però el consideren necessari com a projecte nacional. Els autors analitzats, en canvi, creuen que és una acció sense sentit. Precisament hem comprovat com aquesta crítica s'expressa d'una manera concreta: desmuntant el model de masculinitat que sustenta aquesta empresa. Els homes que la duen a terme no són resisent, valents i heroics, ni tenen un cos dur i una voluntat de ferro, al contrari es cansen, es maregen, són dèbils moralment, tampoc no tenen orgull ni dignitat, ni són tot energia, determinació i voluntat. La realitat de la campanya no és la que explica la premsa. En realitat els soldats són com titelles, cadàvers o somnàmbuls. Aquest model masculí subversiu alimenta i és alimentat per una crítica de fons al patriotisme que implica l'empesa colonial. Els relats estudiats posaran especial atenció a crítica la figura del soldat heroic exaltat a la premsa tantes vegades, mostrarn com és una falsedat. Això significa criticar, al mateix temps, la idea de pàtria de projecte colonial i el model d'home que l'ha de dur a terme. Sense aquest model d'home, l'empresa nacional i colonial és impossible, i es demostra absurda i ridícula.

Com hem explicat en el capítol 3, el que dóna sentit a les qualitats masculines és la nació, el sacrifici per a pàtria. En el relat dels autors que hem estudiat, hem vist que l'home que hi ha darrere de la figura de l'heroi no és dur i resistent, sinó que en realitat és dèbil. Ara veurem com la idea de pàtria que hauria de sostenir aquest model d'home també és una falsedat i davant de la realitat de la mort i el patiment es revela absurda i ridícula. Així ho mostren algunes escenes que ridiculitzen aquest sentit nacional, que és un component tan important de la masculinitat.

> Adelante, Sargento Emérico; encárguese de la patrulla. Tenía un ojo desprendido lo arrancó con fuerza porque le molestaba el colgajo. Un chorro de sangre. Como fuente roja de vergüenza le tiñó el rostro. Antes de caer de bruces prorrumpió, bélicamente, ingenuamente: ¡Viva España! ¡No dejéis las bajas en el campo! ¡Procurad ser hombres! Tambaleó a los pocos minutos; ofreció buen blanco, y un paco le levantó la tapa de los sesos. Dio tres volteretas estrañas y

> cayó en una postura rarísima, como si se le hubieran desmenuzado los huesos. (Ferrer, 1930: 126)

Així ho explica l'estudiant Salvador Ferrer. La mort d'aquest home posa la sentència a una masculinitat absurda i impossible d'acomplir per part dels homes. La mort ridícula del sergent desautoritza les seves paraules, l'apel·lació a la pàtria i al mateix temps a la masculinitat «procurad ser hombres» és ridícula davant les ferides, aquestes apel·lacions queden desautoritzades per la mort, per una mort ridícula, després ha caigut en una postura estranya fent tres tombarelles.

La mort, és a dir, la debilitat màxima de l'home, talla en sec l'inici d'un discurs patriòtic i colonial: en una discussió amb un caporal en el context d'una batalla, el protagonista d'*Imán*, Viance, explica que els rifenys tenen raó i el que haurien de fer els espanyols és posar-se de part d'Abd-el-Krim i ajudar-lo a entrar a Melilla:

> Viance añadió: —¡Cabo, somos fuertes y tenemos buenas armas! ¿Por qué nos han de poder esos piojosos? ¡Yo sí que lo sé! Porque ellos tienen razón y esos pesa mucho. ¡Si nos pusiéramos todos de parte de ellos y fuéramos a Melilla! — Estás loco. Yo no puedo tolerar que un solda…. Sin gritos, sin aspavientos. Se desplomó y allí quedó cara a las estrellas con los ojos abiertos. (Sender, 2003: 213)

En aquesta escena la mort de l'home soldat es produeix quan aquest està iniciant uns discurs patriòtic, la mort l'impedeix continuar-lo i així el desautoritza: d'aquetsa manera mor l'home-heroi i, al mateix temps, el sentit nacional de la guerra i la colonització es revela com a absurd i ridícul. La masculinitat heroica que defensa la nació per damunt de la pròpia vida queda desautoritzada en aquetsa mena d'escenes. L'empresa colonial, com a empresa d'afrimació nacional també es revel·la com a ideal ridícul en aquetes escenes. Seguir aquest ideal i complir amb la masculinitat que implica porta a la mort, però no a la mort heroica sinó a la mort sòrdida i ridícula.

Hem vist anteriorment el cas d'un home que s'ha tornat boig per la set i les penalitats. En aquesta escena es descriu com amb la seva sang i la seva orina s'ha dibuixat la bandera espanyola.

> —Es mentira compañeros cobardes, es mentira la patira no reclama esto esto esto… sacó de su tienda el plato de aluminio, lleno de líquido amarillento —

> probádlos probádlos todos bebeoslos cada cual que se beba los suyos. Valientes cochinos cobardes. Nadie se atrevía a hablar, Paniagua cayó echando espumarajos por la boca, todos le rodeamos, la sangre mezclada con aquellos orines, era la bandera triste que ondeaba sobre su agonía, Panaigua estaba loco. (Ferrer, 1930: 58)

El qüestionament del valor nacional és clar en aquesta escena en què la bandera és feta de sang i d'orina. Res més allunyat de les proclames d'amor a Espanya abans de la mort heroica. Res més allunyat dels grans sacrificis fets per amor a la pàtria dels relats que hem vist en capítols anteriors. En aquesta escena la pàtria es forma precisament amb la sang dels homes, però no en el sentit heroic sinó en el més prosaic i ridícul: barrejada amb orins. La idea de pàtria és injusta, ridícula i absurda. En aquestes escenes es qüestiona doncs la nació com a base de la masculinitat heroica. La nació que donava sentits a les qualitats de la masculinitat apareix en aquests relats com una exaltació absurda. A través d'aquetes escenes es critica també la colonització com a empresa d'afrimació nacional.

En altres escenes es ridiculitzen precisament aquestes proclames patriòtiques en la batalla. Es contraposa la mort amb tota la seva transcendència amb una «¡viva España!» que perd el seu sentit i que es presenta com el crit d'un boig. Veiem un capità en una situació en què són atacats, ha donat ordre que ataquin la posició els propis canons perquè no caigui vençuda en mans de l'enemic, però entretant crida:

> Soldados de España! Su voz rebasa el parapeto y sale sobre el campo de oro del amanecer: —¡La Patria os pide!... Granadas y ráfagas de ametralladorsa ahogan su voz. El asalto se reanuda. El comandante grita tres veces epilépticamente: «¡Viva España!», con una embriaguez que lo transfigura. Bajo el tiroteo, entre los cañonazos, contestan a media voz aquí y allá, con afonía de catarro. (Sender, 2003: 137)

En aquesta escena, de nou, el soroll de les armes ofega els crits patriòtics del capità, així aquetes exaltacions nacionals queden ofegades per la realitat de la batalla. Al mateix temps, el capità apareix com una persona transfigurada i les seves proclames a favor de la pàtria són els crítis d'un boig, epilèptics. La resposta dels soldats és encara més ridícula: a mitja veu, amb veus afòniques i refredades.

Com hem vist, en la figura de l'heroi es fusionen íntimament masculinitat i nació. Aquests autors, en diverses ocasions, es pregunten o qüestionen obertament què és ser un heroi. Ben sovint es contrasten el relats oficials de la premsa amb l'experiència viscuda, un dels principals objectius d'aquestes obres contrarestar aquests relats i la imatge que donen dels soldas com a herois. Viance, el protagonista de la novel·la de Sender (2003: 136), reflexiona:

> Nosotros somos lo que la prensa y en las escuelas llaman héroes. Llevar sesos de un compañero en la alpargata, criar piojos y beber orines, eso es ser héroes. Yo soy un héro. ¡Un héroe! ¡Un hé-ro-e! La palaba al repetirla, pierde sentido y llega a sonar como el gruñido de una animal o el ruido de una cosa que roza con otra.

Aquest heroi de guerra que es presenta com a model de masculinitat no existeix ni pot existir, és una falsedat:

> Todo era mentira; mentira el entusiasmo, mentira la belleza de las heroicidades. Hasta nuestra vida era una mentira. ¡Y aquellos periódicos de la tierra, que nos pintaban valientes, decididos cantando himnos a la pátria mientras íbamos a buscar la muerte, con la sonrisa en los labios! Todo era una desconsoladora mentira. Vana ilusión literaria de hacernos creer que la patria pudiera estar representada por aquella vida de salvajes embrutecidos, sin lavarnos, sin leer un libro, aprediendo a blasmear, a jugar, a imaginar escenas procaces para dormirnos con la sensibilidad embotada todavía. Y ¡ay de todas esas bellezas literarias si en el juego no cupiera el peligro de perder la piel! (Ferrer, 1930: 46)

Un altre dels elements recurrents és la crítica a la tergiversació que fan de les batalles els diaris, que les presenten com grans heroïcitats patriòtiques. Després de la descripció cruenta de la batalla on han mort molts soldats, Prous i Vila i els seus companys llegeixen *El Telegrama del Rif*, diari espanyol al Rif, i ell explica:

> Ens vam queda astorats davant dels gran titulars de primera plana que deien que havia estat un dia de triomf i de glòria: «Para nuestras tropas que con arrojado valor, gallardía y heroísmo, después del derumbe e intenso combate lograron entrar el comboy, arengándoles el general C… el enemigo, numerosísimo, que se había concentrado allí sufrió duro castigo, retirándose con más de dos mil

bajas. Nuestra bajas no alcanzaron el número de doscientas etc etc…» —Davant d'això, algú va dir: «potser som nosaltres els que anem errats de comptes. Que poc en sabríem de fer diaris…! Aquestes «cronistes» en saben tant, que no sembla sinó que la guerra es fa per a ells, perquè puguin escriure aquestes coses que de tan bé que les diuen no ens queda altra remei que creure'ns que ells s'hi devien trobar potser… ves què en sabem nosaltres…! (Prous i Vila, 2003: 42)

Barea també fa èmfasi en aquesta tergiversació:

La guerra —mi guerra— y el desastre de Melilla —mi desastre. No tenían semejanza alguna con la guerra y con el desastre que estos periódicos españoles desarrollaban ante los ojos del lector. Una fotografía mostraba: El general X arengando a las heroicas fuerzas de la columna de socorro de Ceuta antes de embarcar a Melilla. Allí estaba yo, en alguna parte entre los «héroes». La información que ilustraba la fotografía contaba que la arenga del general había sido escuchada con emoción y recibida con aclamaciones entusiáticas. ¡Como si hubiérmos estado de humor de escuchar ni de aclamar a cualquiera después de atravesar medio Marruecos! Unos cuantos soldados en las filas de atrás simplemente se habían dormido instántaneamente. Unos pocos se habían desmayado, […] la únicas aclamaciones que yo recuerdo fueron maldiciones y blasfemias, […] nosotros le llamábamos entre dientes «cabrón» «hijo de puta». (Barea, 2001: 146)

Es contraposa l'experiència viscuda amb la retòrica oficialista de la premsa.

Ferrer fa aquesta crítica de forma molt explícita quan escriu a la mare del seu amic, que s'ha suïcidat al front. S'han assumit de forma crítica les definicions que es donen des del poder de la realitat, de conceptes com pàtria, honor, o dignitat. Els homes moren al front, víctimes de l'acceptació acrítica d'aquests conceptes. Així ho explica:

Quienes nos condujeron a la aventura merecerán bien de la pátria. Los muertos serán incluidos en la lista anónima e inútil de las heroicidades. […] Estamos tan poco acostumbrados a plantearnos una serie de problemas angustiosos que se llaman dignidad humana, honor patrio, vergüenza colectiva, que aceptamos como immejorables las definiciones que corren de boca en boca de mesa en mesa. (Ferrer, 1930: 235)

Aquesta crítica a l'heroisme es fa evident també en la descripció que es fa dels generals i els grans oficials, que se suposa que representen més que ningú aquesta figura heroica. La befa cap a aquestes figures és la crítica explícita a aquest heroisme. A banda d'això, es critica també l'autoritarisme, la jerarquia i l'opressió militar subvertint un altres dels elements importants del model del soldat heroic: l'amor i el respecte paternofilial entre oficials i soldats. Uns dels valors bàsics d'aquesta masculinitat militar és la camaraderia entre soldats i l'amor entre oficials i tropa. Hem descrit aquesta característica en el capítol 3. També en el capítol 4 hem vist com la unió gairebé familiar entre soldats és una representació de la unió nacional. En aquests autors, en canvi, només trobem befa dels oficials i crítica al seu autoritarisme.

Els superiors són despòtics i d'una autoritat completament arbitrària, ho veiem en un episodi que relata Sender, en què un soldat es deixa morir just davant del filat del campament per evitar possibles atacs. És un soldat que estava a punt d'acabar el servei militar i podia tornar a casa: «No merezco morir como un perro, mi teniente— ¡Te prohibo que sigas hablando! — El herido cambia de acento: —¡A la orden!» (Sender, 1930: 107). Paradoxalment, tot aquest autoritarisme no apareix a l'hora de morir. Tant Sender com Prous i Vila expliquen com, un cop derrotats, els oficials es treuen les insignes per fer-se passar per soldats rasos, pensant que seran més benèvols amb ells els rifenys (Prous i Vila, 2003: 294). Aquest relats volen mostrad, doncs, que tant la idea de l'heroi com les persones que són admirades com a tals són una farsa i una falsedat.

També en el cas de Barea es descriu una figura destacada de l'exèrcit espanyol a l'Àfrica: una arenga de Millán Astray, home molt destacta de l'exèrcit africà i cap de la legió (Nerín, 2005) . El tinent coronel exalta els homes a ser cavallers de la mort, parla de la legió com un cos excepcional d'homes disposats a la mort. La figura de Millán Astray apareix, però, esperpèntica, com un boig i com un assassí: «El cuerpo todo de Millán Astray había sufrido una transformación histérica. Su voz tronaba, sollozaba, aullaba» (Barea, 2001: 97). Se'l descriu com un histèric, un fanàtic: «Millán Astray, más rígido, más horrorífico que nunca, epilépico, en una locura homicida furiosa. Aulló: —¡Firmes!» (Barea, 2001: 98). És descrit com un animal. També descriu a Franco com un dèspota autoritari que ordena la mort d'homes insubordinats sense immutar-se, un home fred. Se'l presenta com un solitari, no es fa amb ningú ni té les aficions habituals dels oficials, com ara el joc i l'alcohol, tots l'odien però el temen, a la batalla és temerari: «Yo creo que ese tío no es humano; no tiene nerviós» (Barea, 2001: 227).

En altres ocasions la crítica es fa a través de l'humor i la befa. Així retrata Barea un comandant completament marejat, que ha pujat a la coberta del vaixell que els transporta acompanyat per la seva esposa, que l'està cuidant:

> El comandante en su asiento se balanceaba como un arlequín de trapo que ha perdido mucho aserrín; la capa blanca estaba puerca de vómito y sus manos se agarraban a la mujer que luchaba valientemente para sostenerle y evitar que se cayera, y que le limpiaba las babas de vez en cuando. (Barea, 2001: 256)

En el model heroic, un dels valors més importants és l'autoritat i el lideratge. Aquestes qualitats fan que els subordinats admirin i estimin els oficials, i això produeix finalment aquesta unió en la camaraderia nacional. En aquesta burla als oficials hi ha també una crítica al valor de l'autoritat com a característica masculina. En el relat d'aquests autors, l'autoritat es converteix en autoritarisme arbitrari. Es denuncia com a opressió i com a autoritarisme aquesta suposada qualitat masculina del lideratge que no és més que despotisme.

Així doncs en aquests relats és qüestiona la figura de l'heroi, es ridiculitzen les exaltacions a la pàtria. Les qualitats de la masculinitat del soldat tenien el seu fonament en l'amor a la pàtria, en el sacrifici per la nació, la victòria era per a la pàtria. En això es fonamenten virtuts masculines com el valor, la duresa, la capacitat de suportar les penalitats, l'orgull, la dignitat de no ser derrotats. Totes aquestes qualitats de la masculinitat es fonamenten en la denfesa i l'amor a la nació. Hem vist, en el capítol 3, com el guerrer rifeny tenia algunes qualitats masculines però perdien el seu sentit perquè el rifeny no té sentit nacional ni de comunitat és purament egoista, així presenta una masculinitat deficient. En els relats analitzats en aquesta capítol, aquesta estreta relació entre nació i masculinitat es subverteix: els soldats moren enmig d'exaltacions patriòtiques: en aquestes escenes es desautoritzen aquestes exaltacions nacionals, al mateix temps que es ridiculitza la figura del soldat heroic sacrificat per la pàtria quan aquets mort per sorpresa, de forma ridícula i absurda. En els relats analitzat es vol criticar la figura de l'heroi: els relats que fa la premsa de les heroïcitats dels soldats són una falsedat i els oficials i generals, que haruien d'encarnar com ningú aquesta figura heroics, són ridículs, bojos, histriònics. Així a través de la crítica a la masculinitat es critica l'empresa colonial com a empresa d'afrimació nacional.

7.4.2 Pèrdua d'autoritat colonial

Malgrat que en la majoria d'autors s'emfasitza per sobre de tot la crítica a l'exèrcit espanyol, també es critica la relació colonial. De la mateixa manera que es qüestiona la figura de l'heroi, és a dir, la relació entre masculinitat i nació, també es qüestiona l'autoritat colonial dels espanyols. Aquesta crítica es fa a través del seu lligam amb la masculinitat. Els homes colonitzadors que veiem en aquests relats de les guerres no són herois ni tampoc conserven la superioritat ni l'autoritat del colonitzador. Encara menys són representants de la civilització. Són representats, a vegades, com a menys virils que els marroquins i d'altres dominats per les dones rifenyes, fet que és encara més amenaçador per a la masculinitat i per al projecte colonial.

Així, en primer lloc, en algunes ocasions, en una subversió de l'ordre colonial, els rifenys apareixen com més homes que els espanyols. Prous i Vila explica com alguns soldats intenten deixar-se la barba com els rifenys, però no se'n surten:

> Un «moro amigo» els explica com ho han de fer. «Tú no saber cortar. Moro llevar barba estar 'fantasía' ser hombres; no llevar, estar pequenios. Moros llevar siempre, no cortar nunca y ser barba grande…» És cert. Hi ha moro que porta damunt la barra el seu primer pèl moixí, com deia el nostre Rusinyol. Només s'ha anat afaitat dessota, i té una barba llarguíssima. Per això es riu sovint dels seus imitadors als quals no els acaba mai de créixer. (Prous i Vila, 2003: 161)

En aquesta lògica de crítica, els autors se situen sovint del costat dels rifenys. En aquest passatge de Prous i Vila la ridiculització del nacionalisme espanyol i l'autoritat colonial és encara més punyent en boca dels rifenys quan es relaciona amb la falta de valor i virilitat en els homes. Els rifenys, suposats sotmesos i vençuts a la batalla, es riuen del valor i de la masculinitat espanyola, així com del nacionalisme espanyol. Un soldat parla amb un *moro amigo* sobre com s'ha de matar el bestiar:

> Alá no querer que moro matar por espalda sino por delante. Moro ser hombre. *Espaniol* ser torero: matar por espalda, y decir luego estar valiente. I es posà el dit al front com per dir que no estan bé del cap. Però Calpe no el degué entendre perquè li sortí a parla de Gallo i de Belmonte. […] Calpe ha estès la pell d'una vedella que han acabat de matar en un tros de terreny pla que hi ha abans d'entrar a la posició; l'ha estesa ben bé fent de manera que hi quedés terra plana

al seu voltant. Després, agafant el moro per un braç l'acompanya fins al peu de la pell estesa i li diu en to de confidència, evocant potser els seus dies escolars: —Això és el mapa d'Espanya. —Esto estar Hispania? — pregunta ell no comprenent —Sí, li aclareix el matancer. El mapa d'Espanya és com la pell d'un bou estesa. Pues Hispania ser vaca: esto no ser piel de buey. Diu tot rient i colpejant l'espatlla de Calpe, qui se'l mira sense saber què contestar. (Prous i Vila, 2003: 161)

Els autors d'aquetes relats se senten els rifenys propers perquè també són víctimes de l'autoritarisme de les elits espanyols, d'aquesta manera s'esborren les fronteres colonials. Aquesta proximitat s'expressa a través de la masculinitat: els rifenys sí que són veritablement virils i moltes vegades són més sensats i espavilats que els propis espanyols.

També es qüestiona en algun passatge la capacitat civilitzadora dels espanyols. La civilització que porten els espanyols al Marroc, s'afirma, és només la mort i la barbàrie. En l'obra de Ferrer explica com troben dos cadàvers d'espanyols perduts a la muntanya, i reflexiona irònicament: sembla que ells són els representants de la civilització:

Aquellos dos muertos verdes, cegados de miseria y de sangre eran la concreción de las brillantes guerras coloniales. Portadores de una civilización que no sienten, enarbolando la bandera de un patriotismo que no lo es, debieron bajar hartos de sed o de hambre o de desesperación por la vereda de la montaña. [...] ¡Ellos, que representaban la paz y el progreso y el tecnicismo para no sufrir hambre, sed ni miseria! Y —pude enterarme después porque lo dijo el barbarote que ofició de sepulturero, aquella violación salvaje de sus cuerpos juveniles mutilados y destrozados como consecuencia de la sexualidad rabiosa de algún enemigo, era la constatación más petulante a todas nuestras petulancias. Por *reaños* queríamos imponernos. Y por reaños solían ofendernos como se ofende a los cobardes, y por reaños también se los llevaban como presa victoriosa… (Ferrer, 1930: 90)

Aquests homes han perdut l'autoritat colonial juntament amb els genitals. En aquesta mena d'evocacions es ridiculitza tota la retòrica de la masculinitat colonial i l'encarnació en la masculinitat d'una empresa colonial brutal i feta *por reaños*, és a dir,

només a través de l'autoritarisme. Els espanyols no representen el progrés, la pau ni el tecnicisme. La civilització que porten és la dels cadàvers. Els representants de la civilització són els cadàvers amb els genitals tallats. La crítica a la colonització feta brutalment per la guerra i la força es fa a través de la crítica de la masculinitat.

En un altre passatge es critica la lògica que hem explicat en el capítol anterior segons la qual la virilitat dels pobles es defensa fent la guerra colonial. Prous i Vila (2003: 273) relata una discussió entre els soldats:

> No m'has entès ni m'has deixat dir el que volia dir. El càstig se'ls ha de donar [als rifenys] d'una altra manera, quan sia acabada la guerra. Cal que els tornem bé pel mal que ens han fet — I per què no els donem ara aquest bé en compte d'anihilar-los com estem fent? —Perquè cal demostrar davant del món que no som uns enzes. —I fent-los la guerra no som més enzes que abans?

Les nacions no han de demostrar la seva virilitat. Voler castigar i revenjar-se és d'enzes, de nacions estúpides, i no pas de nacions virils.

Finalment, la sexualitat apareix relacionada també amb aquest aspecte, amb la pèrdua d'autoritat colonial, és la font principal de debilitament dels homes, especialment si aquest desig és envers les dones marroquines. La sexualitat fa perdre el senderi als homes i la sexualitat descontrolada és la causant de nombroses desgràcies, la pitjor de les quals és la inversió dels papers entre homes i dones. És a dir, els homes perden tota l'autoritat i en canvi són les dones les que els dominen i tenen el control, una reactualització de la imatge d'Eva que serveix per censurar els homes que es deixen endur pels impulsos. Això és especialment tràgic si la conseqüència és caure en mans de les dones marroquines, amb la qual cosa es desfà tot l'ordre colonial. De la mateixa manera que s'inverteix la relació entre homes i dones, s'inverteix la relació de poder entre colonitzador i colonitzat.

En diversos d'aquests autors se'ns presenta la contraimatge de l'heroi. Lluny de dominar, tenir autoritat, victòria i en alguns casos paternalisme amb l'enemic, és un home derrotat, mort o subjugat per haver-se deixat «vèncer» pel desig sexual, per una dona marroquina. Aquesta idea ens remet tant a l'ordre colonial com a la pròpia definició de masculinitat. De nou ens trobem amb l'element bàsic que ha de definir la masculinitat: evitar la debilitat. Comprovem en aquests exemples, que volen criticar el

colonialisme, de quina manera el sosteniment adequat de la masculinitat és fonamental per a l'obra nacional i colonial. Si la masculinitat es desmunta, es desmunta tot l'odre colonial.

Sender reflexiona sobre la idea que persegueix els homes, segons la qual el desig sexual els anul·la la voluntat[31]: en un campament hi ha una prostituta *morita*. Un dels soldats que va sovint amb ella es gasta tot el sou a fer-li regals i li dol reconèixer que està gelós de la resta d'homes que van amb ella:

> Cada palabra me repercute en el corazón, lo hace vibrar con un eco molesto. Al mismo tiempo me indigna esa debilidad, esa súbita esclavitud, no a un sentimiento ni a una pasión sino a un vicio torpemente idealizado, sublimizado contra mi propia razón y mi propia voluntad. Me levanto y me voy. Los pies me llevan mecánicamente hacia la barraca de Rosita. Cuando me doy cuenta disimulo, voy por un camino menos directo y con cierta sequedad en la garganta atisbo los alrededores a ver si Delgrás, que había salido detrás de mí, vuelve a entrar (Sender, 2003: 266).

La pèrdua del control i d'autoritat masculina i colonial pel desig cap a una dona marroquina és un tòpic recurrent en diverses cròniques. Díaz Fernández explica la història d'un soldat aïllat en un blocaus que està dominat fins a tal punt pel desig sexual cap a una noia rifenya que quan ella apareix a la nit i vol que obrin el reixat del campament, ell cedeix perquè està fascinat per la dona rifenya i per la seva bellesa i sent un desig incontrolable per ella (Díaz Fernández, 1976: 36)

Aquest gest provoca un atac dels rifenys i quatre soldats morts. En aquest passatge veiem com es posa en qüestió l'autoritat de l'home a causa del desig sexual incontrolable per una noia marroquina, signe de debilitat i una inversió de l'autoritat colonial. Com hem explicat a l'inici en nombrosos contextos colonial s'intenten evitar les relacions mixtes entre colonitzadors i colonitzats per evitar la subversió d'aquest ordre colonial, per evitar que es difuminin les fronteres, fins i tot racials, entre colonitzadors i colonitzats (Stoler, 1989, 2002; Levine, 2004). En canvi, en el nostre cas veiem en les paraules dels mateixos homes protagonistes com es concreten aquetes

[31]Labanyi (2012) analitza com el desig sexual cap a les dones es mostra com un efeminament i debilitament de la masculinitat.

perills tan temuts: efectivament aquests homes perden l'autoritat colonial quan són seduïts per les dones rifenyes.

Un argument similar reflecteix la novel·la primerenca de Sender *Una hoguera en la noche*. L'argument és el mateix, es presenta un home completament dominat per la sensualitat: «Veinticuatro años y ganas de conocer princesas orientales» (Sender, 1980: 25). El defineixen com un home *neurasténico*:

L'home va al Marroc amb totes les expectatives de les belleses orientals, i efectivament apareix de nou la dona rifenya temptadora, descrita amb tots els refinaments orientalistes:

> Vio la línea dulce de los labios tentadoramente acusados, la nariz fina, recta, la doble curva de las cejas castañas sobre los ojos almendrados. Era una belleza plácida, sin misterios como no fueran los de la limpia virginidad. [...] En la expresión de aquella niña había una palcidez fragante que hacía pensar en los azahares del oasis en medio de las arenas desérticas. Se adivinaba en aquella imagen un compendio de purezas en las que se identificaban toda clase de delicias naturales: el aliento de las palmeres, las briosas aromdas del mediterráneo, los atardeceres con perfumes de almendors en flor. (Sender, 1980: 55)

Després d'aquesta visió típicament orientalista, el tinent utilitza totes les forces del seu destacament per aconseguir portar la noia al campament i tenir-hi relacions sexuals, posant en perill el destacament i els soldats: «Después del tercer día orgiástico volvió a su tienda y se extrañó de no tener sueño. Los excesos amorosos al parecer tenían la misma condición desintoxicante que le atribuían los antiguos a morfeo» (Sender, 1980: 92). Després de tenir relacions sexuals amb ella, es queda embadalit a la seva tenda, fumat kif, completament absort en el seus pensaments i la seva sensualitat. Davant d'una situació de perill, Ojeda només pensa en la rifenya i la va a veure malgrat el perill. La història acaba naturalment de forma tràgica quan l'home s'abandona al domini de les dones i el seu poder seductor: ella mor i ell es torna boig, i com que no s'atreveix a suïcidar-se s'allista al Tercio. El desig sexual es presenta com a perill per als homes i per a tot l'ordre colonial. Una masculinitat debilitada pel desig sexual cap a les dones és una amenaça a l'autoritat masculina en general i en aquest cas també a l'autoritat colonial.

Un altre dels contes de Díaz Fernández presenta un estudiant que ha estat destinat al Marroc, però que no té cap sentit de l'heroisme, tot i que «las mujeres moras sí llegaron a obsesionarme» (Díaz Fernández, 1976: 49). El que el preocupa és la seva inaccessibilitat:

> Las moras reciben con desdén la mirada del europeo y la sepultan en sí mismas como los pararrayos hunde en tierra la electricidad. Quien las mira pierde toda esperanza de acercarse a ellas, van seguras y altivas por entre los hombres de otras razas, como los israelitas sobre las guadas dictadas por Dios en vano perdí días entereos siguiendo finas siluetas blancas, que se me evaporaban en los portales como si no fuesen más que sutil tela de atmosfera. […] Dos o tres veces engañé mi afán con mujeres del zoco que ejercían su oficio como las europeas; pero al fin, mi desos se veía burlado, como un cazador después de la descarga estéril. Yo quería desgarrar el secreto de una mujer mora, abir un hueco en las paredes de su alma e instalar en ella mi amor civilizadao y egoista. (Díaz Fernández, 1976: 50)

Fins i tot aquí es reprodueix el tòpic orientalista del desig dels homes colonitzadors per les dones colonitzades que estan amagades, són inaccessibles. En els relats típicament orientalistes, accedir a veure les dones àrabs simbolitza el poder colonial i la seva capacitat de domini i possessió (Yegengolu, 2003, Clancy-Smith, 1998, Marín, 2002, Mcklintock, 1995). En aquest casos, en canvi, els homes no posseeixen ni dominen, sinó que queden subjugats i són dominats per aquest desig i per les dones colonitzades. La trobada amb Aixa reprodueix el tòpic orientalista segons els qual un espanyol aconsegueix entreveure una dona mora en la intimitat de l'harem. En aquest cas, però, no és la dona mora que queda embadalida d'amor per l'espanyol i li demana amb la mirada que la salvi de la vida d'esclavitud que li fan passar els seus homes, sinó que és l'home que queda embadalit per ella:

> Y en simultáneo advenimiento apareció Aixa, indecisa y trémula, filtrándose como un poco de luz por el verde tabique de los rosales. Si Aixa fuera una muchacha europea me recordaría como un tonto, tan acobardado, inexpresivo e inmóvil me figura a mí mismo en aquel momento […] una morita de apenas quince años que estaba delante de mí despidiendo sonrisas como una joya

> despide luz. Estaba sin velos y era como una chuchería recién comprada a la que acababan de quitar la envolutura de papel de seda. (Díaz Fernández, 1976: 54)

La representació orientalista de la noia és habitual, però no la posició de l'espanyol: davant de les dones marroquines, els espanyols apareixen com estúpids, innocents, es deixen enganyar i manipular fins a perdre el senderi o la vida. En aquesta escena, el protagonista apareix davant d'ella trèmul, tímid, acovardit, inexpressiu i immòbil, i qualsevol dona de la bona societat hagués pensat d'ell que és un idiota.

> La llamé al recobrarme: «Aixa!». Se llevó el dedo índice a los labios recién pintados, en ademán de silencio. Después se acercó a mí, lentamente, colocó sus manos de uñas rojas sobre mis hombros y estuvo contemplándome atentamente unos segundos. Y cuando yo quise prenderla con mis brazos tontos, mis brazos que aquel día no me sirvieron para nada, ella dio un brinco y se puso fuera de mi alcance. (Díaz Fernández, 1976: 53).

En aquesta escena és ella qui controla la situació, es deixa veure, s'apropa quan vol i té la iniciativa, l'espanyol està en mans d'ella.

El relat explica com l'home es queda enamorat d'Aixa i intenta veure-la de nou durant dies i dies. Finalment, acaba tan obsessionat que demana incorporar-se al cos i és destacat a una cabila. La història acaba tràgicament quan ha d'assistir a un casament rifeny i s'adona que és el d'Aixa. Perd el senderi de tal manera que l'han de portar a l'hospital (Díaz Fernández, 1976: 54).

La mirada a les dones marroquines, lluny de ser una expressió de la conquesta colonial, com apareix en els tòpics més orientalistes, és una frustració: ella domina la situació, es deixa veure i s'escapa quan vol, ell queda frustrat i no pas satisfet, ha perdut el control. L'home no apareix en aquestes escenes com a autoritat colonial que com a tal posseeix les dones colonitzades i amb elles tot el país, sinó com un home ridícul que ha perdut tota autoritat. En diversos contextos s'ha explicat com s'intentaven evitar les relacions mixtes perquè no s'esborressin les fronteres entre colonitzador i colonitzat (Stoler, 1989, 2002; Levine, 2004). En el nostre context precisament es mostren aquests homes sense autoritat, debilitats, per tal de criticar tota l'empresa colonial. Es denuncia, a més, que la pretesa autoritat colonial no és real, és una falsedat.

En un altre dels contes de Díaz Fernández que relaten la vida al Marroc apareix Riaño, un tinent alegre i senzill. El seu màxim orgull és Àfrica, una *querida* rifenya que té a Tetuan. Àfrica havia estat abandonada en un cabaret de Tànger per un diplomàtic francès i és ara l'amant de Riaño. En aquest cas, la dona, amb aquest nom significatiu, representa clarament la terra o la nació rifenya rebel. S'explica que Àfrica observa contínuament les muntanyes on hi havia la seva cabila, quan passegen per Tetuan:

> Pasaba indiferente, con la mirada por encima de las azoteas, hacia su cabila perdida. […] Entonces África, para contemplar en paz sus montañas, su gorgues inaccesibles, donde habitaban los «pacos» mortíferos, para oír al muecín de Sidi Saidi y arrojar todos sus pecados de réproba a la ciudad sometida al cristinao, se vestía su traje primitivo, su caftán ancho y tupido como una nube. (Díaz Fernández, 1976: 90)

Àfrica es descriu com una noia que porta en ella mateixa tot l'odi de la cabila: «Los ojos de África tenían el luto de los fusiles cabileños y las sombras de las higueras montañesas» (Díaz Fernández, 1976: 92). Es descriuen contínuament els seus ulls com «acechantes y fríos». Finalment, Àfrica mata Riaño amb un punyal. En aquest cas, la dona representa la cabila i Riaño, el soldat confiat i tranquil, és assassinat per ella en una inversió de l'ordre colonial. Espanya és innocent i confiada, ha pensat que podria sotmetre els cabilenys i finalment s'ha demostrat víctima i no pas victoriosa i conquistadora. Aquesta idea s'expressa a través de a metàfora de gènere i de la subversió de la masculinitat heroica i dominadora.

En aquests relats veiem la descomposició de l'autoritat colonial. Això s'expressa a través de la masculinitat i els perills que suposa el desig sexual, en una aplicació al fet colonial de la imatge amenaçadora d'Eva. Les dones rifenyes en aquest relats no volen ser salvades ni miren amb amor els homes espanyols, sinó que els dominen, els maten i els controlen en una subversió de l'ordre colonial a través del qüestionament de l'autoritat masculina. Tot i reproduir en certs aspectes els tòpics orientalistes més clàssics, les posicions de l'home i la dona són totalment inverses: els homes no apareixen com l'encarnació de la autoritat colonial i del poder, sinó tot el contrari, són dominats per les rifenyes.

En aquesta mena de relats es subverteix la retòrica colonial que representa el país a conquerir en la figura de la dona àrab, odalisca sensual i disponible per a

l'europeu, com a símbol del país verge disponible per a ser colonitzat. Com hem vist, en aquest relat es representa el Rif com una dona, Àfrica, però no és vulnerable i disponible per a la conquesta ben al contrari. Àfrica, el Rif, no es dominat pels espanyols sinó la seva desgràcia, la seva mort. Aquí l'home no apareix com l'encarnació de la virilitat colonial aquell que venç, que conquereix domina les bèsties, les persones i el territori (Taraud, 2012, 2011a, Phillips, 1997), ben al contrari Espanya es representa a través d'uns homes que han perdut tota autoritat colonial en mans de les dones rifenys, en mans del Rif, en mans d'Àfrica. Homes que no són tampoc representants del progrés i la civilització, herois ridículs que no són capaços de conquerir ni civilitzar ningú.

7.4.3 La masculinitat com a farsa

Hem explicat que els autors analitzats estan responent a un model de masculinitat que es presenta com a hegemònic àmpliament difós i que tots coneixen. En molts dels passatges veiem que fins i tot el qüestionen de forma explícita. En el fons de l'argument de la majoria d'autors hi ha, però, una idea més general: la masculinitat és una exigència, un ideal falsa, impossible d'acomplir per part dels homes, és una mena de farsa que es veuen obligats a interpretar.

Algun dels autors posen de manifest aquest fet quan mostren la ridiculesa de voler aparentar la masculinitat quan no es correspon amb la realitat: fingir resistència, valor i duresa quan a la realitat hi ha debilitat, dubte i por. Aquesta falsedat resulta finalment ridícula. Es descriu un capità:

> Cuenta los camiones, toma notas, habla con grupos de sombras indefinibles, y de vez en cuando se le oye gritar: —¡Le impondré un correctivo! Tiene una voz débil y atiplada, a la que imprime toda la energía que puede. El sargento Irirate me da con el codo y comenta: —A todo trance quiere dar la impresión de que es un hombre. (Sender, 2003: 268)

De la mateixa manera, es retraten també els oficials intentant mantenir falsament la compostura en situacions de perill: en ple atac i situació de guerra, «el capitán nuestro — no vemos a los oficiales. Mantiene bien la moral de la compañías con cierta audacia falsamenta tranquila, demasidado seren para ser natural» (Sender, 2003: 284).

Prous i Vila també retrata els esforços dels capitans per complir amb el model heroic de masculinitat, però són inútils i tot resulta absurd i ridícul: un coronel vol imposar la seva tàctica d'avançar implacablement, tot i que es tracta d'una estratègia errònia i una mort segura. Vol ser autoritari, demostrar determinació, i en canvi li tremolen les mans:

> Va increpant, insultant els oficials i els soldats d'homes covards i traïdors. I mireu el que ens diu ara que el tenim davant nostre, revòlver en mà, despietat i agressiu, sense consciència, amenaçant uns i altres, perquè ens acaben d'ensorrar, amb l'únic mòbil que li inspira el seu comandament, massa superior a la seva intel·ligència i reflexió: Què fan ací aquests soldats? A avançar tots mano jo, que avancin tots. Què fan ací? Endavant, covards!, va dient, però els soldats no saben cap a on avançar. […] I, encarant-nos de nou el canó de la seva pistola que li tremola en una mà, mentre que amb l'altre posa bé les ulleres o se les passa per la barba com si volgués dir-nos: «mireu què tinc», ens increpa de nou. (Prous i Vila, 2003: 77)

L'exemple que mostra més explícitament aquesta farsa és una novel·la popular escrita per Cristóbal Castro, on s'aborda directament el tema de la masculinitat. Es titula *Los hombres de hierro* publicada al 1927 també tracta sobre la guerra al Marroc. Tracta sobre un jove que és enviat com a soldat al Marroc. Lluny d'explicar-nos les aventures guerreres del fill o les seves penalitats, se centra en el patiment de la família, però no el patiment de la mare, que seria el més habitual, sinó en el patiment del pare. Tot l'argument de la novel·la exposa la contradicció de la masculinitat que hem exposat i que és latent en tots els autors analitzats: la masculinitat heroica, normativa, és una falsedat, és impossible d'assolir, és una farsa allunyada de la realitat. Tots els homes que aparenten complir-la només estan representant un paper. La història ens presenta un jove més aviat dèbil, infantil, que és cridat a la guerra; però el protagonista és el pare, que vol aparentar que no pateix per ell, que no té por que mori i que creu fermament que els homes han de complir amb el deure i ser durs, anar a la guerra a ferse homes. Al mateix temps veiem, però, com pateix, mor de por i d'angoixa per la vida del seu fill. Apareix, doncs, un aspecte molt poc tractat en aquests relats de guerra: la paternitat. Habitualment, qui pateix pels soldats és la mare. En aquest cas es presenta el patiment patern i, de forma més general, es qüestiona el paper dels pares: han de fer dels seus fills homes durs, resistents i preparats per la lluita o el contrari, protegir la seva vida?

Veiem, en primer lloc, un jove escanyolit, dels que es diria que han d'anar a la guerra a fer-se un home. Se'ns presenta un jove delicat, més aviat escanyolit i mimat. El pare li recrimina a la mare que el tracti tan delicadament, explica que ell no ha criat el seu fill per ser un marquès, sinó per ser fort: «Pero mi hijo ¿es de arropía? ¿Mi hijo es de trapo? ¿Mi hijo es de alfeñique? ¡Mi hijo es un hombre! Y los hombres no son de alfeñique, los hombres han de ser de hierro» (Castro, 1927: 11).

En un capítol que es titula «El niño finolis» es compara el nen delicat amb els obrers durs. Els altres treballadors són «robustos, hirsutos, gayanes» (Castro, 1927: 11). El comparen amb el *niño finolis*: «Detrás, como asustado, un doncel, pálido y fino, como un paje cuchicheaba su inquietud» (Castro, 1927: 14). Se'ns presenta, doncs, un jove finet que no és dur ni resistent, ni en el cos ni en la ment. És un candidat perfecte per anar a la guerra a fer-se un home de debò, un home de ferro, com reclama el seu pare.

Però el veritable protagonista és el pare, que aparenta tranquil·litat quan s'enduen el nen per fer el sorteig però en el seu interior pateix ple d'angoixa per la vida del seu fill:

> Don Miguel en un alarde de tranquilidad, pretextando que nada remediría su presencia, dejó que se llevaran al hijo, […] se encerró en el despacho, aparentando tranquilidad y haciendo creer a Antoñica que era un hombre sin corazón. […] En tanto, el padre, era como un fiera enjaulada. Mordiendo el puro, paseaba por el despacho presa de un miedo insuperable. La calle, ruidos y alegre, le encolerizava. Tener ganas de fiesta y risa mientras a él se le hacía un nudo en la garganta. (Castro, 1927: 19)

Quan no reben carta del fill, la mare pateix moltíssim i recrimina al pare que no ho faci. El pare pateix, però vol reafirmar-se en els seves actituds sobre la masculinitat:

> Renovaba violentamente sus teorías sobre el aguante de los hombres. Los hombres no son de alfeñique, pa que usted lo sepa. Los hombres han de ser de hierro. ¡De hierro...! Excitado, convulso, rendido de las emociones y el calor, se dejó caer en el sofá. —Los hombres han de ser de hierro— repetía liando un cigarro. Es claro. Como usted no lo ha criado a sus pechos ni le ha dado su

> sangre… Se levantó como un resorte. Cambió la ira por el sarcasmo. —Como que soy mal padre! Como que soy de piedra…! (Castor, 1927: 35).

De nou, quan arriben notícies de les batalles al Marroc, el pare les llegeix amb una por terrible, tement que el seu fill sigui en la llista de baixes. En la llista d'avui no hi és però ràpidament li torna la por i si mor en futures batalles «Siempre que sucedía esto, para afrontarlas y vencerlas, apretábase el cinturón, se abrochaba el marsellés, como si saliera desafiado por un hombre! » (Castro, 1927: 37). Intenta així evitar el snetiment de por i disimular-lo.

S'explica l'experiència del patiment del pare i també com l'intenta dissimular com pot. En una altra ocasió es troba amb un altre pare del poble que també té un fill a la guerra i reflexiona sobre l'actitud dels dos:

> Don Miguel, solía detenerse en el huertecillo, trabando diálogo con Fermín para estudiar las emociones paternales y compararlas con las suyas. Era el hortelano hombre adusto, corto en palabras, hostil a las sensiblerías. Reconcentraba su dolor en una dignificaicón varonil de silencios trovos y puños apretados. —¡Los hombres deben ser de hierro…! (Castro, 1927: 41)

Finalment, el fill està desaparegut i sembla que ha estat fet presoner. El pare es desplaça a Melilla per pagar-ne el rescat. Es relata el patiment del pare durant la llarga espera abans no pugui anar a pagar. Quan van a fer efectiu el rescat el pare està impacient. Finalment el recull l'intermediari: «Bien, pues andando. Pero nada de nervios… Usted parece un hombre, hombre!... —Creo me parece. […] Nada de nervios ¿eh? ¡Cuidado! Los hombres deben ser de hierro… —lo sé… lo soy amigo Leyva... […] estaba mareado, débil, lleno de nervios y ternura» (Castro, 1927: 47). La serenitat del pare i les seves idees sobre la masculinitat es van esquerdant, sembla que com a home ha de ser de ferro, però està marejat, dèbil, nerviós i ple d'amor cap al seu fill. Al final no aconsegueixen fer el rescat, el fill és mort. En el capítol final, titulat «Los hombres son de hierro», veiem com el pare s'ha tornat boig i està internat en un sanatori. Tot el dia recita una suposada carta del seu fill inexistent i té guardada una destral de cartró amb la qual ataca un enemic imaginari: «¿Te convences? Ni una herida, ni una gota de sangre, ¿lo ves como soy de hierro? Los hombres deben ser de hierro, como yo… mira» (Castro, 1927: 59).

Tot l'argument de la novel·la vol mostrar aquesta farsa, el fet que la masculinitat normativa és impossible per als homes. És més, aquells que la compleixen simplement estan aparentant, en cap cas pot ser autèntica. I ho fa precisament a través del relat d'un aspecte poc visibilitzat de la masculinitat: la paternitat i també les emocions masculines, els sentiments de por, patiment i d'amor als fills. A través de la paternitat es qüestiona el model de masculinitat: és una farsa i una llosa per als homes que volen aparentar complir-la.

Salvador Ferrer en la seva obra també reflexiona obertament sobre l'engany que suposa la masculinitat oficial. A l'inici de l'obra dubta si podrà complir o no, si podrà ser realment un home:

> Para terminar mi transformación, con un gestos desvergonzado, guiñando el ojo al compañero más cercano, tercié mi gorro, y simulando unos andares castizos, me dije ahuecando la voz para que no se me escapara ripio: —¡Ahí va un hombre! De pronto, ¿sería verdad? (Castro, 1927: 27)

Salvador Ferrer dóna sentit a tot el seu llibre quan dirigeix una carta a la mare del seu company que s'ha suïcidat. Critica obertament el fet que els homes es deixen endur a la guerra a cometre barbaritats perquè els enreden amb paraules boniques sobre la *hombría*, quan la veritable virilitat seria rebel·lar-se. El mateix autor es lamenta que potser el que ha passat amb aquesta guerra es tornarà a repetir, tornaran a enviar els homes a la guerra, amb les músiques militars i les desfilades de torn:

> Y quizá faltará también la voz viril que impida la aventura. Para entonces, señora mía, levante usted la cabeza, enseñe el corazón a aquellas gentes y póngase al frente de la cruzada que impida la marcha de los soldados. Los hombres somos de mala catadura. Nos dejamos conducir por tópicos irrefrenables y consideramos cobardía levantarnos contra la movilización, porque consideramos hombría irrefutable el culto a la espada y al fusil. Usted, madre de UNO DE TANTOS españoles que cayeron en aquellas tierras, no deje halagar sus oídos por palabras fáciles y frases galantes. E impida, impida con su fiera serenidad de madre vieja que ha perdido al hijo, que los hombres vuelvan a cometer locuras. A sus órdenes siempre, señora, mía. Ricardo. (Castro, 1927: 236)

La mare com a valedora de la pau és una apel·lació comuna. En aquesta apel·lació l'autor critica també obertament el fet que els homes hagin assumit i hagin interioritzat un model de masculinitat basat en l'espasa i la guerra, que no és més que una brutalitat. Per això no es refia que els homes siguin capaços d'evitar noves tragèdies i confia aquesta tasca a les dones, a qui cedeix l'autoritat. Ell mateix es posa a les ordres d'una mare perquè entén que els homes no són prou hàbils per no deixar-se enganyar. En aquest cas, no es queixa de les exaltacions patriòtiques ni de cap política concreta sinó que explícitament denuncia que els homes s'han deixat enganyar per un model de masculinitat brutal i sense sentit, que resulta una farsa.

7.5 MODELS ALTERNATIUS

La crítica al model de masculinitat militar és força evident en aquests autors. Hem de veure, però, si d'alguna manera s'articula un model de masculinitat alternatiu. Certament és més clar i més extens el temps dedicat a la crítica que no pas a la proposta. Malgrat això, podem llegir implícitament en les obres quines altres característiques per a la masculinitat es presenten com a positives i desitjables. Principalment es tracta del refinament intel·lectual i d'alguns dels valors de la masculinitat obrera.

En primer lloc, en diverses obres es presenta el protagonista com un home sensible, i en molts casos com un estudiant, un intel·lectual o un home culte. Els diversos autors fan referència a obres literàries i als llibres que duen per llegir en campanya.

En contraposició al model militar heroic de masculinitat hi ha el model de l'home culte instruït, que no té interès en els rituals i les jerarquies militars. Es descriu un soldat que és advocat i estudiós:

> Fina materia de tu alma este es un «maula», un mosca muerta. Gritaba el capitán y es que le hacían daño tu pureza y tu desdén. No dabas importancia a los parapetos, ni a los convoyes, ni al acarreo de piedras, ni a las bárbaras marchas de cincuenta kilómetros. (Díaz Fernández, 1976: 90)

És la cultura i el refinament intel·lectual el que contraresta la masculinitat militar.

De la mateixa manera es presenta Prous i Vila en aquesta evocació explícita:

> A mi, que durant tota la campanya que portem he fet de caporal interí, no m'han donat mai els galons gràcies a l'alferes ros i al poc interès que hi he vingut tenint perquè en comptes d'empassar-me l'Ordenanza de cap a peu he preferit escriure versos i notes contra la guerra i vagar pels boscos de nopals, per les roques, per les fonts, dormir sota els magraners o arrencar moniatos i quedar-me de soldats ras que amb tot és una cosa ben digna també. (Prous i Vila, 2003: 131).

Aquest mateix autor explica com llegeix el llibre *Les flors del mal*, de Baudelaire, i els oficials el confonen amb un llibre pornogràfic en francès, malgrat tractar-se d'una traducció catalana. Apareix sempre com una persona culta davant de la ignorància dels oficials. També Barea es presenta a si mateix com un home llegit i ens detalla que s'ha endut nombrosos llibres al Marroc. Aquesta postura intel·lectual també correspon al protagonista d'*Una hoguera en la noche*. És un jove que va a lluitar al Marroc, però hi va buscant tot l'exotisme i la literatura que ha llegit als llibres de «Khaldun, Roland, Frejus, Tomassy, Baudelaire» (Sender, 1980: 8). L'inspiren unes expectatives orientalistes, i quan arriba al blocaus: «Sus observaciones tenían un carácter no militar sino emocional o como él decía en broma: 'turístico'» (Sender, 1980: 37).

Salvador Ferrer també es presenta com a estudiant i com a persona cultivada. Es contraposen contínuament els valors de la cultura i de l'estudi amb els valors militars de la fortalesa física. En el context de la campanya, els soldats companys se'n riuen pel fet que sigui estudiant i *señorito*. Altres soldats d'origen camperol també en fan befa: «Ya verás cómo esto no es tirar de pluma. Este trabajo debería ser para todos los presumidos como tú». Després de la feina als parapets, les seves mans d'estudiant estan destrossades: «Contemplé mis manos de estudiante; estaban atrozmente hinchadas, rezumando sangre por los resquicios de los dedos. Las quedé mirando con cariño casi maternal. ¡Pobres manos mías!» (Ferrer, 1930: 37). Més endavant, però, aquests mateixos soldats han de recórrer a ell perquè són analfabets i volen llegir les cartes que reben de casa seva. En una altra carta a un amic seu explica com la vida de campanya l'ha transformat, ha deixat de ser el noi refinat que era anteriorment per convertir-se en un home rude que explica sense miraments les misèries del campament:

> Sé muy bien que en otro tiempo sólo de hablarte de estas cosas me habría ruborizado. Tanto, que la tinta saldría encarnada. Pero todo se aprende y cuando al principio de la campaña me decían que era hombre perdido si no aprendía a ser soldado, jamás puede imaginar que la asignatura fuese tan complicada. Hoy soy un perfecto soldado: tengo palabras gruesas en mis expresiones, juego muy bien a las siete y medio y no me importa comentar las operaciones que acabo de referirte. (Ferrer, 1930: 69)

Es contraposa l'estudiant amb la rudesa, la procacitat i l'obscenitat de l'home dur.

Teresa Escoriaza, en una de les seves cròniques, també exposa aquests dos models contraposats: un bon noi que va a parar a la guerra del Marroc per un desengany amorós. Es contraposa l'estudiant responsable amb la família, un noi tranquil i de pau i dèbil físicament, amb els legionaris sanguinaris, sense consciència que moren sense dolor:

> Un buen muchacho, estudiante, aplicado y excelente hijo. Su vida se repartía entre las aulas y el cuarto de estudio. […] No lo han matado los moros ni le matarán seguramente, porque sus jefes, al verle tan débil y tan apacible, no le eligen para ninguno de sus actos de audacia que a la Legión glorifican. […] Es el caso que ese niño bueno tiene más miedo a sus compañeros que a los moros! Pobre tórtolo, anidado entre gavilanes y aguiluchos! […] En la guerra son inútiles, y aun perjudiciales, las buenas cualdiades del hombre. El legionario por amor no brilla lo que brillaría si fuese legionario por odio. A llevar su alma abrasada con crueldades y con su cuerpo endurecido con golpes, sería fuerte, sería sanguinario y resultaría un héroe. Así resulta un infeliz a quien abruman las fatisagas y no sirve para riesgos. […] Ve lo estéril de su sacrifico. Ve que si fuese como sus compañeros, los que hieren sin duelo, los que razzian sin conciencia, los que caen sin dolor, tendría elogios y premios. Ve también. Y esto lo ve a través de una niebla de llanto que encubre sus ojos —que ella la mujer que no le ha querido bondadoso, malvado le querría. (Escoriaza, 1921: 97)

De nou es presenta la posició de les dones de la mateixa manera que hem explicat en el capítol 3: les dones estimen els homes que compleixen amb la nació, el sacrifici i el model de masculinitat heroica i dura. En aquest, però, es contraposa aquesta

masculinitat a la bondat, l'estudi i la dedicació a la família. Així doncs es contraposa el model militar amb l'home culte, instruït i refinat inetl·lectualment.

Moltes de les obres analitzades volen mostrar com els joves que han anat al Marroc són de classe treballadora o camperols que anant a la guerra han deixat la família pràcticament en la misèria. Aquesta posició de classe dóna lloc a un altre model de masculinitat, és el de la masculinitat obrera que se centra en un valor fonamental per la masculinitat: poder mantenir la família. Entre tots els relats, el que presenta més clarament aquest aspecte és Viance, el protagonista d'*Iman*. En la seva vida anterior a entrar a l'exèrcit el seu principal valor és treballar a la forja i mantenir així els pares i germans i també adquirir un ofici:

> Tampoco alcanzaba nunca una palabra de aliento o satisfacción del patrón, a pesar de que trabajaba doce, catorce horas diarias. Pero ninguna contrariedad deprimía su ániamo hasta destruir por completo la esperanza. Vendrían un par de años buenos, sería ya innecesario su auxilio y guardaría el dinero para comprar herramientas y establecerses. (Sender, 2003: 71)

El seu objectiu és, doncs, millorar com a obrer i poder establir-se per ell mateix. Ser respectat en el seu taller i sobretot entre els companys és fonamental: «La enérgica serendiad anterior se afianzó más. Los compañeros de trabajo se le sometían, le pedían consejo en cosas profesionales, fue él quién consiguió un aumento de jornal, venciendo la dura obstinación del patrón» (Sender, 2003: 12). Veiem com descriu un model de masculinitat centrat en els valors del treball i de la preeminència en l'àmbit dels companys obrers i en l'enfrontament amb el patró. Aquest model d'obrer es basa sobretot a poder mantenir a la família i en valors com ser fort en l'ofici, afrontar les dificultats i obtenir el reconeixement dels iguals per la capacitat d'enfrontar-se al cap, poder treballar en una feina dura sense defalliment físic ni anímic. En aquest sentit, són valors similars als de la masculinitat militar: de nou, la duresa i resistència del cos i l'ànim. Així doncs en aquest relat es presenta un altre fonament per a la masculinitat el treball. L'ideari de l'obrer s'assembla en alguns ascpectes amb el del soldat: ambdós idearis tenen algunes característiques comunes bàsiques, com ara una determinada concepció del cos, que ha de ser dur, fort, resistent, i la voluntat ferma per la lluita militar o la lluita obrera, la voluntat d'enfrontar-se al patró. En canvi, en el model dels

estudiants la ferma voluntat i la duresa del cos no són tan premiments, es prioritza el refinament intel·lectual com a base per a la masculinitat.

Finalment, un altre valor es presenta com a proposta per a la masculinitat: la capacitat de rebel·lió. En tots els autors traspua el desig de rebel·lió, encara que no arriben a poder-lo realitzar: «Me molesta pensar que lo que siento por Viance es un gran respeto; pero un respeto unido al desprecio que su falta de carácter, su aspecto físico, aniquilado por cinco años de atonía de espíritun» (Sender, 2003: 267). Prous i Vila explica un episodi similar en què els soldats, davant de l'opressió dels militars, s'han organitzat per sublevar-se:

> Ens havíem de concentrar tots: uns quants de cada batalló per donar el senyal. Poc ens constaria apoderar-nos de tot i només hauria calgut donar la veu. Però en total no han vingut ni cinquanta dels dos mil que estàvem avisats i tots, excepte, els que fan la protecció del riu, han comparegut sense armes […] i ja ningú no ha parlat més de sublevacions perquè en total no hem fet més que el ximple tots plegats. (Prous i Vila, 2003: 245)

L'autor es lamenta en una altra ocasió de no haver desertat i d'haver fugit a França, com havien fet alguns altres[32]:

> No havíem sabut desertar, ni fer la Revolució i molt menys sublevar-nos. Però, ha estat nostra la culpa? Ha estat dels altres? De tots i de ningú. Potser sí. Però si res de tot això no hem sabut fer, ens hem sabut consumir i fer la guerra per interès dels altres i ací ens estarem fins que ells vulguin, perquè no sabríem destruir res de tot això. (Prous i Vila, 2003: 284)

També en l'obra de Salvador Ferrer s'expressa el desig de rebel·lió contra l'autoritarisme militar: tots els soldats comenten què faran quan tornin a casa, i ell n'està convençut:

> —Yo prometo que haré algo más: publicaré un libro, donde se plasme la tristeza de nuestros servicios de retaguardia. Para que todos nuestros compartiotas se percaten de que esta segunda fase de nuestra guerra colonial no tiene aspectos

[32] Com hem indicat Nerín (2005: 75) indica que hi havia un 22% de pròfugs a les campanyes marroquines i que un 27% dels soldats eren declarats inútils per a la guerra. L'autor considera que molts home debien fer servir diversos trucs i influències per ser declarats inútils.

> brillantes, no tiene gestas heroicas. Para que toda España se convenza de que aquí nos hemos estado consumiendo, muriendo un poco cada días, merodeando como salvajes sin vivienda, robando todo cuanto podíamos, engañando a todo el mundo, desvencijando toda nuestra armazón moral. Contaremos a todos los españoles algunas de nuestra anécdotas. Yo la tengo. (Ferrer, 1930: 219)

Aquest últim és justament l'esperit de totes les obres. L'anhel de rebel·lió és difícil de dur a la pràctica, és un lament que repeteixen alguns autors, malgrat això, la falta de coratge per a la rebel·lió no es presenta com una deficiència o emasculació, en aquest aspecte no es relaciona amb una manca de virilitat, sinó amb l'opressió patida.

Com veiem, l'arquetip propositiu que es contraposaria a l'ideal de la masculinitat del soldat heroic no està gaire desenvolupat en aquests autors, ja que són textos bàsicament de denúncia i crítica. Principalment volen donar a conèixer una realitat viscuda, amagada pel discurs més oficial. Hem pogut veure, però, que en alguns autors es contraposa a tot allò militar la cultura i el refinament intel·lectual i també altres valors com el treball i la capacitat de mantenir la família. En tots els autors s'emfasitza com a valor positiu la rebel·lió, l'aixecament contra la injustícia i, com expressa Salvador Ferrer, la denúncia del que han viscut.

7.6 CONCLUSIONS

Indicàvem a l'inici com l'àmbit colonial és el marc idoni per a l'anàlisi de la masculinitat. S'ha estudiat especialment com en aquests contextos colonials els homes colonitzadors encarnen el poder colonial, són la representació de l'autoritat i la personificació de tots els valors de la civilització. El subjecte colonial masculí no és, però, només l'encarnació de l'autoritat colonial, sinó que suposa un model de gènere concret que no és homogeni ni únic, ja que que n'existeixen versions diverses. En aquest sentit, ens plantejàvem com a hipòtesi en aquest capítol precisament que la crítica al colonialisme havia de portar necessàriament a la crítica al model de masculinitat militar agressiva que sostè aquest projecte colonial, si és cert, com hem assumit, que gènere, nació i colonització estan estretament lligats i es conformen mútuament. En el relat dels autors estudiats hem comprovat com des de la perspectiva de la masculinitat el subjecte colonial també es pot problematitzar, no és unívoc, sinó que n'existeixen diverses modalitats.

Les obres analitzades ofereixen un relat molt concret de l'experiència de les guerres marroquines. Es presenten com a testimoni d'una experiència viscuda pels soldats: el relat del que és realment la guerra. Són una resposta al discurs oficial. Els diversos autors analitzats critiquen els mateixos elements, reprodueixen tòpics recurrents que tots coneixen sobre la vida del soldat al Marroc i en alguns casos es relaten escenes similars o fins i tots els mateixos fets. Tots aquests autors estan, doncs, contestant el discurs oficial que es filtra a la societat sobre la colonització, la nació i la guerra al Marroc. Aquesta crítica es fa també i necessàriament a través de la crítica a la masculinitat que implica aquesta empresa colonial.

En contraposició al model del soldat heroic, hem comprovat que l'home que descriuen els autors té unes característiques ben diferents: és un home que es cansa, no suporta les caminades, es desmaia, es mareja, té insolacions i els peus plens de ferides, el cos dèbil, flàccid i malalt. Intenta sempre que pot defugir la lluita i el perill en lloc d'anar-la a buscar amb entusiasme i desig. Vol evitar les penalitats i salvar la pell en qualsevol circumstància, lluny de qualsevol sacrifici.

Els homes descrits en aquests relats tenen una voluntat dèbil, són descrits amb epítets com *titella*, *somnàmbul*, *autòmat*, *borrego*, *cadàver*. Un autòmat o una titella és el més allunyat del soldat que actua amb determinació, caràcter, convençut i determinat

per la lluita sense dubtes, amb ímpetu i bravura. L'autodomini, la sang freda i l'enteresa davant les dificultats es demostra impossible d'acomplir per part d'aquests homes que tenen molta por, pateixen, es desmunten emocionalment davant el perill, la guerra i la mort. Són homes que juguen, van amb prostitutes i subverteixen una suposada moral militar basada en la contenció i la força de voluntat masculina. Aquesta debilitat de la voluntat es mostra també en el fet que els soldats acaben tornant-se bojos perquè no són capaços de resistir el dolor, l'horror vist, la por i el patiment.

Els relats dels autors presenten actituds masculines invisibilitzades en els discursos més oficials, com ara el patiment i l'expressió emocional. Veiem com són homes que ploren, no resisteixen, es desmunten, enyoren la família. Així com en el model normatiu (vegeu el capítol 3) el patiment s'explicita només per demostrar com de durs són els homes, com són capaços de resistir-lo, en aquests casos es mostra el patiment en la seva cruesa i com a demostració de la debilitat dels homes. També es presenta una relació diferent amb la dona i la família respecte de la que proclama el model hegemònic: s'enyora la família, hi ha una preocupació per la seva situació econòmica. En cap cas apareix com a àmbit de reconeixement de les heroïcitats i sacrificis els soldats. L'amor de la dona i la família no és una sanció a la masculinitat correcta i heroica, com passa en els relats més oficials. Hi ha, en definitiva, una visibilització i reivindicació de l'expressió emocional. Molt especialment es fa visible que els homes tenen por, fet que contradiu la virtut masculina essencial en el model heroic: el coratge.

De la mateixa manera que en aquests relats es visibilitzen les emocions dels homes i especialment la por i el dolor, també es mostra un altre aspecte que no apareix en els relats oficials: el desig sexual. D'aquesta manera, els autors volen fer evident que la pretesa moralitat de les tropes en campanya és una falsedat. Són homes que es troben completament dominats pels seus nervis, per les baixes passions i pel desig sexual.

La culminació d'aquesta descripció és una mort molt allunyada de la mort heroica. Els soldats no moren amb estoïcisme, sacrifici i enteresa, sinó de forma sòrdida, humiliant, crua. Es mostra un aspecte que en els relats més heroics és inexistent o invisibilitzat: els cossos ferits, mutilats, destrossats. La imatge de l'home victoriós queda aclaparada per homes vençuts, debilitats, humiliats, morts ridícules, cossos destrossats.

Hi ha una dura crítica també a l'autoritarisme, una denúncia clara a l'opressió de la jerarquia militar i una befa contínua als oficials que exerceixen una autoritat arbitrària que no té sentit i resulta ridícula. Es contradiu, així, un dels altres valors principals de la masculinitat i especialment la masculinitat militar: els homes han d'exercir autoritat i lideratge per això no poden defallir.

Finalment s'afirma que la guerra, en lloc de convertir els nens en homes, els deshumanitza, els fa brutals i treu tot sentit a l'existència. Aquesta deshumanització n'afecta directament la virilitat, com diuen alguns autors explícitament, perden allò que els fa homes, en el sentit que acaben deshumanitzats, fets una desferra humana i, fins i tot, en alguns casos se suïciden. Totes aquestes qualitats de la masculinitat tan exaltades en altres relats no porten a la virilitat, sinó a la deshumanització dels homes, a la pèrdua del sentit de l'existència i al suïcidi.

Els autors critiquen obertament la idea d'heroi, que inclou, al mateix temps, una crítica al patriotisme i al model de masculinitat que el sosté i se n'alimenta. És una crítica a l'amor i al sacrifici per la nació, que és el que dóna sentit a aquest model de masculinitat. Les exaltacions i els sacrificis per la pàtria apareixen com actuacions ridícules. El sacrifici per la pàtria com a fonament per als valors de la masculinitat del soldat queda també en entredit.

De la mateixa manera, es qüestiona l'autoritat colonial dels espanyols. De nou, la crítica al projecte colonial es fa a través del model de masculinitat que el representa i l'exerceix. Els homes d'aquests relats perden tota l'autoritat colonial quan es qüestiona la seva masculinitat: a vegades apareixen com a menys virils que els marroquins, en altres ocasions són homes dominats pel desig sexual cap a les dones colonitzades i acaben a les seves mans en una subversió de l'autoritat colonial que es produeix a través de la masculinitat. La imatge orientalista més estereotipada de la dona marroquina que desitja ser salvada per l'espanyol se subverteix en aquests casos en què els colonitzadors queden a les seves mans. Tampoc apareixen els espanyols com a representants de la civilització i el progrés. Només han dut al Marroc mort i bàrbarie. A més, segons el parer de la majoria dels autors analitzat, Espanya hauria de civilitzar-se a si mateix abans de pretendre civilitzar a algú altre.

Finalment, en el fons de l'argument d'aquests autors hi ha efectivament una crítica explícita a un model de masculinitat que es considera una farsa, un ideal fals,

impossible de dur a terme. Els diversos relats denuncien que es vulgui aparentar duresa, resistència i valor quan en realitat hi ha por, patiment, angoixa i dolor. En aquest sentit, no s'està criticant només la guerra, la colonització o la jerarquia de classe, sinó la masculinitat. Aquesta idea és present en tots els autors analitzats, que contraposen les proclames oficials reproduïdes a la premsa amb la realitat de la batalla, però sobretot es fa evident en la presentació d'uns homes que volen complir amb aquest model i resulten ridículs o morts. Aquesta farsa és l'eix de la novel·la popular *Los hombres de hierro*. En aquest cas, es mostra a través d'un element que no apareix en el relats heroics més oficials: la paternitat. La novel·la, com la resta d'autors analitzats, fa evident aquesta contradicció entre el model masculí normatiu i la realitat dels sentiments de por i patiment dels homes.

Així doncs, la representació de la masculinitat militar hegemònica es contraposa amb una autorepresentació d'una masculinitat diferent. En aquesta autorepesentació apareix la figura de l'home vulnerable: aquests homes parlen d'ells mateixos com a titelles, somnàmbuls, homes marejats, desmuntats emocionalment, dominats pel patiment, la por, la soledat l'enyor i el desig sexual, són dèbils.

A aquest model de masculinitat militar s'oposa, sobretot en el cas de Sender, un model basat en valors com el treball, l'ofici i la capacitat de mantenir la família. Però el valor que s'hi oposa més clarament és la cultura i el refinament intel·lectual, juntament amb el valor de la rebel·lió contra l'ordre existent. En aquests relats, s'està discutint, doncs, quina ha de ser la base en la qual s'ha de sostenir la masculinitat: la capacitat de ser un soldat dur o un treballador resistent? Aquests dos models es basen en algunes qualitats similars: la fortalesa del cos, el lideratge, el valor per oposar-se al patró o a l'enemic, la capacitat de sacrifici. O potser s'ha de basar en altre qualitats com la formació intel·lectual, la sensibilitat, la intel·ligència? En qualsevol cas, tots els autors tenen com a valor positiu la rebel·lió contra l'opressió que pateixen.

Hem comprovat com efectivament en aquest context colonial i entre els sectors crítics amb la guerra al Marroc la crítica al patriotisme, l'opressió de classe i el nacionalisme impliquen també una crítica al model de masculinitat militar hegemònic. Però més enllà d'això, podem veure també com aquesta crítica no es restringeix a l'àmbit militar, sinó que afecta alguns dels elements centrals de la masculinitat

normativa que es proposa. Com hem analitzat en el capítol 3, el model militar és un model per a tots els homes.

En aquesta crítica al model de soldat hi ha també una crítica a alguns aspectes que són característics dels models de masculinitat que s'estan construint per als homes en aquest període. Recordem que aquests primers anys del segle XX, fins als anys 30, constitueixen un període convuls en la definició de models de gènere tant femenins com masculins. El feminisme, els canvis socials en relació amb el paper de les dones i la visibilitat de l'homosexualitat i de la «nova dona moderna» generen una angoixa creixent per definir clarament què és un home i què és una dona, i un interès renovat per la «qüestió sexual» (Aresti, 2001: 100). En aquest context, diferents models o propostes per a la masculinitat s'estan consolidant a l'Espanya del moment. Per un banda, com explica Aresti (2001, 2010), hi ha el projecte dels moralistes laics que davant d'aquesta incertesa i indeterminació proposen un model basat en les teories de Gregorio Marañón. Tota persona humana queda definida per la sexualitat, es produeix una sexualització de les persones. L'ideal és la màxima diferenciació entre homes i dones, i no tant l'afirmació de la inferioritat femenina. La diferència entre els sexes, però, no és un fet donat, sinó un procés que depèn de l'evolució psicofísica de la persona. L'home i la dona no estan completament acabats, segons Marañón, sinó que sempre hi ha un grau d'indiferenciació sexual que se supera amb educació i amb l'actuació adequada de la persona. La teoria de Marañón està lligada amb les teories de progrés darwinistes: el màxim progrés i la màxima civilització són la màxima diferenciació dels sexes. Així, la màxima virilitat serà la lluita per la vida, la potència generadora i la resistència vital. L'home té l'instint d'actuació social, les funcions d'atac i defensa, el treball, la constitució intel·lectual i la creativitat. En la dona predomina l'instint maternal i la cura dels fills. Marañón defineix clarament la diferència entre els sexes: «Carácter catabólico del hombre orientado al derroche energético y a la resistencia y la lucha exterior, y el anabólico de la mujer concentrado en una reserva y contención capaz de preservar sus energías para la procreación» (Vázquez, 2011). Si aquesta diferenciació no es fa correctament, el perill és la indiferenciació sexual i la degeneració, l'histerisme i, en definitiva, l'efeminament en el homes. Aquest model de consecució de la virilitat passa també per l'amor monògam, la paternitat responsable i el fet d'evitar la prostitució, l'adulteri, el joc. Es produeix una crítica al model del *donjuán*, un home que, en absència d'autocontrol i sense virtut, no té preocupacions ni serenitat, és un promiscu

que no controla la seva sexualitat i per això és efeminat. El veritable home és treballador, auster, monògam i autocontrolat.

Aquest ideal es diferencia del model elaborat en els sectors més conservadors, encara que tenen punts en comú. El model que intenta definir Primo de Rivera (Aresti, 2012) com a model d'home espanyol es basa en la recuperació de la moralitat davant d'un clima imperant de suposat relaxament moral. Es vol recuperar també el sentit veritable de ser home, que es busca en models antics d'espanyolitat i valors com la cavalleria, la virtut (guiada pels principis religiosos) i, sobretot, la pàtria. Com hem vist en el capítol 3, en aquests sectors més conservadors el model del soldat heroic patriòtic és molt important a l'hora de definir la masculinitat recuperada: la tenacitat, el valor, la capacitat de sacrifici i de patiment, el control del cos davant la por, la importància de la duresa i la resistència de de la voluntat i la sublimació de la pròpia vida per una finalitat més elevada, en el nostre cas la nació. En aquest sentit, el model del soldat heroic és fonamental (Vincent, 1999, 2006; Di Febo, 1989).[33]

Tot i que són models diferents, les línies de separació entre ambdós no estan clarament diferenciades.[34] Tots dos responen finalment a aquesta ansietat que provoquen els canvis socials i que fan trontollar l'ordre de gènere, busquen contrarestar aquesta incertesa i definir clarament què és un home i què és una dona, encara que amb mètodes difernets (uns a través de l'educació i d'altres a través d'un programa de reforma de caire autoritari). Són una resposta a aquest perill d'efeminament en els homes, volen evitar l'histerisme, la neurastènia masculina, la debilitat, la degeneració i l'efeminament i la indiferenciació entre els sexes. Ambdós models comparteixen certs elements comuns que aniran definint la masculinitat contemporània. En primer lloc, emfasitzen la conservació d'una certa moralitat: evitar el joc, la prostitució, l'alcohol i les baralles entre els homes. Tots dos necessiten definir o redefinir què és ser un home veritablement, ja sigui apel·lant a models antics, suposadament genuïnament espanyols, o a la biologització del gènere. També proclamen una certa contenció dels impulsos i aposten, com passarà a tot Europa, per la duresa del cos i de la voluntat com a

[33] En el període que ens ocupa, de les guerres del Marroc, aquest model de soldat no té una base tan religiosa com més endavant, durant la Guerra Civil, en què la retòrica religiosa té molta més importància, en la figura del monjo guerrer per exemple (Di Febo, 1989).

[34] Com hem vist en el capítol 3, en el model del soldat heroic s'emfasitzen majoritàriament elements més viscerals com l'ímpetu, la bravura i una certa temeritat que seria la garantia del coratge dels homes, de la seva duresa i determinació física i mental; en alguns casos, però, es critica aquesta impulsivitat i s'aboga pel treball, l'esforç i el càlcul racional en les accions dels homes.

característica bàsica de la masculinitat: l'autocontrol i l'autodomini (Mosse, 2000). Aquest autodomini significa tant el control de la raó sobre les passions i el sentiment com, sobretot en el context militar, el coratge, l'autocontrol, el domini que comporta poder actuar amb valor, resistència i estoïcisme davant les dificultats, que és el que permet el sacrifici per la nació i la victòria. Hi ha, per tant, una necessitat de demostrar la masculinitat, que està en entredit a través d'aquest autocontrol i domini de les emocions i els nervis. El context militar és una prova de virilitat precisament perquè és on millor es poden demostrar aquestes qualitats masculines de domini i autocontrol. La bona actuació en el combat corroboraria una masculinitat adequada en aquest sentit. De fet, es considera el valor a la batalla com la prova més clara d'absència d'homosexualitat (Vázquez, 2011; Mosse, 2000).

El model d'home vulnerable que hem descrit es revolta contra aquesta exigència per mostrar que aquestes demandes són una farsa impossible de complir. Els homes són vulnerables físicament i moral, pateixen i expressen les seves emocions. Són dèbils. Més enllà de la crítica òbvia al militarisme i a la masculinitat militar hi ha una crítica al cor de la masculinitat: la fortalesa de la voluntat, la duresa del cos i de la ment. Hi ha una crítica al fet d'haver de demostrar la masculinitat amb conductes absurdes i que no responen a la realitat. Aquests homes es revolten contra la necessitat de demostrar la virilitat en situacions en què no hi ha fermesa i resistència sinó dolor, ferides físiques i patiment emocional. Així es representen a ells mateixos com a vulnerables i dèbils, com a persones que han perdut els nervis. En el relat de Castro es qüestiona fins i tot la doctrina segons la qual els nois que són finolis o efeminats, com es descriu a la novel·la, han de ser corregits i transformats en homes durs.

Perdre aquesta duresa del cos i sobretot de la ment és sinònim de degeneració i efeminament. La pressió sobre els homes per evitar l'efeminament, l'histerisme i la debilitat és molt present. La psiquiatria té un paper molt important en aquest sentit. S'ha estudiat, en el marc de la Primera Guerra Mundial, com es tracten els homes que, a causa dels horrors de la guerra, tornen incapaços d'assimilar psicològicament l'horror vist i tenien crisis nervioses i traumes psicològics. Es considera que això és a causa d'una masculinitat deficient, els homes de debò han de ser durs i psicològicament capaços de matar i veure els horrors de la guerra, si no, són poc masculins, degenerats o infantils, efeminats. Es considera que els homes tenen un instint natural de lluita que si no sorgeix és per una deficiència en la virilitat (Bourke, 2000b). Mentre els veterans

intenten defensar que són les experiència de la guerra el que els provoca aquest xoc emocional i que abans eren sans, molts psiquiatres veuen la guerra com la cura i no la causa del problema. Afirmen que la neurosis es produeix molt més a la rereguarda que a les primeres línies de la batalla. L'ambient efeminat i dolç de la llar no és bo per recuperar-se, de manera que el que cal fer és enviar de nou els homes al front perquè amb l'exemple masculí dels companys i l'esperit militar es recuperin millor. La guerra no és traumàtica sinó vigoritzadora i virilitzant (Lenner, 2000).

Així doncs, en el discurs hegemònic la duresa i resistència tant del cos com de la voluntat és la garantia per no caure en la degeneració, el debilitament i, en últim terme, l'homosexualitat i l'efeminament. Els cronistes analitzats no assumeixen aquesta equació entre duresa i masculinitat. El relat que fan vol reivindicar la legitimitat d'aquesta debilitat, d'aquesta angoixa: el xoc emocional no és un accident, sinó la conseqüència més plausible per a tots els homes que veuen els horrors i el patiment de la guerra. Els homes d'aquests relats es revolten contra aquesta pressió i volen reivindicar el seu patiment. Fan visible la debilitat de la ment i del cos, defensen la vulnerabilitat dels homes. Malgrat les amenaces d'efeminament, en cap cas aquests autors perceben la debilitat i el patiment com una pèrdua de virilitat, no es lamenten d'haver perdut els valors masculins ni d'haver estat emasculats. A diferència del que hem vist en els capítols 3 i 4, la mostra de vulnerabilitat en els homes, d'absència de contenció emocional o simplement la descripció dels cossos mutilats no es presenta com una emasculació. Els homes no es lamenten de perdre la seva virilitat, sinó que estan reivindicant que això no és la virilitat, que no va lligada als valors militars de guerra i duresa. Des d'altres postures que hem descrit en capítols anteriors s'entén que aquesta debilitat és un fracàs de la masculinitat, però no només això: s'entén, a més, com un fracàs de tota la societat, que en algun sentit està debilitada. La causa d'aquestes morts i mutilacions no és una guerra d'ocupació ni la resistència rifenya, sinó la pèrdua de virtuts de la masculinitat de tota la nació que ha produït aquesta humiliació dels homes, una humiliació de la nació. En el nostre cas, els homes no es lamenten de no poder complir amb la masculinitat o de sentir-se emasculats o efeminats, sinó que es tracta clarament d'una denúncia: la masculinitat no és això. La masculinitat no ha de ser guerra, patiment i mort. La debilitat i l'expressió emocional dels homes no és cap emasculació, és fruit de la injustícia i l'opressió patida.

Com veiem, aquests autors critiquen efectivament la masculinitat militar, el patriotisme absurd i la idea de sacrifici per la pàtria, però davant d'aquest model no defensen tampoc clarament un model de soldat més modern, racional i culte, com en altres autors (vegeu, per exemple, Eugenio Noel i Ruiz Albéniz). Ni tan sols defensen el model d'home civil i completament autocontrolat. Hem vist com en qüestions de moral sexual no responen tampoc exactament a aquest model d'home contingut. Tampoc defensen que el model heroic sigui vàlid en el cas de defensar ideals més nobles.

Mosse (2000) analitza per al cas d'Alemanya si en alguns sectors d'oposició durant la Primera Guerra Mundial i després, durant el nazisme, se subverteix el model militar heroic. En efecte, en alguns sectors minoritaris del socialisme inicial es produeix aquesta subversió. Explica el cas de Max Adler, que proposa un crítica al model masculí militar, proposa una masculinitat que s'ha de basar en la solidaritat, la renúncia a tot ús de la força, l'educació. Això, però, només és possible en la societat socialista. Malgrat tot, afirma que aquesta postura és minoritària i el model masculí heroic s'acaba imposant i es fa completament hegemònic també en els sectors socialistes. El militarisme en el context de la Revolució Russa s'acaba imposant, encara que prescindint dels elements més agressius. També s'assumeixen, des d'aquests sectors socialistes, els valors de la duresa del cos, la fortalesa i la bellesa com a símptoma d'un cos i una ment masculina forta. D'aquesta manera, el model masculí del treballador s'acaba assemblant molt al model masculí militar en el sentit de salut, fortalesa, duresa, evitar la degeneració, lluita per un idea, camaraderia, força de voluntat, solidesa, idea de victòria. Aquesta retòrica també impregnarà l'àmbit comunista, en el marc del concepte de lluita de classes (Mosse, 2000). Fins i tot els exclosos (els jueus, per exemple) intenten complir amb aquest model de masculinitat militar per sentir-se inclosos en el col·lectiu (Mosse, 2000).

També en altres contextos, els homes que estan en contra de la guerra acaben acceptant aquest model heroic de duresa del cos i la voluntat. Gutmann (2014) tracta sobre els veterans de la guerra de l'Iraq, reflexiona sobre com els activistes contra la guerra comparteixen certs elements de la masculinitat militar sense subvertir-los: resistir com un home, complir amb el deure amb fortalesa (sigui la lluita contra l'enemic o la lluita contra el militarisme). Es resisteixen a ser titllats de covards pel fet de ser antimilitaristes, reclamen per a ells una altra forma de valor: ser realment valent és oposar-se a la guerra, però assumint, igualment, que el coratge és un valor masculí

vàlid. És una oposició a la guerra que assumeix malgrat tot el model heroic, simplement aplicat a altres ideals. És a dir, el model masculí heroic queda intacte, simplement l'heroïcitat és en la defensa d'altres causes. Sonya Rose (2004) també explica com en el context de la Segona Guerra Mundial es construeix un model de masculinitat anglesa que s'ha de contraposar amb el model hipermasculinitzat nazi i que es basa en l'autocontrol, l'autodomini i l'enteresa davant la masculinitat hiperagressiva de l'home nazi. En aquest model anglès tampoc no hi ha una crítica oberta a la masculinitat heroica, aquells homes que estan en contra de la guerra són acusats de covards i, com a conseqüència directa, acusats d'homes efeminats, que no saben defensar la llar i la família. Són criticats molt més pel seu efeminament que per la seva falta de patriotisme, segons explica l'autora. Malgrat que es vol contrarestar el model nazi, no hi ha una crítica tan profunda al model de masculinitat heroic.

A diferència d'aquests altres casos, els autors analitzats en aquest capítol no assumeixen el model heroic com un model que seria vàlid si estigués al servei de causes més nobles, sinó que critiquen el cor d'aquest model de masculinitat. Es produeix una crítica dels elements centrals en la definició de la masculinitat comuns als diferents projectes que s'estan definint per a la masculinitat: la duresa de cos i de la ment, la resistència, l'estoïcisme i el coratge. Són elements assumits, com hem dit, pels diferents sectors socials i vàlids per a causes nacionalistes i militaristes, però també per a la lluita obrera o fins i tot l'antimilitarisme. Els autors presenten una imatge de si mateixos que contradiu aquest model. Per tant, el que posen de manifest és la vulnerabilitat dels homes. En aquest sentit, contesten la idea de la contenció emocional com a element definidor de la masculinitat. La negació i la contenció de les emocions és inassumible per als homes, especialment en situacions extremes. Aquests contradiccions es fan més evidents quan la masculinitat dura que es proposa es revela en realitat una farsa. Els que l'intenten acomplir estan representant un paper, són ridículs o acaben morts. En la crítica a la masculinitat hegemònica aquests cronistes de guerra no arriben en absolut a l'extrem de qüestionar la divisió entre els sexes ni reivindicar cap tipus d'androgínia, ni tampoc la homosexualitat[35], però sí que és cert que qüestionen clarament no només els

[35] Un dels col·lectius que més obertament defensa un model de masculinitat alternatiu són els decadentistes i els homosexuals. A finals del segle XIX i a principis del XX són cada vegada més visibles socialment. Es constitueixen en una subcultura que reivindica com a positius aquests altres models masculins. L'andròg en es postula com a valor, la bellesa física, la gràcia i la delicadesa dels efeminats, combinada amb la potència i la força activa viril de l'òrgan sexual masculí (Mosse, 2000). És, però, una

ideals militaristes o colonialistes, sinó elements claus de la masculinitat normativa, la masculinitat és una farsa.

Com explica Connell (2005), la masculinitat hegemònica no es correspon amb el comportament de la majoria dels homes, sinó que és un model, una norma. En el nostre cas hem comprovat com en el context de les guerres del Marroc hi ha una protesta molt clara no només cap a la guerra i la colonització i la jerarquia de classe, sinó cap a aquesta norma de la masculinitat. Totes aquestes obres són una reivindicació. Estan escrites com a testimoni, com a protesta, amb la clara intenció de visibilitzar aquests aspectes i denunciar la masculinitat com a farsa. La masculinitat hegemònica és una referència i qualsevol procés de contestació ha de passar necessàriament per discutir aquest model (Connell, 2005). Els autors escriuen clarament contra aquesta referència, juguen amb la idea del soldat heroic, en fan befa, el contradiuen, fan referència a aquest model encara que sigui per posar-lo en evidència i desmuntar-lo. Si bé és cert que no és una crítica desenvolupada teòricament i que no suposa cap organització col·lectiva ni cap protesta organitzada, sí que fa visible unes pràctiques masculines no normatives que qüestionen el model heroic comparant-lo amb la quotidianitat de les experiències viscudes. Aquests homes contesten un prototip d'home molt clar que és hegemònic com a model, encara que impossible de complir a la pràctica. Hem vist, per tant, un exemple de com en un context concret els homes critiquen i ridiculitzen el model de masculinitat imperant. Una situació extrema com és la guerra, en un lloc llunyà, és el context de critica de subversió i de noves pràctiques de masculinitat com la debilitat, la vulnerabilitat o l'expressió emocional.

Com hem assumit, els discursos de gènere s'han de relacionar amb altres identitats socials com ara la nació i la classe. Precisament hem comprovat, en aquest capítol, com la crítica a la masculinitat sorgeix d'aquesta intersecció: és una posició crítica amb la colonització, la nació i la posició de classe el que permet qüestionar el model de gènere normatiu. És una posició subversiva en termes de classe, nació, el que possibilitat la crítica a la masculinitat. En aquest sentit, en el nostre context, es produeix un fenomen en les dues direccions. La crítica a l'empresa colonial ha de suposar necessàriament una crítica al model de gènere que s'alimenta i es construeix a través

subcultura molt minoritària i no poden lluitar contra la rígida divisió entre els sexes, una idea molt poderosa.

d'aquesta empresa. De la mateixa manera i simultàniament, la crítica al projecte colonial es fa a través d'aquetsa crítica a la masculinitat.

La crítica a la colonització s'expressa d'una forma molt concreta: desmuntant el model de masculinitat que la sustenta. Els relats d'aquests autors són clarament de denúncia, critiquen l'empresa colonial, però ho fan concretament a través de la crítica al model de masculinitat heroica. Qüestionar aquest model masculí i demostrar que és impossible de complir suposa qüestionar el colonialisme. Com hem explicat, l'ideal masculí no és només un model de gènere, és un model de nació, un model d'autoritat colonial, l'encarnació de la pàtria, per això no hi ha eina més eficaç per a aquesta crítica a la colonització que desmuntar un aspecte tan sensible del projecte colonial i d'autoafirmació nacional: el model de masculinitat heroica.

Hem comprovat com qüestionar la figura de l'heroi suposa qüestionar el patriotisme: la mort brutal i sòrdida troba els homes enmig de proclames patriòtiques. Aquestes exaltacions es mostren ridícules i absurdes davant la mort, la màxima expressió de la vulnerabilitat masculina. La ridiculització dels oficials com a representants del màxim sacrifici per la nació suposa una crítica al patriotisme que implica l'empresa colonial. Aquesta crítica es dur a terme a través del qüestionament d'una masculinitat que es sustenta en l'amor a la nació.

Igualment, els homes d'aquests relats perden l'autoritat colonial, són menys virils que els marroquins i, el que és pitjor, són dominats per les dones colonitzades. Aquest qüestionament de l'autoritat masculina és bàsic també per al qüestionament del projecte colonial i per presentar una Espanya que no és una veritable nació colonial. En alguns dels relats apareixen cadàvers amb els genitals tallats, que són presentats irònicament com els veritables representants de la «civilització». També hem vist com algunes obres reprodueixen els tòpics orientalistes clàssics sobre la representació de les dones, però en aquestes escenes la posició masculina és completament diferent: en lloc de ser les dones que demanen que l'home espanyol les salvi, són ells qui es troben embadalits per elles i subjugats als seus encants. Davant d'elles semblen dèbils i estúpids. És rellevant remarcar en aquest sentit com s'interpreta el desig sexual com un fet negatiu en els homes, que els perd i els debilita; una assumpció de la retòrica de la temptació d'Eva que presenta els homes com a sers anul·lats davant la pulsió sexual. Així, s'evidencia la crítica al colonialisme a través de la masculinitat: homes dominats pel desig sexual cap a les dones colonitzades són dominats o, fins i tot, morts per elles.

La crítica al colonialisme es fa a través de la crítica al model masculí que el representa, que l'encarna. Es presenta una Espanya que no té cap autoritat colonial ni és civilitzadora.

Així doncs, en aquestes escenes entre homes espanyols i dones marroquines, es subverteixen les metàfores de gènere clàssiques amb les quals es representa l'ordre colonial. La dona no és vulnerable i disponible per a l'europeu com a metàfora de la terra africana per conquerir, sinó que el domina i fins i tot el mata. L'espanyol, en aquest cas, no és l'encarnació del poder colonial a través d'una masculinitat que conserva l'autoritat sinó que apareix indefens i controlat per les dones rifenyes. En aquest sentit, es representa Espanya com una nació que no sap mantenir l'autoritat colonial, no sap conquerir i dominar i tampoc sap civilitzar.

Apareix de nou la retòrica de l'Espanya incivilitzada i incapaç de ser una nació colonitzadora. Els autors analitzats fan befa de la tan repetida tradició de la colonització *por reaños* com una mostra de l'Espanya endarrerida. Expliquen explícitament que Espanya s'hauria de civilitzar a sí mateixa abans de civilitzar ningú. En la mirada d'aquests autors, els espanyols no representen el progrés, la civilització ni la tecnologia, ni tan sols l'home civilitzat. Ells, però, van més enllà de la crítica dels sectors que consideren el projecte colonial positiu i que critiquen simplement que Espanya en concret no el sàpiga desenvolupar adequadament. Aquests autors impugnen tot el projecte nacional i colonial, fet que veiem en la crítica d'un dels seus aspectes centrals, la masculinitat imperial, dominadora i triomfant que hem descrit en capítols anteriors. En aquest cas es critica l'home colonitzador espanyol, però no perquè no sigui prou europeu o modern, sinó perquè aquest model d'home és una farsa. Així doncs, no es reivindica ni tan sols un projecte colonial per a Espanya, més europeu o més civilitzat. Es denuncia l'empresa colonial com opressiva i autoritària. En aquest sentit, els espanyols se senten propers als rifenys perquè tots dos són víctimes d'aquest despotisme. D'aquesta manera s'esborren en certa manera les fronteres colonials. Aquesta proximitat s'expressa a través de la masculinitat: els rifenys sí que són veritablement virils.

En l'àmbit dels estudis colonials, s'han descrit els models de masculinitat adherits als projectes colonials i s'ha analitzat com la masculinitat hi col·labora (Sinha, 1995; Mangan, 2012; Tosh, 2004). En el nostre cas hem fet el recorregut contrari: com la crítica a la masculinitat serveix per a la crítica al projecte colonial, i com això suposa

la visibilització de nous models de masculinitat o, si més no, de pràctiques masculines contranormatives.

En altres contextos, s'ha analitzat com la figura del colonitzador no és estàtica ni única, per exemple en el cas del colonitzador que ha de deixat de ser un aventurer, que lluita amb perills i s'ha convertit, un cop els imperis colonials estan consolidats, en un buròcrata que viu un vida tranquil·la i burgesa a les colònies (Myers, 2002). En el cas francès i en el marc la guerra d'Algèria s'ha estudiat com els soldats francesos no poden acabar de seguir els models de masculinitat militar imposats perquè les característiques no convencionals de la guerra els impedeixen complir amb els actes d'heroisme establerts (Branche, 2004). L'autora interpreta que les característiques de la guerra algeriana són els que fan que els homes no puguin complir amb aquest ideal. Si ho mirem després d'haver llegit els relats estudiats podem concloure que potser no són les característiques d'aquesta guerra el que impedeix als homes aconseguir el model masculí normatiu, sinó que aquest model masculí és una farsa i impossible d'acomplir per cap home en cap guerra. En aquests dos casos es mostren models d'homes colonitzadors diferents del normatiu o que se n'allunyen en alguna mesura, però en tots dos casos s'assumeix també com a vàlid i positiu el model de masculinitat imperial, apareix la frustració quan no es pot acomplir. En el nostre context els autors, en canvi, el denuncien com una falsedat, no pretenen complir-lo, ni l'assumeixen com a vàlid sinó que el denuncien.

Un altre model de masculinitat no normativa a les colònies són els homosexuals que s'hi desplacen precisament per fugir de les constriccions socials de la metròpoli. El fet de mantenir relacions sexuals amb nois colonitzats i no complir amb el model de masculinitat normatiu pot subvertir també tot l'ordre colonial. Segons explica Hyam (2010), en la majoria de casos això no significa que posin en entredit les jerarquies de poder colonials ni critiquin l'empresa colonial en el seu conjunt. Aquestes experiències ens ensenyen un món de pràctiques amagades i no una crítica explícita al projecte i a la masculinitat colonial.

Per al cas espanyol, Martín (2012) analitza una altra mena de pràctiques de masculinitat subversiva a les colònies: ella explora les pràctiques homosexuals o homoeròtiques entre espanyols i marroquins. Per exemple, en les relacions homosexuals en el si de l'exèrcit o la seva insinuació, en les connotacions homoeròtiques de la

germanor hispanomarroquina proclamada per Franco els anys 40 i 50. L'autora se centra especialment a buscar les pràctiques d'homosexualitat entre espanyols i marroquins que es puguin llegir entre línies per demostrar que les fronteres entre els dos pobles no són tan rígides com el discurs oficial proclama i que hi ha una certa hibriditat entre la identitat espanyola i africana.

Efectivament, en aquest cas també s'exploren certes pràctiques de masculinitat subversiva a través de la sexualitat, visibilitzant pràctiques homosexuals. En el nostre context, hem volgut explorar aquestes pràctiques de masculinitat subversiva, però no des de la sexualitat, sinó des de la relació amb altres categories socials com ara la classe, la nació i l'adhesió o la crítica al projecte colonial. Des d'aquest punt de vista, hem comprovat que més enllà de pràctiques homosexuals o homoeròtiques subversives, en el marc del colonialisme espanyol hi ha una crítica explícita i clara al model de masculinitat oficial que sorgeix precisament d'una posició subalterna de classe i crítica amb el patriotisme i el colonialisme. Per tant, des el nostre punt de vista, la subversió del discurs colonial no ve per la hibriditat de les identitats espanyola i marroquina sinó per la crítica al projecte colonial i a la masculinitat colonial des d'una posició subalterna de classe. La unió o la solidaritat amb els rifenys no prové tampoc d'una identitat híbrida, sinó d'una opressió compartida.

Aquesta posició crítica amb el discurs conservador oficial des d'una posició subordinada de classe és el que permet la crítica al model masculí, només els que estan als marges poden subvertir el model hegemònic. Aquesta posició de subalternitat de classe fa possible la crítica a un aspecte tan íntim com és la masculinitat. Aquest marge també l'ocupen les dones. En diverses ocasions s'ha estudiat de quina manera la mirada femenina és diferent a la masculina en contextos colonials, en quina mesura la seva posició com a dones en condiciona la mirada i l'adhesió al projecte nacional i racista que significa la colonització (Marín, 2013, Zaplana, 2005, Zapata, 2011, Cerarols, 2008). En el nostre treball, hem volgut analitzar si la seva mirada sobre la masculinitat també és diferent a l'oficial. Hem comprovat en la nostra anàlisi com algunes autores, per la seva posició com a dones, han pogut donar importància a aspectes com el patiment i el dolor (que els homes han de subestimar perquè l'han de resistir). D'aquesta manera, algunes de les cronistes que relaten la guerra al Marroc denuncien que cap empresa colonial o nacional compensa aquest patiment. Sobretot en el cas de Carmen de Burgos hi ha una crítica explícita a la guerra pel patiment que provoca, en el cas

d'Escoriaza també hi ha un lament pel patiment de la guerra, malgrat que no se'n posin en qüestió els motius. En qualsevol cas, el fet de ser dones els permet donar importància al dolor i des d'aquí criticar la guerra i la figura de l'heroi en alguna mesura, encara que no de forma explícita i oberta. En aquest sentit, podem concloure, com Marín (2013), que la mirada femenina, si bé no és obertament anticolonial, ni crítica amb el model del soldat heroic en alguns casos els permet visibilitzar aspectes, com el patiment masculí, que no tenen lloc en els relats masculins. Això és especialment explícit en el cas de Teresa Escoriaza i Carmen de Burgos.

Com explica Brod (1994), és important veure la relació entre les masculinitats hegemòniques i subalternes i entendre les jerarquies entre els homes, però això no ens ha de fer oblidar la jerarquia entre homes i dones. A l'hora d'estudiar les masculinitats subalternes s'ha de procurar no entendre la feminitat i la masculinitat com a dos àmbits separats. Per tant, ens hem de preguntar finalment què suposa aquest qüestionament de la masculinitat hegemònica en relació amb l'opressió dels homes respecte les dones. Com hem vist, les obres analitzades se centren bàsicament en les relacions jeràrquiques entre els homes i en poques ocasions apareix la relació amb les dones. Les que hi figuren són, en algun cas, les prostitutes, les madrines de guerra o infermeres i les dones colonitzades com a objecte de desig. Les prostitutes són considerades objectes sexuals, les madrines de guerra són criticades en un dels autors, Salvador Ferrer, que en fa befa en el sentit que assumeixen el projecte colonial com a correcte i necessari. Finalment, apareixen les dones colonitzades com a objecte sexual per expressar una idea de fons: el desig sexual cap a la dona és una debilitat per als homes perquè els fa perdre la seva autoritat, en aquest cas colonial.

En cap d'aquests aspectes, hi ha una crítica elaborada al patriarcat i a la dominació respecte les dones. Les escenes en què s'utilitza les dones com a prostitutes són normalitzades. Prous i Vila i Barea es distancien de les pràctiques amb prostitutes, que queden així censurades pels autors. Barea expressa el desig d'una certa igualtat i d'una relació de tu a tu amb la seva esposa, amb qui li agradaria compartir interessos. Critica també la pressió social que reben homes i dones per mantenir els matrimonis de farsa, que es converteixen en un «auténtico vacío» (Barea, 2001: 291). En la resta de casos el tema és absent.

Podem comprovar, doncs, que aquesta crítica al model masculí normatiu no implica una crítica directa a l'opressió contra les dones. Podem considerar, però, que l'entramat que lliga masculinitat nació i classe té una gran eficàcia en el sosteniment de projectes de classe, nacionals o colonials, però és també molt eficaç i una de les eines més ben travades per mantenir l'autoritat i la jerarquia masculina en relació amb les dones. El fet que la masculinitat estigui lligada a altres realitats com la nació, la classe i la colonització la fa molt més robusta i duradora, i fa que l'autoritat dels homes sobre les dones s'afirmi perquè qüestionar-la suposaria qüestionar tot el projecte nacional l'ordre de classe o colonial.

Veiem, doncs, que per a la subversió de qualsevol model de gènere és necessari veure a quina idea de classe i nacional està adherit. Sense conèixer aquesta relació és més difícil qüestionar l'ordre de gènere. De la mateixa manera, és difícil qüestionar les jerarquies de classe i els projectes nacionals o colonials sense qüestionar els models de gènere i especialment de masculinitat que els fan possibles i que els sostenen. Tosh (2005) reflexiona sobre el fet que l'estudi de la masculinitat no s'ha de basar només en l'anàlisi de l'opressió sobre les dones, sinó també en l'anàlisi de la relació de la masculinitat amb altres realitats socials com la classe o la nació. En aquest context podem comprovar que ambdues tasques no són en absolutament contràries sinó compatibles. Només entendrem la força i la durabilitat que té l'opressió dels homes sobre les dones si podem relacionar aquests models de masculinitat amb el conjunt de l'ordre social de classe o nacional. És aquesta imbricació el que fa els models d'autoritat masculina tan resistents: qüestionar-los implica qüestionar tot l'ordre social.

Des d'aquest punt de vista podem considerar, doncs, que desmuntar el lligam de la masculinitat amb la nació, la classe i la colonització pot ser un primer pas necessari per subvertir l'autoritat masculina que justifica l'opressió de les dones. Hem de destacar, a més, que aquests homes critiquen durament l'opressió que suposa la jerarquia militar i l'absurditat i la ridiculesa de l'autoritarisme. Per tant, en certa manera estan desvinculant la masculinitat de la idea d'autoritat o almenys autoritat jeràrquica i opressiva. Potser el qüestionament d'aquesta masculinitat dura i resistent que no admet la debilitat i la vulnerabilitat i que qüestiona aquest lligam entre masculinitat, nacionalisme, colonialisme i militarisme és un primer pas imprescindible cap a una transformació de la masculinitat que porti a postures més igualitàries respecte les dones.

És clar, però, que aquest projecte no està en absolut en l'horitzó d'aquests homes en aquest període[36].

Hem comprovat, com ens preguntàvem a l'inici, que efectivament la crítica al projecte colonial i nacional implica la crítica a la masculinitat hegemònica. Hem comprovat com gènere i projecte colonial i nacional estan estretament entrelligats: la crítica al projecte colonial ha d'implicar la crítica a la masculinitat que el sustenta. Al mateix temps la crítica a la masculinitat militar hegemònica només pot aparèixer quan es critiquen els valors que li donen sentit: la nació i la colonització.

Així com en els diversos contextos colonials s'han descrit els models de masculinitat adherits als projectes colonials i s'ha analitzat com hi col·laboraven, en el nostre treball hem comprovat que aquest context colonial d'una guerra llunyana percebuda com a injusta és idoni per trobar un model de masculinitat crític o alternatiu respecte al model normatiu. Una crítica que suposa la visibilització de pràctiques masculines contranormatives. Un context que genera una autorpresentació de la masculinitat força diferent als models imperants: l'home vulnerable i la denúncia de la masculinitat com a farsa.

Aquests autors impugnen tot el projecte nacional i colonial, ho veiem en la crítica d'un dels seus aspectes centrals: la masculinitat imperial, dominadora i triomfant que hem descrit en capítols anteriors. El context colonial els serveix, però, per a molt més, és un context idoni per criticar algun dels elements fonamentals de la masculinitat que es proposa a tots els homes en aquest període. En aquest sentit, hem comprovat com en l'autorepresentació de la masculinitat que fan aquests autors apareixen alguns elements i algunes pràctiques masculines subversius com l'expressió emocional del patiment i la por, la debilitat i el defalliment, que qüestionen no només la masculinitat militar imperant en aquest context, sinó alguns dels elements clau del model de

[36] En el nostre context no trobem una exacerbació de l'autoritarisme respecte les dones en homes que no tenen autoritat en l'àmbit públic. Fenomen que s'ha descrit per a altres contextos, per exemple entre col·lectius d'homes clarament discriminats, per exemple, en el marc de la discriminació dels negres als Estats Units, en què els homes volen recuperar la seva virilitat perduda en l'àmbit públic, sent més autoritaris i opressius amb les dones (Brod, 1994; Hill, 1989). Labanyi (2012) analitza en les pel·lícules del primer franquisme com s'explica la pèrdua de filipnies i cuba. Amb aquesta derrota la masculinitat dels espanyols es posa en dubte està ferida per recuperar-la és necessari recuperar l'autoritat amb les dones, dels valors militars de la masculinitat s'evoluciona cap a l'home que afirma la seva masculinitat assegurant l'autoritat sobre les dones a la llar.

masculinitat que s'imposa als homes a principis del segle XX com la contenció emocional, el control dels nervis o la duresa del cos.

Ens preguntàvem també fins a quin punt s'elabora un model de masculinitat alternatiu en aquests relats. Com hem explicat, són més amplis els esforços dedicats a la crítica que a la proposta. Ara bé, els relats dels autors deixen entreveure alguns elements propositius d'una masculinitat alternativa basada en el refinament intel·lectual i el model de masculinitat obrera, però sobretot mostren una autopresentació masculinitat que legitima la vulnerabilitat dels homes. Els homes són vulnerables i la masculinitat és una farsa, com ho és també la colonització espanyola al Marroc.

CONCLUSIONS GENERALS

8 CONCLUSIONS GENERALS

Ens preguntàvem a l'inici d'aquest treball quins arquetips masculins apareixen en aquest context colonial, com es configuren i com s'interrelacionen les imatges de la masculinitat espanyola i la marroquina per reflexionar, discutir i afirmar quines han de ser les característiques de la masculinitat. Al primer terç del segle XX, l'ordre de gènere heretat del passat trontolla, les rígides definicions i relacions de poder de gènere es mostren inestables. Hi ha una ansietat renovada per definir què és un home i què és una dona. Els contextos colonials són zones de contacte (Pratt, 1992) on es tensa, s'afirma es discuteix, es posa en dubte i es reflexiona sobre la pròpia identitat metropolitana en termes de gènere i en termes d'identitats col·lectiva. El context africà, és un escenari on es discuteixen les identitats de gènere espanyoles en diàleg amb l'altre marroquí.

També ens plantejàvem com les imatges i els valors de la masculinitat serveixen en aquest context per representar i caracteritzar les dues societats en contacte, és a dir, com a través d'imatges masculines es representa Espanya com a subjecte colonial i el Marroc com a societat decadent. Com les representacions de gènere representen i ajuden a definir identitats col·lectives. En aquest context, Espanya s'està definint i discutint a si mateixa. L'existència de l'«altre» fa evident i ajuda a definir i discutir la pròpia identitat. La nació es va fent i definint a través de la seva discussió, dels seus diversos relats canviants, no exempts d'ansietats. La debilitat pàctica del colonialisme espanyol no pot amagar la importància que va tenir el desig i l'imaginari colonial, en la definició de la identitat metropolitana (Archilés, 2012, 2013). Hem analitzat, doncs, l'escenari africà com un dels llocs on es produeix aquesta discussió. En contraposició a la societat marroquina s'articulen en el marc del colonialisme aquests relats sobre què és Espanya i molt especialment sobre què no és i què no vol ser com a nació en relació amb els rifenys i amb altres nacions europees. En aquest treball hem volgut mostrar com aquestes discussions es produeixen també a través dels arquetips de gènere i especialment a través de la masculinitat.

Així doncs, hem comprovat, en primer lloc, que l'Àfrica és un escenari de discussió de les identitats de gènere i especialment de la masculinitat. Hem analitzat diversos arquetips de masculinitat: en l'àmbit de la llar, en l'àmbit públic i en el context de la guerra. En aquests diversos àmbits, es discuteix quins són els valors de la

masculinitat i en què s'ha de fonamentar. Hem llegit tant els arquetips marroquins com espanyols de forma interdependent. Els arquetips marroquins són una icona per a la discussió dels valors de la masculinitat, per definir les característiques desitjables i les censurables en la identitat masculina. Per poder interpretar aquests arquetips, els hem posat en relació amb els discursos de gènere a Espanya.

Hem comprovat que l'arquetip de masculinitat marroquina que apareix en aquest context és complex i té nombroses cares. En primer lloc, per al període prebèl·lic, l'home marroquí apareix representat com a marit amb unes característiques masculines molt concretes. És un tirà que tracta la seva dona amb rudesa, és autoritari i no la valora com hauria de fer-ho com a esposa i mare, no valora la dona com a companya i la considera inferior. És autoritari com a pare i utilitza les seves filles. Es deixa endur pels seus capricis, no té cap sentit del deure, el dominen els desitjos impulsius. Totes aquestes característiques de la masculinitat es traslladen també a l'àmbit públic: com a governant, es deixa endur per l'impuls irracional o violent.

Altres valors de la masculinitat es representen en l'altre arquetip descrit com a home exòtic orientalitzat. L'home marroquí com a genet o aristòcrata es caracteritza per la bellesa del cos, la seva fortalesa i elegància. En aquest model es destaquen valors positius com l'estirp i l'artistocratisme, lligats a d'altres com l'orgull i l'honor. Aquest model masculí presenta també altres característiques masculines com la impulsivitat, la força i les pulsions difícilment contingudes. Aquesta imatge del genet o l'home marroquí de la cort és la versió exotista i orientalitzant del marit tiànic, que n'és la representació negativa.

Alcantud (2006) explica que en el cas espanyol no es busquen odalisques orientals ni les imatges exotistes i orientalitzants, sinó guerres i gestes heroiques. En la nostra anàlisi, feta des de la perspectiva de gènere, podem concloure que en el cas espanyol sí que hi ha una representació exotista i orientalista del Marroc, al mateix nivell que en altres casos europeus. Però aquest exotisme no se centra només en la feminitat, sinó també en la masculinitat. Igual que la imatge femenina de la dona de l'harem, aquestes imatges masculines són exotistes. Es destaquen els mateixos elements orientalitzants: vestits, evocació del passat, sensualisme, bellesa física, qualitats del cos. Podem considerar aquesta imatge exotitzant de cavallers i genets com a pròpiament espanyola en el sentit que aquestes evocacions s'alimenten de l'imaginari del passat de l'Al-Andalus, dels antic cavallers dels regnes musulmans a la Península.

Aquestes dues imatges, la del cavaller exòtic i la del marit tirànic, ens parlen de característiques molt concretes de la masculinitat: el domini del sensualisme i l'impuls sobre el cos i sobre la ment. Són homes que no tenen fre pel seu caprici i així es converteixen en tiràmics amb els seu súbdits i també amb les seves dones, a les quals no valoren com a mares i esposes, com haurien de fer. En la versió exotista de l'home de la cort s'evoquen qualitats de la masculinitat que apareixen com una antigalla, no concordants amb la modernitat com l'autoritat absoluta, l'aristocratisme, l'orgull, l'honor de l'estirp, la bellesa del cos entesa com a fortalesa i pulsió incontrolada i l'elegància dels vestits plens de pompositat.

L'altra gran figura de masculinitat marroquina que apareix en aquest context és l'arquetip masculí del guerrer rifeny. Aquest model és preponderant en el context de guerres del Rif i mostra valors de la masculinitat molt diferents. El seu cos és dur, resistent, fort, àgil. És fort pel que fa al cos, però també pel que fa a la ment. S'especifiquen dues qualitats masculines del rifeny molt importants: una és la seva resistència a les dificultats i les penalitats: mai no defalleix. L'altra és el seu valor extrem. És capaç de suportar les penalitats més dificultoses i, sobretot, no té por ni tan sols de la mort, és capaç de les actuacions més arriscades. Aquest arquetip masculí representa una figura exòtica que genera admiració i fascinació en els autors espanyols que el descriuen així. N'admiren aquest valor irreflexiu, aquesta acció decidida arrauxada i fins i tot en alguns casos temerària. L'arquetip del guerrer rifeny es relaciona amb valors de la masculinitat com el coratge i la capacitat de resistir i afrontar el dolor i les penalitats i fugir de la indolència, la comoditat i els plaers de la vida.

La representació d'aquest masculinitat rifenya també té el seu cantó negatiu, ja que en algunes ocasions apareix com a fera sanguinària i no com a home. Ens hem preguntat també què signifiquen aquests qualificatius des del punt de vista de gènere. Malgrat tenir molt bones qualitats masculines, el guerrer rifeny no representa una masculinitat del tot correcta. Els marroquins no tenen pàtria, els llaços de la seva comunitat són simplement la preeminència del més fort. Sense la pàtria, sense l'amor a la nació no pot existir la masculinitat. Aquests homes no són del tot masculins, són animals perquè no tenen sentit de comunitat ni de pàtria. Així doncs, també els falten algunes qualitats masculines com la dignitat, l'orgull de la victòria, el fet de no deixar-se humiliar per la derrota. En definitiva, la masculinitat marroquina és deficient, però no a causa del debilitament, els nervis excessius, la mandra o la indolència, no és una

deficiència causada per efeminament, sinó per falta d'ideal nacional. El Marroc no és una nació, és una comunitat sanguinària on governa el més fort i, per tant, produeix homes deficients que són com feres i no homes complets. Aquesta imatge ens parla, doncs, d'un altre valor que ha de definir la masculinitat: l'ideal nacional. Per tant, podem comprovar que la masculinitat normativa, en aquest context, no es contraposa només amb la feminitat, sinó que es construeix en relació amb altres vectors identitaris com la nació.

S'ha analitzat en diversos casos, com l'anglès o el francès, la presentació de l'home colonitzat des de la perspectiva de la masculinitat. En la majoria d'ells s'interpreta des de l'efeminament, des de l'home domesticat o desvirilitzat, també en els estudis sobre el cas espanyol s'emfasitza aquest efeminament. Evidentment, això representa la relació de poder colonial a través de la metàfora de gènere. El colonitzador que té poder és masculí i el colonitzat que està subjugat és femení. En altres casos s'ha analitzat com es defineixen certs sectors dels colonitzats col·laboracionistes com a especialment guerreres i virils. De la mateixa manera que passava amb la retòrica de l'efeminament, s'ha analitzat com s'utilitza la retòrica de les races guerreres per gestionar les relacions de poder colonial: era una manera de representar positivament els col·laboracionistes amb el poder colonial, al mateix temps que se censuraven els opositors.

En el nostre treball, hem volgut analitzar quin model de masculinitat representen el colonitzador i el colonitzat més enllà de la metàfora que expressa les relacions de poder colonial a través de les imatges de gènere: poder equival a masculinitat, subalternitat equival a efeminament. La masculinitat no és una característica fixa i unívoca, no es pot abordar només des de la presència o absència de masculinitat, sinó que el que es considera masculí és canviant, contextual i variable. S'ha d'analitzar què vol dir ser home per a cada context, per a cada període i per cada sector social

Per aquest motiu, en el nostre cas hem comparat les representacions de l'altre colonitzat amb els discursos de gènere a l'Espanya del moment. Hem volgut analitzar què significa el marit tirànic o el cavaller marroquí en relació amb els models de masculinitat a Espanya. Els arquetips marroquins apareixen com el revers de la masculinitat que es vol afirmar, el model del marroquí s'assimila, per exemple al model donjuanesc que es vol censurar. També ho hem fet en el cas del guerrer rifeny En el nostre cas hem volgut analitzar què significava aquesta representació de races guerreres

en termes de gènere, relacionant-la amb els discursos de gènere a Espanya i amb la representació de la masculinitat espanyola. Hem comprovat, doncs, com a través d'aquestes imatges s'afirmen determinades característiques masculines com a positives: el valor extrem, per exemple. També es reivindica un altre element com a fonamental per a la masculinitat: la nació.

Com hem indicat, doncs, per interpretar aquests arquetips de masculinitat marroquina els hem de relacionar amb els arquetips espanyols que els acompanyen. La imatge del marroquí és un complement, una icona per pensar la pròpia masculinitat espanyola. Ho hem pogut comprovar en els diversos casos d'estudi. Les imatges de la masculinitat marroquina apareixen conjuntament i en continu diàleg amb imatges dels espanyols com a homes.

En el marc dels cercles liberals i que tenen un projecte civilista per al Marroc a finals del segle XIX i principis del XX es defineix una masculinitat espanyola continguda basada en l'ideal del bon marit i pare de família que valora la seva dona com a mare i esposa, en contraposició al marit tirànic a la llar i al cavaller impulsiu marroquí. És un home responsable, treballador i que manté la família. Actua guiat per la raó i sap dominar els capricis i el sensualisme a través de la responsabilitat. Un home serè i autocontrolat que, per tant, està lluny del despotisme i l'arbitrarietat. La imatge del marroquí és una manera de desacreditar la imatge del *donjuán*, màxim representant de la indiferenciació sexual, associat a una societat que es considera inferior, de manera que aquest arquetip masculí queda deslegitimat. Molt allunyat dels valors del cavaller aristocràtic refinat, elegant i bell físicament, però ple d'impulsos i tensions salvatges que no controla, l'arquetip correcte representat per l'espanyol s'apropa al model del *gentleman* anglès, amb bones maneres, que tracta amb delicadesa les dones i les valora. Els valors de l'elegància, l'estirp, l'honor i l'orgull, la dignitat de sí i els refinaments aristocràtics no concorden amb la masculinitat moderna, que no es basa en el llinatge, sinó en les qualitats personals: la contenció, l'autocontrol, la raó. A través d'aquesta imatge de l'alteritat s'està afirmant un model de masculinitat per a Espanya que s'allunya d'un model que resulta una antigalla.

Aquesta afirmació de la masculinitat espanyola respon al mateix temps als discursos orientalitzants produïts per Espanya des de la resta d'Europa, que presenten els homes espanyols com a grollers, que no tracten amb delicadesa les dones, que són com bandolers, guiats per la gelosia i els baixos instints. En definitiva, un model de

masculinitat antiquat. La imatge del marroquí contraposat amb l'espanyol serveix per contrarestar aquestes representacions. Al mateix temps, en el context de les incerteses sobre les relacions de gènere a principis del segle XX, aquestes imatges del marroquí i l'espanyol serveixen per dirimir quins valors de la masculinitat són antics, incorrectes i ja no serveixen i quin són positius i desitjables.

Juntament amb aquest model de masculinitat d'home contingut i amant pare de família, apareix un altre model de masculinitat que se centra en els valors masculins del soldat, en els sectors més conservadors, defensors del colonialisme militar. Al Marroc, en un lloc allunyat, en una guerra contra un enemic d'una raça diferent, sorgeix un model de masculinitat amb característiques específiques. Les qualitats del cos (la duresa, la resistència, la fortalesa) són especialment importants, però encara ho són més la duresa de la voluntat, el fet d'evitar el defalliment, la contenció emocional, la sang freda. Es destaca l'enteresa, l'autodomini, la capacitat de no perdre els nervis, de no defallir ni ser feble. Totes aquetes qualitats permeten desenvolupar un tret masculí primordial: el coratge, i amb ell el sacrifici i la victòria. En aquests models, la majoria d'autors que hem analitzat presenten com a positiva una altra virtut, que és una mena de fúria per la lluita, l'entusiasme, l'atreviment, una qualitat de valor irreflexiu, temerari, segons el qual s'han d'encarar les empreses més arriscades encara que això suposi perdre la vida i sigui un comportament absurd en qualsevol càlcul racional de possibilitats d'èxit. Així s'afirma la màxima diferenciació respecte la feminitat. En aquest sentit, aquests valors de la masculinitat es relacionen també amb qualitats com l'orgull, la dignitat de no ser derrotat, i el màxim valor és la victòria. Hem comprovat que, en aquest període, aquest model de masculinitat militar i totes les seves característiques de duresa, resistència, responsabilitat i sacrifici també volen contrarestar aquestes incerteses, són un antídot contra l'efeminament, la fluixesa, la inactivitat, la mandra. És a dir, el militar vol contrarestar totes aquestes característiques d'una masculinitat suposadament degenerada que amenaça els homes de principis del segle XX. En aquests anys, i especialment en el marc de la Primera Guerra Mundial, hi ha un procés de militarització de la masculinitat**.** Espanya no participa en la Primera Guerra Mundial, però es pot considerar l'escenari africà el lloc on es configura el model masculí militar, que serà desenvolupat posteriorment durant la Guerra Civil. En el context d'Espanya, aquesta masculinitat militar s'assaja i s'afirma en les guerres al Marroc, en contraposició al rifeny.

En aquest cas, la imatge del soldat espanyol també es construeix en diàleg amb el guerrer rifeny, que suposa una imatge exotista que exalta les qualitats masculines que els autors espanyols volen afirmar: valor extrem, duresa del cos, temeritat, fúria guerrera. Però també la imatge del marroquí serveix, encara que en sentit negatiu, per emfasitzar un altre element d'aquesta masculinitat: sense la nació no té sentit. El més important en la masculinitat és defensar la nació, és així com totes les característiques de la masculinitat tenen sentit. Per tant, amb aquesta imatge exotitzant s'exalta un altre valor de la masculinitat espanyola que es vol afirmar, l'exaltació nacional com a component bàsic de la masculinitat.

En el cas anterior, hem comprovat que davant les incerteses en la definició de les les relacions de gènere s'afirma l'home contingut, autocontrolat, que assumeix la responsabilitat de la família. El model militar és una altra resposta a aquestes incerteses: s'afirma un model de masculinitat dura que vol contrarestar l'efeminament i que en aquest cas també assumeix les seves responsabilitat, però en relació amb la nació.

Malgrat que aquest model és majoritari, hem vist com alguns autors es critica aquesta mena d'heroisme exaltat que produeix morts absurdes i és poc pragmàtic, i que es caracteritza com especialment espanyol i s'ha de corregir. Es proposa, per contra, un home reflexiu, contingut, que sigui previsor i amic del càlcul. Com a colonitzador ha de ser un apòstol del progrés, ha de tenir la vocació humil de portar la civilització al país conquerit. Un model de masculinitat que de nou demana contenció i autocontrol i defineix altres valors per a la masculinitat basats sobretot en el paternalisme. Per això és imprescindible també l'arquetip del rifeny, que en aquest cas apareix infantilitzat, com a nen, intel·lectualment inferior a l'espanyol. Així doncs, es destaquen en aquesta representació qualitats de la masculinitat com la intel·ligència i coneixements científics i especialment autoritat patriarcal.

En comparació amb la definició de la masculinitat colonial en altres contextos europeus, hem comprovat que en el cas espanyol s'emfasitza la definició de la pròpia identitat com a nació en relació amb altres potències europees, més que no pas l'aventura o la domesticació del colonitzat. En el període estudiat no hi ha tantes apel·lacions a la missió civilitzadora que suposadament s'ha de dur a terme com a l'afirmació i discussió de la pròpia identitat. Així ho veiem en el primer cas, el de l'home modern que es vol reivindicar a si mateix com a europeu en contraposició al rifeny, però sobretot en relació amb altres nacions europees. Ho hem comprovat, però,

molt especialment en la figura del militar heroic. En aquest cas tampoc es defensen projectes de civilització, sinó un model de masculinitat que exalta la pàtria per damunt de tot, davant les derrotes produïdes pels rifenys i en el context de debilitat internacional. En aquest sentit, el model del soldat colonitzador espanyol s'assemblaria al model definit per al cas anglès o francès, en què es produeix a les colònies un enduriment de la masculinitat. En aquests sectors trobem, però, una definició de civilització particular: oposada a la barbàrie, que no es caracteritza pel progrés, la tècnica, la modernitat i el control dels impulsos. Per a la civilització és necessari simplement un ideal, l'existència de l'amor a la pàtria. Hem vist com Mola fa una curiosa escala de classificació dels sers superior i inferiors: a l'escala inferior hi ha els sers en els quals dominen instints més baixos, els egoistes i materials. Aquest baixos instints es refereixen concretament a voler conservar la vida enlloc de sacrificar-la per la pàtria. El sers veritablement superiors i civilitzats són els que ofereixen la vida a la pàtria i no els que tenen l'egoisme de voler conservar-la. En aquesta definició de civilització que es basa en l'amor a la pàtria el comportament de gènere també és fonamental. Lluny de la idea de domesticitat, control i raó, el que defineix el comportament de gènere adequat és el sacrifici per la pàtria. Els valors de la masculinitat correcta, els que la defineixen (el coratge, el fet de ser atrevit, temerari i enèrgic) tenen sentit perquè responen a l'ideal nacional, perquè permeten el sacrifici per la nació. Això defineix la correcta masculinitat. Sense aquest ideal, sense la pàtria que regula les relacions de gènere es produeix també el caos i la barbàrie. Ho veiem en el cas del soldats marroquins que no tenen una masculinitat correcta perquè no tenen ideal ni nació llavors es produeix el caos social. Els homes són sanguinaris i apareixen com a animals, les seves dones també apareixen com a sanguinàries i masculinitzades. Es constitueix tota una societat cruel, basada en el predomini del més fort i la venjança: en definitiva, una societat també sanguinària.

En la majoria de contextos colonials s'han estudiat majoritàriament aquells models de masculinitat que col·laboraven amb el projecte colonial. En el nostre cas hem considerat que la figura del colonitzador no és unívoca, sinó que n'apareixen diversos models. El subjecte colonitzador també s'ha de problematitzar, no és homogeni pel que fa a l'adhesió al projecte colonial, ni tampoc pel que fa al model de masculinitat. N'hem descrit, per tant, els diferents models. En aquest sentit, hem analitzat també els models

de masculinitat que sorgeixen en el context colonial però no en defensa de la nació i la colonització, sinó que s'hi oposen.

Així doncs, apareix un altre model de masculinitat en aquest context. En el marc dels relats dels autors crítics amb la colonització i l'autoritarisme de l'exèrcit trobem una representació completament diferent de la masculinitat: es tracta de l'home vulnerable. Hem interpretat aquest model masculí com un model de masculinitat subversiu respecte a tots els que hem descrit fins ara i especialment respecte al model de masculinitat que representa el soldat. L'home vulnerable es cansa, es mareja, es desmaia i té un cos flàccid, malalt. No té un cos dur, però tampoc té una voluntat ferma. És un home que evita les penalitats i defuig la lluita, intenta salvar la vida. Un home que veu dirigida la seva actuació per altres és un titella sense voluntat. Un home que no té valor té por, es desmunta emocionalment, es torna boig pel patiment vist a la guerra. Un home deshumanitzat que fins i tot arriba al suïcidi.

Totes aquestes característiques no s'interpreten com una falta de virilitat ni com una emasculació, sinó ben al contrari, aquesta autopresentació de la masculinitat és una denúncia i una reivindicació: la masculinitat normativa és una farsa. Per demostrar-ho, en els cercles que critiquen el colonialisme es visibilitzen altres pràctiques masculines que contradiuen la masculinitat heroica: el patiment, l'expressió emocional, el desig sexual, difícilment controlat, la vulnerabilitat, la por i el pànic davant la mort. Hem comprovat, però, que aquesta crítica i aquesta reivindicació no són només contra la guerra i el model militar, sinó contra alguns dels elements centrals en la masculinitat que es vol afirmar en aquest període per a tots els homes: la resistència, la duresa del cos i, sobretot, de la ment i la voluntat, així com la sang freda davant del patiment i la pressió del compliment del deure. Aquesta reivindicació també respon a les incerteses en les relacions de gènere de principis del segle XX. La masculinitat s'ha de demostrar contínuament, ja que està amenaçada, hi ha por a la indiferenciació sexual. Els homes han d'allunyar-se de l'efeminament, han d'evitar la debilitat, l'histerisme, el predomini dels nervis. Han de resistir i contenir els impulsos sexuals, les emocions, la por. La masculinitat s'ha de demostrar i el context militar n'és la prova. En canvi, en aquest context extrem de guerra, en els autors estudiats, els homes reivindiquen a través de la visibilització de pràctiques poc normatives que la masculinitat que es demana als homes no es pot complir, és una farsa. El context colonial també ha estat, doncs, un lloc idoni, una guerra llunyana, una guerra colonial on trobar un model de masculinitat subversiu

que contradiu aquesta exigència de la masculinitat dura que s'ha de demostrar contínuament.

Ens preguntàvem a l'inici si en aquest context es construïa un model de masculinitat alternativa entre aquest sectors crítics. Si bé és cert que a aquesta masculinitat militar s'oposa la idea de rebel·lió i l'intel·lectualisme, no hi ha un contramodel elaborat. Aquesta reivindicació no suposa cap organització col·lectiva ni cap protesta organitzada. Sí que suposa, però, la visibilització d'unes pràctiques masculines no normatives.

Per al cas espanyol, Martín (2012) ha buscat en aquest mateix context colonial un model masculí subversiu respecte de l'ordre colonial. L'ha trobat en les relacions homosexuals entre espanyols i marroquins, que demostrarien una identitat espanyola híbrida amb l'africana. En el nostre cas, hem analitzat aquests models subversius, però no des de la sexualitat, sinó des d'un altre punt de vista. En primer lloc, relacionant-los amb els discursos de gènere a l'Espanya del moment. És en relació amb els models de masculinitat establerts que es poden establir models de masculinitat alternatius. En segon lloc, hem volgut explorar les pràctiques de masculinitat subversiva en relació amb altres categories socials com la classe la nació i la colonització. La subversió al projecte colonial i a la rígida separació entre colonitzador i colonitzat no vindria, en el nostre cas, de la hibriditat de les identitats espanyola i marroquina, sinó per la crítica al projecte colonial i a la masculinitat colonial des d'una posició subalterna de classe. La crítica i la subversió a aquest projecte colonial es produeix a través de la crítica al model de masculinitat que el sosté.

Hem descrit doncs els diversos models de masculinitat que apareixen en el nostre context. Hem comprovat que en l'escenari africà també s'estant discutint els models de gènere per Espanya. En aquesta discussió són especialment importants les imatges de l'alteritat, de l'home marroquí, com a icona per a la discussió de la identitat de gènere metropolitana. Finalment, hem comprovat també que entendre aquests models masculins ens permet analitzar els models de feminitat, tan estudiats en aquest context colonials, relacionant-los amb la masculinitat.

En aquest sentit, hem mostrat que les característiques de la feminitat marroquina o àrab que tant s'estudien s'han de relacionar amb aquesta representació de la masculinitat. S'ha analitzat en diversos contextos l'odalisca o la dona de l'harem, la

bellesa de les dones àrabs, el sensualisme, l'exotisme. S'ha analitzat com la representació de la feminitat vol significar l'endarreriment i la barbàrie de la societat colonitzada i la diferència entre colonitzador i colonitzat o bé significar la possessió colonial europea del país colonitzat representat per una dona (Marín, 2002, Mateo Dieste, 1997, Yegengolu, 2003, Clancy Smith, 1998). En el nostre cas, en canvi, hem volgut analitzar-les en relació amb la masculinitat, amb l'home marroquí tirànic a la llar o cavaller exòtic que constitueix l'estereotip masculí que correspon a la imatge de l'odalisca.

Les imatges de les dones marroquines que apareixen en el nostre context ens parlen d'una feminitat atrofiada, una feminitat que s'ha fet malbé. Són dones lletges, masculinitzades o que han perdut el pudor propi de la feminitat. Aquestes imatges femenines ens parlen d'una masculinitat deficient dominada pel sensualisme i la indolència i que no valora les dones com hauria de fer-ho com a esposes i mares. Representen un home indolent que no treballa i fa treballar excessivament la seva dona. Això és el que produeix aquest atrofiament de la feminitat. L'odalisca i la dona berber mostren el poder colonial, una societat endarrerida, però també la masculinitat marroquina deficient.

Hem esmentat al llarg d'aquest treball dues imatges més de la feminitat marroquina. En primer lloc, les dones que en la batalla es tornen sanguinàries, instiguen els homes a lluitar, tallen els genitals dels homes espanyols un cop morts i fins i tot elles mateixes lluiten i maten amb les seves mans. Aquestes imatges de la feminitat també depenen de la representació de la masculinitat marroquina. L'home sense ideal, sense sentit de comunitat ni amor a la nació no té una companya femenina que l'admira i l'estima perquè compleix amb la pàtria. No apareix en el context marroquí la companya de l'heroi abnegada que el cuida com a infermera o com esposa. Al contrari, al Marroc tot l'ordre de gènere està alterat i així les dones apareixen com a sanguinàries i no com a amants companyes del soldat.

En segon lloc, hem analitzat la imatge de les dones marroquines convertides en objecte de desig per part dels homes espanyols. És, però, una representació molt diferent a la típicament orientalista (Malek 1987, Mabro, 1991), més majoritària, en què les dones marroquines són belles, sensuals i vulnerables. Demanen als homes espanyols que les salvin de la situació d'opressió i endarreriment en què viuen. Aquestes imatges de la feminitat simplement afirmen tot l'ordre colonial. Tanmateix, en els nostres relats

apareix un altre model ben diferent de dona colonitzada en el marc dels sectors crítics amb el colonialisme: també són dones belles i sensuals, però gens vulnerables. Són dones que tenen el control de la relació amb els homes colonitzadors. Els enganyen, s'aprofiten d'ells i en la majoria dels casos els maten. Aquestes imatges es relacionen amb un home que ha perdut tota autoritat colonial.

En els relats analitzats també apareixen diverses imatges de la feminitat espanyola. Trobem el model que s'afirma de l'esposa, mare i companya perfecta, valorada pel marit, que educa els fills i és un exemple de castedat i moralitat en oposició a la feminitat atrofiada marroquina. És una dona que ha de ser valorada i no considerada inferior a l'home. L'altra gran imatge de la feminitat espanyola es relaciona amb el món militar: és la de la dona abnegada, la dona que pateix i cuida l'heroi a la batalla. Aquesta dona es considera un atribut de l'heroi, un dels elements que el conformen, en el sentit que l'estima perquè compleix adequadament amb la masculinitat i, és clar, amb la pàtria, tot el contrari del que passa a la societat marroquina.

S'ha analitzat si d'alguna manera la mirada de les dones que relaten les seves experiències al Marroc és diferent a la masculina en contextos colonials, en quina mesura la seva posició com a dones en condiciona l'adhesió al projecte de denigració de la societat colonitzada que significa la colonització. En el nostre cas ho hem intentat esbrinar pel que fa la mirada de les dones respecte la masculinitat. De les autores analitzades (Carmen de Burgos, Teresa Escoriaza, Doñeva Campos, Aurora Betrana i Isabel Lora Yero), hem pogut concloure que la mirada femenina no ofereix una crítica clara i oberta al model de masculinitat heroic i militar present en aquest context. El fet de ser dones els permet, però, visibilitzar aspectes com el patiment i el dolor i donar-los una importància que els homes no els és permès remarcar. D'aqueta manera, en la mirada a la masculinitat podem concloure que encara que no hi ha una crítica directa a la masculinitat militar sí que se'n fan visibles alguns aspectes que no tenen lloc en el relat masculí majoritari[41].

Hem comprovat, doncs, com en aquest context colonial es generen models de masculinitat específics, en primer lloc perquè es construeixen en contraposició a la imatge de l'altre del marroquí, del rifeny, i en segon lloc perquè estan condicionats per la necessitat d'Espanya de definir-se com a subjecte colonial en contraposició als

[41] Marín (2013) ha identitficat aquesta mateixa mirada particular de les dones en relació a la guerra, la colonització.

rifenys i a la resta de potències europees, fet que determina les característiques que adquireixen els models masculins.

En aquest sentit, apareixen dos models d'home: el primer té a veure amb una reivindicació de l'europeïtat: contingut, *gentleman*, bon marit i pare de família, treballador. Aquesta imatge vol contrarestar les que es produeixen des de l'exterior sobre Espanya, presentada com un país endarrerit, amb homes que són bandolers incapaços d'assumir responsabilitats. Així doncs, la reivindicació d'Espanya com una nació europea que, com les altres, és completament diferent al poble colonitzat, que és capaç de ser moderna i civilitzar altres pobles, genera en determinats sectors un model de masculinitat molt concret basat en els valors de la contenció i la masculinitat autocontrolada. La imatge del marroquí com un antic cavaller aristòcrata refinat amb valors de la masculinitat que no concorden amb la modernitat és l'«altre» que necessita Espanya en oposició al qual definir-se com a europea.

El segon model masculí que sorgeix en aquest marc colonial s'expressa en una masculinitat dura i agressiva que és fruit precisament del context colonial. Es produeix en uns ambients de la dreta conservadora que creuen que Espanya està en perill i que la nació s'ha d'afirmar, s'ha de salvar, no només en relació amb l'enemic rifeny, sinó amb les altres potències europees. Ha de recuperar l'antiga grandesa i no s'ha d'arronsar davant de res. En aquest cas, la idea de colonització no és la de civilització, la d'afirmar una Espanya moderna, capaç de civilitzar, sinó la de la victòria, la de recuperar la grandesa d'Espanya. Això condiciona el sorgiment d'un model de masculinitat basada en el valor extrem, que s'assembla a la temeritat, en el sacrifici per la victòria per damunt de tot.

Al Marroc es crea el grup de militars africanistes que se senten escollits per salvar Espanya. Adquireixen una clara consciència de grup i de missió en el context colonial. Forjats en la cultura i les ansietats de les derrotes del 98, que es reactualitzen al voltant de les derrotes del Rif, especialment després d'Annual, creuen que el món civil i els governs són incapaços de solucionar la situació d'Espanya perquè són dèbils. S'uneixen en el cop d'estat contra la República i ho fan amb les experiències, la cosmovisió que han après en el context colonial. Un d'aquests elements és un model de masculinitat heroica i militar que exalta per sobre de tot la victòria i la defensa nacional a través dels valors masculins més agressius. Se senten escollits per salvar Espanya precisament perquè consideren que són els únics capaços d'exercir aquesta masculinitat

dura, molt agressiva i capaç de les més grans escomeses. Aquest model masculí s'ha construït, com hem explicat, en diàleg amb el rifeny. Del rifeny se n'admiren la resistència, l'absència de por i el valor irreflexiu, però també en diàleg amb la imatge del rifeny s'afirma un altre valor de la masculinitat: l'exaltació i la defensa nacional per sobre de tot, fins i tot de la pròpia vida. Segons el parer d'aquests autors, aquesta masculinitat dura i agressiva és el que Espanya necessita per afirmar-se com a nació. Com afirma Nerín (2005), aquests militars no estan cohesionats per idees polítiques, sinó per una gran disciplina, el reforç del *caudillismo* i el maniqueisme respecte l'enemic. Des de la nostra anàlisi afegim a aquests elements cohesionadors un model de masculinitat d'extrema resistència i agressivitat, que forma part de la cultura d'aquest grup d'africanistes que després condueixen el cop d'estat. Aquest grup militar considera que els que tenen dret de governar Espanya són els que la vida per ella sacrifiquen la vida (Nerín, 2005), és a dir, els que saben exercir aquesta masculinitat dura.

Així doncs, en aquest context colonial es configuren uns models de masculinitat estretament lligats amb la defensa nacional amb aquesta missió, així la masculinitat adquireix unes característiques determinades. Aquests models es traslladen a la metròpoli i es desenvolupen durant la Guerra Civil. Però en aquell context apel·len molt més a valors religiosos que encara són absents en el context marroquí. Aquí, aquest sentit de missió nacional no es basa en la defensa de la fe, sinó en aquesta capacitat masculina extrema. En definitiva, en el context colonial es forja un model de masculinitat que tindrà molta incidència en el desenvolupament dels esdeveniments a la Península.

També la situació colonial determina el sorgiment del model de l'home dèbil. És el fet de no adherir-se a aquest projecte nacional i colonial el que permet mostrar pràctiques masculines subversives com l'expressió emocional o la vulnerabilitat dels homes. Aquesta posició contrària al projecte colonial possibilita una crítica als valors masculins que va fins i tot més enllà del model militar: es critica aquesta duresa del cos i de la ment que es considera impossible d'acomplir. El fet de situar-se als marges és el que permet deslligar la definició de la masculinitat del que li dóna el seu sentit, l'ideal nacional i colonial, i és això el que transforma la masculinitat.

Així doncs, el context colonial ajuda a configurar unes característiques específiques de la masculinitat que vénen determinades per la posició de cada sector respecte la colonització, un model d'Espanya civilitzadora o conqueridora condiciona el

sorgiment de models masculins diferents. Hem comprovat, també a través d'aquesta anàlisi, que les identitats de gènere depenen en bona mesura d'altres realitats socials amb les quals dialoguen de forma complexa. Les identitats nacionals i la divisió colonitzador/colonitzat determinen en bona mesura les identitats de gènere, en són un element fonamental. En aquest context, doncs, els models de masculinitat no es construeixen només en oposició a la feminitat, en relació amb i oposició a altres realitats socials com la nació i la divisió colonitzador/colonitzat.

El context colonial també ajuda a configurar i discutir els models de masculinitat metropolitana en un altre sentit: l'existència de l'«altre» marroquí contribueix a aquesta discussió sobre els valors de la masculinitat. El guerrer rifeny, el marit tirànic i el cavaller estantís ens parlen de diverses característiques de la masculinitat que es volen afirmar o censurar.

Com hem comprovat, les identitats nacional i colonial són fonamentals en la definició de les característiques dels models de gènere. Al mateix temps considerem que les identitats de gènere són fonamentals en la definició de la nació i les identitats col·lectives. A l'inici ens fèiem una segona pregunta: com es representen, s'imaginen i es construeixen com a nació, a través de la masculinitat, les dues societats en contacte? És a dir, com s'han definit la nació i les identitats col·lectives en el terreny simbòlic amb connotacions de gènere? De quina manera han servit els arquetips de gènere per definir, fer visible i tangible aquesta entitat abstracta que no forma part de la realitat quotidiana de les persones, la nació?

Aquest aspecte s'ha analitzat més àmpliament a través de la feminitat, és a dir, com la nació, la identitat col·lectiva ha estat representada a través de figures femenines. Com les dones es converteixen en representants simbòliques de tota la comunitat nacional; per exemple, es representa la nació com a mare. També s'ha analitzat la iconografia que representa la nació a través d'imatges de dones amb els atributs nacionals, la constitució, etc. o en contextos de guerra, on la nació i el territori apareixen com una donzella atacada (Blom, Hageman, Hall, 2000 Andreu, 2009b; Yuval-Davis, 1997)

També en l'àmbit colonial s'ha analitzat principalment la representació de la societat colonitzada a través d'imatges femenines: la imatge de l'odalisca com a representació de la societat per conquerir, com una dona que ha de ser posseïda, el

territori per conquerir com una dona verge, o la dona com a botí de guerra simbolitzant el país conquerit. Igualment, les imatges de la feminitat s'han estudiat com a icones per representar tota una societat bàrbara o decadent, per exemple, en la imatge de la dona de l'harem, tancada i degradada (Marín, 2002; Mateo Dieste, 1997; McClintock, 1995, Charnon, 1999).

En el present treball, hem comprovat que la nació es defineix i es representa també a través de figures masculines. No només són les dones les que queden en l'àmbit de la representació, sinó que els homes i la masculinitat també són elements fonamentals per a la definició i representació de les identitats col·lectives. Hem analitzat, doncs, com les dues societats en contacte es representen a través de la masculinitat.

Espanya, en aquest context, s'està discutint com a nació i com a potència colonial. Tenir un imperi o no, ser un país colonitzador, té importància en la definició de la comunitat imaginada que és la nació. Què és Espanya com a subjecte colonial? Quin paper té en relació amb les altres nacions europees? És prou civilitzada per civilitzar algú altre? És prou forta per tenir de nou un imperi, o és decadent? Diversos factors condicionen aquestes discussions. La crisi del 98 suposa el final estrepitós de l'antic imperi. El colonialisme al Marroc implica una colonialisme compensatori per la pèrdua de les últimes colònies i també per la pèrdua de pes en l'escena internacional. La majoria d'autors que promocionen l'expansió d'Espanya cap al Marroc ho senten com una necessitat, amb certa ansietat. El desig de tenir un imperi es inseparable de la autoimatge de la nació, de la construcció de la pròpia comunitat imaginada. Aquest desig imperial, ni la definició nacional, està exempta de dubtes, ansietats incerteses (Archilés, 2012, 2013).

Hem volgut mostrar com la discussió de què és Espanya com a potència colonial es fa a través d'imatges i valors de la masculinitat. Això es produeix en la representació en imatges masculines de les dues societats en contacte. La nació espanyola i la societat marroquina es representen en aquest context a través d'imatges de la masculinitat.

En primer lloc, la representació de la societat marroquina com a decadent, com una societat que està a punt d'esfondrar-se, se simbolitza a través d'imatges masculines i a través de la representació de la masculinitat.

En el món colonial s'ha definit com un dels símbols de l'endarreriment la «degeneració domèstica» (McClintock, 1995), és a dir, les relacions de gènere a la llar degenerades incorrectes són símbol d'endarreriment i barbàrie de tota la societat. Això s'ha explicat i simbolitzat a través de la feminitat. En el nostre cas, hem mostrat com aquesta degeneració domèstica se significa també a través de la masculinitat. El rol de l'home en l'àmbit domèstic és fonamental per a la civilització. L'home que només està dominat per la sensualitat no valora la dona com a mare i esposa, és tirànic i impedeix la constitució de la família, i amb això impedeix la constitució de la societat i la civilització, ja que la família es considera la base de la nació i de la civilització moderna.

És aquesta masculinitat deficient el que produeix la decadència de tot l'imperi marroquí. Aquesta situació es trasllada a tota la societat: l'home com a governant s'assembla a l'home com a marit i com a pare: és tirànic, dèspota, es deixa endur pels capricis i els impulsos, per la força bruta i la venjança. D'aquesta manera, sense confiança entre governants i governants, és impossible la constitució de la nacionalitat i tota la societat s'esfondra. Així doncs, el Marroc no es representa només a través de la feminitat, sinó també a través d'imatges masculines. Aquest homes que impedeixen la constitució de la societat representen una societat decadent.

Aquesta decadència se simbolitza també a través de la imatge dels cavallers marroquins amb cossos bells, elegants, amb una indumentària bonica, però amb unes qualitats que apareixen antigues i completament oposades a la modernitat: l'orgull, l'honor, l'estirp, la impulsivitat. Aquestes qualitats ja han quedat antiquades, no serveixen per a la modernitat. Això es representa en imatges significatives en les quals aquests homes apareixen completament decadents: abans gloriosos, ara estan melancòlics, sense poder, vivint indolentment als seus palaus perquè ja no tenen poder. Es presenten com homes amb unes fortes pulsions internes, plens d'una energia que no poden expressar perquè estan sotmesos a la voluntat dels europeus. Apareixen melancòlics, amb aire de tristesa i nostàlgia. Aquestes imatges dels cavallers en decadència representen tota una societat que s'esfondrarà a través d'una masculinitat que apareix impotent, que no pot expressar el seu poder i a través d'unes qualitats de la masculinitat que semblen antigues. Hem comprovat com tot el país és representat a través d'aquestes qualitats de la masculinitat: el país sencer es descriu com sensual i

impulsiu, havia estat fort, muscular i dominador, però ha caigut en desgràcia, en la indolència i la laxitud.

Així doncs, el Marroc es presenta com a decadent a través d'una masculinitat, la del marit tirànic, que impedeix la constitució de la família, sense la qual, considerada la base de tot l'ordre social, és impossible la constitució de la societat i la civilització: tot s'esfondra. De la mateixa manera, la representació exotista que complementa aquesta imatge del marit tirànic és la dels cavallers estantissos i antiquats que encarnen també una societat decadent i incompatible amb la modernitat.

Aquest diagnòstic de la societat marroquina s'assembla curiosament al que pateix la societat espanyola mateixa. Des de l'interior i també des de l'exterior, des de la resta d'Europa, es projecta una imatge d'Espanya antiquada, un món de cavallers antiquats, guiats per valors antics com l'honor, la gelosia i el desig sexual incontrolat. És la imatge d'una nació antigament imperial i gloriosa actualment en completa decadència. Aquestes imatges de la masculinitat marroquina no ens parlen només, doncs, de la societat colonitzada, sinó més aviat de la societat colonitzadora, d'una Espanya que es vol reivindicar com a europea i civilitzada en contraposició a aquests discursos orientalitzants que es produeixen des de l'exterior .

Diversos motius han portat diversos estudiosos a considerar que Espanya no se situava respecte el Marroc en una posició de superioritat civilitzadora, en la línia de la resta de nacions colonials europees, sinó que volia establir amb el Marroc una relació internacional més similar a la d'una província que no pas a la relació jeràrquica típicament colonial (Martínez, 2011). També s'ha assenyalat que Espanya no es posicionava respecte al Marroc com a representant de la civilització i el progrés perquè els espanyols sentien en realitat una proximitat cultural amb l'Àfrica. Segons aquesta argumentació, els espanyols tenien una identitat híbrida o ambivalent allunyada de les concepcions dicotòmiques rígides entre civilització i barbàrie pròpies del colonialisme (Martín 2012).

Nosaltres hem analitzat aquest aspecte, és a dir, com es presenta Espanya com a nació colonial respecte el Marroc per al període de finals del XIX i principis del XIX, a través de les relacions de gènere, en els sectors que promovien l'empresa colonial. Hem comprovat que podem dirimir aquesta qüestió precisament des d'aquest punt tan sensible de la identitat com són les representacions de gènere, molt especialment si ens

fixem en com aquestes representacions de gènere encarnen la nació: la representen, però no a través de la feminitat, sinó de la masculinitat. Lluny de considerar les relacions de gènere com un aspecte accessori a la identitat, com una decoració o un complement a la identitat, les considerem centrals, el nucli mateix de la identitat.

Des d'aquesta perspectiva, veiem que els espanyols en aquest període i en els casos analitzats volen proclamar una diferència absoluta respecte els marroquins. Espanya es presenta com una societat oposada completament a la marroquina en aquest aspecte sensible, les relacions de gènere. Espanya es vol presentar com a europea i civilitzada i ho fa a través del model de l'home contingut, bon pare de família, que controla els impulsos i és capaç de sostenir la família. A l'altra banda hi ha la masculinitat marroquina, que provoca la decadència de tota la societat. Així doncs, considerem amb Archilés (2012, 2013) que en els casos estudiats Espanya es presenta tan europea com qualsevol altra i completament oposada a la identitat africana. Es presenta igualment com a representant de la civilització. Ho hem pogut comprovar a través d'un aspecte essencial a la identitat les representacions de gènere i especialment la masculinitat.

Aquesta definició de la pròpia identitat i de la pròpia subjectivitat colonial es produeix necessàriament en contraposició a l'altre el marroquí. Les imatges de la societat marroquina que hem descrit en aquest context no ens parlen només de la societat marroquina sinó de la pròpia societat espanyola. El marroquí apareix com tot allò que Espanya no vol ser: decadent, corrupta, antigament gloriosa, plena de cavallers que són una antigalla, amb molt d'honor però incompatibles amb la modernitat. Així, a través d'aquesta imatge de l'alteritat, Espanya es defineix a si mateixa com a civilitzada i europea en contraposició a les imatges orientalitzats que s'estan projectant des de l'exterior. En aquest context, no apareix cap traça d'identitat mixta o híbrida, sinó que Espanya es vol presentar completament oposada a la societat marroquina. De fet, la relació identitària amb allò africà serà sempre i inevitablement ambivalent, perquè «allò africà» no existeix més enllà de la representació que se'n fa en el mateix discurs colonial i aquesta representació ens està parlant en tot moment de la pròpia identitat espanyola.

L'altra imatge masculina que representa aquesta idea d'Espanya moderna i civilitzada s'encarna també en la masculinitat: en la figura masculina del pare imperial. Representa Espanya com a avançada intel·lectualment, amant del progrés i de la ciència,

que tutela un poble marroquí infantilitzat. Amb aquesta figura masculina paternal també es representen determinats valors d'Espanya com a nació colonial. Així doncs, a través d'imatges masculines el Marroc es presenta com a decadent i endarrerit i Espanya com a subjecte colonial.

En el marc del colonialisme espanyol al Marroc hi ha una altra versió sobre quin paper ha de jugar Espanya com a nació colonial que s'expressa en termes de masculinitat. En el marc de la dreta reaccionària en aquest període formatiu del prefeixisme al Marroc, les guerres del Rif, (Vizcarri, 2004; Nerín, 2005), la nació es representa especialment en termes de masculinitat militar agressiva: la nació és un home-soldat.

Aquesta representació de la nació com a home es produeix de dues maneres: en primer lloc de forma implícita: es parla de la nació en termes masculins. La nació ha d'adquirir els valors de la masculinitat militar agressiva. Això ho hem analitzat en la retòrica nacional que ens parla de l'esperit de la nació, l'ànima de la nació. Quan els autors analitzats ens parlen de l'esperit o l'ànima de la nació s'estan referint clarament a les qualitats de la masculinitat: la nació ha de ser forta i enèrgica, determinada a l'acció, no ha de ser dèbil, derrotada ni vençuda, ha de competir amb la resta de nacions. Les derrotes estrepitoses que es produeixen contra els rifenys són analitzades també des d'aquest punt de vista, des d'uns suposats valors masculins de la nació. La derrota no ha estat causada per la resistència dels rifenys, no es contempla la realitat d'ocupació del territori, la falta de recursos, l'error en les estratègies militars. La derrota s'explica perquè la nació ha perdut els seus valors masculins. No es lamenta la pèrdua de vides humanes, sinó la humiliació que suposa la derrota per a una nació representada com un home: els homes no són derrotats, vençuts ni dèbils: són victoriosos.

Enlloc d'apel·lar a la concòrdia, al pacifisme, a la negociació o a altres valors com voler evitar la mort de més homes, els sectors reaccionaris al Marroc recorren a valors com la fortalesa, la venjança i la victòria. Voler evitar víctimes es considera una debilitat i la nació-home no pot ser dèbil. Segons aquests sectors de la dreta reaccionària, Espanya com a nació no s'ha de basar en el progrés, els guanys materials o el benestar, sinó que el més important per a la nació és sobretot aquest esperit, aquesta ànima que es refereix, en realitat, als valors de la masculinitat militar. Són les virtuts de la masculinitat agressiva i militar que han de definir la nació i dotar-la de personalitat. Com un home, la nació ha de dominar, ser victoriosa i valerosa. Valors que tenen greus

conseqüències, guerres que s'allarguen i causen més víctimes, són assumits com a valors propis de la nació. Perquè la nació és un home. Hem comprovat com aquesta retòrica és atractiva i com diversos intel·lectuals originàriament propers a l'esquerra es deixen seduir per la representació de la nació en termes de masculinitat militar agressiva. Per exemple, Maeztu (1924) parla del coratge com a valor suprem de la nació i Unamuno (1913) del *yo-hipertorfiada* que és la nació, en termes clarament masculins.

Altres imatges representen la nació com a home de forma més explícita. A través d'imatges sintètiques es resumeixen les característiques que ha de tenir: són les del soldat vencedor, els soldats units, abraçats, hissant la bandera. Fins i tot quan les dones representen la nació adquireixen les qualitats de la masculinitat. Les dones que representen Espanya són virils. Aquetes imatges proliferen i es reprodueixen en descripcions literàries, però també gràfiques. Totes són representacions icòniques de la nació, es basen en els valors i les figures masculines i no pas les femenines. En conclusió, en el nostre context hem volgut analitzar com la nació es representa no només mitjançant imatges femenines, sinó també a través de les imatges i els valors de la masculinitat.

En els estudis que relacionen gènere i nació l'home apareix sovint com a agent: és el salvador de la nació, entesa com una dona (Vincent, 2006). Això suposa assumir la divisió de rols tradicional per sexes, on la dona és passiva i l'home, actiu. L'home és l'Estat, el que actua i té dret a vot; la dona es la nació, passiva, que cal protegir. En el nostre cas hem volgut analitzar com la masculinitat també és important en la representació de la nació, és a dir, com les imatges i els valors de la masculinitat ajuden a imaginar i fer tangible la nació. Ho hem comprovat en el cas de la societat marroquina, representada pel cavaller decadent, però sobretot ho hem analitzat a través del model de nació que vesteixen en aquest període els representants de a dreta reaccionària al Marroc. En aquests sectors, la nació adquireix els valors de la masculinitat, el caràcter nacional que es reclama, l'esperit: són les característiques de la masculinitat militar agressiva. Així doncs, les dones no són les úniques protagonistes de la representació, també els homes i la masculinitat són fonamentals en aquest aspecte. Com hem explicat, en el context del 98, Aresti (2014a) descriu com es presenta Espanya des de l'exterior a través d'arquetips masculins. També pel context del 98, s'ha analitzat com la derrota s'explica en una inversió de gènere: la nació ha estat derrotada perquè s'ha efeminat, els homes han perdut les qualitats de la masculinitat. En aquest context

aquesta pèrdua de virtuts masculines es relaciona amb la degeneració de la raça (Cleminson i Vázquez, 2011, Álvarez Junco, 1998, Uría, 2008, 2014). En el nostre context, en els autors estudiats no hi ha una crítica en aquest sentit, sinó que es tracta d'una actitud diferent, una actitud propositiva: és l'articulació d'un pla d'acció, d'un intent de recuperació. Aquesta recuperació és l'encarnació de la nació en l'home-soldat agressiu, una proposta que defineix un tipus de nació molt particular: la nació com a home, la nació amb totes les qualitats de la masculinitat agressiva. Cleminson i Vázquez (2011) interpreten aquesta associació entre masculinitat i nació com a conjuntural. A finals de segle es produeix una crisi en la masculinitat, i és aquesta situació de crisi el que fa que s'interpreti la derrota del 98 en termes d'efeminament. En el nostre cas considerem que aquesta relació tan estreta entre masculinitat i nació no depèn de cap conjuntura concreta, sinó que nació i masculinitat estan estretament lligades, però no només en el sentit que la nació és la mare o la dona i l'home és l'agent salvador o protector (Bunk, 2007; Vincent, 2006), sinó que la nació es defineix com a nació amb les característiques de la masculinitat.

Així doncs, en el context colonial, en contraposició amb els projectes liberals més civilistes que basen els valors de la nació en la modernitat, el progrés, la contenció, la raó i l'educació, la dreta reaccionària construeix una idea de nació basada en uns valors molt concrets, que es corresponen amb els de la masculinitat agressiva i dura.

Els sectors que condueixen el cop d'estat es formen molt especialment en l'àmbit africà; en aquest context tan específic defineixen la seva visió del món i la seva idea de nació. Ho fan en unes circumstàncies molt concretes, marcades per l'ansietat sobre el ser d'Espanya. La posició de debilitat internacional se sent des del 98. Aquesta retòrica es reactualitza després de les derrotes del 1909 i molt especialment del 1921. En aquest context, la nació en aquests sectors reaccionaris s'encarna en els valors d'una masculinitat dura i agressiva que ha de ser forta i no dèbil, que ha de ser capaç de vèncer, dominar, humiliar i exercir autoritat per contrarestar aquest sentiment de subalternitat. Això s'encarna en els valors de l'home soldat.

Aquesta percepció de debilitat internacional i la discussió de si Espanya és colonitzadora o no obtenen, per tant, dues respostes. Per una banda, la reivindicació d'Espanya com a nació europea. Per l'altra, la reivindicació d'Espanya com a nació triomfant, vencedora, amb tots els valors de la masculinitat militar agressiva i el desig de recuperar la força, el múscul, en l'escena internacional. Els sectors de la dreta

reaccionària no veuen la colonització com una missió civilitzadora, sinó com un context de competició amb altres nacions europees i també amb l'enemic rifeny. En aquest sentit, el colonitzat no és el salvatge a civilitzar, sinó l'enemic a vèncer, l'enemic que permet que Espanya s'afirmi com a nació triomfant i vencedora i, sobretot, com a nació que posseeix tota una sèrie de qualitats: fortalesa, victòria, resistència, qualitats que són les de l'home soldat. La idea de la nació de la dreta reaccionària es forja en part, doncs, en aquest context colonial de competició amb altres nacions europees i de guerra contra l'enemic rifeny. És una guerra amb un enemic contra el qual es pot ser brutal, en què la població dominada és completament menystinguda. Tots aquests valors es traslladen a la Península quan la conquesta al Marroc s'acaba. Un d'aquest valors és aquesta idea de nació encaranda en l'home soldats. Quan acabin la seva missió al Marroc, aquests militars africanistes iniciaran la seva missió a la península (Nerín, 2005).

Molts autors s'han preguntat el perquè de l'eficàcia del bàndol franquista per apropiar-se de la idea de nació més fàcilment que el republicà. Aresti (2012) argumenta amb Radcliff que el franquista va saber articular millor un model de masculinitat nacional. Archilés (1996) es pregunta com es va passar d'un concepte on la nació significava la llibertat dels pobles a un concepte conservador de nació. Què fa creïble aquest concepte de nació davant d'altres discurs rivals?

Considerem, des de l'anàlisi del nostre context, que aquestes representacions de la nació en la figura i els valors de la masculinitat poden fer assumible aquest model de nació autoritària que en la forma i els valors d'allò quotidià, com és la identitat de gènere, queda eficaçment representada i és així reconeguda com a familiar per les persones. Vizcarri (2004) explica que en el marc de crisi en la identitat nacional (causada per la debilitat en l'escena internacional, el moviment obrer, elso la ineficàcia dels governants), en els sectors que anomena *prefeixistes* les explicacions sobre la situació d'Espanya s'allunyen de les raons pràctiques (econòmiques, socials) i es busquen explicacions en unes caues espirituals i transcendents. En aquests sectors es considera necessari tornar a una identitat unida, a una identitat col·lectiva centrípeta, única i interclassista. Davant d'aquetes incerteses, és útil per a aquests sectors reaccionaris la imatge d'una Espanya vencedora, dura. Aquesta identitat unida, aquest jo col·lectiu que ho explica tot, aquest esperit nacional és un home. La imatge de la nació com a soldat vencedor és especialment atractiva en aquest context. Com explica Archilés (1996), el nacionalisme conservador va tenir èxit perquè va ser una força

aglutinant que apel·lava a la idea de poble unit amb una missió. Això necessitava d'una litúrgia de símbols per a la popularització d'aquestes idees, en un procés de feixisització o populisme (Saz, 2004). Podríem entendre, segons el nostre punt de vista, que aquesta imatge populista de la nació té connotacions de gènere i és especialment eficaç quan s'explica a través dels valors de la masculinitat. Aquesta nova litúrgia requereix imatges per fer visible i sintetitzar les seves idees: és per això que la idea de la nació com a home i la nació com a soldat vencedor és especialment eficaç.

Entenem amb Anderson (1993) i Andreu (2009b) que la nació s'ha de fer visible, s'ha d'encarnar en símbols o imatges que facin recognoscible una entitat que no forma part de l'experiència directa de les persones. Billig (1995) ens explica que la nació té una sèrie de marcadors o símbols que ens en recorden l'existència banalment i sense ser explícits. Entenem, en aquest sentit, aquestes imatges masculines com un dels referents banals de la nació autoritària, un símbol que és tan quotidià per a la població que passa desapercebut. La masculinitat passa inadvertida, es presenta com a norma universal de l'ésser humà. Així, quan la nació adquireix les característiques de la masculinitat agressiva sembla natural, sembla normal. Apareixen com les úniques característiques o atributs de la nació possibles, així es naturalitza i es fa digerible aquest nació autoritària. Estudis recents entorn de la nació i el nacionalisme es pregunten com experimenten els subjectes la nació, a través de quins mecanismes l'incorporen a la seva identitat (Archilés, 2013a). Des del nostre punt de vista, podem considerar que la representació de la nació en un element tan familiar o conegut com són els valors de la masculinitat pot ser un d'aquetes mecanismes, encara que sigui de forma banal. D'aquesta manera, la nació reaccionària és naturalitzada, es fa assumible, perquè s'encarna en els valors d'un element tan quotidià per a les persones com els models de gènere, concretament els masculins.

Diversos autors s'han preguntat per la naturalesa del franquisme, si es pot considerar un règim feixista o no (Saz, 2004). S'ha discutit la centralitat de la feminitat/gènere en la construcció del franquisme (Nash, 1996, 2012; Blasco, 2014) aquí podem afirmar també la centralitat de la masculinitat. En aquest sentit, és interessant fixar-nos en aquest període formatiu al Marroc en molts dels seus líders destacats, que formen la seva idea de nació al Marroc, en els circumstàncies colonials. Aquesta relació o aquest culte a la masculinitat seria un altre element que podríem utilitzar per caracteritzar el cas espanyol. En aquest sentit, el culte a la masculinitat

aproparia el cas espanyol a altres contextos com l'italià o l'alemany en el període formatiu del feixisme. En tots tres casos hi ha una relació molt estreta entre masculinitat i feixisme.

Hem analitzat com apareixen diverses representacions de la nació colonial i colonitzada en termes masculins: l'home europeu civilitzat i pare de família, el cavaller marroquí nostàlgic i decadent que té fortes pulsions interiors que no pot expressar i la nació entesa com a home soldat. Finalment, apareix una altra representació de la nació a través d'imatges masculines. Encara que no ho hem estudiat tan exhaustivament, sí que podem descriure com una altra idea d'Espanya com a nació colonial s'expressa a través d'imatges masculines: l'Espanya incivilitzada ridícula i histriònicament patriota.

En els sectors crítics amb la guerra i el colonialisme al Marroc hi ha una crítica explícita a la figura de l'heroi com a model masculí, és clar, però també com a representació de la nació. Així, apareix una nació espanyola ridiculitzada, una nació falsament forta i dura, histriònicament patriota, endarrerida i incapaç de civilitzar ningú. Això es representa en els seus homes, especialment a través de la crítica a la figura de l'heroi que uneix masculinitat i nació. Els homes que són l'encarnació de la nació i el patriotisme, els soldats heroics, apareixen clarament ridiculitzats: mentre fan proclames patriòtiques els sorprèn la mort de forma inesperada i ridícula. La mort desautoritza aquestes exaltacions nacionalistes i colonialistes. Els herois no moren de forma sacrificada i èpica, sinó sòrdida, absurda, humiliant, fins i tot esperpèntica. L'Espanya excessivament exaltada i patriòtica es representa a través de la crítica i la ridiculització a aquests oficials. Apareixen com a homes ridículs, com bojos exaltats, fent proclames patriòtiques absurdes, en situacions de perill, com a homes que intenten ser durs i forts, aparentar valor, duresa i resistència quan en realitat són oficials que tenen por, són ridículs i moren de forma sòrdida, aclaparats per les circumstàncies. Aquesta nació exaltada és una farsa, igual que els homes que l'encarnen.

La imatge d'una Espanya que conserva l'autoritat colonial amb dificultat també es representa a través d'homes que són seduïts i fins i tot morts per les dones rifenyes. És significatiu en aquest sentit, per exemple, el conte de Díaz Fernàndez en què apareix una dona, Àfrica, que sedueix un tinent espanyol i ell, enamorat, cau a les seves mans, fins al punt que Àfrica finalment el mata. En aquesta mena de representacions, la dona, amb un nom ben significatiu, representa el país conquerit que és més llest i més fort que un suposat país conqueridor, representat pel tinent espanyol que perd tota autoritat

colonial, queda indefens i mor en mans d'ella. En algunes ocasions, a més, els rifenys apareixen com a més virils i sensats. Els espanyols, en canvi, es mostren com a homes que han quedat dominats per les dones musulmanes, ja que el desig cap a elles els fa vulnerables.

A través d'aquestes imatges, els sectors contraris a la guerra ens presenten una Espanya ridícula en els seus valors de colonialisme triomfant i patriòtic. Espanya no és forta i victoriosa, però tampoc és civilitzadora. Així ho expressen obertament: abans de civilitzar ningú, Espanya hauria de civilitzar-se ella mateixa. En aquest sentit, un dels autors analitzats, Ferrer, reflexiona irònicament: aquests pobres soldats morts de fred, atacats i amb els genitals mutilats se suposa que són els representants de la civilització. A través d'aquestes imatges masculines apareix una Espanya que no representa el progrés ni la modernitat, però tampoc la duresa ni la força imperial, encara està per civilitzar.

Així doncs, en aquests sectors anticolonials la crítica al projecte colonial implica la crítica al model de masculinitat militar i la visibilització de models masculins subversius. Per criticar el projecte colonial es fa imprescindible qüestionar el model de masculinitat que hi està adherit i que el sosté. Demostrar que aquest model és una farsa és la manera més eficaç de desautoritzar el projecte colonial. Al mateix temps, la imatge dels homes morts de forma ridícula, enmig d'exaltacions patriòtiques que es revelen absurdes i la imatge dels homes morts a mans de dones rifenyes, representen una Espanya que no és ni victoriosa, ni civilitzadora, ni conserva cap autoritat colonial.

A l'inici ens preguntàvem quins arquetips de la masculinitat apareixen en aquest context colonial. Hem descrit en aquestes pàgines que en aquest context apareixen arquetips de masculinitat diversos. Hem comprovat que els models masculins adquireixen característiques diferents segons el període, el sector social predominant, i la relació que s'estableix amb altres vectors identitari com ara la definició d'Espanya com a nació colonial o la representació de la societat marroquina. Hem vist, a més, que els arquetips del marroquí i l'espanyol es construeixen mútuament. La icona de la masculinitat alteritzada serveix per definir la masculinitat espanyola, per discutir-ne les característiques i per afirmar-ne algunes i censurar-ne d'altres. Hem comprovat, com ens plantejàvem inicialment, que el context colonial genera i produeix uns arquetips de gènere determinats, concrets, amb unes característiques específiques marcades per la

construcció d'Espanya com a subjecte colonial i en constant diàleg amb l'arquetip marroquí.

En aquest context i a través d'aquests diversos arquetips, marroquins i espanyols, es discuteixen les característiques de la masculinitat normativa. En què s'hauria de fonamentar? En la contenció del impulsos sensuals i violents o bé en l'amor a la nació i el sacrifici per ella? La masculinitat ha d'estar feta de valors com la dignitat, l'orgull de la victòria i el fet de voler evitar la humiliació o ha d'estar basada en la racionalitat i el càlcul? En aquest escenari africà se censuren les qualitats d'una masculinitat antiga que es basa en el cos i la seva bellesa, l'honor, l'estirp i l'elegància aristocràtica. Es contraposa amb una masculinitat moderna, contigua i responsable. També apareix, però, un altre model de masculinitat moderna molt dura i agressiva que conté la por i l'instint de salvar la vida davant del valor masculí superior de sacrificar-la per la nació.

Sembla que un valor comú de les diverses propostes per a la masculinitat correcta és fugir dels plaers de la vida, de la comoditat, la laxitud per afrontar les dificultats i la responsabilitat. La bona masculinitat es diferencia de la negativa en el compliment del deure enlloc del caprici? Però el deure és en relació amb la família, en relació amb la nació? O en realitat és tot el contrari: tots els esforços perquè els homes compleixin amb el seu deure, siguin durs, resisteixen i no defalleixin són una farsa i en realitat els homes són dèbils i vulnerables? Totes aquestes característiques sobre la masculinitat es discuteixen en aquest context, i es discuteixen en relació amb altres vectors socials, amb la definició d'Espanya com a subjecte colonial. Així doncs, què dóna sentit a aquests valors masculins, en què es fonamenten? En la defensa de l'europeisme, la ciència, el progrés, en la definició de l'Espanya civilitzada. En l'exaltació de la nació, en la victòria i l'autoritat absoluta sobre els altres, o bé en el refinament intel·lectual i el rebuig de l'autoritarisme? Totes aquestes discussions sobre la masculinitat s'expressen en aquest context en els arquetips de l'espanyol i del marroquí que dialoguen de forma complexa per reflexionar sobre què ha de ser un home i sobretot què no ha de ser mai.

També ens preguntàvem a l'inici com a través de la masculinitat es representen, s'imaginen i es construeixen com a nació i com a col·lectivitat les dues societats en contacte. No hem entès la nació com un fet donat, sinó com un fenomen que es construeix contínuament, que està en discussió contínua. La nació és una forma

d'identitat fluida, canviant, codificada en relats sobre el que es vol ser. També hi ha gran dosis d'ansietat en aquestes definicions: s'insisteix especialment en el que no es vol ser (Archilés, 2008a, 2008b; 2012). En el nostre context, hem comprovat com l'escenari africà es discuteix també aquest ser de la nació amb ansietat, s'afirma el que es vol ser però s'insisteix especialment en el que no es vol ser. Ara bé, com es construeix una determinada idea de nació? A través de quins mecanismes? Com es fa recognoscible per a les persones? En aquest treball vist que les identitats de gènere i especialment la masculinitat són un mecanisme fonamental en aquest procés.

La discussió sobre la identitat es produeix a través d'imatges i valors de la masculinitat. Mitjnaçant la masculinitat es reflexiona, es discuteix, s'afirma, es representa i se simbolitza la nació. Les imatges masculines no només apareixen com a símbols de la nació, sinó que la nació mateixa adquireix les característiques de la masculinitat. Així doncs, la nació es representa, s'imagina i es fa visible a través dels valors i les imatges de la masculinitat encara que sigui de forma banal. Malgrat que la masculinitat passi moltes vegades desapercebuda com la representació d'allò universal, si ens hi fixem amb més detall aquestes imatges i aquestes descripcions de la nació, siguin d'Espanya o del Marroc, no són neutres: són masculines.

En aquest context es defineix el ser d'Espanya en relació amb l'altre europeu i en relació amb el rifeny. És prou civilitzada? És colonitzadora? Què significa ser una nació colonial: civilitzar algú, vèncer? Hi ha diverses respostes: la nació colonitzadora, com a home contingut i paternal, i la nació triomfant, forta i dominadora, una nació com a home soldat. També hi ha la nació ridícula, incivilitzada, representada en l'oficial mort en plena exaltació patriòtica. El Marroc decadent i caòtic s'encarna en la imatge del marit tirànic, el cavaller marroquí estantís i el rifeny bon guerrer, dur, però sense ideal nacional, que representa una societat sanguinària i bàrbara. Hem comprovat com a través de diverses imatges i models de masculinitat es fa visible i es representa Espanya com a nació colonial i el Marroc com a nació colonitzada.

A través de les imatges i representacions de masculinitat podem dirimir les característiques del colonialisme espanyol al Marroc i la identitat d'Espanya com a subjecte colonial. Es presenta Espanya com a representant de l'Europa civilitzada, o al contrari, es percep a si mateixa com a mig africana, amb una identitat híbrida en relació amb el Marroc? En el nostres cas, hem abordat aquests discussió des de l'anàlisi d'allò

que considerem essencial, el cor de la identitat: les representacions de gènere i especialment la masculinitat.

Així doncs, hem comprovat que els models masculins estan determinats per l'ideal nacional i la posició colonial. Al mateix temps, les imatges i els valors de la masculinitat ajuden a imaginar i fer tangible la nació i la identitat col·lectiva. També hem vist aquesta relació en el sentit contrari: com una posició contrària al projecte colonial i nacional hegemònic ha de portar necessàriament a qüestionar el model de masculinitat que hi col·labora i que el representa.

En el nostre context colonial, gènere, nació i identitats col·lectives estan estretament entrelligats a través de la masculinitat. En aquest sentit, lluny de considerar les identitats de gènere un element accessori o un complement a les identitats col·lectives, són un element essencial. No podem oblidar, però, la relació de poder que els homes estableixen respecte les dones. En aquest sentit, hem considerat que el fet que identitats de gènere, nacionals o de classe estiguin estretament imbricades amb les identitats masculines fa que aquestes apareguin especialment robustes. Així l'autoritat dels homes sobre les dones s'afirma perquè qüestionar-la suposa qüestionar tot l'ordre nacional, colonial o de classe. Al mateix temps hem comprovat que per a qüestionar qualsevol model de gènere és necessari analitzar a quin projecte nacional de classe etc està adherit. Sense l'explicitació d'aquesta relació és més difícil qüestionar l'ordre de gènere. De la mateixa manera, és difícil qüestionar les jerarquies de classe i els projectes nacionals o colonials sense qüestionar els models de gènere i especialment de masculinitat que els fan possibles i que els sostenen.

Hem acomplert, doncs, els objectius plantejats: analitzar l'estreta relació entre gènere i identitats col·lectives en el cas particular del colonialisme espanyol al Marroc. Hem descrit com les dues societats en contacte es representen, es fan visibles i s'imaginen a través d'imatges masculines. En aquest àmbit colonial s'està discutint la identitat d'Espanya com a nació colonial. Hem comprovat que aquesta discussió es duu a terme a través dels valors i les imatges de la masculinitat. També hem descrit com en aquest context es generen identitats de gènere específiques. Així, hem acomplert també l'objectiu d'identificar i analitzar els models de gènere específics que apareixen en aquest context i interpretar-los en relació als discursos de gènere a Espanya. Com ens plantejàvem inicialment, hem vist que en aquest context aquests models de gènere estan

determinats per la definició d'Espanya com a potència colonial (civilista o conqueridora) i es construeixen en diàleg amb la imatge l'home marroquí.

Han quedat obertes nombroses línies de recerca un cop acabada aquesta tesi doctoral. El present treball s'ha centrat en l'anàlisi del discurs, recerques futures hauran d'intentar indagar en les pràctiques socials, per comprovar com eren assumides i reproduïdes aquestes identitats de gènere en les pràctiques quotidianes, per exemple a través de l'anàlisi de les relacions mixtes entre espanyoles i marroquins. S'han estudiat aquestes relacions, fins i tot matrimonis, a través d'una valuosa documentació: les cartes censurades que s'enviaven els dos amants clandestins. No s'ha estudiat, però, des del punt de vista de gènere ni tampoc des de la masculinitat.

Hem analitzat com es configura Espanya com a nació colonial, en recerques posteriors s'haurà d'aprofundir més en com incideix la realitat colonial a la identitat nacional, estudiant especialment no només la generació d'aquest discurs sinó la recepció que se'n feia a la Península. Serà especialment rellevant trobar les fonts adequades per analitzar com aquestes imatges de l'àmbit colonial permeen a la societat espanyola, com són incorporades en la cultura popular i fins i tot a la quotidianitat.

També queda per a futurs treballs l'anàlisi amb més profunditat de la mirada femenina sobre la masculinitat rifenya i espanyola en aquest context, en autores posteriors al període tractat en aquest treball, però molt rellevants. El cas més important és el d'Aurora Bertrana, una mirada molt particular al fet colonial des del feminsime i el catalanisme. Una aproximació específica a la mirada catalana sobre el colonialisme espanyol des d'un punt de vista de gènere també pot aportar claus interpretatives sobre la configuració de la catalanitat en relació amb la colonització en aquest període.

L'anàlisi dels models de masculinitat espanyols i rifenys en períodes posteriors als estudiats en aquest treball pot completar l'anàlisi feta aquí, que s'ha centrat en casos d'estudi concrets. Un recerca d'abast cronològic més ampli pot ajudar a configurar una mirada de més llarga durada. Això permetrà comprovar com evolucionen aquests arquetips de masculinitat. Pot ser especialment fructífer el període de la Guerra Civil, amb la participació de tropes marroquines en el marc de l'exèrcit franquista, perquè la diferència entre colonitzador i colonitzat, entre espanyols i marroquins, es dilueix. En canvi, la retòrica colonial s'aplica a altres espanyols, els rojos. Què signifiquen aquests jocs d'identitats en termes de masculinitat?

També queden per estudiar els períodes posteriors a la Guerra Civil, quan s'implanta de forma més extensa tota l'organització administrativa del protectorat. Com evolucionen els models de masculinitat espanyola i marroquina en períodes de pau? Un cop acabades les guerres del Rif, el règim franquista tornarà a impulsar la doctrina de la germanor hispanomarroquina, i què implica això en termes de definició de la masculinitat? Com es poden relacionar aquetes definicions amb els canvis en el règim franquista i la seva posició internacional un cop acabada la Guerra Civil?

APÈNDIX

9 APÈNDIX

9.1 FONTS

En el procés de selecció de les fonts s'han consultat els següents arxius i fons:

Biblioteca Nacional

-Fons bibliogràfic Sección África (Descripcions i estudis sobre el Marroc, llibres de viatges, relats dels soldats, cròniques de campanya, novel·la popular, formació pels soldats i interventors, documentació administrativa sobre educació i sanitat al Protectorat etc.). Hemeroteca

Biblioteca Instituto Cervantes de Tánger

-Fons bibliogràfic Sección África (Descripcions i estudis sobre el Marroc, llibres de viatges, relats dels soldats, cròniques de campanya, novel·la popular, formació pels soldats i interventors etc.)

-Hemeroteca

-Fons de la exitinguida Oficina de Turismo Español en Tánger

Biblioteca Instituto Cervantes de Tetuán

-Fons bibliogràfic Sección África (Descripcions i estudis sobre el Marroc, llibres de viatges, relats dels soldats, cròniques de campanya, novel·la popular, formació pels soldats i interventors etc.)

Antigua Biblioteca del Protectorado Tetuán

-Fons bibliogràfic Antigua Biblioteca del Protectorado (Descripcions i estudis sobre el Marroc, llibres de viatges, relats dels soldats, cròniques de campanya, novel·la popular, formació pels soldats i interventors).

-Fons fotogràfic Antigua Biblioteca del Protectorado. Archivo Fotográfico del Protectorado (series etnográficas, tipos marroquíes, Oficina de Turismo del Protectorado)

Premsa

Diario ABC Juliol, Agost, Setembre, Octubre de 1921

La Vanguardia Juliol, Agost, Setembre, Octubre de 1921

Revista de Tropas Coloniales Gener, Febrer, Març de 1924

Heraldo de Madrid Agost, Setembre, 1909

El Telegrama del Rif, Agost, Setembre, Octubre de 1921

Archivo General de la Administració (A.G.A)

Sección África.

Grupo de fondos II. Administración de los Territoris de Marruecos (Delegación de Asuntos Indígenas; Inspección de Sanidad; Servicio de Enseñanza; Sección Personal; Intervención territorial; Delegación de Educación y Cultura; Censura Postal, Sección Femenina en la Zona Española del Protectorado).

9.1.1 Fonts citades

LLIBRES DE VIATGES

BOADA I ROMEU, J. 1895. *Allende el estrecho. Viajes por Marruecos. La campaña de Melilla, la embajada del General Martínez Campos a Marrakeix. Impresiones y recuerdos (1889-90-93-94)*. Barcelona: Seix.

PRATS ESCUDERO, S. 1915. *Por Andalucía y Marruecos, panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

SESTRI, J. 1897. *Por todo Marruecos*. Barcelona: Ramón Molinas.

URRESTARAZU, F. 1881. *Viajes por Marruecos: descripción geográfica e histórica, usos, costumbres, vida pública y privada, religión*. Madrid: R. Labajos.

NOVEL·LA I NOVEL·LA POPULAR

BURGOS, C. 1909. *En la guerra. Madrid* : El Cuento Semanal, 1909

CASES, A. 1924. *No quiere morir: (novela heroica), con un juicio crítico del general Primo de Rivera sobre el autor, a modo de prólogo*. Madrid: Imprenta de Félix Moliner.

CASTRO, C. 1927. *Los hombres de hierro*. Madrid: La Novela Mundial.

DÍAZ FERNÁNDEZ, J. 1928. [1976]. *El blocao*. Madrid: Turner.

ESCORIAZA, T. 1921. *Del dolor de la guerra. Crónica de la campaña de Marruecos*. Madrid: Pueyo.

FUSIMAÑA, F. 1934. *Chumberas y babuchas*. Roda de Ter: Rodenca.

RAIDA, P, RAIDA, M. 1908. *Aires Mogrebinos*. Sevilla: Imp. de El Mercantil Sevillano.

ROYO BARANDIARÁN, T. 1922. *Allá, en el Rif: del amor y de la guerra*. Zaragoza: Imprenta Heraldo de Aragón.

SENDER, R. J. 1923 [1980]. *Una hoguera en la noche*. Barcelon: Ediciones Destino.

SENDER, R. J. 1930 [2003] . *Imán*. Barcelona: Ediciones Destino.

DESCRIPCIONS I ESTUDIS SOBRE EL MARROC

CAMBA, A. 1924. *Alma mora*, *conferencia pronunciada pel comandant d'intendència Alberto Camba al círculo recreativo de la Unión Tetuán*. Tetuán: La Papelera Africana.

GRESA CAMPS, S. 1903. *Las kabilas de Bocoya, Beniburiaga y Tlemsámana*. Barcelona: Imprenta Sucesor F. Sánchez.

LAREDO, I. 1935. *Memorias de un viejo tangerino*. Madrid: Bermejo Impresores.

MUÑOZ, I. 1913*a*. *La corte de Tetuán*. Madrid: Imprenta Helénica.

OVILO CANALES, F. 1881. «Estudios políticos y sociales sobre Marruecos». *Revista Contemporánea*. Madrid: Tipografia Hernández

OVILO CANALES, F. 1881 «El ejército», «Estudios políticos y sociales sobre Marruecos». *Revista Contemporánea*. Madrid: Tipografia Hernández

OVILO CANALES, F. 1881 «La raza bereber» *Revista Contemporánea*.

OVILO CANALES, F. 1881 «Orígenes de la decadencia. Población: árabes, moros y negros». *Revista Contemporánea*. Madrid: Tipografia Hernández

OVILO CANALES, F. 1881 «Organización política», *Revista Contemporánea*. Madrid: Tipografia Hernández

OVILO CANALES, F. 1881 «Los gobernadores, Caids y Bajas»*Revista Contemporánea*.

OVILO CANALES, F. 1886. *La mujer marroquí. Estudio social. Nueva edición ilustrada con cromos y dibujos intercalados en el textos de Demócrito*. Madrid: Administración.

OVILO CANALES, F. 1888. *El estado social de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

OVILO CANALES, F. 1894. *Intimidades de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

SÁNCHEZ PÉREZ, A. 1925. *Cosas de moros: impresiones rápidas del campo y de la ciudad.* Toledo: Imp. Escuela tipográfica y encuadernación del colegio de María Cristina.

TRIVIÑO VALDIVIA, F. 1903. *Cinco años por Marruecos: costumbres y tipos*. Madrid: Biblioteca de la Irradiación.

VÁZQUEZ, C. 1913. *En tierras del Rif: pequeño estudio psicológico de la raza mora*. Melilla: Imprenta La Africana

ASSAJOS PERIODÍSTICS SOBRE EL "PROBLEMA MARROQUÍ"

BASTOS ANSART, F. 1921. *El Desastre de Annual: Melilla en julio de 1921*. Barcelona: Minerva.

MUÑOZ, I. 1913*b*. *En el país de los cherifes*. Madrid: Imprenta Helénica.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1994 [1921]. *España en el Rif (1908-1921)*. Melilla: Biblioteca de Melilla.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1922. *Ecce homo: prueba documental y aportes inéditos sobre las causas del derrumbamiento y consecuencias de él*. Madrid: Biblioteca Nueva.

MATERIAL GRÀFIC

«Despertará el león? Abordaje del Laud Miguel y Teresa y ofensa al honor nacional por los piratas del Rif» A: MARTÍN CORRALES, E. 2002c. Conjunt de cobertes de capses de llumins de finals del segle XIX.

La Crónica de la guerra, de Rafael Guerrero (cit. Martín Corrales: 2002)

Portada de la Marcha Militar «Toma del Gurugú» dedicada al General Marina, Jefe de operaciones del ejército español en la zona de Melilla, 1909. (Citat a Martín Corrales 2002c.)

Campaña de África, 1909, Chocolates Jaime Boix (Citat Martín Corrales, 2002c)

PREMSA

ARAGÓN,J. 1949. *Aragón: revista gráfica de cultura aragonesa: Año XXV Número 212 - 1949 Julio*. Zaragoza: Sindicato de Iniciativa y Propaganda.

ARGENTE, B. 1924. «El desprecio a la muerte». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

BAROJA, P. 1913. «Corrientes desviadoras». *Nuevo Mundo*, 21-07-1913.

BURGOS, C. 1913. «¡Guerra a la guerra!». *Al Balcón*. Valencia: F. Sempere y Compañía.

CORROCHANDO, G. «Figuras y episodios de campaña». *Diario ABC*, 30-07-1921.

FRANCO, F. 1924. «Los mandos». *Revista de Tropas Coloniales*, 1 enero.

MAEZTU, R. 1924. «Con el ejército». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

QUEIPO DE LLANO, G. 1924*a*. «Nuestro propósito». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

QUEIPO DE LLANO, G. 1924*b*. «El problema de Marruecos», *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 2.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1924. «Psicología del oficial colonial». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

UNAMUNO, M. 1913. «Me preguntan qué es lo que pienso de nuestro problema en África...». *Nuevo Mundo*.

«Melilla después del combate del Zoco el Had». *Diario ABC*, 10-08-1921. [Fotografia].

«Melilla. Honras Fúnebres». *Diario ABC*, 5-08-1921. [Fotografia].

«Sobre la muerte del general Silvestre». *La Vanguardia*, 10-08-1921.

« Oficials morts en combat (fotografia) » *Diario ABC*, 30-07-1921[Fotografia]

Diario ABC Juliol, Agost, Setembre, Octubre de 1921

La Vanguardia Juliol, Agost, Setembre, Octubre de 1921

El Telegrama del Rif, Juliol, Agost, Setembre, Octubre de 1921

Revista de Tropas Coloniales Gener, Febrer, Març de 1924

Heraldo de Madrid Agost, Setembre, Octubre, 1909

CRÒNIQUES DE CAMPANYA I RELATS PERSONALS DELS SOLDATS

BERENGUER, J. 1925. *El ejército del pueblo, nuestras glorias por los campos de África*. Melilla: Artes Gráficas Postal Exprés.

BAREA, A. 1943 [2001]. *La forja de un rebelde II. La ruta*. Madrid: Biblioteca El Mundo.

FERRER, S. 1930. *Uno de tantos. Servicios de retaguardia*. Barcelona: Ferrer.

FRANCO, F. 1921. [1956] *Diario de una bandera*. Madrid: Afrodisio Aguado Editores

GIMÉNEZ CABALLERO, E. 1923 [1983]. *Notas Marruecas de un soldado*. Barcelona: Planeta.

MOLA VIDAL, E. 1924 [1977]. *Dar Akobba: páginas de sangre, de dolor y de gloria*. Madrid: Doncel.

NOEL, E. 1909. *Notas de un voluntario: guerra de Melilla, 1909*. Madrid: Imp. Primitivo Fernández.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1909. *La Campaña del Rif: la verdad de la guerra*. Madrid: Establecimiento Tipográfico y Editorial.

SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, J. 1922. *Diario de un soldado en la campaña de Marruecos (1921-1922)*. Serradilla: Imprenta de el Cronista.

SANTA MARINA, L. 1924 [1980]. *Tras el águila del César*. Barcelona: Planeta.

PROUS I VILA, J. M. 1934. [2003]. *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Reus: Edicions del Centre de Lectura; Prous Science.

VERA SALAS, A. 1916. *Porvenir de España en Marruecos (Impresiones de campaña)*. Toledo: Encuadernación del Colegio de María Cristina. Huérfanos de Infantería.

TEXTOS PER A LA FORMACIÓ DELS SOLDATS I INTERVENTORS

ACADEMIA MILITAR, Perales Vilades, Antonio, Tacoronte Aguilar, Eduardo Artero Soteras, José. 1927. *El combatiente marroquí y la guerra*. Título Historia: apuntes : campaña de Marruecos (1859-1927) .

FUENTES, A. 1920. *Para el oficial de policía indígena*. Tetuán: La Papelera Africana.

9.2 ANNEXES

OVILO CANALES, F. 1881. «Estudios políticos y sociales». *Revista Contemporánea*. Madrid: Tipografía Hernández
«III. El Corán permite a los mahometanos... » (pàgines 295-297)

Del CAPÍTULO IX, SURA *de La Probada.*

12. ¡Oh profeta! Cuando las creyentes vengan á tí á empeñarte su fé de que no asociarán cosa á Dios, ni robarán, ni fornicarán, ni matarán á sus hijos (1), ni vendrán con calumnia que hayan forjado entre sus manos y sus pies (2), ni te desobedecerán en lo razonable, acepta el empeño de su fé, é implora para ellas el perdon de Dios (3), porque Dios es perdonador, hacedor de misericordia.

III.

El Corán permite á los mahometanos hasta cuatro mujeres legítimas, y el número de concubinas á que puedan aspirar con su dinero, siempre que *sea con recato, no con desenfreno.*

Es indudable que Mahoma trató de refrenar algun tanto las relajadas costumbres de los árabes, limitando el número

(1) Solian los árabes deshacerse de sus hijas por temor á la miseria ó por un sentimiento exagerado de honor, á fin de evitarse la vergüenza si la niña llegase á serles arrebatada por el enemigo ó violada. Al efecto enterrábanlas vivas al nacer, y llamaban á este acto *Uad el benát*, "inhumacion, en vida, de las niñas."

(2) Algunos entienden que se alude á la costumbre de atribuir al marido los hijos espurios. Otros creen que se trata únicamente de la calumnia.

(3) El año 12—el 11, al decir de otros—de la mision de Mahoma, doce hombres de Medina habian ido en peregrinacion á la Meca, y en la colina de Al'Ácaba prestaron en manos del profeta el juramento que más tarde fué llamado "el primer juramento de Al'Ácaba", y "juramento de las mujeres," no porque asistieran mujeres al acto, sino porque por él no se adquirió el compromiso de tomar las armas en defensa de la religion, á diferencia del que Mahoma recibió poco tiempo despues en la misma colina, y que para distinguirlo del primero se le designa con el nombre de "Gran juramento de Al'Ácaba." Otros opinan que el presente versículo ha sido revelado despues de la toma de la Meca, cuando el profeta, despues de recibir el juramento de los hombres, recibió el de las mujeres en los términos que cita el texto.

de sus esposas legítimas y prohibiendo ciertas uniones que reprueba el sentido moral; pero los creyentes musulmanes, apoyados en la vaguedad con que está escrito su código religioso y en las frecuentes contradicciones que en él se observan, siguieron siendo los mismos con poca diferencia que los árabes á quienes atrajo el profeta á su doctrina y que ofrecian el peor ejemplo posible de corrupcion y de lascivo desbordamiento.

La poligamia, que sólo puede existir en aquellos países cálidos, donde las necesidades son pequeñas, y á poca costa se sostienen varias mujeres é hijos, será siempre el mayor obstáculo que se oponga á la civilizacion, entre otras causas porque es incompatible con el buen órden y la paz de la familia, base social de todo Estado bien constituido.

En Marruecos, el ménos culto de todos los pueblos musulmanes, no es desconocido este mal, y muchos moros de las mejores familias prescinden de ese derecho y no se casan sino con una sola mujer.

Se ha dicho, en defensa de la poligamia, que al propio tiempo que satisface la naturaleza en climas tan ardientes, deja sin excusa al hombre que quisiera satisfacer caprichos desordenados. Esta idea, que he oido sostener á algunos moros y á otros que no lo son, podrá ser muy cierta en teoría, pero desgraciadamente es muy falsa en la práctica.

Sabida es la desmoralizacion de los países más cultos de Oriente que tienen establecida la poligamia, y por lo que á Marruecos se refiere, Luis Marmol, que á mediados del siglo XVI estuvo cautivo en Fez, hace una tristísima pintura de los *Fondaks* ó mesones que el Gobierno alquilaba á ciertos hombres vestidos de mujer y cubiertos por afeites, que reproducian en la populosa ciudad las escenas que hicieron ruborizar á los habitantes de Roma en la época más crapulosa de los imperios de Cómmodo ó de Heliogábalo.

Hoy las costumbres no han mejorado; el médico europeo se ve asediado á peticiones de medicamentos que produzcan ficticiamente un vigor que los continuos excesos y las más repugnantes prácticas han hecho desaparecer ántes de tiempo; ancianos decrépitos se rodean de inocentes niños, escar-

chando con la nieve del vetusto invierno los brotes que habia de convertir en hermosas flores la primavera; y en algunas ciudades marroquíes se presenta el vicio tan descarnado y tan corriente, que á mediar iguales circunstancias que en los tiempos bíblicos, seria de esperar de un momento á otro cayera sobre ellas la lluvia de fuego que concluyó con Sodoma y Gomorra.

D. Joaquin Gatell, que formaba parte del ejército de Sidí Mohammed en 1862, como jefe de artillería de la guardia imperial, asegura que en los tres mil hombres que componian la infantería regular iban incluidos cerca de cuatrocientos muchachos de doce á quince años, cuyo papel no es fácil de explicar sin rubor; bastando saber que eran muy considerados, que vestian con lujo relativo y que nada halagaba tanto á un jefe como rodearse de cinco ó seis muchachos guapos á quienes llamaba sus amiguitos (Sahebi).

Digan lo que quieran los apologistas de la poligamia, no pueden esperarse otros resultados de este absurdo: la posesion de muchas mujeres, lejos de apagar la insaciable sed del lujurioso, la dirige por otros caminos en pos de nuevos placeres, porque cuando se abusa de los legítimos, bien por la desmoralizacion del individuo, bien, como en estos casos, por los incentivos que provoca la variedad, la sensualidad llega á embotarse como se embota el gusto del bebedor de licores muy ricos en alcohol. Las consecuencias que acarrea para la mujer marroquí este estado de cosas, no son mucho mejores, como diré al ocuparme particularmente de sus costumbres.

Mahoma aconseja el matrimonio como base del órden social y como medida altamente moralizadora; permite como buenas las proposiciones ó promesas de matrimonio algo parecido á nuestros esponsales, fijando un plazo para efectuarle, á cuyo término si el futuro varía de parecer debe entregar á su prometida la mitad de la suma con que la dotó; prohibe las uniones monstruosas ó contrarias á la moral, fijando bien los lazos de parentesco que juzga incompatibles con ese estado; conmina al que se casa con mujer que asocie al culto del verdadero Dios el de creencias idólatras, y fija

TRIVIÑO VALDIVIA, F. 1903. *Cinco años por Marruecos: costumbres y tipos*. Madrid: Biblioteca de la Irradiación.
«Prólogo» (pàgines 5-7)

PRÓLOGO

El imperio del Mogreb, campo natural por razones políticas y etnográficas en el que España debe buscar su natural ensanche y timbres de gloria, es el objeto del presente libro.

No pretendo en él *descubrir* Marruecos; solo doy á la estampa la impresión recibida en el medio ambiente del hermoso país que por suerte ó desdicha, que en esto habría mucho que discutir, vive la vida de épocas pasadas para los europeos; sufre la presión tiránica del poder absoluto si alguna vez justo, muchas arbitrario; llora el pasado de sus ascendientes; tiembla el estruendo de los cañones que á toda hora amenazan su libertad saludando sus plazas del litoral; esconde sus tesoros bajo el suelo para sustraerlos al fisco y sus mujeres en el rincón del hogar, nido de placeres que no ha de profanar extraña mirada; besa arro-

dillado la túnica de sus gobernantes temeroso de sus iras ó caprichos que pueden descargar sobre su cabeza todos los males... Pero todo ello en medio de una abundancia material que lleva á todos los hogares el trozo de carne que la inmensa mayoría de los nuestros no alcanza; en medio de una fe musulmana, de una resignación á toda prueba que los pueblos positivos han barrido de sus conciencias, con el huracán de razonamientos que han destruido el mundo antiguo de las creencias sin que hayan logrado edificar sitio de refugio para las tribulaciones que en el alma levantan las duras luchas de la vida.

Asunto es este que para darlo completo necesitaría mucho más campo que el estrecho que ofrece las condiciones en que esta publicación se emprende, pues para decir cuanto en cinco años he sentido y pensado á la vista del cuadro, para relatar la impresión sentida ante la vida musulmana llena de *actos bárbaros*, de cínicas crueldades, de apetitos insaciables, de duros trabajos, de idilios no vistos pero sospechados y sentidos por la parte externa de ellos, para consignar

todo lo que vibra y se mueve en la conciencia ante estas escenas que copian á trozos por lo desprovistos de convencionalismo educativo pasajes bíblicos y páginas de pueblos bárbaros, se necesitan muchos volúmenes.

No dispongo de ellas y por eso me limito á publicar lo que buenamente cabe dentro de la obra escogiendo para ella lo más saliente de mis impresiones, las escenas de mas color, prescindiendo de la correlación en los sucesos y en las narraciones, lo que no constituye defecto cuando como en esta ocasión el protagonista del libro es un pueblo y el propósito del autor dar el cliché de sus costumbres, de sus defectos y de sus virtudes.

Si el lector consigue encontrar deleite en las líneas del cuadro, será colmada la aspiración del

AUTOR.

BOADA I ROMEU, J. 1895. *Allende el estrecho. Viajes por Marruecos. La campaña de Melilla, la embajada del General Martínez Campos a Marrakeix. Impresiones y recuerdos (1889-90-93-94)*. Barcelona: Seix.
«Con voz ronca todavía por los gritos del combate..... » (Pàgines 129-131)

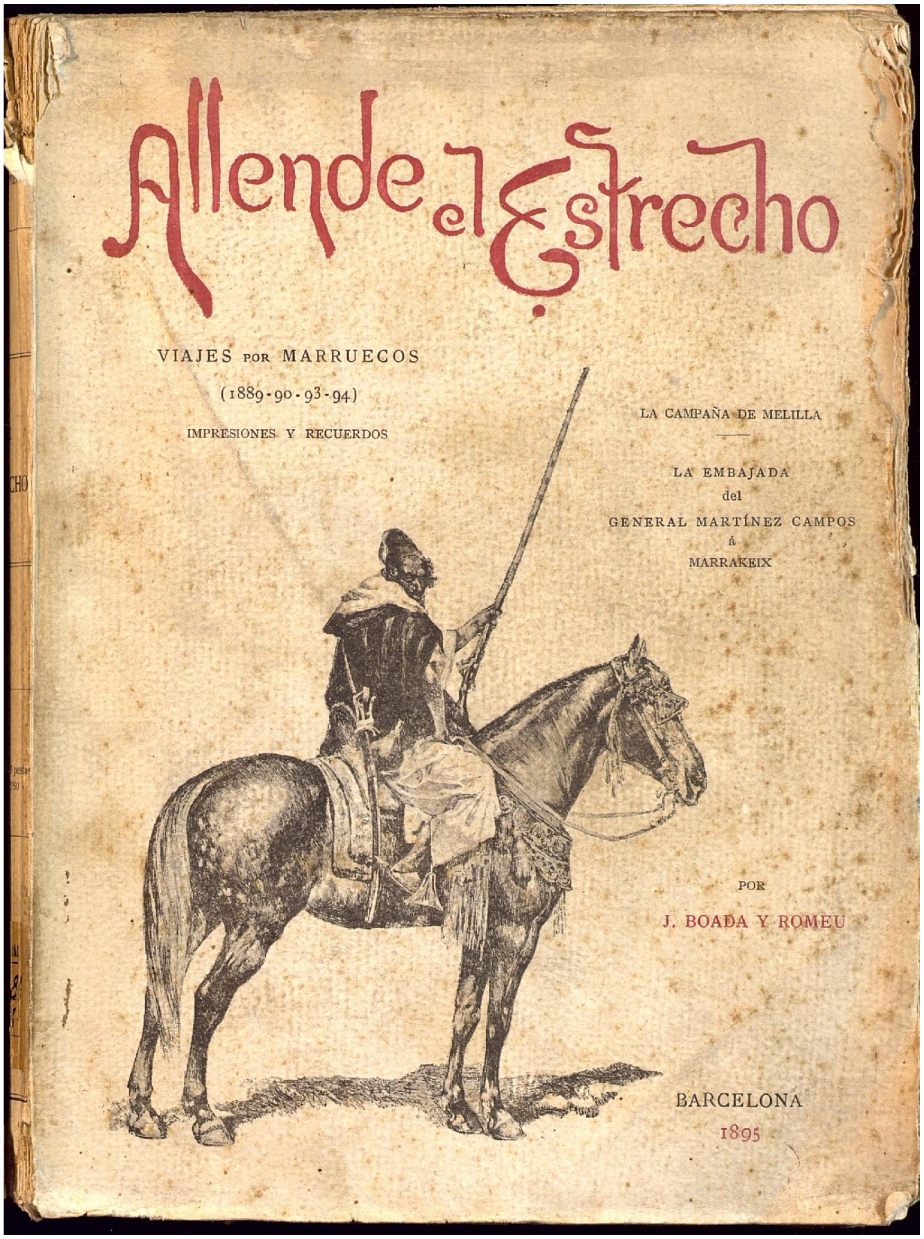

ataque, nosotros, con nuestras armas perfeccionadas, nos pondríamos resueltamente de su parte.

Con voz ronca todavía por los gritos del combate, agradeció nuestros cumplidos, quedando, gracias al maquiavelismo de nuestro ofrecimiento y á algunos regalos, sellada nuestra amistad.

Examinó una por una nuestras armas, mostrándose maravillado de su mecanismo. «¡Ah!—exclamó en un arranque de ardor bélico,—¡si yo tuviera armas así, cómo había de destruir á los de *Zemmur!*»

Prometímosle regalarle una, á cuyo efecto le dimos un papel en que hacíamos el encargo á un amigo de Tánger para que se la entregara si acaso se presentaba á reclamarla el mozo. Hízose leer dos ó tres veces el documento, mostrándose muy agradecido.

Preparada la marcha, quiso el hijo del *Chek* servirnos él mismo de guía, hasta dejarnos en terreno más seguro que el que habíamos atravesado el día anterior.

Protegidos por él y por algunos individuos más del aduar, emprendimos la marcha por la llanura, que en aquella parte forma ligeras lomas, muy próximas al temido bosque de la Mamora.

Nuestro héroe, entusiasmado con una escopeta Lafoucheux de dos cañones que le prestamos, corría por aquellos campos, dando rienda suelta á su caballo y haciendo con el arma difíciles ejercicios y molinetes. De pronto levantábase sobre los estribos, esgrimía el arma como enorme maza y emprendía vertiginosa carrera lanzando espantosos gritos.

La actitud de aquel muchacho corriendo por entre la hierba terrosa de la llanura, alumbrado el moreno rostro por los rayos del sol, era grandiosamente salvaje.

Bien entrada ya sería la mañana, cuando se despidió de nosotros el valiente moro. Devolviónos con pena la

escopeta y seguido de los suyos emprendió veloz carrera por la interminable llanura. Seguímosle con la mirada hasta perderse de vista en el horizonte. Aquel muchacho habíanos inspirado viva simpatía, con todo y haberle tratado sólo algunas horas. Noble y esforzado, iba á continuar su vida, llena de sobresaltos y peligros. ¡Quién sabe si la muerte se cernía ya sobre aquella cabeza exuberante y llena de salvajes ilusiones!... ¡Una buena arma! He ahí la suprema dicha de estas belicosas gentes.....

El tiempo había mejorado notablemente; el sol, que desde las primeras horas de la mañana sostenía empeñada lucha con las nubes rezagadas del día anterior, acabó por vencer en toda la línea. La tierra, muy blanda aún, tanto por lo bajo del terreno y consiguiente filtración del *Sebú*, como por la gran cantidad de agua absorbida el día anterior, ofrecía algunas dificultades á nuestra marcha.

Por los cuatro puntos cardinales formaba horizonte la llanura. Cerca de los aduares, algunos terrenos hallábanse cultivados. Maíz, trigo y cebada era lo único sembrado.

El camino que seguíamos nos apartaba continuamente de *Zemmur*.

Pocos moros encontramos durante el día. En unos campos no lejos de un aduar más importante que los que llevábamos vistos, una yeguada pacía tranquilamente vigilada por algunos pastores. Los caballos de *Beni-Hassén* tienen cierta nombradía en el imperio por lo ligeros y resistentes. Cuantos moros hemos visto, iban todos armados. El aspecto de éstos es bastante distinto de los de la costa.

De tez morena, facciones enjutas y muy pronunciadas, mirada viva y penetrante, descúbrese desde luego al hombre avezado á la lucha y para quien la vida tiene escasa importancia. Visten casi todos holgadas chilabas

En la llanura de *Beni-Hassén*

MUÑOZ, I. 1913. *La corte de Tetuán*. Madrid: Imprenta Helénica.
Fotografia
«Sid Abldkrim, el Lebady, el «andalús de pura estirpe» fue ministro de hacienda... » (pàgines 71-73)
«El periodista con su alteza imperial Muley El Mehdi» (pàgina 8)

y en platas deslucidas, y un esclavo sigiloso y esbelto nos sirve el té con menta y los perfumadores de rosa y azahar.

Sid Abd-el-Krim, El-Lebady, el «andalús» de pura estirpe, fué ministro y gobernador de Tetuán en la época del Sultán Muley Abd-el-Azis; pero cuando Muley-Hafid subió al Trono, al prócer tetuaní le condenaron á muerte, y por arte de diabólica astucia libró su cabeza de la feroz venganza del Emperador.

El-Lebady es alto, erguido, escueto, de firme y acerba constitución semita, de una pureza arábiga tal, como la del más orgulloso vástago de la tribu de Koreisch.

Sus ojos son ardorosos, brillantes, llenos de pasión, de vehemencia y de tristeza oculta y tenaz; su barba es

blanca, ligera y flúida; su boca es sutil, orgullosa y desencantada, y todo su aire es de melancolía, de resignación, de ensueño, de solitarismo, tal vez hecho con un poco de desdén y con un mucho de dolor.

Viste un «kaftan» de suavísimas entonaciones de perla, y se envuelve gallardamente en un blanco «suljam» de seda transparente.

Todos sus movimientos son contenidos, rítmicos, de un gentil y grave aristocratismo, y muy de tarde en tarde, cuando la conversación adquiere para él un interés singular y vibrante, se anima y se exalta, y sus pupilas fosforecen y su palabra es cálida, y sus ademanes vivísimos, reflejan la valiente potencialidad de energía que lleva latente y escondida.

El prócer me habla de España, á la

que conoce mucho, con cálido fervor, y sincero, leal, vehemente, me dice que nuestro Rey Don Alfonso es el Monarca más ilustre de este tiempo, y que este reinado será gloriosísimo para nuestra patria, porque en él despertará la vieja España, herrumbrosa y hosca, y nacerá también á la vida moderna el milenario Mogreb petrificado.

El-Lebady me habla después de Sevilla, de Córdoba, de Granada, y al evocar estas divinas ciudades árabes muertas hoy para el Islam, en su voz hay una desgarradora pena ancestral, la misma pena angustiosa y trágica, que hiere en el «Ya assafi» el poema de dolor con que los árabes se despidieron de su patria.

Ya no sentiremos jamás el encanto de las di-
[vinas noches de Granada,
¡oh, Dios mío!

« Bautizo de Sangre» *Diario ABC* 10 d'Agost de 1921 pàgina 7.

ESPAÑA EN MARRUECOS

MEJORA LA SITUACIÓN EN MONTE ARRUIT. UN SALUDO DEL GENERAL NAVARRO AL REY

Regresa a Melilla la columna que se refugió en la zona francesa. Una agresión en la zona de Tetuán. Aprovisionamiento de Monte Arruit. La situación política. Los presidentes de las Cámaras en Palacio. Se amplían las consultas. Información de la plaza de Melilla. Comentarios de Prensa extranjera.

En la zona francesa

Monte Arruit

(CRONICA DE NUESTRO REDACTOR)

El general Navarro no quiere rendirse. Se le ha autorizado, se le ha dicho que se rinda, y el general Navarro no quiere rendirse.

Todos los días manda a la plaza un parte sobrio, sencillo, breve, sin un comentario, sin una frase de impaciencia o disgusto, sin un reproche. Parece el parte de un oficial que está en un destacamento.

Algunos son de este corte: "Sigo en la misma situación; no ocurre novedad."

Y tiene 400 hombres, y 300 heridos, y un médico enfermo para asistir a todos, y no tiene medicamentos ni municiones; se comen los caballos, y cada sorbo de agua es un combate. Y comunica con la plaza y dice friamente: "No ocurre novedad."

Este laconismo estremece. Este proceder sereno, callado, numantino, nos causa fiebre. No ocurre novedad. El día que ocurra no lo sabemos. Ese día, otro parte aún más lacónico, el silencio, nos dirá que el general Navarro y ese puñado de españoles, puestos en el dilema de morir o de rendirse, prefirieron morir.

El parte de ayer decía: "Tengo que añadir a las novedades del día la muerte de Primo de Rivera y de Simeoni."

Y así cada hora que pasa, o no ocurre novedad, o la novedad es que poco a poco van muriendo los heridos y enfermos por falta de asistencia. Se sabía que Primo de Rivera llegó a Monte Arruit, abriéndose paso con sus escuadrones, y que allí se hizo fuerte. Hace unos días estaba en el parapeto, y un disparo de cañón le arrancó un brazo. La herida era muy grave y muy extensa; la cura por falta de elementos, deficiente; se le presentó la gangrena, y ayer murió.

El general Navarro conserva de tal manera el espíritu de los que están con él, que deja marchar a todo el que quiere, a todo el que vacila, a todo el que desea probar fortuna y ver si llega a la plaza. Así han llegado varios. De modo que queda en Monte Arruit la selección, lo heroico de lo heroico. Por los que llegan sabemos que cada día se mata un caballo, y que cuando han comido todos, el último que come es el general. Por los que llegan sabemos que los oficiales están en el parapeto como soldados, defendiendo con tacto de codos los asaltos. Para aprovechar las municiones, tiran solamente los oficiales, y cuando hay necesidad de que tiren también los soldados, lo hacen a la voz de mando. Está absolutamente prohibido que nadie tire sin que se lo ordenen.

Todos los días se vitela sobre el campamento, se les lleva lo que se puede, que es muy poco, infinitamente menos de lo que necesitan. Esto los primeros días tenía por lo menos eficacia moral. Era ponerles en contacto con España. La exploración de los aviadores era indicio de reconocimientos para auxilios próximos. Resistieron más animosos, más esperanzados. El auxilio se retrasa, el auxilio no llega, y lo que llega es la orden de rendición; y entonces, menos animosos, desesperanzados, doloridos del abandono, acuerdan serenamente no rendirse, o lo que es lo mismo, acuerdan morir.

Y allí están. Ayer, el general Sanjurjo voló sobre Monte Arruit, a ver si veía algo, a ver si a la vista de la posición se le ocurría alguna cosa eficaz. Pero nada vió. Era tarde, anochecía; las sombras de la noche empezaban a envolver el campamento, lo que pudiéramos llamar la tumba de Monte Arruit. Sólo pudo ver Sanjurjo la bandera roja que ondeaba señalando peligro, demandando auxilio; ese auxilio que no llega.

Monte Arruit es lo único interesante de la campaña. No tiene solamente un valor heróico, sino un valor altamente crítico. Si cada posición hubiera sido un Monte Arruit, el desastre se hubiese reducido a un retroceso, a una derrota accidental. Monte Arruit es la acusación de España.

CORROCHANO.

Melilla 7.

El bautizo de sangre

(CRONICA DE NUESTRO REDACTOR)

Allá van estas notas, hilvanadas bajo la impresión de un recio cañoneo y de un constante fuego de fusilería, comenzados a las cinco de la mañana del día 4 del actual y concluídos a las cinco treinta de la misma tarde, con una victoriosa retirada de nuestras tropas.

El enemigo, al amparo de unas casas aspilleradas—sistema de defensa aprendido de nosotros—atacó violentamente el campamento de Tiza, posición avanzada del Zoco del Had, de Beni-Sicar. Cayeron cuatro soldados nuestros, heridos de balazos en la cabeza y en el pecho. Me he descubierto ante los cadáveres de esos valientes muchachos, y, cumpliendo con mi deber de español, he rezado ante ellos en nombre de sus padres.

El coronel Rique me, promovido recientemente al cargo de jefe de Policía indígena y de la columna del zoco, dióme cuenta detallada de toda la operación. Pepe Riquelme, mi antiguo y fraternal amigo, estaba satisfecho del buen éxito logrado por nuestras tropas. En el semblante del jefe reflejábase noble alegría.

—Los hemos vencido—me decía—; mejor dicho, los han vencido el regimiento de la Corona, el regimiento de Granada, la batería de Martell, el grupo de Regulares que manda el laureado teniente coronel Santiago González y Tablas, la compañía de Ingenieros... Todos han escrito hoy para nuestra amada España una brillante página en su historia.

La posición de Tiza comunicaba constantemente con el zoco del Had; sus heliogramas, todos lacónicos, decían: "Disparen a la derecha, tal sitio."

Martell con su batería contestaba. Tiza respondía muy bien.

El triunfo logrado ha sido grande; las columnas se batieron admirablemente, apoderándose de las casas en que se había fortificado el enemigo, destruyéndoles y recogiendo varios cadáveres de rebeldes que, en la precipitación de la huída, dejaron abandonados sus compañeros.

Detallar quién sobresalió es tarea difícil. El batallón de la Corona se batía vigorosamente; el regimiento de Infantería de Granada, núm. 34, hermano con los bisoños del 71 de línea; estos valientes que por primera vez entraban en fuego, demostraron que están bien dispuestos para la lucha, y recibieron un bautismo de sangre heroicamente; los heridos que en convoy fueron traídos al zoco entraban satisfechos. He hablado con ellos y los he fotografiado.

El soldado Justo Cuadra Delgado, de la primera compañía del primero de Granada, llegóse a mí y me dijo: "Vengo herido y estoy contento; esta mañana he recibido carta de mi padre", y me entregó una carta, de la cual entresaco el siguiente párrafo: "...y te encargo que no te acobardes, por nada, que yo también estuve en la guerra tres años y salí bien de ella; no te apures, hijo mío, que Dios querrá sacarte bien de ella; te aconsejo que tengas valor con los moros y les apuntes bien y a la cabeza, y no desperdicies los cartuchos, que esos son tu vida; se apunta bien para hacer blanco a esos traidores de moros que pelean contra la madre Patria; te encargo mucho valor y mucho corazón, pues ese juramento que hiciste a tu bandera hasta derramar la última gota de sangre, hay que cumplirlo, como tu padre y tu abuelo han sabido cumplirlo; así es que te aconsejo mucho valor y corazón, que mires por tu salud y que comas lo mejor que puedas; es decir, hijo mío, que el día que puedas darte un banquete, lo aprovechas, para desquitarte del día que venga mala la cosa."

Este español, que cumple con su deber; este valiente del 34, da nuestra palabra de lo que es nuestra tropa; trato de fotografiarle y se niega con estas palabras:

"Cuando esté curado y haga más que lo que he hecho hoy, me pondré a su disposición."

Obtengo varias fotos del general Cabanellas, que con su columna de Húsares acude, obedeciendo órdenes del Alto Mando, a proteger la retirada, que empieza a las cinco y media; desde el zoco, con los prismáticos, y hasta a simple vista, se ve la retirada que efectúan las fuerzas combatientes. Las contemplo aproximarse ordenadamente, como si estuvieran en maniobras, obedeciendo las órdenes de este puñado de bravos oficiales, que atienden a los soldados con solicitud de padres; en el momento de iniciarse la retirada entra en el zoco el comandante general, Sr. Cavalcanti, que recorre la línea, y después de visitar a los heridos se traslada a la plaza a dar cuenta del resultado de la operación al alto comisario.

Momentos después llegan al campamento las tropas que se han batido. Mi pluma no acierta a describir este momento de intensa emoción. Resuenan gritos de viva España y viva el Rey; el himno de los regimientos resurge, entonado con entusiasmo; los *pacos* hacen acto de presencia de cuando en cuando. Tiza anuncia que está libre de enemigos, y al entrar las columnas cambia impresiones con varios jefes y ofi-

ABC (Madrid) - 10/08/1921, Página 7
Copyright © HEMEROTECA ABC S.L. Madrid, 2009. Queda prohibida la reproducción, distribución, puesta a disposición, comunicación pública y utilización, total o parcial, de los contenidos de esta web, en cualquier forma o modalidad, sin previa, expresa y escrita autorización, incluyendo, en particular, su mera reproducción y/o puesta a disposición como resúmenes, reseñas o revistas de prensa con fines comerciales o directa o indirectamente lucrativos, a la que se manifiesta oposición expresa, a salvo del uso de los productos que se contrate de acuerdo con las condiciones existentes.

« Muerte gloriosa de dos hermanos, capitanes de artilleria» *Diario ABC* 30 de juliol de 1921 (pàgina11)

nar con el actual estado de cosas, y esta es una concepción de verdadero jefe.

Sabemos de sobra las excelentes relaciones que el general Berenguer ha sostenido siempre con las autoridades francesas de Marruecos, especialmente con el general Liautey, que siente por su colega español verdadera estima y acogerá con gran satisfacción la nueva prueba de confianza dada por el Gobierno español a su alto comisario."

DESMINTIENDO UN RUMOR

Casablanca 29, 9 noche. Algunos órganos españoles se habían hecho eco de rumores según los cuales las dificultades militares actuales por que atraviesa la zona de Melilla tenían su origen en la zona francesa.

Estos rumores no descansan sobre ningún fundamento sólido, pues la zona francesa no ha sostenido jamás propagandistas a sueldo interesados en provocar desórdenes.

Conviene hacer resaltar que no hemos deseado, ni deseamos, que se produzcan desórdenes en la parte española, porque nosotros nos encontramos en parecidas circunstancias, y nos vemos obligados, a causa de esos desórdenes, a aumentar nuestras medidas de seguridad, modificando así nuestro programa de pacificación.

Notas diversas

UN RUMOR SENSACIONAL

Diario Universal, en su número de anoche, recoge de labios autorizados—según dice—la noticia de que una alta personalidad de valor probado y de acendrado patriotismo tiene el propósito decidido de marchar a Melilla, dando con ello una prueba de serenidad y de confianza en el porvenir de España.

MÁS OFRECIMIENTOS

En la Presidencia del Consejo de ministros se han recibido, procedentes de diversas localidades, telegramas de adhesión y de aliento al Gobierno, pidiéndole que actúe enérgicamente en Marruecos. Entre los pueblos que han telegrafiado figuran Isla Cristina, Ayamonte y Mazarrón, donde los obreros se ofrecen para ir a Melilla. También han enviado telegramas la Casa de Galicia, de Montevideo, y otras entidades de Buenos Aires.

Los marinos señores marqueses de Valterra y de Huétor Santillán han estado en la Presidencia, para ofrecer sus servicios al Gobierno.

MUERTE GLORIOSA DE DOS HERMANOS, CAPITANES DE ARTILLERÍA

En la posición de Igueriben se encontraba el capitán D. Federico de La Paz de Orduña. Después de muchas horas de combate, hasta que se agotaron las municiones, y viendo que la posición irremisiblemente caería en poder del enemigo, que tenía una superioridad enorme en número y ya estaba a pocos metros del parapeto, inutilizó el material de la batería y acordó con el teniente Bustamante y los demás oficiales perder la vida antes que caer prisioneros, como así lo efectuaron.

Su hermano D. Miguel, que se encontraba en una posición inmediata, según las últimas noticias, murió de una manera semejante.

Estos dos capitanes eran sobrinos carnales del coronel de Artillería y presidente de la Unión Ciudadana, D. Salvador de Orduña, a quien damos el más sentido pésame, y al mismo tiempo le decimos que debe servir de lenitivo a tan justo sentimiento la manera tan gloriosa que han tenido de morir, añadiendo una página más de sacrificios heroicos de los que está llena la Historia del Ejército español.

LOS DOMINGOS DE ABC

NUMERO EXTRAORDINARIO

Bellísimas ilustraciones por el novísimo procedimiento del hueco-grabado

Artículos y poesías de los mejores escritores
Informaciones de todo el mundo

Pida usted los domingos el número extraordinario de A B C

20 céntimos — 20 céntimos — 20 céntimos

EN TODA ESPAÑA

EL RASGO DEL TELEGRAFISTA DE NADOR

Por noticias oficiales recibidas de Melilla y telegramas insertos en algún diario de la corte, tenemos noticias del heroico y patriótico rasgo del jefe de sección de tercera clase D. Gregorio Mingot Gozalvo, telegrafista de la estación de Nador, que ha permanecido—y permanece—en su puesto en el momento en que la población civil abandonaba el poblado, ante la acometida de la harca rifeña. Rasgos como éste, que honran al Cuerpo de Telégrafos, abundan en toda la triste historia de nuestras guerras de Cuba y Filipinas. Precisamente la revista profesional *El Telégrafo Español*, en su número del 15 del actual, insertaba un interesante relato del hoy jefe de Centro y gerente del Colegio de Huérfanos, D. Miguel Lara y Herrera, refiriendo las penalidades de la evacuación de Capiz, en cuya caseta de amarre (playa de Baybay, amarre del cable con Manila) permaneció treinta y cinco días.

El nobilísimo gesto del Sr. Mingot ha conmovido hondamente a la opinión y al Cuerpo de Telégrafos. Cuando, obedeciendo órdenes de las autoridades de Melilla, verificábase la evacuación civil de los poblados de Monte Arruit, Batel y Nador con el personal de Telégrafos y de Vigilancia y servicio de las líneas, celadores, etc., el bizarro jefe de este último punto tiene conciencia de su deber y lo cumple. El personal del Centro de Barcelona ha cursado a dicha oficina un caluroso telegrama de felicitación con la firma del señor gobernador civil de la ciudad condal.

El Cuerpo de Telégrafos se siente orgulloso del patriótico y valiente gesto del telegrafista que se halla al frente de la oficina de Nador, cuya gloriosa conducta será seguramente premiada por el Gobierno.

LOS OFICIALES RETIRADOS POR GUERRA

Los oficiales retirados por Guerra se han ofrecido al ministro de la Guerra para que los utilice en Marruecos. Son cerca de 3.000, procedentes de las campañas de Cuba y Filipinas, conocedores del peligro y de las penalidades de la guerra, y, por otra parte, están sujetos a ser llamados hasta los sesenta años.

Alguno de ellos nos escribe rogándonos, en tono de levantado patriotismo, que aboguemos por su colaboración.

Seguramente que en el ministerio de la Guerra se tendrá en cuenta el ofrecimiento, y se utilizaría en lo posible y conveniente si la ocasión lo aconsejase.

MÉDICO CIVIL VOLUNTARIO

Bilbao 29, 6 tarde. Durante el embarque de las fuerzas de la Constitución, el médico municipal D. Pedro Cortes se ha presentado al gobernador militar ofreciéndose para ir a prestar sus servicios facultativos a Melilla.

EL TENIENTE BUSTAMANTE

Cartagena 29, 11 mañana. Ha sido sentidísima la muerte del teniente de Artillería D. Julio Bustamante, que perdió la vida gloriosamente en el combate de Igueriben. Contaba veintiocho años de edad. Ingresó en la Academia en 1910. Al siguiente año falleció su padre, comandante de Infantería de Marina. Sus compañeros le costearon entonces los estudios hasta el fin de la carrera. Al salir de la Academia vino destinado a Cartagena, donde reside su familia desde hace muchos años. En Agosto de 1918 marchó voluntario a Melilla. El Sr. Bustamante atendió a los estudios de un hermano suyo, que en la actualidad es alférez del regimiento de San Fernando, ignorándose la suerte que haya corrido.

El teniente fallecido había cumplido el tiempo reglamentario de servicios en Africa en Agosto anterior, solicitando entonces continuar la campaña de Marruecos.

Su madre y su hermana están recibiendo estos días generales muestras de pésame.

SESIÓN PATRIÓTICA

Alicante 29, 7 tarde. En la sesión que celebró hoy el Ayuntamiento se tomó por unanimidad el acuerdo de que constara en acta el sentimiento de la Corporación por la muerte del heroico general Silvestre y de los bravos soldados que sucumbieron víctimas de su exaltado patriotismo, y oficiar al gobernador militar de la plaza expresándole el deseo de todo el vecindario de que los soldados del regimiento de la Princesa, de guarnición en esta plaza, y que han sido destinados a Melilla, regresen con los laureles de la victoria.

El concejal Sr. Pobil, saliendo al paso de ciertas suspicacias de los republicanos, dijo que en estos momentos difíciles por que atraviesa la Patria, los españoles sólo podemos gritar ¡viva España!

La sesión terminó entre entusiastas vivas a España y al Rey.

ABC (Madrid) - 30/07/1921, Página 11
Copyright (c) Prensa ABC S.L., Madrid, 2008. Queda prohibida la reproducción, distribución, puesta a disposición, comunicación pública y utilización, total o parcial, de los contenidos de este web, en cualquier forma o modalidad, sin previa, expresa y escrita autorización, incluyendo, en particular, su mera reproducción y/o puesta a disposición como resúmenes, reseñas o revistas de prensa con fines comerciales o directa o indirectamente lucrativos, a la que se manifiesta oposición expresa, salvo del uso de los productos que se contrate de acuerdo con las condiciones existentes.

VÁZQUEZ, C. 1913. *En tierras del Rif: pequeño estudio psicológico de la raza mora*. Melilla: Imprenta La Africana.

«Otra buena cualidad del moro es la de ser sufrido en demasía... » (Pàgines 33-34)

estorbo y un entorpecimiento en el camino de sus vidas, demostrando con estos actos el grito más latente de sus espíritus salvajes.

Otra buena cualidad del moro es la de ser sufrido en demasía. He visto algunos verdaderamente destrozados, muchos de sus huesos hechos cisco y ni un quejido se les escuchaba; hablaban con la naturalidad del hombre que no padece dolor alguno.

Después del combate de las lomas de Ishafen en 12 de Septiembre de 1911, al enterrar los muertos moros y recoger los heridos que abandonaron en su desordenada fuga, algunos de los últimos llegó á enterrarse él mismo ante el temor de caer prisionero. Descubriósele al notar la arena movediza.

Nacido para la lucha, reune excelentes condiciones como guerrero. Sus ilusiones é ideales los cifran en la posesión de un arma de fuego y desde muy pequeños conocen el manejo y se adiestran

en él. Por el *barod* (pólvora) sienten un verdadero entusiasmo. Con pólvora celebran sus bodas, bautizos, sus contratos importantes y en general todas sus fiestas

Correr la pólvora es el azogue de sus espíritus. Es verdaderamente digno del pincel de un artista el aire, la expresión, el conjunto total de un ginete moro corriendo la pólvora. Es cuando se muestra en todo lo que es; se agita, se entusiasma, grita y corre, sus ojos le chispean, sus facciones se endurecen. Son hombres eléctricos que al desenfrenado galopar de sus caballos salvajean entre la pólvora que los emborracha.

Es un buen tirador, sobre todo á la distancia en alzas batidas. Es general en los rifeños disparar colocándose un fusil sobre un bastón-horquilla que llevan constantemente y termina en un regatón afilado que clavan en tierra, lo que les hace precisar muchísimo sus blancos.

"Esposición que han dirigido las corporaciones y sociedades de Melilla al Pueblo Español" *Telegrama del Rif*, 26 d'Agost de 1923 (pàgina 3).

DE LA REGIÓN

El coronel Cull, condecorado

Le ha sido concedida la medalla de oro de primera clase de la Cruz Roja española al coronel médico jefe de Sanidad militar de esta territorio don Eduardo Cull, por los meritísimos servicios prestados en pro de dicha benéfica institución.

Noticias de Alhucemas

Se tienen noticias de que desde la plaza de Alhucemas continuó el fuego de artillería sobre el campo enemigo.

La plaza fué bombardeada nuevamente con fuego de fusil.

Para proteger un convoy

Del campamento de Dar Quebdani salieron el batallón de Valencia y servicios auxiliares al objeto de proteger un convoy a la posición de Parka.

Dichas fuerzas realizaron el servicio sin novedad.

Rebeldes dispersados

Las harkeras emplazadas en la posición de Sidi Mesaud hicieron efectivo fuego contra grupos enemigos que se habían observado desde las primeras horas de la mañana, consiguiendo dispersarlos bajo vivo.

Dos indígenas heridos

En ocasión de disparársele el fusil, el soldado de la harka amiga de Abd el Kader, Mohamed Ben Hamza, tuvo la desgracia de producirse una herida en el muslo.

También resultó herido en riña con otro indígena el soldado de la harka amiga Mohamed Hamed.

De aviación

Procedente de Madrid y Tetuán llegaron en vuelo triplazano un aparato Breguet, los capitanes don Rafael Llorente y don Mariano Barberán.

Se han incorporado a las escuadrillas de esta territorio el capitán don Rafael Huidobro y el alférez don Francisco Cosmillo.

A Tifaruin

Ha sido de tiendo a prestar sus servicios en la posición de Tifaruin, el ar eilenate militar don José Mesa Mendoza.

La ponencia de la comisión del Estado Mayor Central

A bordo del vapor correo regresó ayer a la península la ponencia de la comisión del Estado Mayor Central que preside el general Cavas, y que integran las insignes autoridades Barbero y Benedicto.

En el mismo barco embarcaron las comisiones de ser al Comandancia General y general segundo jefe y muchos jefes y oficiales.

También regresó al ayudante del general Cavas, coronel de Estado Mayor señor Carpio.

Las deseamos un feliz tiemlo de viaje.

Los héroes de aviación

El teniente coronel Kindelán, jefe de las fuerzas aéreas de Marruecos, ha publicado la siguiente orden del día:

«Los días de operaciones y asalto continuos sostenidos por estas escuadrillas, acaban de alumbrar, bajo aquella prueba una vez más el temple de almas del personal navegante y el conocimiento y pericia del tierra.

Al felicitarlos por el éxito no puede olvidar las pérdidas sufridas; tres compañeros han muerto y otro para gravísimo. Todos han muerto heroicamente.

El espíritu flay, lleva y sostenido de nuestra aviación, pleno magnífico, de tenacidad y acrisolo sacrificio, más que en su Patria y en el cumplimiento exagerado del deber.

El capitán Baras, inteligente y entusiasta la acompañó a socorrer a unos compañeros atligidos y sobre con él en otra vida mejor.

Por último, el teniente Salgado, bazo cuyos brazos, sereno y bravo como pocos, sin jactancia ni orgullo, nuevo de su bala, en sus cuando las cabeza y grande que ya latió algunos segundos para salvar de la muerte a su pasajero Vila, quien herido en la cabeza siguió dirigiendo las maniobras, hasta tocar en tierra.

Loor a los héroes y ejemplo ellos nuestro orgullo y nuestras galas.»

Noticias varias

Ha marchado el campamento de Dar Quebdani, con objeto de curar a un herido en cabeza, el equipo quirúrgico que dirige el comandante médico señor Capra.

—Para incorporarse a sus Comandancia de Artillería, han llegado el capitán don Ramón Páramo y teniente don Santiago Lorenzo y don Ignacio Reynes.

—Con objeto de visitar a un hijo, que resultó herido en las últimas combates, ha llegado el comandante don Bernardo Gastell.

—Ha llegado a la plaza, siendo destinado a prestar servicio en la Sección de Operaciones, el capitán de Estado Mayor don Francisco Mut.

—Ha marchado a Madrid, el coronel de Caballería don José Alvarez de Sotomayor, que vino a este formando parte de la comisión del Estado Mayor Central.

Llegada de heridos

En el hospital Docker, han ingresado los siguientes heridos:

Oficiales.—Capitán del regimiento de San Fernando, don Adrián Jiménez Aulla, leve; teniente de Aviación (Escuela Superior de Guerra), don Luis Vives Klein, grave; alférez del Tercio de Extranjeros, don Joaquín Urigoen Ituzaldeus, menos grave; teniente de Regulares de Melilla, don Adriano Florencio Pavón, grave.

Soldados.—Sargentos: Soldados, Manuel Martínez Asiaus y Alexandre Guerrero Vega, graves.

Tercio de Extranjeros.—Sargento, don Justo Pedroso Hipólito, menos grave.

Comandancia de Ingenieros.—Soldado Agustín Sesta marín Bonllgo, leve.

Regulares de Alhucemas.—Soldados, José Navas García, grave y José González Zapico, leve.

Además ingresaron en dicho hospital, siete soldados indígenas, de los distintos Cuerpos del territorio, y cuatro en las clínicas del hospital de indígenas.

CLUB-MELILLA

Acordado celebrar nueva Junta general el día 25 a las 10 en primera convocatoria, y 10 y 30 en segunda, para la elección de Vicepresidente, artículo del local social y ampliación de la Biblioteca del Club, y asunto de cuota, se pone en conocimiento de los señores socios, rogándoles se asistan.

Melilla 21 de Agosto de 1923.—El Secretario, **Isidro F. Barberá.**—V.º B.º, el Presidente, **Gibell.**

Goma para coches

PRIMERA CALIDAD GARANTIZADA

La de 9 ptas., a 7'50 kilo

PEDAL DE ORO—Pareja, 12

LINEA BLAND

Servicio quincenal entre los puertos de Casablanca, Tánger, Gibraltar, Melilla, Orán, Alicante y Argel

El hermoso y rápido paquete inglés "GIBEL ZERJON" llegará á este puerto hoy comiago 26, saliendo por la tarde para

ORAN Y ARGEL

Admitiendo carga y pasaje de primera, segunda y tercera

Este buque, que desplaza 2.300 toneladas de registro, tiene amplias y cómodas entrepuentes de 1.ª y 3.ª clase, magnífico comedor los distintos, baños y cuantas comodidades pueda apetecer el pasaje.

Para más informes, acudan á

MURTY HERMANOS

AGENTES EN MELILLA

La Asociación de la Prensa

En la reunión celebrada anoche en la Cámara de Comercio, quedó constituída la Asociación de la Prensa de Melilla, con arreglo al nuevo reglamento, siendo elegidos: presidente, señor Tur; vicepresidente, señor Carlosta; contador, señor Ferris; secretario, señor Gómez Farra; tesorero, señor Luque, y vocales, señores Bertuchi y Barges.

La comisión médico-farmacéutica, la integran los señores Bertuchi, Farmacéutico de Castro y Alcalá; la de Espectáculos, los señores Segado, Burgos y Gelí, y la de solicitudes de socios, los señores Ferris, Berenguer y Segura.

Se acordó dirigir expresivos telegramas al presidente de la Asociación de la Prensa de Madrid señor Francos Rodríguez, y al presidente honorario de la de Melilla, nuestro querido director don C ndido Lobera.

DE LA CIUDAD

Nos han visitado en esta Redacción don Mariano López, don Francisco López, don Francisco Ballesteros, don Luis Moya, don José Martín y don Juan Fernández, que pertenecen a la comisión organizadora de los festejos celebrados en el barrio del General Astaldi, para manifestarnos que nada tienen que ver con los fiestas taurinas que se verificarán hoy y el próximo día 30 en la plaza de Toxaelio.

El comandante mayor de las Fuerzas Regulares de Melilla, señor Zamanillo, ha recibido dichos trabajos, que agradece y a pesar pocos pobres realizados en Victoria Grande.

La Villa de Madrid

La que más barato vende

La casa mejor surtida vende a precios que os conviene comprar

Plaza de Africa número 7.—Teléfono núm. 135

MELILLA

Las Aguas de Lanjarón

Se expenden directamente desde el manantial.

Dirección: Balneario y Aguas de Lanjarón. Avenida Alfonso XIII.—LANJARÓN.

ELIXIR ESTOMACAL

de SAIZ DE CARLOS

Lo curan los médicos de los cinco partes del mundo, porque quita el dolor, el ardor de estómago, la diarrea, el vómito y no cuesta nada.

ESTÓMAGO É INTESTINOS

Doctor Pascual

(Del Hospital General de Madrid)

ESPECIALISTA EN ENFERMEDADES DE LOS OJOS

CONSULTA: DE 2 A 5

Calle del Actor Tallaví

(Sanidad Marítima)

YESO DE TISTUTIN

Tonelada (20 sacos) sobre obra 42'00 ptas. Suelto en almacen 8 750 "

Los envíos se cargan con personas que al no se devuelven.

Almacén: Actor Tallaví, núm. 1

(Frente a la Comandancia de Marina)

DR. BENZO

ENFERMEDADES DE LA PIEL, SIFILIS Y VENÉREO

SALVARSAN--DIATERMIA

CONSULTA DE 2 A 4

CONDE DEL SERALLO, 15, PRAL.

Frente Hotel Fornos

Gabinete de Análisis y Esterilización

JOSÉ SANTA CRUZ

O'DONNELL, 41; pral., izquierda

Análisis y ensayos químicos, fisiológicos, microbiológicos, bacteriológicos é industriales.

PREPARACIÓN: Inyectables esterilizados

JULIO-AGOSTO y SEPTIEMBRE

PUEDEN SER TRES MESES PERDIDOS SI NO VA EN SU AUXILIO EL

TÓNICO NERVIOSO CERA

(Glicerofosfatos, estricnina y nucleohistones)

La neurastenia, las anemias, la debilidad nerviosa, asiento cerebral, el agotamiento físico y en general todas las dolencias y alteraciones nerviosas

deben aprovechar el verano para ser tratadas a tiempo. Este período elector el TÓNICO NERVIOSO CERA que es quien ha de recobrar el sosiego y dar vida propia a la celda nerviosa agotada.

Ese fiel alentario de los médicos de ayer, in es también de los de hoy y lo será de todo aquel de los de mañana por ser el TÓNICO NERVIOSO CERA el primero del grupo de los tónicos reconstituyentes.

VENTA EN FARMACIAS

OFICINAS Y LABORATORIO: Vico, 18 y Regomendo, 15-17-19

BARCELONA

DE SOCIEDAD

Con toda felicidad ha dado a luz su hermana esposa, la señora del señor del Reconocimiento Militar don José López.

El alumbramiento ha dado a luz un niño, la señora de don Manuel Valderrama.

Los señores de Nieva (don Fortunato), están recibiendo muchos testimonios de pésame, a los que unimos el nuestro, con motivo del fallecimiento de su monísima hija, ocurrido anteayer.

Se encuentra muy mejorado de su enfermedad el joven don José Alvarez.

Se halla restablecida la señora doña Amelia Francisqueti.

En la iglesia del Sagrado Corazón se celebró el bautizo de su hijo de don Manuel García Rivera.

El pedido recibió el nombre de Pablo, siendo apadrinado por don Fernando Prieto Landeraba y la bella señorita Lucía Vicente Cassella.

Los padrinos a la ceremonia fueron obsequiados con pastas y licores.

A Málaga regresó ayer el capitán de Infantería don Eugenio de Andrés.

También regresó a la vecina capital, el teniente coronel de Infantería don Manuel García Muñoz.

En Madrid ha sido petido, por el doctor Hermoso, para su hermano el alférez de Aviación y Ingeniería del Catastro, don José, la mano de la bella señorita Josefina Núñez.

La boda ha sido concertada para los primeros días del próximo mes de Septiembre.

Ayer salió las aguas del bautismo, en la iglesia del Sagrado Corazón, un hijo de don Fernando Hualin, siendo se le impuso el nombre de Fernando.

Fué apadrinado por sus tíos el capitán de Artillería don Antonio Hualin y su esposa doña María Luisa Mendía.

La ceremonia, por el reciente luto, se celebró en la intimidad.

Acompañada de su hermana don Rafael, ha marchado a Málaga, donde permanecerá breve temporada, la bella señorita Pepita Parrín, hija de nuestro compañero don José.

La Villa de Madrid

LA QUE MÁS BARATO VENDE

Todos los artículos de verano los vende a precios reducidísimos.

Plaza de Africa, 7.—Teléf. 135

MELILLA

PLUM

LA MEJOR LECHE CONDENSADA

DE VENTA EN LOS PRINCIPALES ESTABLECIMIENTOS

Abanicos Arabes

LAS NOVEDADES

Alfonso XIII, núm. 14

ESPECTÁCULOS

ALFONSO XIII

Programa para hoy:

A las tres de la tarde, las aplaudidas carreras «La carne fresca» y «Las Cocineras».

A las seis, las bonitas zarzuelas «La tropera» y «Las mozas latinas».

Por la noche a las nueve y media, la bella zarzuela «Cómicos de la escuela», el gracioso entremés «Cuando el río suena» y la zarzuela «Gaviotas libres».

En las respectivas secciones, además de presentarse un bonito programa de películas, actuará el cuadro de baile que dirige el señor Periodi.

REINA VICTORIA

Grandioso y selecto programa de películas para hoy domingo, en sesión continua, desde las dos y media de la tarde hasta la una y media de la noche.

Gran éxito de la gran extravaganza en cinco actos titulada «Furia».

Estreno de la cinta cómica, titulada «Cual de las dos».

Exito del séptimo episodio, en dos partes, de la preciosa serie alemana, dividida en diez, titulada «Las hurones», y estreno del octavo episodio, en dos partes, de esa grandiosa e interesantísima serie.

El octavo episodio se titula «El rescate de los forzados».

Muy pronto estreno de la grandiosa superserie dividida en quince episodios, titulada «El oro negro».

Precios los de costumbre.—S.

CINE MERINO

(Parque Heraldos)

Para hoy 20:

La gran cinta en cuatro partes, «S. M. el Dinero».

La cinta muy cómica, «Fatty y la bebida».

La bonita cinta «Pepeton».

ENFERMOS DE LOS OJOS

G. Fernández Lozano

Médico-oculista

GRADUACIÓN DE LA VISTA

CONSULTA DE 4 A 6

Alfonso XIII, 20, 2.º Izqda.

DIVERSAS NOTICIAS

Máquinas para escribir YOST y «Remington Portátil».» Venden a plazos reducidos. Cualquiera de las clases de máquinas de escribir por muy usadas que estén. Venta de tarjetones, sobres, papel cartón y demás accesorios para máquinas de escribir. Grandes facilidades para el pago. Arturo Reyes, 7, principal.

Criada

Se necesita recriada para medio día.—Alfonso XIII, 22, pral.

Calzado a la medida y sobre ayudas de todas clases. Antonio Sánchez, Sl. Tamarilla.

Habitación amplia para dos caballeros, con buena comida, sitio céntrico, García Cubrelles, 26, bajo, izquierda.

Farmacia de guardia para hoy

Hija de don Carlos del Corral.—General Macías.

Vendo

doscientos cuentos hierro nuevos propios para hierbitas muy baratos. Razón, Tejada, número 10.

Una fórmula admirable

es la que sirve de base a los nuevos Polvos de Arroz

FREYA

No solamente no fabrican en esta tipos diferentes, según los tonos del cutis, sino que poseen un tipo más.—los Malva.—especiales para las señoras de noche y de soirées—los efectos en teatros, bailes, recepciones, cenáculos.

Todos ellos son de puretza absoluta y de finura y aroma inconparables.

Colores: Blanco Rosa 1 y 2; Rachel 1 y 2; Marinos y Malva.

Venden: Droguería Rosa 1 y 3. Rachel 1 y 2; Marinos y Malva.

Venden: Droguería Rosa 1 y 3. Rachel 1 y 2; Marinos y Malva.

Bazán 10, plaza.

Ultima creación de

FLORALIA

Asociación General de Caridad

Número premiado en el sorteo de ayer

190

Exposición que han dirigido las corporaciones y sociedades de Melilla

AL PUEBLO ESPAÑOL

Melilla en España

Cincuenta mil españoles que en el extremo noroeste del territorio de soberanía de Melilla hemos adquirido por voluntad propia o por designio de la providencia, sería la naturaleza, nos dirigimos hoy a nuestro hermanos de la Península con la conciencia tranquila y el corazón limpio, para que la verdad se imponga en el pensamiento nacional y se haga luz en las inteligencias ensombrecidas por las torpezas de nuestros políticos y sepan todos a qué atenerse sobre el trascendental problema de la intervención de España en Marruecos.

También el alto mando militar del ejército allí situado melillense que son honrosa recordado honoríficos de padres a hijos los vínculos de las que durante cuarenta convivencias y luchamos con la guarnición de la plaza, nuestros hijos allí nacidos la mayoría, profesores, ingenieros, médicos y abogados, comerciantes y agricultores, y hasta los obreros que vivimos a sotaalturas en diversos épocas, no como el destino de la sociedad española sino como los representantes legítimos de ella; unos a servir al Estado, otros a servir los intereses económicos de la metrópoli y todos a servir a la Patria, en medio de las que el cumplimiento de sus deberes militares les sorprendió en este ciudad al retiro o el licenciamiento y a los numerosos españoles que en ella hacen vida en las campos de batalla, forman esta ciudad una española, en la que todos hemos ido al arribar a sus playas los ojos secos, con que contemplamos y hacían a la nada, dividiéndola en cuatro de militares y paisanos, profesores y consumidores, patronos y obreros, contribuyentes y servidores del Estado, han sabido sacar la personalidad de un consigo cuando sentían la que las armas han para fundirse en un haz estrecho, por la unidad de sus fiscales y el sentimiento de la nacionalidad.

En la intimidad de nosotros existe el lado del sentimiento que vibramos de la misma manera siguiendo en estas tierras, el vivo recuerdo del último pinsión provisional, donde tuvimos nuestra cuna y al que nos liga los lazos de la familia y de los bienes reales. Pues ello el ser y pensamos en ser melillenses, se hemos perdido nuestra patria peninsular y somos en el seno de la misma, como en una fraternidad hispana, castellanos y aragoneses, gallegos y vascos, levantinos y andaluces, asturianos y extremeños en que deje existir un rincón de la península ibérica que no tenga cerca cercano de ella una o varias de sus hijos en Melilla.

Melilla no quiere la guerra

Melilla no es una colonia de España, es una fracción de la raza en tierras africanas. Melilla siente como las fuentes cristalinas de la península, todas las dolores y amarguras de la Patria, pero aquellas que no derivan de la guerra las siente con más intensidad, porque les presencia directamente.

Cada vez que los ecos del Gobierno hacen vibrar en nuestros oídos el estruendo de los cañones y el crepitar sonido de las fusiles, la pena anonada los espíritus, la congoja subyugan las respiraciones, porque sobre el dolor colectivo que sufrimos como españoles, tenemos el dolor individual, del hijo, del hermano y del amigo en cuantiosos necios pone en pecho como escudo a las balas de los enemigos, y del espantoso trágico e innombrable de los hospitales de sangre y de las condenadas de cadáveres que van a hallar al glacioso descanso en la inclemencia de la ciudad.

¿Puede Melilla desear la guerra? ¿Pueden los militarizar generosos en el espectáculo desolador de las fiebres crueldas y de las horas y los días de tensión, cuando los botes sonrojos cruzaban por tentina de nuestro hogares?

La civilización y el Rif

El Rif, región oriental de nuestro protectorado, casi se su totalidad poblada de belicosa, se ha mantenido desde los tiempos más remotos por no reconocer autoridad alguna fuera de las reman, jamás o escarmientos bastantes, en los que, o por el valor personal o por la preponderancia que les daba una tenaz, muy numerosa se oponían un jefe o más fuerte. Son proverbiales sus sublevaciones de solidaridad y vigor y sus actos de cupidia y de lucha constantes entre fracciones vecinas las hacen desde un principio bastante peligrosas para los que pretendieron con más tino que el valor, la sutileza. Pero en el momento en que alcanza la superioridad del vecino en técnicas individuales, el lado se convierte en enemigo, y la rebeldía en obediencia. Siempre dispuestos a aprovechar la primera oportunidad que se nos ofrezca propicia para pasar de rama a otra.

Esto es la historia proverbial del riñón desde los tiempos más remotos para que ni no asimilé de la tribu sea que el fanatismo religioso, porque es indiscutible que la civilización espantadores del pueblo rifeño, en el siglo pasado de nuestra era no dejó rastro de un paso por esas tierras, que no sea una ruina o un cementerio simple vestigio de ciudad si de aldea.

Este estado de atraso y de salvajismo lanza en ocasiones el ejemplo de que en el siglo XX una cacife europea de veinte millones de habitantes se estrelle ante un pedazo de tierra de unos cuantos miles de kilómetros cuadrados y con una población que no llega a medio millón de almas.

Dolorosa experiencia

Las sentimientos de cordialidad y de afectos característicos de la sociedad oriental no existe entre ellos; ellos y buena prueba de ello son las hazañosas crueldades que cometieron con hombres, mujeres y niños en las líneas de Comandancia del Gourara y que han puesto horas sinsabor.

Pensemos el dolor de hacer llegar hasta los últimos rincones de la península ibérica el clamoroso de caridad que tuvo la ciudad de Melilla durante el verano del año 1921 hasta el día antes del derrumbamiento de Annual.

La naturaleza implacable con el indígena por una escasa partidas de tres años consecutivos, hacía llevar al hambre y la miseria a todo el Rif; ingleses de mujeres y de niños indígenas pálidos por las calles de Melilla reservando los alimentos de las casalizas para extraer el grano de cebada no ingerido y en las puertas de las casas las mujeres españolas de todas las clases sociales llevaban el pan y el condimento a aquellos desgraciados. La actuación fué pródiga en el reparto de sentidos y la mañana de entre finde de las bodallas de los melillenses a las manos de los pequeños indígenas para aplacar el hambre y la miseria.

Nosotros unas horas, las que el destino nos reservó para lanzarnos al mar dolorosa de los desastres para que sucedan mismos seres que prestaban tan cautadas y fabulosas todas de nuestra caridad y de nuestro trato sensible y afectivo, se convirtieran en fieras que asesinaban a indefensas mujeres, niños y pequeños y que asesinan las ciudades de Nador, Zeluán y Monte Arruit.

¿Después de esta dolorosísima experiencia, es posible que los melillenses sigamos creyendo en los noches de pelmiación para la fusión y las fraternidades a la vida de sacrificio, de paz y de trabajo?

No lo sido esta vida la arranca lentitud que la realidad nos ha dado.

Después de la reconquista del territorio en que definitivos terminar de un restablecido de benevolencia reyano en la inseguridad, acogimos con los brazos abiertos a millares de a semillas de nuestros hermanos, y tras un largo período de tiempo de precisar y poner en práctica precedimientos de sociedad pacificadora a raíz de la famosa carta política que dirigió el mundo del Rif por inspiración de la Alta Comisaría y del Gobierno a los kabilas somalíes e inseparables. Inmediatamente la clase de beneficios, explotadores que manifestaron las carreteras, caminos de hierro, escuelas, hospitales, etc. etc., que deseaban para colegiarse en los pocos breves cuando aventuras irapas lluvias la orden terminando de no disparar hasta el extremo, de sufrir pacientemente nuestras agresiones, de dar beneficios, atenuar las formidables ataques de la harka de Abd el Krim a proporcionarnos las emergencias y glotonas jornadas de Tizi Azar, en las que nos dejaron en cuadros las tropas más aguerridas de nuestro Ejército.

Otros mil testimonios podríamos aportar para justificar ante la opinión pública nuestra honradez y leal personalidad, de que solo en Marruecos pueda estar España y Generalitat su política de paz y de protectorado: después de haber impuesto su autoridad a la del Majzen por las armas, hasta

Ministerio de Educación, Cultura y Deporte 2012

vencer a los indígenas por la fuerza de las bayonetas, es nuestra indiscutible superioridad.

Si nuestros vivísimos deseos de después de la guerra, tratamos con primer ministro de gobierno que la base inalterable, aunque sólida la amenaza pacífica del grupo disidente y perdido que nos tenía dolorosamente en otra y último desastre.

El único procedimiento

Precisamente la prueba más fehaciente de que somos enemigos de ella y que deseamos la inmediata terminación de la guerra, es la de que defendemos el único procedimiento que hay para conseguirlo.

Esto es: una acción militar rápida, eficaz y decisiva, que someta a la autoridad del Majzen a los Beni-Urriaguel, continuadores perseverantes de la guerra.

El desarme absoluto y cumplido de todas las kabilas que reconozcan la autoridad del Jalifa y

Una política y una administración honorables con objetivos fijos, perfectamente definidos, cumplidos de gobierno de la metrópoli.

Aquellos y políticos que se obstinan en cegarse al país y descomunalmente, inadecuado creer que puede exhibir y este justo con Estado parte del pueblo y del Ejército un interés tenaz en mantener la guerra en nuestro gran de protectorado, cierran intereses como el fuerte y gentes inconfesables de intereses existen o ridículos vanidades al cese del colosal extranjero, para el cual quieren tener un valor imponderable el que nuestros desaciertos son y resultados y colaboración en el fiscal tradicional de Marruecos y especialmente con Alhucemas, el desembarco y la rendición más vergonzosa de poblaciones de todo el siglo, fugaz Imperio de Marruecos.

En la hora decisiva

No somos rencorosos los demás ni a juzgar la transcendencia que pueden tener para la vida de España en el gobierno final de nuestros y vergonzoso, pero el tenemos perfecto derecho como españoles a llamar la atención de la opinión, que para la inmensa mayoría de los españoles en esta hora decisiva y crítica de España, y preguntarnos:

¿Qué cosa: actividades debe exigirse a esos políticos que no publicamos y que Marruecos es superior a la potencialidad en Europa de la inagotable de nuestros gobiernos la que la concreta es: terminable?

Los ueicos juzgados

Y ya que hablamos de responsabilidades, hemos de hacer también la almeida de España entera de que hasta este momento sólo aquí, en tierras de Melilla, se han exigido, y con fin: dureza, con las lacras de dolor nuestros corazones.

Jefes y oficiales son los que convivieron en las de amistad sobre un la cautividad, hambres de estuvieron con nuestros por quien hicieron pueda salvar, hasta de Dios y vergüenza de los gobernantes, que no pudieron cumplir y que destruya nuestro prestigio, sin haber hecho antes constar solemnemente nuestra abnegación y economías, para no dar un vergonzoso espectáculo ante Europa!

¿Es más la obra de la nación intervención en Marruecos en aporte a la potencialidad de España, que la inagotable de nuestros gobiernos la que la concreta es: terminable?

Avisos enérgicos

En la conciencia de todos los melillenses está ya un serio clarín y Castilla de los armas que todos deseamos, precisamente para que desaparezca el cáncer de hoy y tengamos de ser la gran, no pueda ni nos más soberbia que esta pacífica. Asegúrenla y no hagan sordos, que la producción.

Nuestros más prestigiosos generales y las figuras más preeminentes de nuestro Ejército de reconocida e indiscutible superioridad militar, así en la almeida y nuestros aledaños, no creemos.

El Mizzian, que en la anchura arcaz, no puede cumplirlos mientras prestigios, sentimientos elementos y todo todo obligaciones y que en social se sinceramente en los cumbres enemigos sin objetivo, a armonía de la iniciativa del consiguiente desarticulen y precisando la casi habilidad de una efectiva de ataque, fuerza, adiestrados de explote y adiestrados, que en la cuenta y acosar hasta sus guaridas inexpugnables, pueblos los salvajes que en todos los fines y en todos los fuegos, la duda y duda y consecuencia y el fuego valentísimo de aquí, inconmensurable y desbastador los propósitos guerreros del enemigo, la división con la sonriente paz y eficacia que dictan las más elementales principios de la guerra, para no dar lugar, como ahora, a que se repongan de los reveses, cambien de caras y la vuelvan a organizar fuerzas de resistencia y de perder para estos desgraciados.

Que hasta los ataques sean venir aquí los acontecimientos, forzarnos y cruzarnos las notas con amenaza de nuestra acerca y que los Gobiernos mandatarios contra la misma nacional, con enérgicas apremiantes, en donde se evitar el peligro que vuelva a repetir con, con infinitas veces, un sentimiento. Y es que por la historia dirán de nuestra responsabilidad, cuando la nube de sangre y ayuda enfrigerantemente, no en comprendido.

Habla la estadística

¿Sabían cuanta sangre les cuesta a nuestros Ejército esta política de la serenidad en la que el otro más operación militar en la región? ¿Se pueden valorizar el en la balanza de una población nueva, si en la repatriado no está solicitado?

Es lo que va de enero año 1920, las fuerzas de la Comandancia General de Melilla han tenido entre bajas, de 43 de muerte, 98 heridos y 61 heridos y 300 contusos.

No creen posible que la acción militar no pueda ser contraer a los contumaces rebeldes de Beni Urriaguel habiese cesado tantos pequeños choques que hemos tenido en estos cinco meses de inactividad y cuantos de ellos han costado la vida a un soldado? Pues que en el mismo tiempo hayan ganado la Nación?

Para alcanzar la paz

Nosotros, donde esta exposición pedimos a la sensatez de responsabilidades los Parlamentos, con cuantos sobre ellos y propicia el número total de bajas que la tenido el ejército español en Marruecos desde 1909 a hoy, para ver si así llegamos a conocer la verdad de las cosas y a nuestra indefensa y cien por

combates sostenidos por la fortalezas de los rebeldes, y podrá tener cómo esos clamores cifras que suponen a la de la primera sería un resultado proporcional, y así quedará evidenciado de que cuando no cuesta no se combate, cuanto más se la proporciona para no luchar. En guerra, sólo por las armas se consiguen las batallas y cabezas por que todos los españoles deseamos, y creemos más, que todos más que vosotros nuestros hermanos.

Creemos que puede nuestra ley y honrado procedimiento, si no. Si no consiguiéramos que la opinión nacional les una energía enérgica en nuestros Gobiernos, nos atrevemos a decir que a pesar de todos los pesares, no es desastre de futuras consecuencias para nuestra Patria.

Antes de cine hagan preferidores mil veces que hacerse sentir, exigirlo con los pequeños sacrificios, en beneficio para siempre de la tranquilidad y en la hacienda del Rif, más a costa del sacrificio de todos nuestros hermanos de Melilla.

Melilla 30 de agosto de 1920.

LAS PLAZAS MENORES DE AFRICA

Folleto de Pérez, Alhucemas, Chafarinas

POR

FRANCISCO CARCAÑO

LA INYECCIÓN YER

CURA en 36 horas la BLENORRAGIA (Purgación) y toda clase de flujos antiguos ó recientes

RESULTADO INFALIBLE del 90 por 100 de los casos.

PRECIO DEL FRASCO: PESETAS 4'50

Se envía en todas las Farmacias Extranjeras y Droguerías

Balneario de Tolox

(Provincia de Málaga)

MANANTIAL AZOADO Y RADIOACTIVO

Médico-Director

Dr. D. Segundo de Olea y Aguilera

Para las enfermedades de las vías respiratorias. - Especial para catarros crónicos. Sin estadística valetudinaria de ellos en laboratorios. - Instalación completa de inhalaciones directas, de humos e hidrosol y cuchas nasales.

Temporadas oficiales: Desde el 1.º de Mayo al 15 de Junio y desde el 1.º de Septiembre al 31 de Octubre.

Fáltase folletos del Balneario, 6 en propiedades

D. Manuel del Río y del Río en Tolox.

Se recomienda la Posada del Campo, para bañistas y pensionistas solamente. Sus dirección en todas las Estaciones Ferroviarias andaluzas. Teléfono. Única pública. - Farmacéuticas de Málaga a Ceuta.

Lysoform

ANTISEPTICO DE FAMA MUNDIAL

Unico bactericida eficaz de olor agradable e inofensivo

Saneamiento y refrescante para la piel. Evita sudores. Indispensable para la higiene íntima de las señoras.

(Solicitamos el 1 por 100, una muestra en un litro de agua).

PARTOS Y OPERACIONES

(Dos cifrados, empleándose en agua caliente para lavajes al triple, al 2 o al 3 por 100).

CONTRA PICADURAS DE INSECTOS

(Lavar con soluciones al 1 al 2 por 100)

Para DESINFECCIÓN de habitaciones y enfermos, de objetos, ropa infectada, cuartos de caballos, etc. No mancha

GRAN DESODORANTE

(Quitando fuertes olores orgánicos de 100, 200, 500 y 1.000 gramos y litros de 4.000 gramos)

Jabón antiséptico "LYSOFORM" para cada servicio completamente puro, refrescante y del olor más perfumado. Suaviza y blanquea la piel. Estudio de una noche.

REPRESENTANTE: ROBERTO TESCH ADORFF

J. B. Clave S.ª - BARCELONA

Vías urinarias, Impurezas de la sangre Debilidad nerviosa

Basta de sufrir inútilmente de dichas enfermedades, gracias al maravilloso descubrimiento de los

Medicamentos del DOCTOR SOIVRE

Vías urinarias: *Blenorragia* (purgaciones) en todas sus manifestaciones, *uretritis, prostatitis, cistitis, orina, gota miliar*, etc. Así por ordinarios y rebeldes que sean, se curan pronto y radicalmente con los CACHETES DEL DR. SOIVRE. Los informes se envían por el médico, sin inyecciones lavajes y aplicación de sonda y frases etc., sin peligrosos dolores y que necesitan la presencia del médico y nadie se entere de su enfermedad. — Venta: CINCO pesetas frasco.

Impureza de la sangre: *Chancro* (ventrículo), *eczemas, herpes, ulceras, viruelas, sífilis, forunculosis, acné, erisipela*, etc., enfermedades que tienen por causa, humorales vicios o infecciones de la sangre, por crónicas y rebeldes que sean, se curan pronto y radicalmente con las PILDORAS DEPURATIVAS DR. SOIVRE que son la medicación depurativa ideal y perfecta porque actúan regenerando la sangre, la renuevan aumentan todas las energías del organismo y devuelven la salud, resolviendo en breve tiempo todas las úlceras, llagas, granos, forúnculos, supuración de las mamas, caída del cabello, inflamaciones en general etc., quedando la piel limpia y pregonada, el cabello brillante y espeso, no dejando en el organismo huellas del pasado. Venta: CINCO pesetas frasco.

Debilidad nerviosa: *Impotencia* (falta de vigor sexual), *eyaculaciones involuntarias, espermatorreas* (pérdidas seminales), *esterilidad matrimonial, pérdidas de memoria, dolor de cabeza, vértigos, debilidad muscular, fatiga corporal, insomnios, palpitaciones, trastornos nerviosos de la mujer* y todas las manifestaciones de la nerviosidad ó agotamiento nerviosos, por crónicos y rebeldes que sean, se curan pronto y radicalmente con las CHALAS TÓNICAS DEL DR. SOIVRE. Más que un medicamento, son un alimento esencial del cerebro, médula y todo el sistema nervioso. Indiscutible coprocimiento á los agotados en la juventud por los excesos, vejez ó mala vida, para recuperar inmediatamente todas sus funciones y conservar hasta la extrema vejez su vigorismo el organismo, el vigor sexual propio de la edad. También las de las mujeres faltas de reglas, flujos blancos, menstruaciones irregulares, histerismo, debilidad, dolores de cabeza, vértigos, supresión de las reglas, depresión, hombres de mente, franqueza, artistas, conferenciantes, industriales sonadores, etc., consagrados a mucho tiempo las CHALAS TÓNICAS DEL DR. SOIVRE todos los esfuerzos ó ejercicios físicos mentales disponiendo el organismo para que pueda resistirlos con frecuencia. Hasta tomar un frasco para convencerse de ellos. — Venta: CINCO ptas. frasco.

Agente exclusivo: Hijo de José Vidal y Ribas, 8 en C. Mercería, 31, BARCELONA. — Venta en Melilla: en las principales Farmacias y droguerías, como en del resto de España y las posesiones, Portugal y Américas.

Máquinas de Hielo y frío "AS"

Sin mantenimiento. Sin recargamiento de ácido. Sin reparaciones. 40 por 100 economía nueva marca. 95 por 100 economía agua de condensación.

100.000 REFERENCIAS

Sociedad Carles Curiel en Comandita

BARCELONA, Bailén, 93-97

: FUNDICIÓN ESPAÑOLA :

TALLERES MECÁNICOS

de construcción y reparaciones, con todos los adelantos modernos y especialidad en SOLDADURA AUTOGENA

Reparaciones de camiones y automóviles

Por personal técnico

CARLOS V, 9 (Barrio Industrial) Tel. 158

CALLOS JUANETES, DUREZAS. Use usted dentro de sus zapatos el Linimento Mandri. Farmacias, 1'50. Por correo, 2 ptas. Farmacia Puerta, Plaza 8, Rodrigo J. Ramos.

Impresos de lujo en "El Telegrama del Rif"

El Telegrama del Rif

PUNTOS DE VENTA

Melilla: Librería de Hijos y Bolsín, Librería Marqués Larios, Sucesores de Francisco Lorente y Hospital, 13.

Tetuán: D. M. Cubells, 2, casa de los Soldaditos.

Larache: Librería Gilles, Mercado de periódicos.

Tánger: Manuel Soler, Centro de noticias y Publicidad.

Argel: J. Gil Dupuy, Correspondencia de periódicos.

Londres: Mr. Goddeves, Corresponsal de periódicos.

Madrid: Librería de Pons, Corresponsal de periódicos.

Bilbao: S. Arrieta, Alameda Mazarredo.

:-CHINCHES-:

Quien tiene chinches en casa es porque quiere

Un frasco para tratado con ANANTROL los exterminios sobre insectos

PREMIADO EN TODAS LAS EXPOSICIONES DE HIGIENE

Prospectos y venta Almacenes LA ECONOMÍA, Farmacia Salvador, Melilla.

Compañía Trasmediterránea

DOMICILIADA EN BARCELONA

SALIDAS PARA MELILLA

De Alhucemas: Suspendido temporalmente el servicio. — De Alhucemas los lunes. — De Almería los lunes y jueves a las 18. — De Barcelona los domingos y jueves a las 17. — De Cádiz los sábados y el 15 de cada mes. — De Cartagena los martes. — De Gibraltar los lunes y el 15 de cada mes. — De Málaga los jueves y domingos. — De Palma los lunes y el 15 de cada mes. — De Tarragona los jueves y el 15 de cada mes. — De Valencia los sábados.

LLEGADAS A MELILLA

De Alhucemas: Suspendido temporalmente el servicio. — De Alhucemas los jueves por la mañana. — De Almería los martes y domingos por la mañana. — De Barcelona los martes y jueves por la tarde. — De Cádiz los sábados y el 16 de cada mes. — De Cartagena los jueves por la mañana. — De Cádiz los lunes por la mañana y el 16 de cada mes. — De Gibraltar los lunes y jueves a medio día. — De Málaga: Todos los días por la mañana. — De Palma los días 2, 17 y el 31 de cada mes. — De Tarragona los jueves por la mañana. — De Valencia los sábados por la mañana. — De Tánger: el 15 de cada mes.

SALIDAS DE MELILLA

Para Alhucemas: Suspendido temporalmente el servicio. — Para Almería los domingos y jueves a las 17. — Para Almería los lunes y jueves a las 17. — Para Barcelona los domingos y jueves a las 11. — Para Cádiz el día 1 de cada mes y el 15 de cada mes. — Para Cartagena los domingos a las 11. — Para Cádiz los martes a las 18 y el día 16 de cada mes. — Para Chafarinas los miércoles y sábados a las 14. — Para Gibraltar los martes y el 2 de cada mes. — Para Larache el día de cada mes. — De Málaga: todos los días a las 18. — Para Orán los domingos a las 17. — Para Palma los miércoles a las 18. — Para Tánger: Suspendido temporalmente el servicio. — Para Tarragona los martes a las 18. — Para Valencia los sábados a las 17.

Servicio semanal LIVERPOOL - MELILLA - BARCELONA

Con escalas en Tánger, Bilbao, Santander, Madrid, Cádiz, Villanueva, Vigo, Sevilla, Huelva, Cádiz, Tánger, Orán, Melilla, Málaga, Cartagena, Alicante, Valencia y Barcelona.

Se facilitarán cuantos detalles se deseen en la Delegación de la Compañía en MELILLA, calle del General Marina, núm. 1. — Teléfono, núm. 171.

Aviso al Público

Cuidado con las imitaciones de los sellos y tacones PHILLIPS. Las agencias llevan el nombre PHILLIPS grabado en las mismas de goma de que nuestra marca, y el rótulo en todo el sello se coloca, las frases la siguiente Phillips "Militera," original. Pídase el nombre PHILLIPS. Para imitaciones.

Suelas y Tacones de Goma

Phillips

Ministerio de Educación, Cultura y Deporte 2012

SECCIÓN ESPECIAL DE ANUNCIOS ECONÓMICOS

ALMONEDAS

A Almoneda de todos los muebles... Marqués, 27, Barrio Chino. 7'50 p.

A Almoneda. Cocina, muebles, cortinas, lavabos, etc., etc. O'Donnell, 41, piso, derecha. De 1 a 3. 3'5 c.

A Almoneda—En la Casa de Sol nueva. 8'5 c.

COMPRAS Y VENTAS

1'45 ptas. cortinones visillos 2'15 » 16 cuadros 2'25 » 14 bolsos bay. 4'50 » 18 bilis blancos 5'50 » colchonetas cuna 6'50 » 16 » 18 sofás 7'50 » cortina suelo 8'50 » sillones cretonne. 9'50 » Muebles ahorrativos. 3.º Amadeo. Alfonso XIII, 90. 12'50 c.

Novias, no compren vuestros muebles sin visitar los de Almacenes Especialidad en sobrios de antigüedades y estilos. Ofertas de ocasiones y cosas de casa-Antonio Reyes, 1, frente al Vapor. 1 c.

Máquinas de escribir, nuevas, 80 ptas., reparaciones, ruedas, limpiezas, alquiler, cintas, mecanismos, alquiler, bicicletas de ocasión, precios rebajados. Cuesta de Santiago.—Casa Vila, López Moreno, 28. 5 c.

Ropa blanca.—R. O'Donnell, 9, 2.º Gran surtimiento. 1'50 c.

A corbatas, sombreros, calzado, ropa, bandazones, bolsos, relojes, bicicletas, instrumentos, gramófonos, Peñalver, 3.—Junto a Correos. 6'50 c.

Se vende un máquina de escribir marca moderna.—Antonio Reyes 4, bajo. 5 c.

La casa mejor surtida en colchones de muelle, 4, O'Donnell, 2. 6 c.

50 pantalón rayas, nuevos en 25 pesetas, corte moderno y gran hechura.—El Amoldor Alfonso XIII, núm. 30. 10'50 c.

Cama Viena o medida.—O'Donnell, núm. 1. 6 c.

Se vende una magnífica colchoneta.—Pablos Murcia, 2. 6'50 c.

Pasan en casa y alrededores a modistas, aprendizas con o sin práctica, que todas las semanas el dueño mensual de dos chicas.—M. Para ladies Sevilla.—O'Donnell, 4. 10'50 c.

Se vende un aparato para internet y un mueble en el establecimiento de los Hermanos Martínez (antes Dal). 8'50 c.

A VILLA.—Perfumes internacionales, Vinos a precios de ocasión, Vinos y pedidos en sus misma consecuencia a precios jamás conocidos. No es papel el lujo de presentación.—Se ofrecen vinos puestos al platillo en la Real compañía. 8'50 c.

3'50 ptas. todas sus prendas en el con restaura y sus los Hermanos en todo mobiliario, 10 ptas. tres partes.—En 31 Amadeo. 10'50 c.

Cortinas a medida.—O'Donnell núm. 1. 6 c.

Pídase la gama por número y detalle. Venta de Sastre. Cruz, General Marina, 18. 9'50 c.

Lenguas Ovinas Inglesas a mitad de precios. Bonitas y tiernas, de la mas conocida y de primer Cuenca. Calle General Cabrera, núm. 8.—Intendente Pedro. 10'50 c.

Oportunidad. Por 600 pesetas vendo corresponsalía Agua Sarna bonificada para viajeros.—Bailén, 93 y 95 p. 10'50 c.

A cualquiera Agencia seguro que bien hechos.—Se desinteresa. 10'50 c.

850 ptas. carrera caballero 700 ídem señoras. 1'25 camisetas. 250 calzoncillos. 2'75 albornoz. 350 fundas de almohada. 200 medias de hilo. 200 medias de seda. 1'50 batidores. 250 fundas de sombrero. 200 trajes goma. Se hacen a medidas sastres y peleteros. CIUDAD TRIONDIRE, Magallanes, 4. 12'50 c.

Se venden los caminantes de la marca Ford.—Kilómetro 7. 7'50 c.

Se vende una alpaca al estado. Mobiliario dimisión en Cuesta del Reloj. Preguntar por El Forrero.—Marina, Bailén 4, mañanas, 1 núm. 5. 6'50 c.

Se vende una máquina de escribir en buen estado. Razón: Antonio Reyes, 4, bajo. 5 c.

30 ptas. trajes para caballero en telas inglesas, corte de sastre, hechura garantizada. Grandes existencias.—Alfonso XIII, 70, El Acorazado. 7'50 c.

Se vende un magnífico piano de cuarto de cola, Ocasión. Razón: Alfonso XIII, 70, El Acorazado. 7'50 c.

Maquinas.—Bonito, poco rodado, 4 HP., 4 vías, 1 cilindro, 1 carretón para 21 id., 1 70 pies. Verdadera ocasión.—Calle Mayor de Cabrera, 5.—Luis Segura Cuevas. 7'50 c.

18'50 ptas caballeros gruesa 1 pantalón pantalón hechura, en las mismas telas que los trajes de 30 ptas.—Alfonso XIII, 70, El Acorazado. 7'50 c.

A LA LIGA.—Piensos, en sus mejores condiciones. Razones de la Liga, 46 y 48, mayorista y detallista, todos los días. Si hoy no va de paso especial en cuales tarifas de hoy.—Duque de Bailén, 46, Barrio de Rusadir. 9'50 c.

Vendo piano Rodrigo y Díaz, 6 de 7 octavas, poquísimo rengrote. Exquisitamente cuidado.—O'Donnell, 15. 7'50 c.

Vendo una cocina seis fuegos y G. M. C. para cinco y pasajeros.—Para informes: en la puerta de los caminantes 8'50 c.

Vendo un camión y dirección de ajustes nuevos. Razón: Alfonso XIII, núm. 4, portería. 7'50 c.

En ruinidas de verano ofrecemos un extenso surtido en Automóvil. 12'50 c.

Se vende una cuarta en la plaza de Regalía.—Razón, Jovellanos núm. 3, Mantecería. 7'50 c.

Vendo dos motores eléctricos de 2 caballos, en buen estado.—Jovellan, 6, piso 2.ª 7'50 c.

¡¡¡OJO!!! LA PRIMAVERA.—Bonitos trajes para caballero, en las telas que están de moda, con las mismas hechuras. Grandes existencias en CASA ESPAÑOLA.—Carrera del Polvorista, 21. 7'50 c.

Por tener que abandonar un negocio, vendo en el mismo todo el mobiliario. 12'50 c.

Máquinas de hielo, para cámaras frigoríficas, de 1 a 10 kilos. Se regalan 2 kilos. 10 Amadeo. 7'50 c.

'25 ptas. calcetines corrientes. Seda, 1'50 pesetas. Gran surtido en corbatas. Peñalver, 3.—Junto a Correos. 6'50 c.

Se vende máquina Singer, nueva, en casa de Antonio Muñoz, núm. 7. 7'50 c.

35 pesetas un frasco de tinta para escribir LA PRIMAVERA.—Pregunta en todas las papelerías por tinta Primavera, 35 pesetas frasco.—Isabel Segunda, 7.—Librería Cervera. 7'50 c.

Vendo caminata 375, nueva, en buen estado, propia para pilotos y viajeros con una colocación de asiento y cabina en Isar Driver, dejando en la carretera y para ser vista en Isar Driver, dejando en la carretera y para ser vista en Isar Driver, dejando en la carretera y para ser vista

"Figuras y episodios de campaña" *Diario ABC*, 30 de Julio de1921 (pàgina 8).

ESPAÑA EN MARRUECOS

EL GENERAL BERENGUER ENVIARÁ HOY VIVERES Y MUNICIONES A ZELUÁN Y MONTE ARRUIT

Partes oficiales. Un saludo del Rey a la columna Navarro. Primera lista de bajas. La actuación del Gobierno. Manifestaciones del general Cavalcanti. Salida de tropas. En la zona de Larache terminan las operaciones. Ambiente patriótico en Barcelona. Notas diversas

Se consolida la sensación de serenidad y de confianza. Núcleos de alguna importancia de nuestras tropas peninsulares lograron acogerse en la zona francesa; otros, más reducidos, van acusando su presencia: sobre todo, los de Nador y Zeluán resisten, y, por fin, hay noticia directa del general Navarro.

Hace seis días que las fuerzas agrupadas alrededor de este general combaten, en un repliegue tan difícil como glorioso; luchando por dos frentes y por los flancos, abriéndose camino a costa de orden, de aplomo y de sacrificio; escasean los víveres y las municiones; transportando heridos y enfermos; acaso ganando a tiros cada sorbo de agua. Así han llegado a Monte Arruit.

Mientras, Sanjurjo, con una reiteración que señala el propósito de preparar el avance, insiste en amagar desde la cresta de Sidi-Hamed-el-Hach al poblado de Nador, y se completan las obras defensivas por la parte oriental y por Beni-Sicar.

¿Aventuramos demasiado al prever que de un momento a otro, de seguro antes de que medie la semana próxima, Berenguer habrá tomado la ofensiva?

El domingo estarán en Melilla el nuevo comandante general, los últimos batallones embarcados, las baterías ya en camino y los dos regimientos de Húsares. Esta fuerza montada, ¿no será uno de los factores con que se cuenta para la operación anhelada por las llanuras de Nador-Zeluán?

Nadie se engaña con la suposición de que a Melilla se han enviado refuerzos que sumen lo necesario para constituir un Ejército de operaciones. Pero sí se confía en que han de ser, al menos, los bastantes, no sólo para poner a salvo a la plaza de un golpe de mano, sino también para emprender la acción inmediata de enlace con las fuerzas que aún luchan y de castigo sobre las cabilas próximas, que casi a las puertas de Melilla, luego de disfrutar más de una década de la paz y de la garantía de vidas y trabajo, proporcionada por nuestras armas, han contribuido a la extensión del alzamiento con activas adhesiones o con pasiva y no menor punible ayuda.

Eso es tan urgente como necesario. Claro que con iniciar ese castigo—en su día ampliado hasta donde sea debido—no hemos de buscar reparaciones materiales del quebranto. Pero hay algo que vale mucho más: nuestro prestigio nacional, el prestigio personificado en el Ejército.

Tribus y aduares que jamás vivieron con sosiego, aherrojados por unos u otros cabecillas, expoliados por los cabileños más agresivos y más audaces, han vivido ahora años de próspera paz, recolectando lo que sembraban—a veces con nuestro préstamo para sembrar—, obteniendo siempre justicia en cualquier agravio de entre los suyos; con nuevos elementos de progreso a su alcance y a su servicio.

A esos cabileños, los más vecinos, es a los que se ha de escarmentar, y en cuyo escarmiento hay que tomar, por el instante, alguna reparación.

Después, cuando la línea externa de Melilla sea lo que debe ser, y cuando la autoridad de España se haya impuesto nuevamente en las comarcas circundantes, será ocasión de estudiar lo que convenga en el porvenir respecto a nuestra acción: su alcance, su índole, el pro y el contra de la dominación paso a paso hacia el interior o el golpe de un buen desquite por la costa, como apoyo para una acción política sucesiva.

Figuras y episodios de la campaña

(CRONICA DE NUESTRO REDACTOR.)

El cañonero *Laya* ha desembarcado heridos de Sidi-Dris, cuya última página se escribió ayer. En una camilla venía un soldado que nos dió la más fuerte emoción que de la guerra hemos recibido. Rígido, inmóvil, cadavérico el rostro, la barba crecida por el descuido y el desaseo; las manos, cruzadas sobre el pecho, y entre las manos, algo que tenía reflejos metálicos. Nos pareció un muerto con un crucifijo. Nos acercamos y vimos que no era un muerto; era un héroe. ¿Sabéis lo que tenía entre las manos? ¿Sabéis lo que aprisionaba con un vigor impropio de aquel cuerpo flácido y extenuado? El cerrojo del fusil, que se lo trajo para inutilizar el arma al moro, y con el cerrojo entró en el hospital, y morirá o sanará con el cerrojo, pues es tan enérgica la crispación de aquel puño cerrado, que nadie se atreve a quitárselo, ni sería correcto intentarlo.

Otro herido encontramos nosotros ayer cuando fuimos al Atalayón con la columna de Sanjurjo. En una caseta, junto al mar, había un hombre desnudo, con las piernas rayadas de sangre. Era el soldado de Cerinola José Varela Fernández, de la provincia de Lugo. Nos pidió agua, que bebió con ansia, como si la mordiera. Le interrogó el teniente coronel González Tablas, y relató su angustioso calvario. Estaba en Arruit; no tenían agua; salió con dos compañeros; le cogieron moros amigos de la Policía indígena. (Cuenta el episodio todavía con horror. Hace pausas para recordar y porque los labios, secos de varios días sin agua, se le pegan y no le dejan pronunciar.) Los moros mataron a los otros dos, y a éste le desarmaron y le obligaron a emprender el camino de Melilla. Al llegar a Nador, otros moros le desnudaron, y desnudo siguió el camino.

Apenas salió de Nador, le hicieron una descarga y le hirieron en las piernas. Aún le persiguieron, y entonces se tiró al mar. Unas veces nadando, otras por la orilla, llegó hasta la caseta donde le encontramos, y allí cayó sin poderse levantar, y allí hubiera muerto si no le encuentra un sargento al hacer un reconocimiento.

Como al vernos se emocionara, alguien le dijo: "No llores, que ya estás salvado." Y él replicó: "Nunca he llorado; es que creí que ya estaba perdido para siempre." Unos soldados y los camilleros que le otan miraban con rabia a Nador, que estaba a la vista.

Los jefes trataron de saber por él noticias de Arruit, pero nada averiguaron. Los heridos vienen tan extenuados, que han perdido la memoria; su conversación es incoherente y contradictoria; pudieran ser una fuente de información, y no lo son, porque todo es vaguedad, y preguntáis a dos que vienen del mismo sitio y están en desacuerdo.

Aquí se sigue incomunicado con el campo. Los que parecen más fuertes son los de Zeluán, y, sin embargo, en una carta que trajo un confidente se habla de sacrificio, de resistir hasta el final; pero también se habla de la necesidad de que envíen algo, aunque sea en aeroplano, para mantener el buen espíritu de la tropa. Tenemos noticias de que van a venir aviadores de España. Una escuadrilla de aviación sería lo más eficaz en estos momentos; por lo menos veríamos la situación de las tropas, de ese resto de 20.000 hombres que se defienden esperando todos los días el auxilio de España.

CORROCHANO.

Melilla, 27.

Partes oficiales del ministerio de la Guerra

Ayer tarde se facilitó el siguiente:

"Se ha recibido parte de Zeluán, trasladando otro del general Navarro, desde Monte Arruit, adonde había llegado anteayer tarde; el parte, muy incompleto y aún no terminado de recibir, porque el día, muy nuboso, dificulta la comunicación heliográfica, dice que ha hecho el repliegue con el resto de la columna, siendo muy hostilizado y dudando que le sea factible replegarse más.

Los aviadores han hecho reconocimiento observando las fuerzas en monte Arruit, donde había mucho ganado y masa grande de hombres. En Zeluán está todavía defendido el aeródromo.

Salió el general Sanjurjo con su columna a reforzar Sidi Hamed el Hach y, cuando asomó a la divisoria que da a Nador, sostuvo fuego con el enemigo."

DE ESTA MADRUGADA

A las doce de esta madrugada fué facilitada la siguiente nota:

"El resumen de las novedades de hoy es el siguiente. La situación sigue igual. Una columna mandada por el general Sanjurjo ha establecido varios blocaos que refuerzan el frente Atalayón, Sidi-Hamed, Sidi-Musa, Aisa y fortificado la Segunda Caseta, que ha quedado guarnecida por un batallón. Las fuerzas han combatido, sin más pérdida que capitán Bartomeu, de Regulares de Ceuta, contuso; un herido grave y tres leves del Tercio y uno de Regulares. Total, seis bajas. El enemigo ha sido batido y especialmente parte del que avanzó en Melilla con un sostén de jinetes, a los que se dejó llegar a corta distancia de nuestras líneas, siendo barridos con fuego de fusil, ametralladoras y artillería. La situación de las antiguas posiciones que aún conservamos es la siguiente: En Peñón, Alhucemas, Chafarinas y Cabo de Agua, sin novedad; Zeluán y Nador siguen sosteniéndose con elementos con que cuentan, lo mismo que Monte Arruit.

Mañana, muy temprano se propone el alto

ABC (Madrid) - 30/07/1921, Página 7
Copyright (c) Prensa y Revista ABC S.L., Madrid, 2008. Queda prohibida la reproducción, distribución, puesta a disposición, comunicación pública y utilización, total o parcial, de los contenidos de esta web, en cualquier forma o modalidad, sin previa, expresa y escrita autorización, incluyendo, en particular, su mera reproducción y/o puesta a disposición como hemeroteca, reseñas o revistas de prensa con fines comerciales o directa o indirectamente lucrativos, a la que se manifiesta oposición expresa, a salvo del uso de los productos que se contrate de acuerdo con las condiciones existentes.

Franco, F. "Los mandos". *Revista de Tropas Coloniales,* 1 de gener de 1924. (pàgines 5-6)

tra civilización por toda la haz de la tierra. Podrá decirse que la campaña de Marruecos ha sido cara, pero la justicia de su causa, que es la de la civilización occidental, no necesita sino ser declarada para hacerse patente.

Y hay todavía un aspecto que me hace simpatizar con el ejército en su actuación política. España es un territorio mal unido geográficamente. La falta de ríos navegables y los desniveles del terreno mantienen separadas a sus poblaciones. Ello es propio para que crezca el espíritu secesionista en algunas regiones. De otra parte hace falta la unidad nacional si ha de evitarse la «balkanización» de la Península. Los italianos saben muy bien los sufrimientos que les costó, durante siglos, la división su de península en reinos, repúblicas y ciudades separadas. Los mismos sufrimientos ha padecido, durante siglos también, la península balkánica. Tanto o más que los pueblos de los Balkanes o de Italia padecerían los de nuestra Península si se dejasen llevar de las fuerzas centrífugas, que tienden a dividirlos y secesionarlos. La mayor fuerza unificadora de España es el Ejército. No es la única. El idioma castellano es el único comprendido en toda España. Además del idioma hay una trabazón de intereses, mucho más intensa actualmente que lo era todavía hace veinte años. Hay, además, el sentimiento de la historia común. Pero el brazo de la unidad nacional es el ejército. Y además es preciso que vuelvan a surgir grandes partidos políticos nacionales, en que se unan también españoles de todas las regiones. Antes hace falta limpiar el árbol nacional de la yedra de oligarquías y corrupción electoral que lo venía ahogando. El ejército ha emprendido esta tarea. Y esta es otra de las razones que me ponen de su lado, en tanto continúe su buena obra.

Ramiro de MAEZTU.

LOS MANDOS

Por F. Franco Bahamonde

La campaña de Marruecos vino a despertarnos de nuestro letargo militar siendo piedra de toque en que se contrastó nuestra eficiencia y campo de experimentación de nuestro Ejército en la última década. Campaña que consumió energías y vidas sin que de un estudio crítico de la misma se hayan deducido enseñanzas y normas que fueran a modo de guión del Jefe y Oficial en estas tierras; y no es que pretenda sostener que en Marruecos todo es especial, no, en Marruecos todos los sistemas de mando y reglamentos tienen ancho campo en que aplicarse; pero la guerra en sí no se reglamenta, y el combatir la rígida interpretación de reglamentos es el porqué de estas líneas.

El problema marroquí nos sorprendió en sus comienzos y fuimos a la campaña del nueve sin popularidad, sin una concepción del problema y de nuestros compromisos; y si un puntillo por reparar la injusta crítica del 98, hizo que vibrara el alma militar deseosa de justificar su *valor*, pronto el eco popular fué nublando lo legítimo del sentimiento y llegó en algunos momentos a reinar en nuestra casa. Marruecos fué ya para muchos pesada carga en la que a fuerza de parecer despreciar al enemigo, se rebajó notablemente lo glorioso de la empresa: «Moros harapientos, sin mando ni disciplina, en un país roñoso y pobre!» He aquí la eterna cantinela de los que desprecian el problema marroquí ¡He aquí la máscara de las almas pobres!

La obra de España en Marruecos es obra de gigantes; no es la dificultad de una guerra con enemigo organizado, grandes batallas, poblaciones... corazón en que herir el poder enemigo!... Es guerra de asimilación; hay que castigar sin despertar odios; el enemigo de hoy es aliado de mañana; en lucha con la religión, el fanatismo, la falta de comunicaciones y el estado primitivo del país; contra un enemigo guerrero desde la infancia, impresionable, valeroso. Tribus montaraces y rebeldes que no reconocieron jamás freno y que a las puertas de Europa pasaron siglos sin que sus invasores lograran hacer perdurable su obra de conquista; enemigo mil veces más difícil que el que se presentaría en otra lucha; guerra en que la crueldad acecha y en que los descuidos se pagan a caro precio; no es la lucha cuyo triunfo embriaga, es la guerra pobre, la guerra de sacrificio, de heroísmos ignorados, «*donde todos trabajan, en que todos discurren, campaña tal vez única en la que tienen ancho campo las iniciativas subalternas, se templan los espíritus y despiertan al mando los temperamentos ocultos...*» ¡Tierra de sacrificios acrecentados por la indiferencia del país y la falta de calor del gran Hogar!

Soy poco amigo de buscar ejemplos extranjeros, tenemos tanto y bueno en casa, que nada envidio en la vecina; pero en esta ocasión tal vez sirva para acallar a los que estas teorías combaten, emplear la savia extraña si esta es provechosa.

Leemos en Alfred de Tarde, página 28 de «Marruecos, escuela de energía»: *El General Lyautey, en una fórmula corta y rica de sentido, ha dicho del Africa del Norte, que es para nuestra raza lo que el Far-West para América, el campo por excelencia de energía, de rejuvenecimiento y de la fecundidad. Sí, en estos campos de entrenamientos lejanos y mortíferos la raza ha mantenido sus reservas de salud y sus grandes virtudes que debían brillar en los días de la guerrra.*

El arrojo, el sentido de sacrificio, el culto del valor sereno y sonriente, ¡cuántas veces estas cualidades habrían brillado antes de 1914 sobre los territorios despreciados de la guerra colonial, sobre las mesetas de Madagascar y Tonkín, en los desiertos de Mauritania y en las llanuras de Marruecos! ¡y a cuántos miles de jóvenes sin dejar Francia se les inflamó su imaginación con la lectura de estas «epopeyas coloniales»—según la palabra reveladora del Coronel Baratier—, y habían reconquistado el sentido del heroísmo al pensar en estas tierras donde corría la sangre francesa!

Cuantos también, al relato de estas acciones habían sentido el cansancio de la vida y se habían en-

© Biblioteca Nacional de España

ganchado en el ejército; testigo Ernest Psichari, el nieto de Ernest Renan, que abandonando sus estudios empezados en Sorbonne corría a combatir en Mauritania y no sabía vivir más que en el desierto y en la existencia ruda de los campos.

Así el magnífico esfuerzo llevado a cabo por generaciones innumerables de militares y de colonos, no fué perdido por nosotros—, ni aún si por azar, no habían tenido por resultado más que decepciones económicas—, puesto que ha servido a nuestra seguridad dándonos los grandes Jefes: Gallieni, Lyautey, Joffre, Franchet d'Esperey y Mangin, que nos han conducido a la victoria.

Me parece que es esta la más segura defensa y la más decisiva, que puede oponerse a los adversarios de nuestras conquistas coloniales».

Muchísimas podían ser las citas que corroborarían lo antes dicho; pero he preferido poner el ejemplo del escritor citado, porque encierra en sí esa teoría tan desconocida en nuestro país... tan digna de ser divulgada... y de estudio para los que en Marruecos aspiran a mandar. En este país de luz y de misterio no hay que caminar en tinieblas, tenemos que levantar el velo identificándonos con el sentir marroquí; no es posible vivir en continuo divorcio los mandos militar y político en los escalones superiores; nó podemos dar la espalda al sentir del pueblo que hemos de educar...

Si preciso es que en Marruecos todos conozcan el deber y la senda que a él conduce; indispensable es en aquellos que por estar tan altos, son espejo en que se mira el alma musulmana, en la que un receloso fanatismo busca en nuestras faltas el fundamento de sus rebeldías.

Siempre que en Marruecos los mandos militar y político residieron en persona conocedora del pueblo musulman y práctica en esta guerra, las Armas fueron la suprema expresión de la voluntad del pueblo protector, que se hacía sentir en sus medidas de gobierno.

En la elección de los cuadros directores y en su comprensión del problema y práctica de la guerra, reside una gran parte de la solución del problema, que de otro modo enfocado, solo haría abrir un profundo abismo entre los pueblos llamados a aliarse.

Los mandos inferiores son como los eslabones de esta gran cadena cuya solidez depende de la calidad de ellos: por esto exige atención preferente su elección y premio, preparándose y perfeccionándose en su papel, estudiando el camino que otros trillaron para que ellos lleguen, alejando y persiguiendo dentro de su esfera esa crítica negativa que al mermar los prestigios del mando rebaja ante el indígena nuestro valer y es arma pronto esgrimida por los enemigos de la Patria. Hay que combatir las rivalidades, los odios, los partidismos, pensando que todos somos militantes en la obra marroquí, y que caminando juntos y unidos en apretado abrazo por la senda del deber, habremos ganado esa gran batalla que hará que lo que es hoy problema magno se encauce por los derroteros del más franco éxito.

Muchas de las causas que restaron eficiencia a nuestras acciones militares han sido la poca preparación en los escalones que motivó la falta de confianza del mando en sus inferiores y muchas también la falta de fé de éstos.

Esta poca preparación ocasionó el que en los empleos superiores los mandos militar y político permanecieran distanciados y sus labores marchasen por caminos muchas veces opuestos. Los Generales permanecieron en sus posiciones prisioneros de sus muros, viviendo del favor que sus inferiores—Oficiales de Policía—les dispensaban comunicándoles noticias sobre el campo aún en contra de las órdenes superiores: el General o Jefe de un sector o línea avanzada no puede ser ajeno a la situación del campo y ésta tiene tal influencia en la gestión futura de las armas, que necesario es, que todos siguiendo las inspiraciones del alto mando intervengan por su delegación estando al corriente de la marcha de la política y relaciones con el enemigo.

El carácter voluble e impresionable de los indígenas, sus luchas y rivalidades aprovechadas por nuestra labor política y pacificadora, hace llegue el momento de recoger su fruto: En una noche, sigilosamente, llega el jefe de una kábila o el kaid de un poblado a las posiciones avanzadas y solicita nuestro apoyo, avisa la próxima llegada de la harka, quiere someterse al Magzén, y aprovechando la situación favorable, ausencia de guardias enemigas entregarnos territorios o posiciones ambicionadas, que mejorarían nuestra situación militar. Los jóvenes Oficiales de Policía se presentan al General del sector temiendo ver escapar la ocasión tan esperada; sus jefes políticos alejados en la Plaza, y el alto mando tan distanciado no pueden resolver lo que convenga, y el General o jefe del sector cuya iniciativa se vé limitada a ser un jefe de posición y de servicios, no tiene atribuciones, no resuelve, consulta... telegramas cifrados... dilaciones... El jefe moro se disgusta al ver lo inútil de su sacrificio, a los pocos días llega la harca, que es la fuerte y se une a ella... Este es a grandes rasgos el papel a que queda relegado un Jefe de sector o línea, por ese apartamiento en los mandos político y militar que en los puestos superiores deben ser inseparables...

Fácilmente deducimos la necesidad de que éstos puestos sean ocupados por personal competente y especializado *que merezca la confianza plena del general en jefe* y que cooperen a la obra común, inspirándose en sus planes, existiendo entre ellos la confianza y fé indispensable para que los esfuerzos no se pierdan; ¡Pero cuán lejos parecemos estar de los tiempos en que esto sucedía! De aquellos en que la responsabilidad era un mito, hemos pasado a otros en los que el temor al castigo ha de volver al mando desconfiado y al jefe temeroso; no basta la confianza en sí mismo, un mal paso de cualquiera de sus inferiores puede costarle la carrera... tal vez más... y el mando ya tímido por carácter, vegetara sin un arranque... la guerra será pasividad... ¡adios iniciativa, alma de la acción, en muchos años te perseguirá la sombra de la responsabilidad!...

F. Franco BAHAMONDE.

Olvidarnos de los que luchan y mueren por España, sería criminal. Cuando en tierras de Marruecos se cumplen deberes penosos: ¿olvidaremos nosotros los más fáciles? Ved que para el triunfo glorioso de España en tan difícil empresa, por lo mismo tan digna de nuestra historia y de nuestra raza, si mucho importa que nosotros confiemos en los que allá combaten, importa más que ellos confíen en los que aquí quedamos.

Al ¡alerta! de aquellos campamentos en tierra extraña, debe responder el ¡alerta está! de la tierra española.

Solo así comprenderán nuestros hermanos, que donde ellos están, está con ellos toda España.

Jacinto BENAVENTE

© Biblioteca Nacional de España

CASES, A. 1924. *No quiere morir: (novela heroica), con un juicio crítico del general Primo de Rivera sobre el autor, a modo de prólogo*. Madrid: Imprenta de Félix Moliner. «Quedó en toda su claridad y pujanza la mujer más bella de castilla... » (pàgines 32-33)

nita, más breve o menos vanidosa, había ya salido hacia la cocina. Y una vez aislada, volvióse Elvira de espaldas al espejo y comenzó a desnudarse.

Quedó en toda su claridad y pujanza la belleza de la mujer más bella de Castilla. Lo suficientemente alta para dar airosidad y brío a su cuerpo de amazona, era Elvira joven de apretados senos, que se comprimían más aún por la tirantez de su levita entallada; tenía la espalda larga y ondulante, que propendía a ser rígida cuando la abrigaba el respaldo de un asiento, y en los hombros parecía que había ido a reposar la majestad de un reinado indio. Sus piernas eran, al andar, corceles en un desfile, y en toda la parte posterior de aquella mujer castellana había tal castidad y al mismo tiempo tal concentración de fuerzas domeñadas y pujantes, que su paso era un murmullo de admiración y de respeto a la vez. Joven y hermosa, semejaba en su natural altivez la guardesa de dignidades sagradas e inviolables.

Sin embargo, aunque su rostro no buscaba agradar a las gentes, aureábalo una leve sonrisa de íntima y callada complacencia que feminizaba a los labios sangrantes y finos y a los ojos fulgurantes y dominadores de aquella mujer que, sin haber traspasado los diez y siete años, parecía estar encumbrada en las cimas del poder y del mando.

No más verla, daba la sensación de que era incapaz de temblar ante nada ni de sentir los ardores de la adolescencia. ¿Le rodearía la tentación algún día? Quienes la trataban, dudábanlo. Elvira no podría jamás ser pasto de esas pasiones roedoras que envuelven a las mujeres que saben y quieren amar. Desconocería siempre el fuego de las caricias violentas, como asímismo el sopor de las palabras suaves y calmantes. Todos sus anhelos habrían de galopar siempre en torno de algo más que de los aromas de la carne. Ni planta que regala su perfume, ni luz que es amor para todas las cosas, ni agua que baja por el cauce invitando generosa y cantarina a aplacar la sed del perverso, del cobarde y del manchado de culpa...

Ella no quería ser ni tierna, ni mansa, ni obediente. Corríale por el cuerpo, como si a todas horas la besase el sol, sangre férvida y apresurada, la cual era un soplo de fuego que parecía bajar de las nubes para detenerse quemante en los pechos. ¡Oh! Si Elvira hubiese nacido hombre...

Aseguraban todos los que la conocían, que si la hija de don Sebastián vistiese traje masculino sería más cruel que su padre, pero más justa que hombre alguno. Voraz e implacable para sentir las ideas, había, no obstante, llegado Elvira a darse cuenta de que el siglo y la ciudad en que vivía la aconsejaban moderar sus ímpetus anti-

FERRER, S. 1930. *Uno de tantos. Servicios de retaguardia*. Barcelona: Ferrer.
« Toda la mañana permanecimos en formación... » (pàgines 22-23)

se. No podrías declararte enfermo hasta pasados unos días. Y a lo peor, te obligaban a permanecer en servicio; tendrías que medicarte diariamente y el servicio encima. Tú estás loco; sabrías cuándo empieza la enfermedad; sabe Dios cuándo terminaría; estás loco, Luis.

* * *

Toda la mañana permanecimos en formación; al empezar la tarde nos condujeron al puerto.

No había dormido un minuto; el cansancio me vencía y el peso del uniforme, de las municiones, del macuto, me estaba aplastando.

Los curiosos revoloteaban a nuestro alrededor; el sueño cabeceaba sobre mis hombros.

—Fíjate—oí decir a una señora, señalándome—, ese pobre está medio muerto; este muchacho no vuelve.

Desperté del amodorramiento.

—Muchas gracias, señora.

Al pasar lista, antes del embarque, contestaron ciento dos individuos.

La sirena dió el segundo aviso. Con nosotros embarcaba un batallón de cazadores.

Subí rápidamente a cubierta, abandonando la bodega a que se me había destinado; la palidez del rostro debió tomar un tinte amoratado por el reflejo de las aguas. Extendí los brazos hacia el muelle. En aquellos momentos me estaba dando cuenta de la magnitud de nuestra aventura.

Entonces sí; entonces sí estaba teniendo la sensación de iniciar un destierro; cada vez que la superficie del agua entre el barco y el muelle iba ensanchándose, mis brazos se alargaban para tocar la tierra; por fin, sollozando como lo que era, como un chiquillo sin experiencia, caí de bruces, rompiendo las palabras:

—¡Madre, madre...!

Miré por última vez y mis pobres gafas, húmedas de pena,

dieron un definitivo adiós a la tierra que apenas se divisaba ya. Dejé el alma allí y mi último sollozo le dió también el último adiós.

Caí desvanecido.

* * *

Durante mi estancia en tierras de moros sufrí muchas veces una vaga sensación de muerte.

Es algo desconcertante. Entran ganas de tumbaros en el sitio donde mayor peligro existe, poniéndoos frente al enemigo invisible y desear que un balazo os elimine por unas horas rompiendo el hilo tenue que une vuestra razón con los sentidos.

En estos momentos es imposible coordinar una sola idea. Falla el aliento; la respiración es penosa y si os lo permitieran, abandonaríais el fusil, abandonaríais el uniforme y os tumbaríais en el barro durmiéndoos inmediatamente.

Sería inútil que os pisotearan los soldados, que os cercenaran el cuerpo.

Callaríais porque os faltaría la voz; no os moveríais porque os faltarían las piernas.

Creo que en estos instantes se hace el vacío en el pecho y el cuerpo careciendo de fuerza de gravedad, se derrumba estrepitosamente.

Sentí por primera vez esta sensación desoladora aquella mi primera noche de navegar. El mar, algo picado, quería jugar a asustarnos. El "Isla Dorada", magnífico y ligero, no hacía caso de los pequeños embates de las olas.

Pero yo, abotagados los sentidos, creía morirme; permanecí bastantes horas sobre cubierta, con un mareo atroz.

Las primeras horas de la mañana me encontraron tendido sobre la madera, llenos los labios de espuma verdosa.

Se acercó Luis.

—Te estoy buscando toda la noche. ¿Por qué has venido aquí? Vas a pescar una pulmonía, bárbaro.

—Yo no bajo a la bodega; aquello está irrespirable; antes

ESCORIAZA, T. 1921. *Del dolor de la guerra. Crónica de la campaña de Marruecos*. Madrid: Pueyo.
“Morturi te salutam” (pàgines 36-37)

un jefe que se cruza conmigo—; no es mala boda.

Y añade sombrío:

—Van a casarse con la muerte.

Llego rápidamente a la puerta donde se agolpan curiosos y veo pasar una serie de camiones automóviles, sobre los que, en pie, empuñando el fusil con una mano y agitando con la otra el sombrero, van los soldados.

Ellos son los que gritan alegremente, al despedirse riendo. ¡Los que van a la línea de fuego! Son fuerzas del regimiento de Borbón, llamados a toda prisa porque los moros atacan más fuerte que nunca al convoy. La retirada de éste ha de ser protegida y hay que reforzar las trincheras. Y a eso acuden bulliciosos los soldados.

Yo en estos días he recorrido las avanzadas y he visto desde ellas escenas de espan-

to. Aquel artillero, solo en la loma atacada, que no se retira, para guardar las cajas de municiones del mulo muerto; el convoy de heridos sangrantes aún, antes de la primera cura, en la que se revelará la suerte; el pelotón que sale para ver de llegar al blocao, donde, por haber cesado el fuego, se teme que falten cartuchos para la defensa, y tantas otras visiones de pesadilla que me han hecho temblar al ir a dormirme por si se reproducían en mi sueño. Sin embargo, nada me ha impresionado tanto como el paso de estas fuerzas de Borbón.

No he podido acabar de presenciarlo. Sus animadas voces, sus risas locas y aquellos sombreros agitados alegremente se me han representado como lo que en realidad son: el saludo de los moribundos.

Igual que en el circo romano, del que podían ser graderío la acera y las ventanas lle-

PROUS I VILA, J. M. 1936. *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Barcelona : Llibreria Catalana.
«Ara per entre les guerrilles desfetes puja el coronel, que avui té comandament general...» (pàgines 50-51

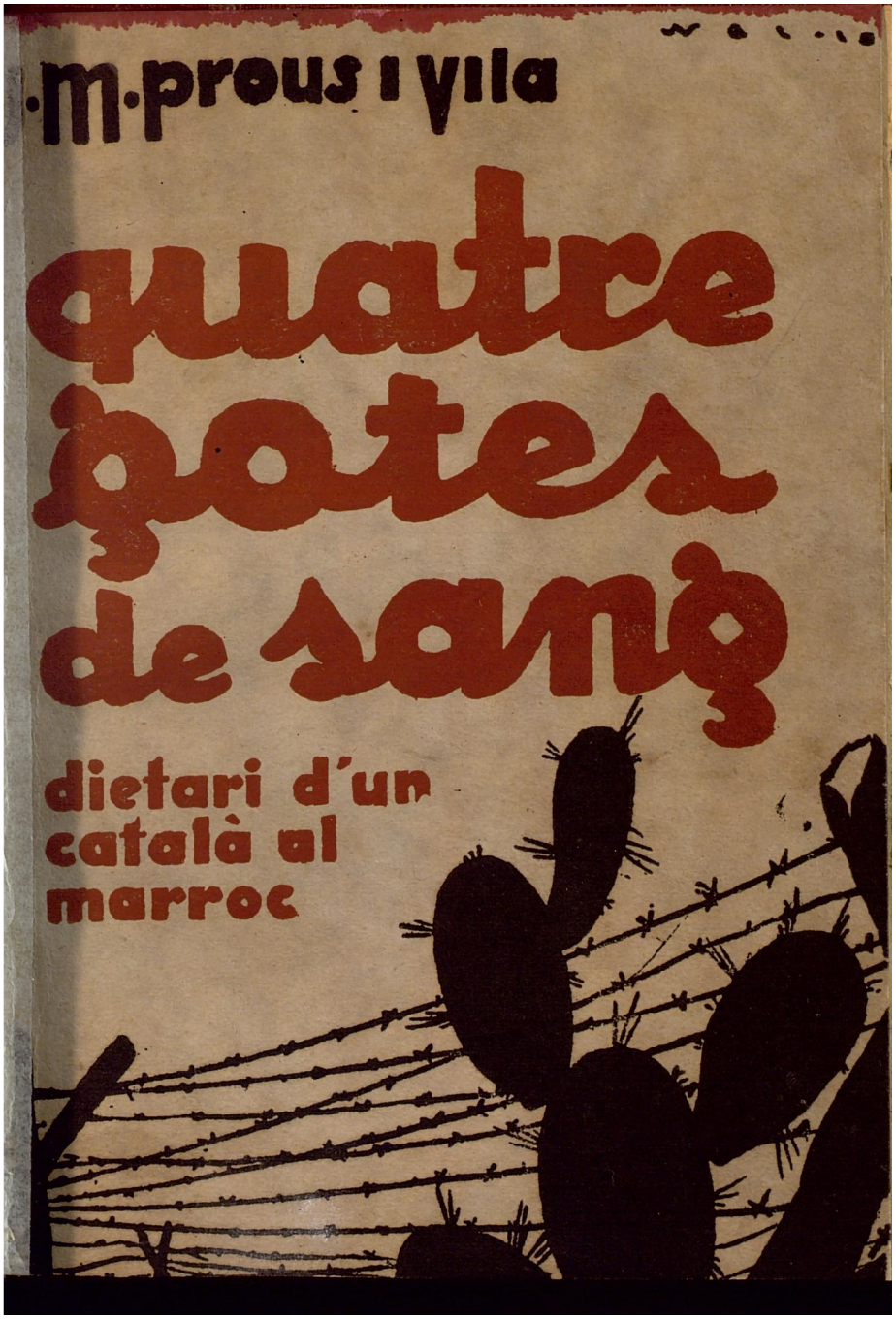

Ara per entre les guerrilles desfetes puja el coronel, que avui té el comandament de general. Va amb precaució, porta ulleres fumades, el coll tivat i la tireta blanca, forta, al planxat alamany, el bastó de comandament a la mà i a l'altra un revòlver. Crida i avança, obrint-se pas, entre soldats i soldats, de guerrilla en guerrilla, de les que hi ha escampades a la vessant. Ningú no sap d'on ha sortit aquest home i a tothom causa una gran estranyesa, més aviat enutjosa, més aviat repugnant, perquè és tan inoportuna com innecessària la seva presència. Hi ha, però, una gran espectació, Tothom en conèixer la seva veu s'ha incorporat, ha girat la vista vers ell; alguns han agafat el fusell amb les dues mans com si es previnguessin per a una defensa o pel que fos i pel que convingués fer, observant-li cada pas, cada moviment, cada gest i cada paraula. Ha vingut amenaçant, agressiu, superb i amb aquella tivantor i paveria de sempre, imposant-se, però com un cec que va a les palpentes, que res no veu, que no sap el que passa ni el que cal fer, però que a ell li deu haver semblat que cal fer quelcom de gran, quelcom per a distinguir-se, ni que sigui tirar-nos tots de cap a un pou. ¿Què se li'n donaria a ell tot això, si podia quedar salvat i el proposessin després per a la llorejada de *San Fernando*?

¿No ha fet ja prou i massa d'abocar, a baioneta calada, tota la seva columna, batalló sobre batalló, companyia sobre companyia, estalonant-se i saltant els uns sobre els altres, amuntegats, en llarga corrua com un riu desbordant i amb un enemic poderós a llarga distància, i ben parapetat per totes direccions, per tots costats, que ens ha anat aclivillant tot just hem eixit al camp, caient els nostres per terra, i que nosaltres mateixos en la llarga carrera els hem vist caragolar-se sota els nostres peus cridant, més que per les ferides rebudes, rabiosos de les nostres trepitjades? ¿No sap que ens ha manat un atac a la baioneta, i l'enemic no estava a trenta passes lluny de nosaltres, ni a cent, ni a dues-centes, sinó que hem hagut de recórrer més d'un quilòmetre i mig per a topar-nos no encara amb

el propi enemic, sinó amb companyies senceres i amb altres batallons dintre una barrancada enorme amb els quals hem format una massa compacta de carn humana sobre la qual ha vingut caient una pluja directa i contínua de metralla sense fallar-ne gaire, a tret segur, i trepitjant-nos uns als altres enmig d'una gran confusió?

Tot això són les reflexions que ens hem anat fent tots, des del més expert fins al més incaut. Des del capità fins al darrer soldat de la companyia. I, ara, aquest home tant primmirat en la lluïssor dels botons i en la brillantor del corretjam dels seus soldats, apareix amb la seva supèrvia, al mig de les guerrilles, desfetes de la llarga cursa, del llarg camí, tan plenes d'emocions i desmoralitzades per tot el que acabem de viure. Ve increpant, insultant els Oficials i soldats d'homes covards i traïdors. I mireu el que ens diu ara que el tenim davant nostre, revòlver en mà, despietat i agressiu, sense consciència, amenaçant uns i altres, perquè ens acabem d'ensorrar, amb l'únic mòbil que li inspira el seu comandament, massa superior a la seva intel·ligència i reflexió:

—Què fan ací aquests soldats? A avançar tots, mano jo. Que avancin tots. ¿Què fan ací? Endavant, covards! — va dient.

Als seus crits l'expectació és gran. Ens incorporem de nou a cada paraula que diu, a cada gest...

—Vinga, endavant! —torna a dir.

Ens mirem uns als altres com si ens preguntéssim:

—Endavant? Cap on?

A baix, hi ha una massa compacta de gent que no es pot moure ni avançar, ni avant ni enrera, ni a dreta ni a esquerra. Estem emparats per una petita carena que té només d'ample tot l'espai que ocupen deu homes escampats en guerrilla, situats davant d'una barrancada a manera precipici, dintre del qual i per tota la falda de la muntanya d'enfront l'enemic poderós s'ha convertit en un formidable volcà que no deixa passar ni un sol segon sense llançar-nos la seva lava contínua, desesperada. Pels costats tampoc no

10 BIBLIOGRAFIA

«Despertará el león? Abordaje del Laud Miguel y Teresa y ofensa al honor nacional por los piratas del Rif» A: MARTÍN CORRALES, E. 2002c. Conjunt de cobertes de capses de llumins de finals del segle XIX.

La Crónica de la guerra, de Rafael Guerrero (cit. Martín Corrales: 2002)

Portada de la Marcha Militar «Toma del Gurugú» dedicada al General Marina, Jefe de operaciones del ejército español en la zona de Melilla, 1909. (Citat a Martín Corrales 2002c.)

Campaña de África, 1909, Chocolates Jaime Boix (Citat Martín Corrales, 2002c)

«Melilla después del combate del Zoco el Had». *Diario ABC*, 10-08-1921. [Fotografia].

«Melilla. Honras Fúnebres». *Diario ABC*, 5-08-1921. [Fotografia].

«Sobre la muerte del general Silvestre». *La Vanguardia*, 10-08-1921.

« Oficials morts en combat (fotografia) » *Diario ABC*, 30-07-1921[Fotografia]

«Figuras y episodios de camapaña » *Diario ABC*, 30-7-192.

ACADEMIA MILITAR, Perales Vilades, Antonio, Tacoronte Aguilar, Eduardo Artero Soteras, José. 1927. *El combatiente marroquí y la guerra*. Título Historia: apuntes : campaña de Marruecos (1859-1927).

AGUADO, A.; YUSTA, M. 2012. «Presentación». *Género, sexo y nación: representaciones y prácticas políticas en España (siglos XIX-XX)*. Mélanges de la Casa de Velázquez, núm. 42(2).

AGULHON, M. 1998. «Questions et questionnements». A: SOHN, A. M.; THÉLAMON, F. (ed.). *L'histoire sans les femmes est-elle possible?*. Paris: Librairie Académique Perrin [Actes del col·loqui a Rouen].

AHMED, L. 1992. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. New Haven: Yale University Press.

ALCANTUD, J. A. 2002. *Lo moro: las lógicas de la derrota y la formación del estereotipo islámico*. Rubí: Anthropos.

ALCANTUD, J. A. (coord.). 2003. *Marroquíes en la guerra civil española: campos equívocos*. Barcelona: Anthropos.

ALCANTUD, J. A. 2006. *Orientalismo desde el sur*. Barcelona: Anthropos.

ALDRICH, R. 2003. *Colonialism and Homosexuality*. London: Routledge.

ÁLVAREZ JUNCO, J. 1997. «La guerra como mito movilizador». A: PÉREZ LEDESMA, M.; CRUZ MARTÍNEZ, R. *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Madrid: Alianza Editorial.

ÁLVAREZ JUNCO, 1998. «La nación en duda» A: Pan-Montojo (Coord) *Más se perdió en Cuba*. Madrid: Alianza Editorial.

ÁLVAREZ JUNCO, J. 2001. *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus.

ANDERSON, B. 1993. *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo*. México DF: Fondo de Cultura Económica.

ANDREU MIRALLES, X. 2004. «La mirada de Carmen: el mite oriental d'Espanya i la identitat nacional». *Afers: Fulls de recerca i pensament*, vol. 19, núm 48.

ANDREU MIRALLES, X. 2005. «El triunfo de Al-Andalus: las fronteras de Europa y la '(semi)orientalización' de España en el siglo XIX». *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, núm. 55, pàgs. 195-210.

ANDREU MIRALLES, X. 2009*a*. «¡Cosas de España! Nación liberal y estereotipo romántico a mediados del siglo XIX». *Alcores: Revista de historia contemporánea*, núm. 7.

ANDREU MIRALLES, X. 2009*b*. «Retrats de família (nacional): discursos de gènere i de nació en les cultures liberals espanyoles de la primera meitat del segle XIX (1808-1850)». *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 58-59, pàgs. 5-30.

ANDREU MIRALLES, X. 2013. «L'Espagne c'est encore l'orient, pasado oriental y moral cristiana». A: ARCHILÉS, F.; GARCÍA M.; SAZ, I. *Nación y nacionalización. Una perspectiva comparada*. València: Publicacions de la Universitat de València.

ARAGÓN, J. 1949. *Aragón: revista gráfica de cultura aragonesa*, núm. 212. Zaragoza: Sindicato de Iniciativa y Propaganda.

ARCHILÉS, F. 1996. «Nacionalisme i feixisme. Reflexions entorn dels llenguatges polítics i de la identitat nacional». *Afers: Fulls de recerca i pensament*, núm. 25.

ARCHILÉS, F. 2008*a*. «La novela y la nación en la literatura española de la Restauración». A: SCHMIDT-NOWARA, C. (ed.). *Historias de España contemporánea. Cambio social y giro cultural*. València: Publicacions de la Universitat de València.

ARCHILÉS, F. 2008*b*. «Vivir la comunidad marginada. Nacionalismo español e identidades en la España de la Restauración». *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, núm. 27.

ARCHILÉS, F. 2012. «Piel moruna, piel imperial. Imperialismo, nación y género en la España de la Restauración (c. 1880 - c. 1909)». *Género, sexo y nación: representaciones y prácticas políticas en España (siglos XIX-XX)*. Mélanges de la Casa de Velázquez, núm. 42(2).

ARCHILÉS, F. 2013a. «Los lenguajes de la nación. Las 'experiencias de la nación' y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate». *Ayer*, núm. 90(2).

ARCHILÉS, F. 2013b, «¿Ni imperi ni imperialismo? El imaginario nacinal español y el imeprialismo africanista en la España de la Restauración (C.1880-1909)» A: ARCHILÉS, F.; GARCÍA M.; SAZ, I. *Nación y nacionalización. Una perspectiva comparada*. València: Publicacions de la Universitat de València

ARESTI, N. 2001. *Médicos, donjuanes y mujeres modernas: los ideales de feminidad* y *masculinidad en el primer tercio del siglo XX*. Bilbao: Universidad del País Vasco, Servicio Editorial-Euskal Herriko Unibertsitatea.

ARESTI, N. 2002. «La nueva mujer sexual y el varón domesticado. El movimiento liberal para la reforma de la sexualidad (1920-1936)». *Revista Arenal*, vol. 9, núm. 1.

ARESTI,N I LLONA, M. 2004. «Símbolos para una época. Género, clase y nación en la obra de Aurelio Arteta».*Ondare: cuadernos de artes plásticas y monumentales*, núm. 23.

ARESTI, N. 2006. «La categoría de género en la obra de Joan Scott». A: *Joan Scott y las políticas de la historia*. Barcelona: Icaria.

ARESTI, N. 2007. «Shaping the Spanish Modern Man: The Conflict of Masculine Ideals through a Court Case in the 1920s » *Feminist Studies* Vol. 33, No. 3.

ARESTI,N. 2007. « La mujer moderna, el tercer sexo y la bohemia en los años veinte» *Dossiers Feministes*, 10, 2007.

ARESTI, N. 2010. *Masculinidades en tela de juicio: hombre y género en el primer tercio del siglo XX*. Madrid: Cátedra.

ARESTI, N. 2012. «Masculinidad y nación en la España de los años 1920 y 1930». *Género, sexo y nación: representaciones y prácticas políticas en España (siglos XIX-XX)*. Mélanges de la Casa de Velázquez, núm. 42(2).

ARESTI, N. 2014*a*. «A la nación por la masculinidad. Una mirada de género a la crisis del 98». A: NASH, M. (ed.). *Feminidades y Masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza Editorial.

ARESTI, N. 2014*b*. «The Battle to Define Spanish Manhood». A: MORCILLO, A. (ed.). *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War. Realms of Oblivion*. Leiden; Boston: Brill.

ARESTI, N. 2014*c*. «De heroínas viriles a madres de la patria. Las mujeres y el nacionalismo vasco (1893-1937)». *Historia y Política. Ideas, Procesos y Movimientos Sociales*, núm. 31.

ARGENTE, B. 1924. «El desprecio a la muerte». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

ARIAS, E. 2007. «La visiónb de Marruecos a través de la pintura orientalista española», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 37

BACHOUD, A. 1988. *Los Españoles ante las campañas de Marruecos*. Madrid: Espasa-Calpe.

BADRAN, M. 1995. *Feminists, Islam, and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt*. Princeton: Princeton University Press.

BALFOUR, S. 2002. *Abrazo mortal: de la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939).* Barcelona: Península.

BALFOUR, S. 2007. «España, Marruecos y las grandes potencias, 1898-1914». A: GÓMEZ-FERRER, G.; SÁNCHEZ, R. (eds.). *Modernizar España: Proyectos De Reforma y Apertura Internacional (1898-1914)*. Madrid: Biblioteca Nueva.

BAREA, A. 2001. *La forja de un rebelde II. La ruta*. Madrid: Biblioteca El Mundo.

BAROJA, P. 1913. «Corrientes desviadoras». *Nuevo Mundo*, 21-07-1913.

BARRIEIRO, J. 2001. *Cruces de bohemia: Vidal y Planas, Noel, Retana, Gálvez, Dicenta y Barrantes.* Zaragoza: Una Luna.

BARTHÉLÉMY, P.; CAPDEVILA, L.; ZANCARINI-FOURNEL, M. 2011. «Femmes, genre et colonisation». *Clio*, núm. 33.

BASTOS ANSART, F. 1921. *El Desastre de Annual: Melilla en julio de 1921*. Barcelona: Minerva.

BAUMANN, G. 2001. «Tres gramáticas de la alteridad: algunas antropológicas de la construcción del otro». A: NASH, M.; MARRE, D. *Multiculturalismo y género. Un estudio interdisciplinar*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

BERENGUER, J. 1925. *El ejército del pueblo, nuestras glorias por los campos de África*. Melilla: Artes Gráficas Postal Exprés.

BERGERE DEZAPHI, J. 2002. « La categorización social de los marroquíes a través de la literatura de viajes. El ejemplo del Moro Vizcaíno José María de Murga». A: LÓPEZ GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

BERGÈS, K. 2012. «La nacionalización del cuerpo femenino». *Género, sexo y nación: representaciones y prácticas políticas en España (siglos XIX-XX)*. Mélanges de la Casa de Velázquez, núm. 42(2).

BILLIG, M. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.

BLANCO, A. 2012. *Cultura y conciencia imperial en la España del siglo XIX*. València: Publicacions de la Universitat de València.

BLASCO, I. 2014. «Género y nación durante el Franquismo». A: MICHONNEAU, S.; NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (eds.). *Imaginarios y representaciones de España durante el franquismo*. Madrid: Casa de Velázquez.

BLOM, I.; HAGEMAN, K.; HALL, C. 2000. *Gendered Nations, Nationalism and Gender Order in Long Nineteenth Century*. Oxford; New York: Berg.

BOADA I ROMEU, J. 1895. *Allende el estrecho. Viajes por Marruecos. La campaña de Melilla, la embajada del General Martínez Campos a Marrakeix. Impresiones y recuerdos (1889-90-93-94)*. Barcelona: Seix.

BOONE, J. A. 2015. *The Homoerotics of Orientalism*. New York: Columbia University Press.

BOURKE, J. 2000*a*. *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*. London: Granta; New York: Basic Books.

BOURKE, J. 2000*b*. «Effeminacy, Ethnicity and the End of Trauma: The Sufferings of 'Shell-Shocked' Men in Great Britain and Ireland, 1914». *Journal of Contemporary History*, vol. 35, núm. 1. [Edició especial: Shell-Shock].

BRAH, A. 1996. *Cartographies of Diaspora. Contesting Identities*. London: Routledge.

BRANCHE, R. 2004. «La masculinité à l'épreuve de la guerre sans nom». *Clio*, núm. 20.

BROD, H. 1994. «Some Thoughts on Some Histories of Some Masculinities». *Theorizing Masculinities*. Canada: Sage Publications.

BUNES, M. A. 1993. «La percepción del Magreb en España: siglos XV-XVII». A: MORALES V. (coord.). *Presencia cultural de España en el Magreb*. Madrid: Ediciones Mapfre.

BUNK, B. 2007. *Ghosts of Passion: Martyrdom, Gender, and the Origins of the Spanish Civil War*. Durham: Duke University Press.

BURDIEL, I. 1996. *Literatura e historia cultural o por qué los escritores deberíamos leer novela*. València: Ediciones Episteme.

BURGOS, C. 1909. *En la Guerra (episodios de Melilla)*. Madrid: El Cuento Semanal.

BURGOS, C. 1913. «¡Guerra a la guerra!». *Al Balcón*. Valencia: F. Sempere y Compañía.

CAHPOUTOUT J. 2011. «Virilité fasciste». CORBIN, A.; COURTINE, J. J.; VIGARELLO, G. *Histoire de la virilité, tome 3*. Paris: Le Seuil.

CAMBA, A. 1924. *Alma mora*, *conferencia pronunciada pel comandant d'intendència Alberto Camba al Círculo Recreativo de la Unión Tetuán*. Tetuán: La Papelera Africana.

CANAL, J. 2015. «Presentación el historiador y las novelas». *Ayer*, núm. 97.

CAÑETE JIMÉNEZ, C. 2011. «El valor de los lugares comunes: africanismo antropológico y política modernizadora hispana a finales del siglo XIX» A: MARTÍNEZ ANTONIO, F. J.; GONZÁLEZ GONZÁLEZ, I. (ed.). *Regenerar España*

y Marruecos. Ciencia y educación en las relaciones hispano-marroquíes a finales del siglo XIX. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

CAPDEVILA, L. 2002. «L'identité masculine et les fatigues de la guerre (1914-1945)». *Vingtième Siècle. Revue d'histoire 3*, núm. 74, pàgs. 97-108.

CARABÍ, A; ARMENGOL, J. M. (ed.). 2014. *Alternative Masculinities for a Changing World*. London: Palgrave Macmillan.

CARRASCO GONZÁLEZ, M. 2000. *La novela colonial hispanoafricana. Las colonias africanas de España a través de la historia de la novela*. Madrid: Casa de África, Sial Ediciones.

CASES, A. 1924. *No quiere morir: (novela heroica), con un juicio crítico del general Primo de Rivera sobre el autor, a modo de prólogo*. Madrid: Imprenta de Félix Moliner.

CASTRO, C. 1927. *Los hombres de hierro*. Madrid: La Novela Mundial.

CERAROLS, R. 2008. *L'imaginari colonial espanyol del Marroc*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral].

CHARNON-DEUTSCH, L. 1999. *Fictions of the Feminine in the Nineteenth-Century Spanish Press*. Penn State: Penn State University Press.

CHARTIER, R. 1992. *El mundo como representación. Historia cultural: entre práctica y representación*. Barcelona: Gedisa.

CHARTIER, R. 1993. «De la historia social de la cultura a la historia cultural de lo social». *Historia Social*, núm. 17.

CLANCY-SMITHE, J.; GOUDA, F. 1998. *Domesticating the Empire: Race Gender and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville: University Press of Virginia.

CONELL. R. 2005. «Globalization, Imperialism, and Masculinities». A: KIMMEL M.; CONNELL, R.; ERAN J. *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oak: Sage Publications.

CONNELL, R.; MESSERSCHMIDT, J. W. 2005. «Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept». *Gender and Society*, vol. 19, núm. 6, pàgs. 829-859.

COOPER, F.; STOLER, A. L. (ed.). 1997. *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: Berkley University Press.

CORREA, A. 2006. «Al-Andalus y Magreb, territorios de alteridad en el fin de siglo literario español: el caso del granadino Isaac Muñoz». A: GONZÁLEZ ALCANTUD, J. A. (coord.). *El orientalismo desde el Sur*. Rubí: Anthropos.

CORREA, A. 2013. *Bajo el signo de la alteridad: el escritor orientalista Isaac Muñoz*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

CORRETGER, M. 2003. «Pròleg». A: PROUS I VILA, J. M. 2003. *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Reus: Edicions del Centre de Lectura; Prous Science.

CORROCHANDO, G. «Figuras y episodios de campaña». *Diario ABC*, 30-07-1921.

DAWSON, G. 1994. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire, and the Imagining of Masculinities*. London; New York: Routledge.

DI FEBO, G. 1989. «El 'Monje Guerrero'. Identidad de género en los modelos franquistas durante la Guerra Civil». *Las mujeres y la guerra civil española*. [Recollit de les Jornadas de Estudios Monográficos, Salamanca].

DÍAZ FERNÁNDEZ, J. 1976. *El blocao*. Madrid: Turner.

DÍAZ FREIE, J. 2009. «Representación: perspectivas actuales». A: NASH, M.; TORRES, G. *Los límites de la diferencia: alteridad cultural, género y prácticas sociales*. Barcelona: Icaria.

ELEY, G. 2010 «Imperial Imaginary, Colonial Effect: Writing the Colony and the Metropole Together, ». A: Catherine Hall and Keith McClelland (eds.). *Race, Nation and Empire: Making Histories, 1750 to the Present.* Manchester: Manchester University Press

ESCORIAZA, T. 1921. *Del dolor de la guerra. Crónica de la campaña de Marruecos*. Madrid: Pueyo.

FELIPE, H. 2002. «La memoria de los antiguos colonos en Marruecos». A: RODRÍGUEZ MEDIANO, F.; DE FELIPE, H. (ed.). *El Protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

FELIU MARTÍNEZ, L. 2002. «Marruecos en la política exterior española de la democracia: percepciones desde la literatura académica». A: LÓPEZ GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

FERNÁNDEZ PARILLA, G.; FERIA GARCÍA, M. 2002. *Orientalismo, exotismo y traducción*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla la Mancha.

FERRER CUESTA, A. 2011. «Segismundo Moret y la construcción de una sociedad liberal en España y Marruecos» A: MARTÍNEZ ANTONIO, F. C.; GONZÁLEZ GONZÁLEZ, I. (ed.). *Regenerar España y Marruecos. Ciencia y educación en las relaciones hispano-marroquíes a finales del siglo XIX*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

FERRER, S. 1930. *Uno de tantos. Servicios de retaguardia*. Barcelona: Ferrer.

FERRO, M. 2007. *Libro negro del colonialismo*. Madrid: La Esfera de los Libros

FOUCAULT, M. 1980. *Power/Knowledge.* Brighton: Harvester.

FOUCAULT, M. 1988. *La arqueología del saber*. Madrid: Siglo XXI.

FOUCAULT, M. 1991. *Saber y verdad*. Madrid: La Piqueta.

FOUCAULT, M. 1999. *El orden del discurso*. Barcelona: Tusquets.

FRANCO, F. 1921 [1976]. *Diario de una bandera*. Madrid: Doncel.

FRANCO, F. 1956. *Diario de una bandera*. Madrid: Afrodisio Aguado Editores

FUENTES, A. 1920. *Para el oficial de policía indígena*. Tetuán: La Papelera Africana.

FUENTES, J. F. 2002. «Iconografía de la idea de España en la segunda mitad del siglo XIX». *Cercle d'Història Cultural*, núm. 5.

FUSIMAÑA, F. 1934. *Chumberas y babuchas*. Roda de Ter: Rodenca.

GALEOTO, M. 1998. «La recuperación de un costumbrista cordobés bohemio, galante y finisecular: Cristóbal de Castro». *Boletín de la Real Academia de Córdoba de Ciencias, Bellas Letra y Nobles Artes*, núm. 134.

GARBAJOSA, M. 2003. *La corte literaria de José Antonio. La primera generación cultural de la Falange*. Madrid: Editorial Crítica.

GARCIA BALANYÀ, A. «Patria, plebe y política en la España Isabeina: la guerra de Áfirca en Cataluña (1859-1860) ». A: MARTÍN CORRALES, (ed) 2002. *El colonialismo español* (1859-1912). Barcelona: Bellaterra.

GARCIA RAMON, M. D. 2002*a*. «Gender and the Colonial Encounter: European Women's Travel Narratives from the Arab World». *Society and Space*, núm. 21.

GARCIA RAMON, M. D. 2002*b*. «Viajeras europeas en el mundo árabe: un análisis en la geografía feminista y poscolonial». *Documents d'anàlisi geogràfica*.

GARCIA RAMON, M. D. et al. 1998. «Voices from the Margins: Gendered Images of 'Otherness' in Colonial Morocco». *Gender, Place and Culture*, núm. 5(3).

GARCIA RAMON, M. D.; ALBET I MAS, A. 1998. «Los relatos de mujeres viajeras: ¿una mirada crítica sobre el colonialismo?». *Finisterra: Revista portuguesa de geografia*, vol. 33, núm. 65, pàgs. 9--108.

GARCIA RAMON, M. D.; CERAROLS RAMÍREZ, R. 2010. «Paisajes y discursos coloniales en las narrativas de viajeras en Marruecos». A: ORTEGA CANTERO, N.; GARCÍA ÁLVAREZ, J.; MOLLÁ RUIZ-GÓMEZ, M. *Lenguajes y visiones del paisaje y del territorio = Langages et visions du paysage et du territoire = Languages and Visions of Landscape and Territory*. Madrid: Universidad Carlos III; Asociación de Geográfos Españoles.

GARCIA RAMON, M. D.; NOGUÉ, J.; ZUSAMAN, P. 2008. *Una mirada catalana a l'Àfrica*. Barcelona: Pagès Editors.

GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

GAUCHER, J. 2007. «La masculinité noire dans les romans sportifs (1918-1945)». A: REVENIN, R. (ed.). *Homme et masculinités de 1789 à nous jours*. Paris: Autrement.

GERAMI, S. 2005. «Mullahs, Martyrs, and men: Conceptualizing Masculinity in the Islamic Republic of Iran». A: KIMMEL M.; CONNELL, R.; ERAN J. *Handbook of Studies on Men and Masculinities*, Thousand Oak: Sage Publications.

GIMÉNEZ CABALLERO, E. 1923 [1983]. *Notas Marruecas de un soldado*. Barcelona: Planeta.

GONZÁLEZ, R. 1912. «El estado social de los mahometanos en Marruecos». [Conferència ronunciada a la Reial Societat Geogràfica el 12 de juny de 1912].

GOODE, J. 2009. *Impurity of Blood: Defining Race in Spain, 1870-1930.* Baton Rouge: Louisiana State University Press.

GRESA CAMPS, S. 1903. *Las kabilas de Bocoya, Beniburiaga y Tlemsámana*. Barcelona: Imprenta Sucesor F. Sánchez.

GUTMANN, M. 2014. «Alternative Cultures of Masculinity: an Anthropological Approach». A: CARABÍ, A.; ARMENGOL, J. M. 2014. *Alternative Masculinities for a Changing World*. London: Palgrave Macmillan.

GUTMANN, M.; VIVEROS, M. 2005. «Masculinities in Latin America». A: KIMMEL M.; CONNELL, R.; ERAN J. *Handbook of Studies on Men and Masculinities*, Thousand Oak: Sage Publications.

HALL, C.; DAVIDOFF, C. 1994. *Fortunas familiares: hombres y mujeres de la clase media inglesa, 1780-1850*. Madrid: Cátedra.

HALL, C.; ROSE, S. O. 2006. *At Home with the Empire: Metropolitan Culture and the Imperial World*. Cambridge: Cambridge University Press.

HALL. S. 1992. *Formatins of Modernity*. Cambridge: Polity Press; Blackwell Publishers.

HALL, S. (ed.). 1997. *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. Londres: Sage Publications.

HARRISON, C. 2007. «La crise de l'homme blanc: ethnographie française et masculinité dans les mers du Sud à l'époque révolutionnaire». A: REVENIN, R. (ed.). *Homme et masculinités de 1789 à nous jours*. Paris: Autrement.

HASSAN, W. S. 2003. «Gender (and) Imperialism. Structures of Masculinity in Tayeb Salih's Season of Migration to the North». *Men and Masculinities*, núm. 5(3), pàgs. 309-324.

HILL, P. 1989. «Toward a New Vision. Race, Class, Gender, as Categories of Analysis and Connection. Integrating Race And Gender into the College Curriculum». Memphis: Memphis State University. [Taller].

HOBERMAN, J. 1999. «Primacy of performance». A: MANGAN, J. A. *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon-Aryan*. Portland: Frank Cass.

HORNE, J. 2005. «Introduction». A: TOSH, J. *Manliness and Masculinities in Nineteenth-century Britain: Essays on Gender, Family, and Empire*. New York: Pearson Education.

HYAM, R. 2010. «Greek Love in British India: Captain Searight Manuscript». A: HYAM, R. *Understanding the British Empire*. Oxford: Oxford University Press.

HYAM, R. 2010. «Penis Envy and 'Penile Othering' in the Colonies and America». A: HYAM, R. *Understanding the British Empire*. Oxford: Oxford University Press.

HYAM, R. 2010. *Understanding the British Empire*. Oxford: Oxford University Press.

JENSEN G. 2014. «Military memories, and the myth of hispano.arabic identity in the spanish civil war» A: MORCILLO, A. (ed.). *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War. Realms of Oblivion*. Leiden, Boston: Brill.

JIMÉNEZ LUCENA, I. 2006. «Género, sanidad y colonialidad: la mujer marroquí y la mujer española en la política sanitaria de España en Marruecos». *História, Ciencias, Saúde-Manguinhos*, vol. 13, núm. 2.

JIMÉNEZ LUCENA, I. 2008. «El rol de 'la mujer' en el sistema sanitario del Marruecos colonial». A: FERNÁNDEZ JUÁREZ, G. (dir.); GONZÁLEZ GONZÁLEZ, I.; GARCÍA ORTIZ, P. *La diversidad ante el espejo: salud, interculturalidad y contexto migratorio*. Quito; Cuenca: Abya-Yala; Universidad de Castilla la Mancha.

JOLY, M. 2012. «Souffrances des corps, souffrances des territoires: la République espagnole en guerre se raconte». *Mélanges de la casa de Velázquez*, núm. 42(2).

JOLY, V. 2011. «Races guerrières et masculinité en contexte colonial». *Clio*, núm. 33.

KIMMEL M.; CONNELL, R.; ERAN J. 2005. *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oak: Sage Publications.

LA PORTE, P. 1996. «La respuesta urbana ante la crisis de Annual (1921-1923)». Estudios Africanos: Revista de la Asociación Española de Africanistas, Vol.X, núm 18-19.

LA PORTE, P. 2006. «Marruecos y la crisis de la Restauración (1917-1923) ». *Ayer*, núm 63.

LABANYI, J. 1996. «Women, Asian Hordes and the Threat to the Self in Giménez Caballero's 'Genio de España'». *Bulletin of Hispanic Studies*, vol. 73, núm. 3.

LABANYI, J. 2004. «Love, Politics and the Making of the Modern European Subject: Spanish Romanticism and the Arab world». *Journal of Hispanic Research*, vol. 5, núm. 3.

LABANYI, J. 2012. «Imperial Desire and Masculine Crisis in Early Francoist Film Representation of the Loss of Cuba and the Philippines». *Cine y... revista de estudios interdisciplinarios sobre el cine español*, vol. 2, núm. 2.

LAREDO, I. 1935. *Memorias de un viejo tangerino*. Madrid: Bermejo Impresores.

LERNER, P. 2000. «Psychiatry and Casualties of War in Germany, 1914-18». *Journal of Contemporary History*, vol. 35, núm. 1. [Edició especial: Shell-Shock].

LEVINE, P. 2004. *Gender and Empire*. Oxford: Oxford Univserity Press.

LEWIS, R. 1996. *Gendering Orientalism. Race Feminity and Representation*. London: Routledge.

LEWIS, R.; MILLS, S. 2003. *Feminist Postcolonial Theory: a Reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

LITVAK, L. 1990. «Exotismo del oriente musulmán fin de siglo». *Awraq: Revista de análisis y pensamiento sobre el mundo árabe e islámico*, núm. Extra 1.

LÓPEZ BARRANCO, J. 2006. *El Rif en armas. La narrativa española sobre la guerra de Marruecos (1859-2005)*. Madrid: Mare Nostrum Comunicación.

LÓPEZ GARCÍA, B. 2007. *Marruecos y España. Una historia contra toda lógica.* Sevilla: Fundación Tres Culturas del Mediterráneo.

LÓPEZ GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. 2002. «Felipe Ovilo: testigo del cambio en el Marruecos de fines del siglo XIX». A: LÓPEZ GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

LÓPEZ GARCÍA. D. 1994. *El Blocao y el Oriente*. Murcia: Universidad de Murcia.

LUENGO, J. 2008. «Ídolos populares de latina masculinidad. Valentino, Gardel y otros 'violeteros modernistas'». *Culturas Populares. Revista Electrónica*, núm 7.

LUNN, J. 1999. «'Les Races Guerrières': Racial Preconceptions in the French Military about West African Soldiers during the First World War». *Journal of Contemporary History*, vol. 34, núm. 4, pàgs. 517-536.

M. KIMMEL, R. CONNELL, J. ERAN. 2005. *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oak: Sage Publications.

MABRO, J. 1991. *Veiled Half Truths. Western Travellers Perceptions of Middle Eastern Women*. London; New Cork: IB Tauris; Ltd Publishers.

MACÍAS FERNÁNDEZ, D. 2010*a*. «El africanismo del ejército franquista». A: PUELL DE LA VILLA, F.; ALDA MEJÍAS, S. (dir. congr.). *Fuerzas armadas y*

políticas de defensa durante el franquismo. Madrid: Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado. [Congrés].

MACÍAS FERNÁNDEZ, D. 2010*b*. «La crisis de la razón en la milicia colonial finisecular: la muerte como alternativa vitalista». A: DE LA FUENTE BALLESTEROS, R.; PÉREZ-MAGALLÓN, J. (coord.). *Necrofilia y necrofobia: representaciones de la muerte en la cultura hispánica*. Valladolid: Universitas Castellae.

MACÍAS FERNÁNDEZ, D. 2012. «La vida cotidiana en el frente marroquí a través de los relatos de sus protagonistas (1909-1927)». A: GÓMEZ OCHOA, F.; MACÍAS FERNÁNDEZ, D. (coord.). *El combatiente a lo largo de la historia: imaginario, percepción, representación*. Santander: PubliCan Ediciones.

MACÍAS FERNÁNDEZ, D. 2015. «Las campañas de Marruecos: la dura vida del soldado español». *Desperta Ferro: Contemporánea*, núm. 11, pàgs. 12-15.

MADARIAGA, M. R. 2002. «La imagen de Abd-el-Krim-El-Jattabi en la literatura de época». A: LÓPEZ GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MADARIAGA, M. R. 2005. *En el barranco del lobo: Las guerras de Marruecos*. Madrid: Alianza Editorial.

MADARIAGA, 2003. "La guerra colonial llevada a España. Las tropas marroquíes en el ejército franquista" a ALCANTUD, J. *Marroquíes en la Guerra Civil española campos equívocos*. Granada: Anthropos.

MAEZTU, R. 1924. «Con el ejército». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

MALEK, A. 1987. *The Colonail Harem*. Manchester: Manchester University Press.

MANGAN, J. A. 1999. *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon-Aryan*. Portland: Frank Cass.

MANGAN, J. A. 2008. «'Duty unto Death'– the Sacrificial Warrior: English Middle Class Masculinity and Militarism in the Age of the New Imperialism». *The International Journal of the History of Sport* , vol. 25, núm. 9. [Número especial: 'Blooding' the Martial Male: The Imperial Officer, Field Sports and Big Game Hunting].

MANGAN, J. A. 2011. *Manufactured Masculinity. Making Imperial Manliness, Morality and Militarism*. London: Routledge.

MANZANO MORENO, E. 2000. «La creación de un esencialismo: la historia de al andalus en la visión del arabismo español». A: FERNÁNDEZ PARILLA, G.; FERIA GARCÍA, M. *Orientalismo, exotismo y traducción*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla la Mancha.

MARÍN, M. 1996. «Un encuentro colonial, viajeros españoles en Marruecos». *Hispania: Revista española de historia*, vol. 56, núm. 192.

MARÍN, M. 2000. «El exotismo cercano: Rafael Mitjana y su viaje a Marruecos». A: FERNÁNDEZ PARILLA, G.; FERIA GARCÍA, M. *Orientalismo, exotismo y traducción*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla la Mancha.

MARÍN, M. 2002. «Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos». A: RODRÍGUEZ MEDIANO, F.; FELIPE, H. (ed.). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Sociológicas.

MARÍN, M (2009), «Orientalismo en España. Estudios árabes y acción colonial en Marruecos (1894-1943)», *Hispania*, 231

MARÍN, M. 2013. «Colonialismo, género y periodismo. Cuatro mujeres españolas en las guerras con marruecos (1909-1927): Carmen de Burgos, Consuelo González Ramos, Teresa Escoriaza y Margarita Ruiz Lihory». *Revista Clepsydra*, núm. 12.

MARTÍN CORRALES, 2011. *La semana trágica. Entre las barricadas de Barcelona y el barranco del lobo*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MARTÍN CORRALES, E. 2001. «Catalunya i el Marroc, un segle i mig de relació». *L'Avenç: Revista d'història i cultura*, núm. 256, pàgs. 18-26.

MARTÍN CORRALES, E. 2002*a*. *Marruecos y el colonialismo español [1859-1912]: de la guerra de África a la «penetración pacífica»*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MARTÍN CORRALES, E. 2002*b*. «Del neomudejar a les carnisseries Halal: la visió dels magribins a la Barcelona del segle XX». A: AIXELÀ, Y. *Mosaic de cultures*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MARTÍN CORRALES, E. 2002*c*. *La imagen del magrebí en España: una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MARTÍN CORRALES, E. 2002d. "Entre el "moro" violador y el "moro" seductor: la imagen de los marroquíes en la guerra civil según las fuerzas republicanas" A: LÓPEZ GARCÍA, B i RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos: homenaje a David M. Hart*. Barcelona: edicions Bellaterra.

MARTÍN CORRALES, E. 2007. «Marruecos y los marroquíes en la propagand oficial del protectorado», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 37(1), pàgs. 83-108.

MARTÍN CORRALES, E. 2011. *La semana trágica. Entre las barricadas de Barcelona y el barranco del lobo*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MARTÍNEZ ANTONIO, F. J. 2009*a*. «Regeneracionismo, sanidad y discurso racial: Felipe Ovilo Canales y la confluencia entre España y Marruecos a finales del siglo XIX». *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, núm. 29, pàgs. 73-96.

MARTÍNEZ ANTONIO, F. J. 2009*b*. *Intimidades de Marruecos: Miradas y reflexiones de médicos españoles sobre la realidad marroquí a finales del siglo XIX*. Madrid: Miraguano.

MARTÍNEZ ANTONIO, F. J.; GONZÁLEZ GONZÁLEZ, I. (ed.). 2011. *Regenerar España y Marruecos. Ciencia y educación en las relaciones hispano-marroquíes a finales del siglo XIX*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

MARTÍN-MÁRQUEZ, S. 2012. *Desorientaciones. El colonialismo español en África y la performance de identidad*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MATA, J. R. 2003. *Origen y dinámica del colonialismo español en Marruecos*. Murcia: Cátedra de Historia Contemporánea, Universidad de Murcia.

MATEO DIESTE, J. L. 1997. *«El moro» entre los primitivos. El caso del protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Fundació «la Caixa».

MATEO DIESTE, J. L. 2002*a*. «La oficina de intervención como espacio de interacción socio-política entre el muraqib y la cabila: de la ideología colonial a las prácticas cotidianas». A: RODRÍGUEZ MEDIANO, F.; DE FELIPE, H. (ed.). *El Protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

MATEO DIESTE, J. L. 2002*b*. «La paraetnografia militar colonial: poder y sistema de clasificación social». A: LÓPEZ GARCÍA, B.; RAMÍREZ, A. *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra

MATEO DIESTE, J. L. 2003*a*. *La Hermand hispano-marroquí. Política y religión bajo el protectorado español en Marruecos. 1912-1956*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

MATEO DIESTE, J. L. 2003*b*. «'Pourquoi tu ne m'écris plus?' Les rapports mixtes et les frontières sociales dans le Protectorat espagnol au Maroc». *Hawwa*, vol. 1, núm 2.

MCCLINTOCK, A. 1995. *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest.* New York: Routledge.

MILLS, S. 2003. «Gender and Colonial Space». A: LEWIS, R.; MILLS, S. *Feminist Postcolonial Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

MOGA ROMERO, V. 1998. «Peplos y jaiques. La condición femenina en el Rif colonial y la etnografía militar: una percepción». A: MOGA ROMERO, V.; AHMED, R. *Mujer tamazight y fronteras culturales. Estudios acerca del status de la mujer bereber y de sus condicionamientos culturales*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud y Deporte.

MOGA ROMERO, V. 2007*a*. «El mundo de la edición-reedición y el Protectorado: en torno a la cuestión hispano-marroquí (1859-2006)». A: LÓPEZ GARCÍA, B. 2007. *Historia y memoria de las relaciones hispano-marroquíes: Un balance en el Cincuentenario de la Independencia de Marruecos*. Madrid: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.

MOGA ROMERO, V. 2007*b*. «Los tejedores de ensueños». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 37(1), pàgs. 109-130.

MOLA VIDAL, E. 1924 [1977]. *Dar Akobba: páginas de sangre, de dolor y de gloria*. Madrid: Doncel.

MOLERO MESA, J.; JIMÉNEZ LUCENA, I.; MARTÍNEZ ANTONIO, F. J. 2002. «Salud, enfermedad y colonización en el Protectorado español en Marruecos». A: RODRÍGUEZ MEDIANO, F.; DE FELIPE, H. (ed.). *El Protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas

MONDINI, M. 2014. «The Construction of a Masculine Warrior Ideal in the Italian Narratives of the First World War, 1915-68». *Contemporary European History*, núm. 23.

MORALES LEZCANO, V. 1976. *El colonialismo hispano-francés en Marruecos, 1898-1927*. Madrid: Siglo XXI.

MORALES LEZCANO, V. 1986. *España y el norte de África. El protectorado en Marruecos*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.

MORALES LEZCANO, V. 1988. *Africanismo y orientalismo español en el siglo XIX*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.

MORALES LEZCANO, V. 1990. «El norte de África, estrella del orientalismo español». *Awraq: Revista de análisis y pensamiento sobre el mundo árabe e islámico*, núm. Extra 1, pàgs. 17-34.

MORALES LEZCANO, V. 1993*a*. *España y mundo árabe: imágenes cruzadas.* Madrid: Agencia Española de Cooperación Internacional.

MORALES LEZCANO, V. 1993*b*. *Presencia cultural de España en el Magreb*. Madrid: Ediciones Mapfre.

MORRELL, R.; SWART, S. 2005. «Men in the Third World: Postcolonial Perspectives on Masculinity». A: KIMMEL M.; CONNELL, R.; ERAN J. *Handbook of Studies on Men and Masculinities*, Thousand Oak: Sage Publications.

MOHANTY, C; RUSSO, A; TORRES,L. (1991). *Third World Women and the Politics of Feminism*, Indiana: Indiana University Press.

MOSSE, G. 1991. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York; Oxford: Oxford University Press.

MOSSE, G. 2000. *La imagen del hombre. La creación de la moderna masculinidad*. Madrid: Talasa Ediciones.

MUÑOZ, I. 1913*a*. *La corte de Tetuán*. Madrid: Imprenta Helénica.

MUÑOZ, I. 1913*b*. *En el país de los cherifes*. Madrid: Imprenta Helénica.

MYERS, G. A. 2002. «Colonial Geography and Masculinity in Eric Dutton's Kenya Mountain». *Gender, Place and Culture*, vol. 9(1).

NAGEL, J. 1998. «Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nation». *Ethnic and Racial Studies*, núm. 2(2).

NAGEL, J. 2005. «The Nation». A: KIMMEL, M.; CONNELL, R.; ERAN, J. *Handbook of studies on Men and Masculinities*. Thousand Oak: Sage Publications.

NASH, M. 1995. «Identidades, representación cultural y discurso de género en la España contemporáneaa». A: CHALMETA, P. et al. *Cultura y culturas en la historia*. Salamanca: Universidad de Salamanca.

NASH, M. 1998. «Control social y trayectoria histórica de la mujer en España». *Historia ideológica del control social*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.

NASH, M. 1999*a*. «Un/contested identities: Motherhood, Sex Reform and the Modernization of Gender Identity in Early Twentieth-CenturySpain». A: LORÉÉ, V.; RADCLIFF, P. *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain*. New York: Suny.

NASH, M. 1999*b*. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus.

NASH, M. 2000. «Construcción social de la mujer extranjera». A: ROQUE, M. A. (ed.). *Mujer y migración en el Mediterráneo Occidental*. Barcelona: Icaria.

NASH, M. 2001. «Diversidad, multiculturalismo e identidades: perspectivas de género». A: NASH, M.; MARRE, D. *Multiculturalismo y género*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

NASH, M. 2002. «Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos». A: ROMERO, M. C.; SAZ, I. *El siglo XX. Historiografía e historia*. Valencia: Publicacions de la Universitat de València.

NASH, M. 2004. *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza Editorial.

NASH, M. 2005. *Inmigrantes en nuestro espejo. Inmigración y discurso periodístico en la prensa española*. Barcelona: Icaria.

NASH, M.; DÍEZ GUTIÉRREZ, E.; DEUSDAD, B. (ed.). 2012. *Desvelando la historia: fuentes históricas coloniales y postcoloniales en clave de género*. Granada: Comares.

NASH, M.; TORRES, G. 2009. *Los límites de la diferencia*. Barcelona: Icaria.

NASH, M (Ed). 2014. *Feminidades y masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza

NASH, M. 1996. «Pronatalismo y maternidad en la España franquista ». A: BOCK, G. THANE, P. *Maternidad y políticas de género : la mujer en los estados de bienestar europeos, 1880-1950*. Madrid: Cátedra.

NERÍN, G. 2005. *La guerra que vino de África*. Barcelona: Crítica.

NOGUÉ, J. et al. 1996. «Orientalisme, colonialisme i gènere. El Marroc sensual i fanàtic d'Aurora Bertrana». *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 29.

NOGUÉ, J.; VILLANOVA, J. L. (ed.). 1999. *España en Marruecos (1912-1956). Discurso geográfico e intervención territorial.* Lleida: Editorial Milenio.

OVILO CANALES, F. 1881. «Estudios políticos y sociales sobre Marruecos». *Revista Contemporánea*. Madrid: Tipografia Hernández Madrid: Tipografia Hernández

OVILO CANALES, F. 1886. *La mujer marroquí. Estudio social. Nueva edición ilustrada con cromos y dibujos intercalados en el textos de Demócrito*. Madrid: Administración.

OVILO CANALES, F. 1888. *El estado social de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

OVILO CANALES, F. 1894. *Intimidades de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

OWEN, N. G. 1999. « Masculinity and National Identity in the 19th century Philippines». *Illes i imperis*.

OUZLAMATE, A. 2002. «Marruecos y los intelectuales y publicistas españoles (1912-1923)». A: RAMÍREZ, Á.; LÓPEZ GARGÍA, B. (coord.). *Antropología y antropólogos en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

PALENQUE, M. 2006. «Ni ofelias ni amazonas sino seres completos: aproximación a Teresa de Escoriaza». *Arbor, revista de Ciencia, Pensamiento y Cultura*, núm. 182.

PALMIER-CHATELAIN, M. E.; LAVAGNE D'ORTIGUE, P. 2002. *L'Orient des femmes*. Paris: ENS-LSH Éditions.

PEÑUELAS, M. 2003. «Introducción». A: Sender, R. J. 2003. *Imán.* Barcelona: Ediciones Destino.

PHILLIPS, R. 1997. *Mapping Men and Empire: a Geography of Adventure*. London: Routledge.

PORRO, M. 1998. «Referencias vivenciales femeninas en la literatura española (1830-1936)». *Boletín de la Real Academia de Córdoba de Ciencias, Bellas Letra y Nobles Artes*, núm. 134.

POZZI, G. 2011. «Carmen de Burgos and the War in Morocco». *MLN*, vol. 115, núm. 2.

PRATS ESCUDERO, S. 1915. *Por Andalucía y Marruecos, panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

PRATT, M. 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation.* London: Routledge.

PROUS I VILA, J. M. 2003. *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Reus: Edicions del Centre de Lectura; Prous Science.

QUEIPO DE LLANO, G. 1924*a*. «Nuestro propósito». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

QUEIPO DE LLANO, G. 1924*b*. «El problema de Marruecos», *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 2.

RAIDA, PEDRO Y MAXIMILIANO. 1908. *Aires Mogrebinos*. Sevilla: Imp. de El Mercantil Sevillano

RAMIRO DE LA MATA, J. 2001. *Origen y dinámica del colonialismo español en Marruecos*. Ceuta: Archivo General de Ceuta.

RAND, G. 2006. «'Martial Races' and 'Imperial Subjects': Violence and Governance in Colonial India, 1857–1914». *European Review of History—Revue européenne d'Histoire*, núm. 13(1), pàgs. 1-20.

REVIN, R. 2007. *Homme et masculinité de 1789 à nous jours*. Paris: Autrement.

RIUDOR I GORGAS, L.; ZUSMAN, P.; GARCIA RAMON, M. D. 2006. «Prácticas turísticas y coloniales de los viajeros catalanes en El Cairo a finales del XIX y principios del XX». A: ORTEGA CANTERO, N.; LÓPEZ ONTIVEROS, A.; NOGUÉ, J. *Representaciones culturales del paisaje; y una excursión por Doñana*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid

RODRÍGUEZ MEDIANO, F. 1999. «Delegación de Asuntos Indígenas, S2N2. Gestión racial en el Protectorado Español en Marruecos». *Awraq: Revista de análisis y pensamiento sobre el mundo árabe e islámico*.

RODRÍGUEZ MEDIANO, F.; FELIPE, H. (ed). 2002. *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

ROSE, S. 2004. «Temperate Heroes: Concepts of Masculinity in Second World War Britain». *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester; New York: Manchester University Press; Palgrave Macmillan.

ROUDEBUSH, M. 2000. «A Patient Fights Back: Neurology in the Court of Public Opinion in France during the First World War». *Journal of Contemporary History*, vol. 35, núm. 1.

ROYNETTE, O. 2002. «La construction du masculin». *Vingtième Siècle. Revue d'histoire 3*, núm. 75, pàgs. 85-96.

ROYO BARANDIARÁN, T. 1922. *Allá, en el Rif: del amor y de la guerra*. Zaragoza: Imprenta Heraldo de Aragón.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1909. *La Campaña del Rif: la verdad de la guerra*. Madrid: Establecimiento Tipográfico y Editorial.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1922. *Ecce homo: prueba documental y aportes inéditos sobre las causas del derrumbamiento y consecuencias de él*. Madrid: Biblioteca Nueva.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1924. «Psicología del oficial colonial». *Revista de Tropas Coloniales*, núm. 1.

RUIZ ALBÉNIZ, V. 1995 [1921]. *España en el Rif (1908-1921)*. Melilla: Biblioteca de Melilla.

SAÏD, E. 1991. *Orientalisme.* Vic: Eumo.

SAÏD, E. 1996. *Cultura e imperialismo*. Barcelona: Anagrama.

SÁNCHEZ PÉREZ, A. 1925. *Cosas de moros: impresiones rápidas del campo y de la ciudad.* Toledo: Imp. Escuela Tipográfica y Encuadernación del Colegio de María Cristina.

SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, J. 1922. *Diario de un soldado en la campaña de Marruecos (1921-1922)*. Serradilla: Imprenta de El Cronista.

SANTA MARINA, L. 1980. *Tras el águila del César*. Barcelona: Planeta.

SAZ, I. 1996. «Peculiaritat dels feixisme espanyol». *Afers: Fulls de recerca i pensament*, núm. 25.

SAZ, I. 2004. *Fascismo y Franquismo*. València: Publicacions Universitat de València.

SCOTT, J. W. 1986. «Gender: a Useful Category of Historical Analysis». *American History Review*, núm. 91.

SENDER, R. J. 1980 [1923]. *Una hoguera en la noche*. Barcelona: Ediciones Destino.

SENDER, R. J. 2003 [1930] . *Imán*. Barcelona: Ediciones Destino.

SESTRI, J. 1897. *Por todo Marruecos*. Barcelona: Ramón Molinas.

SIMPSON, F. 1998. «Irresistible Seductions: Gendered Representations of Colonial Algeria around 1930». A: CLANCY-SMITH, J.; GOUDA, F. *Domesticating the Empire: Race Gender and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville: University Press of Virginia.

SINHA, M. 1995. *Colonial Masculinity: the «Manly Englishman» and the Effeminate Bengalin in the Late Nineteenth Century*. Manchester: Manchester University Press.

SINHA, M. 1999. «Giving Masculinity a History: Some Contributions from the Historiography of Colonial India». *Gender & History*, vol. 11, núm. 3, pàgs. 445-460.

SINHA, M. 2004. «Nations in an Imperial Crucible». A: LEVINE, P. (ed.). *Gender and Empire*. Oxford: Oxford University Press.

SOHN, A. 2012. «Nation et apprentissage de la masculinité. L'exemple des jeunes Français au XIXe siècle». *Género, sexo y nación: representaciones y prácticas políticas en España (siglos XIX-XX)*. Mélanges de la casa de Velázquez, núm. 42(2).

SPACKMAN, B. 1996. *Fascist Virilities. Rhetoric, Ideology, and Social Fantasy in Italy*. Mineapolis: University of Minnesota Press.

SPIVAK, G. 1988 [1994]. «Can the Subaltern Speak». A: WILLIAMS, P.; CHRISHAN, L. (ed.). *Colonial Discourse and Postcolonial Theory. A Reader*. New York: Harvester Whearsheaf.

STOLER, A. L. 1989. «Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in 20th-Century Colonical Cultures». *American Ethnologist*, vol. 16, núm. 4, pàgs. 634-660.

STOLER, A. L. 2002. *Carnal Knowledge and Imperial Power, Race and the Intimate in Colonial Rule.* Berkley: University of California Press.

STREETS, H. 2006. *Martial Races: The Military, Race and Masculinity in British Imperial Culture, 1857-1914*. Manchester: Manchester University Press.

SURKIS, J. 2007. «Introduction». A: REVIN, R. 2007. *Homme et masculinité de 1789 à nous jours*. Paris: Autrement.

TARAUD, C. 2011*a*. «Virilités coloniales et post-coloniales». A: CORBIN, A.; COURTINE, J. J.; VIGARELLO, G. *Histoire de la virilité, tome 3*. Paris: Le Seuil.

TARAUD, C., 2011*b*. «Les femmes, le genre et les sexualités dans le Maghreb colonial (1830-1962)». *Clio*, núm 33.

TARAUD. 2012. «Virilité et masculinité en situation coloniale: le cas du Maghreb (1830-1962)». *Femmes et genre en contexte colonial, XIXe-XXe siècles*. [Conferència].

TOSH, J. 1995. «Imperial Masculinity and the Flight from Domesticity in Britain, 1800-1914». A: FOLEY, T. *Gender and Colonialism*. Galway: Galway University Press.

TOSH, J. 2004. «Hegemonic Masculinity and the History of Gender». A: TOSH, J.; DUDINK, S.; HAGEMANN, K. (ed.). *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester; New York: Manchester University Press; Palgrave Macmillan.

TOSH, J. 2005. *Manliness and Masculinities in Nineteenth-century Britain: Essays on Gender, Family, and Empire*. New York: Pearson Education.

TOSH, J.; DUDINK, S.; HAGEMANN, K. (ed.). 2004. *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester; New York: Manchester University Press; Palgrave Macmillan.

TRIVIÑO VALDIVIA, F. 1903. *Cinco años por Marruecos: costumbres y tipos*. Madrid: Biblioteca de la Irradiación.

UCELAY DA CAL, E. 1980. «Els enemics dels meus enemics. Les simpaties del nacionalisme català pels 'moros': 1900-1936». *L'Avenç: Revista d'història i cultura*, núm. 28, pàgs. 29-40.

UNAMUNO, M. 1913. «Me preguntan qué es lo que pienso de nuestro problema en África...». *Nuevo Mundo*.

URÍA, J. 2008. «Imágenes de la masculinidad. El fútbol español en los años veinte». *Ayer*, núm. 72, pàgs. 121-155.

URÍA, J. 2014. «Iconos de la masculinidad. Los años veinte y los ases del fútbol español». A: NASH, M. *Feminidades y masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza Editorial.

URRESTARAZU, F. 1881. *Viajes por Marruecos: descripción geográfica e histórica, usos, costumbres, vida pública y privada, religión*. Madrid: R. Labajos.

VAN DIJK, T. 1997*a*. *Discourse as Structure and Process*. London: Sage.

VAN DIJK, T. 1997*b*. *Discourse Studies: a Mutidisciplinary Introduction*. London: Sage.

VAN DIJK, T. 1999. *Ideología: una aproximación multidisciplinaria*. Barcelona: Gedisa.

VÁZQUEZ GARCÍA, F. 1997. «Foucault y la historia social». *Historia social*, núm 29.

VÁZQUEZ GARCÍA, F.; CLEMINSON, R. 2011. *Los invisibles: una historia de la homosexualidad masculina en España, 1850-1939*. Granada: Comares.

VÁZQUEZ, C. 1913. *En tierras del Rif: pequeño estudio psicológico de la raza mora*. Melilla: Imprenta La Africana.

VÁZQUEZ, M. 2008. *La memoria del desastre (1921). Las principales narraciones de África como fuente histórica*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia. [Tesi doctoral].

VELASCO, R. 2014. «La imagen del 'moro' en la formulación e instrumentalización del africanismo franquista». *Hispania: Revista española de historia*, vol. 74, núm. 246, págs. 205-236.

VERA SALAS, A. 1916. *Porvenir de España en Marruecos: impresiones de campaña*. Toledo: Imprenta y Encuadernación del Colegio de María Cristina para Huérfanos de la Infantería.

VICENT, J. 2011. «'Races guerrières' et masculinité en contexte colonial. Approche historigraphique». *Clio*, núm. 33.

VILLANOVA, J. L. 2002. «La formación de los interventores en el protectorado español en marruecos (1912-1956)». A: RODRÍGUEZ MEDIANO, F.; DE FELIPE, H. (ed.). *El Protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

VILLANOVA, J.L. (2009). «Viajeros españoles en el Marruecos colonial: tópicos orientalistas y defensa del colonialismo». A: *Ceuta y el Protectorado español en Marruecos*, Ceuta: Instituto de Estudios Ceutíes.

VINCENT, M. 1999. «The Martyrs and the Saints: Masculinity and the Construction of the Francoist Crusade». *History Workshop*, núm. 47.

VINCENT, M. 2006. «La reafirmación de la masculinidad en la cruzada franquista». *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 28.

VIZCARRI, D. 2004. *Nacionalismo autoritario y orientalismo: la narrativa prefascista de la guerra de Marruecos (1921-1927)*. Bologna: Il capitello del Sole.

WENK, S. 2000. «The Nation's Past and Future». A: BLOM, I.; HAGEMAN, K.; HALL, C. *Gendered Nations, Nationalism and Gender Order in Long Nineteenth Century*. Oxford; New York: Berg.

WINTER, J. 2000. «Shell-Shock and the Cultural History of the Great War». *Journal of Contemporary History*, vol. 35, núm. 1.

YEGENGOLU, M. 2003. «Veiled Fantasies: Cultural and Sexual Difference in the Discourse of Orientalism». A: LEWIS, R.; MILLS, S. *Feminist Postcolonial Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

YUVAL-DAVIS, N. 1997. *Gender and Nation*. London: Sage Publications.

ZAPATA. A. 2011. «En la guerra de Carmen de Burgos: Crítica del proceso de nacionalización e imperialismo español en Marruecos». *Decimonónica*, vol. 8.

ZAPLANA, E. 2005. «Rewriting the 'Patria': War, Militarism and the Feminine 'Habitus' in the Writings of Rosario de Acuña, Carmen de Burgos and Emilia Pardo Bazán», *Bulletin of Spanish Studies*, vol. 82, núm 1.